

નિવેદન

આપણા દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિગ્રહિ કરવાના મદુદેશયો શ્રીમંત પતિતપાવન મહારાજ માહેજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ એનાખાસખેલ, મમશેર બહાદુર, જી મી. એસ આઈ, જી. મી. આઈ. ઇ., એલએલ. ડી., એઓશ્રીએ કૃપાવત થઈને બે લાખ રૂપિયાની જે રકમ અનામત મુકેલી છે તેના વ્યાજમાથી “ શ્રી મયાજી સાહિત્યમાળા ” કેવે વિવિધ વિષયોને વગના પુસ્તકો નૈયાર કરાવવામાં આવે છે.

તન્નુમાર “ ઈર્સીંગના સમયનુ હિંદ ” નામનુ આ પુસ્તક રા. ભાલચંદ્ર મંજારામ દેમાઈ, એમ. એ એમની પાસે નૈયાર કરાવવામાં આવેલુ તે ઉકેન માળામા ૨૩૧ મા પુષ્પરૂપે આપી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ભાષાતર રાખા પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, વડોદરા તા ૨૦-૮-૩૪	મ ૭ મજનુદાર ભાષાતર મદદનીશ	ભા કા ભાદે, વિદ્યાધિકારી, વડોદરા રાજ્ય
---	------------------------------	--

સાંકળિયું.

	૫૭૬
પ્રગ્તાવના : અનુવાદકની	૬
પ્રવેશક : અગ્રેષ્ઠ ભાષાતરકાગ્રનો	૧
ઉપોદ્ધાત : ઇત્મીગનો :	૧૭
પ્રકરણ	
૧ વર્ષના અનુભૂતિની અધ્યતન ચર્ચા નથી	૮૪
૨ પૂર્વ પ્રતિ વર્તન	૮૬
૩ ભોજન મુખ્યે નાની ખુરશી પર બેસવું	૮૮
૪ શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ ખોરાક	૯૨
૫ ભોજન પછી માર્ગશુરી	૯૫
૬ પાણી શખવાના બે ધડ	૯૭
૭ પાણીમાં જીવજંતુની સ્થવારની તપાસ	૧૦૧
૮ દાંતકાષ્ઠનો ઉપયોગ	૧૦૭
૯ ઉપવસ્થ-દિવસે મતકારના નિયમો	૧૧૧
૧૦ જરૂરી અન્ન અને વસ્ત્ર	૧૪૧
૧૧ કપડાં પહેરવાની રીત	૧૭૪
૧૨ બિંદુઓના કપડાં તથા મરણક્રિયા મંબંધા નિયમો	૧૮૪
૧૩ ઉપકરિત બ્રમિ	૧૯૩
૧૪ પંચ પરિવર્તનું વર્ષ	૧૯૭
૧૫ પ્રચારણ દિન	૨૦૧
૧૬ ચમચ તથા હરી	૨૦૭
૧૭ વંદન માટે શોભ્ય અવસ્થા	૨૦૮
૧૮ મંગલુદ્ધિ	૨૧૦

૧૯	દીક્ષાના નિયમો	૨૧૭
૨૦	યોગ્ય સમયે સ્નાન	૨૩૬
૨૧	બેઘવાની ગોદડી	૨૪૧
૨૨	સુવાના તથા આરામ વેવાના નિયમો	૨૪૩
૨૩	યોગ્ય કમરતથી તંદુરસ્તીને થના કામદા	૨૮૭
૨૪	વંદન પગપર અવધાનું નથી	૨૪૯
૨૫	શુરુ તથા શિષ્યનું પગપર વર્તન	૨૫૧
૨૬	અપરિચિત કે મિત્રો પ્રતિ વર્તન	૨૬૩
૨૭	બીમારીના લક્ષણો	૨૬૮
૨૮	સ્ના આપવા મંબધી નિયમો	૨૭૪
૨૯	નુકશાનકારક ઉપચાર અજમાવવા જોઈએ નહિ	૨૮૫
૩૦	વંદન વખતે જમણી તરફ ફેરવું	૨૮૯
૩૧	પૂજાની પવિત્ર વસ્તુ માફ કરવાના નિયમો	૨૯૮
૩૨	મંત્રોચ્ચારણની ક્રિયા	૩૦૪
૩૩	અવિહિત વંદન	૩૧૮
૩૪	પશ્ચિમની શિક્ષણપદ્ધતિ	૩૧૯
૩૫	કેશ મંબધી નિયમ	૩૪૧
૩૬	મરણ પછીની જાતોની વ્યવસ્થા	૩૪૮
૩૭	મંબધી સામાન્ય ગીયકતનો ઉપયોગ	૩૫૪
૩૮	શરીરને બાળવું અવિહિત છે	૩૫૮
૩૯	અનુસરણ કરનારા પણ દોષિત થાય છે	૩૬૩
૪૦	પ્રાચીન ધર્માત્માઓ આવાં કર્મોનું આચરણ કરતા નહોતા	૩૬૬

પ્રસ્તાવના

પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસનું યથાર્થ ચિત્ર આપતા આપણા મસ્કૃત કે પ્રાકૃત માહિત્યમાં બીજકુલ પ્રયોગ નથી એમ આપણે કહી શકીએ. ઇતિહાસ એટલે કેવળ રાજાઓની કારકીર્દીનાં વૃત્તાંત નહિ, પરંતુ તે સમયની મામાજિન, ગઝકીય, સાહિત્યક ઇત્યાદિ ગ્થિતિનું ઇતિવૃત્ત.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આપણા જૂના સાહિત્યમાં ઇતિહાસ-રિચક પુસ્તકોની ભારે ખોટ છે મળ્યાએ, પરદેશથી હિંદ આવેલા કેટલાક પ્રવાસીઓએ દેવેલા તત્કાલીન ચિત્રો આપણી પાસે મેળૂદ છે. મેગ્સથીનીએ ઇ. મ. પૂર્વે ૩૦૦ના અગામી ભારતનું આપેલું ચિત્રન અતિ મહત્વનું છે, પરંતુ કમનસીએ આપણી પાસે તેનો મૂળ્યુ પ્રથ નથી તમા પુસ્તકના અમુક અમુક કકગ જ દાસ તો ઉપનિષદ છે.

પણ આ પરદેશી મુઆફરોના અહેવાલો મૂળ્યુ વિશ્વસનીય ન જ ગણી શકાય. હિંદ આવતા પ્રવાસીઓની મૂલમત મુરકેલી હતી સરકૃત કે પ્રાકૃત ભાષાનું તેમનું અગામ આ મુરકેલીને લીધે તેઓ તત્કાલીન માહિત્યના સંસર્ગમાં આવી શકે એમ નહોતું. પોતાના પ્રયોગો એવી કેટલીયે બાબતો તેમણે જાણ્ય કરી હશે જે તેમણે ખીજને મુખેથી ફક્ત માલગી હશે. આવું કારણ આવા પ્રયોગી ઉપયોગિતા તથા મહત્વ અચત ઘટાડે છે.

પરંતુ ચીની મુઆફરોની વાત જુદી હતી. તેઓ હિંદમાં ઘણા વર્ષ રહ્યા હતા. આ લાખા ગાળામાં પ્રથમ તો તેઓ દેશની ભાષા શીખી લેતા અને લગલગ આખા દેશનું પર્વટણ કરતા. હિંદ આવેલા ચીની પ્રવાસીઓ પૈકી ફા-હિયેન, હુયેન સાંગ અને

ઇર્ત્ત્તિંગ સુપ્રસિદ્ધ છે. તે તે સમયના પ્રાચીન 'આર્થ'દેશ'નાં ચિત્રા તેમણે દોર્યાં છે. તત્કાલીન ભૌગોલિક, સાહિત્યક તથા સામાજિક સ્થિતિનું તેમણે આપેલું ખ્યાન રસિક તેમજ મહત્વપૂર્ણ છે; તેની ઉપેક્ષા થઇ શકે એમ નથી. અહિં આપણે કા-લીએન તથા લ્યુએન-સાંગ સાથે કામ નથી; એટલે તેના આટલા નિર્દેશથી જ આપણે અટકીશું.

ઇર્ત્તિંગ હિંદમાં વીશેક વર્ષ રહ્યો હતો; તે દરમ્યાન તેણે હિંદના અનેક ભાગો જાતે જોયા હતા. તે સમયના સુપ્રસિદ્ધ લેખકોના પરિચયમાં તે જાતે આવ્યો હતો. ત્યારની સામાજિક પરિસ્થિતિનું પથ્ય ક્યાંક ક્યાંક વર્ણન એ કરે છે. ઉદાહરણાર્થે એક જ વાત આપણે લઇશું. અસ્પૃશ્યતાનો સડો હિંદમાં ફેટલાય સૈકાએ. થયા ધર ધાત્રી બેઠો હતો. ઇર્ત્તિંગ પોતાના પુસ્તકમાં એક સ્થળે જણાવે છે કે આણસોને લોકો અડતા નથી.

ઇર્ત્તિંગ હિંદની ભાષા શીખ્યો હતો તેમજ હિંદમાં તે લાંબા સમય સુધી રહ્યો હતો અને તે દરમ્યાન તેણે દેશના જુદા જુદા ભાગોની જાતે મુલાકાત લીધી હતી; એટલે તેનો અંથ પૂર્વોક્ત દોષો કે ત્રુટિઓથી ધણેભાગે મુક્ત છે. તેણે સાંભળેલી વાતો પથ્ય પોતાના પુસ્તકમાં ઘખલ કરી છે-એમ તે પોતે કબૂલ કરે છે. છતાં ય તેના પુસ્તકની ઉપયોગિતા ઓછી નથી થતી. પ્રાચીન ભારતના વિશ્વસનીય ઇતિહાસની અમુક શાખાના ચિત્ર તરીકે, ઇર્ત્તિંગનું પુસ્તક અતિ મહત્વનું છે એમ આપણે બેધરક કહી શકીએ.

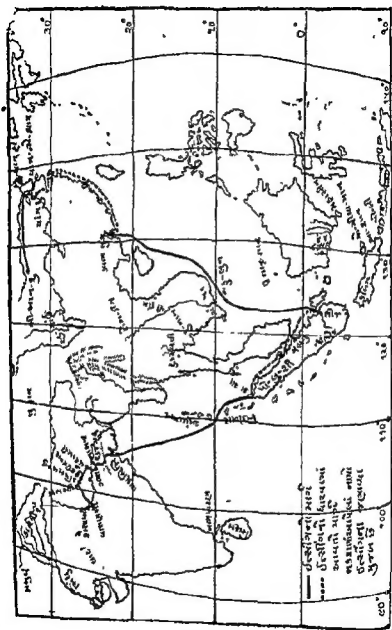
ઇર્ત્તિંગને મૂળ અંથ ચાઇનીસ ભાષામાં હતો. જે, ટકાકસુના તેના અંગ્રેજી ભાષાંતર ઉપરથી, પ્રસ્તુત અંથ ગુજરાતી અનુવાદ છે. તે ગુજરાતી વાંચકોના જ્ઞાનમાં વધારો કરશે એમ આશા રહે છે.

વડોદરા.

મામાની પોળ

તા. ૧-૮-૧૯૩૪

ભાલચંદ્ર મંછારામ દેસાઈ

પ્રવેશક

ચીનમાં ઇ. સ. ૬૭ માં^૧ બૌદ્ધ ધર્મ દાખલ થયા પછી, બૌદ્ધોની પવિત્ર ભૂમિ-હિંદમાં પ્રથમ યાત્રા આવનાર ક્ષા-હીએન હતો. તેનો પ્રવાસ આશરે સોળ વર્ષ (ઇ. સ. ૩૯૯-૪૧૪) ચાલ્યો હતો. તેનું વર્ણન તેણે પોતાના ક્ષા-કયુ-કી નામક ગ્રંથમાં આપ્યું છે. ત્યારબાદ ઇ. સ. ૫૧૮ માં હુન-ચુન તથા હવી-સેંગ પ્રવાસે આવ્યા; પણ કમનસૂત્રે તેમનાં વર્ણનો અતિ સંક્ષિપ્ત છે, અને બીજા પ્રવાસીઓના વર્ણન સાથે તેની તુલના થઈ શકે એમ નથી.

ત્યાર બાદ લાંબે સમયે ચીની-બૌદ્ધ સાહિત્યના ઓગસ્ટન યુગ-એવા ટાંગ વંશમાં મુવિખ્યાત હુએન-સાંગ આપણી નજરે પ્રથમ પડે છે, જેને વિષે તેના સી-ચુ-કી નામક પુસ્તકમાંથી આપણને પુષ્કળ માહિતી મળે છે. હિંદમાં તેનો પ્રવાસ મુમારે સત્તર વર્ષ (ઇ. સ. ૬૨૯-૬૪૫) ચાલ્યો હતો; અને જે જે બીજા તેના જોવામાં આવી હતી તેની તેણે ઉપર કહેલા ગ્રંથમાં સવિસ્તર નોંધ લીધી છે. એ ગ્રંથ હિંદના ઇતિહાસ તથા ભૂગોળ માટે અનિવાર્ય પાઠ્યપુસ્તક છે.

૧ ચીની બાદશાહ મીંગ-ટીએ (ઇ. સ. ૫૮-૭૫) જેમને આમંત્રણ મોકલેલું તે પ્રથમ હિંદી ગમણો-કારવણ, માતંગ, તથા બારણ (અથવા ધર્મરક્ષ) ના આગમનનો આ કાળ છે (ઇ. સ. ૬૭), અને એ ચીનમાં બૌદ્ધ ધર્મની ઐતિહાસિક શરૂઆતનો છે, જો કે એ પહેલાંના સાહિત્યમાં એની કેટલીક નિશાનીઓ મળે છે.

હુએન-સાંગના મૃત્યુ પછી તરતજ, એટલો જ સુપ્રસિદ્ધ ઇત્સીંગ નામનો ખીજો ચીની ખૌદ, ઇ. સ. ૬૭૧ માં હિંદના પ્રવાસાર્થે નીકળ્યો હતો, અને હુગલી નદીના મુખ આગળ તામ્રલિખિતમાં ઇ. સ. ૬૭૩માં તે આવી પહોંચ્યો હતો. રાજગૃહ ખીણના પૂર્વ છેડે, ખૌદ વિધાના કેન્દ્ર, નાલન્દમાં તેણે લાંબો સમય અભ્યાસ કર્યો હતો, અને ૪૦૦ સંસ્કૃત ગ્રંથો ભેગા કર્યા હતા, જેના શ્લોકોની સંખ્યા ૫૦૦,૦૦૦ જેટલી થાય છે. સ્વદેશ પાછા ફરતી વખતે તે શ્રીભોજ (સુમાત્રા) માં યાજ્ઞો હતો, જ્યાં તેણે સંસ્કૃત તથા પાલિ ખૌદ ગ્રંથોનો વધુ અભ્યાસ કર્યો અને તેના અનુવાદ કર્યા.

શ્રીભોજથી ચીન પાછા ફરતા એક ચીની લિહુ સાથે, ઇત્સીંગે ઇ. સ. ૬૮૨ માં પોતાનું પુસ્તક સ્વદેશ મોકલ્યું હતું. પ્રસ્તુત ગ્રંથ એ પુસ્તકનું જ ભાષાંતર છે. તેથી એ પુસ્તકનું નામ ' દક્ષિણ સમુદ્રથી સ્વદેશ મોકલેલ ખૌદ આચાર્યની નોંધ ' છે. મલય દ્વીપકલ્પ તરફ આવેલા ટાપુઓ તે સમયે દક્ષિણ સમુદ્રના જેટા કહેવાતા હતા આપણા ગ્રંથકાર ઇ. સ. ૬૮૫ માં ચીન પાછો ફર્યો હતો, અને તે વખતે રાજ્ય કરતી, ચાઉની વુ-હાઉ મહારાણીએ તેને સારું માન આપ્યું હતું. આ પ્રમાણે એનો પ્રવાસ લગભગ પચીસ વર્ષ (ઇ. સ. ૬૭૧-૬૮૫) મુધી લંબાયો હતો. ઇ. સ. ૬૮૫ પછી શિશાનન્દ, ઇન્દર તથા ખીજા મળી નવ હિંદી ધર્માચાર્યો સાથે ખૌદ ગ્રંથોના અર્થ કરવામાં તે રોકાયો હતો. ઇ. સ. ૭૦૦ થી ૭૧૨ મુખીમાં તેણે ૨૩૦

પુસ્તકમાં એકંદર ૫૬ અનુવાદો પૂરા કર્યા હતા; તે ઉપરાંત તેના સંગ્રહનાં પાંચ પુસ્તકો છે, જે પૈકી પ્રસ્તુત ગ્રંથ મુખ્ય છે.

ઇર્સીંગના આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ, ‘વિનય’ના^૧ થતા ખોટા અર્થો મુધારવાનો, તથા ચીનના તત્કાલીન વિનયધરોના ભૂલભરેલા મતોનું ખંડન કરવાનો હતો. તેથી મુખ્યત્વે તેના સમયના વિહારજીવન તથા વિનય વિષે તે ચર્ચા કરે છે; પરંતુ તેની સાથે કેટલીક મહત્વની બાબતો પણ આપણને એના ગ્રંથમાંથી મળે છે. હિંદી સાહિત્યમાં (જુઓ પ્રકરણ ૩૨, ૩૪) ઇર્સીંગના જ્ઞાણની અગત્ય આ પુસ્તક જાતેજ ખતાવશે. બૌદ્ધધર્મના-ખાસ કરીને ચીની વિનયના ‘નિકાયો’^૨ -જે વિષે આપણું જ્ઞાન અતિ મર્યાદિત છે તેના વિકાસના અભ્યાસ માટે ખીજાં પ્રકરણો પણ અનિવાર્ય છે.

હિંદના પ્રચલિત ચાર નિકાયો પૈકી એક, મૂલસર્વાસ્તિ-વાદનું જ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં મુખ્યત્વે કરીને નિરૂપણ છે. આથી ચીની સાહિત્યના વણખેડાયેલા માર્ગ જે હજી છે તે વિનયના અભ્યાસ તરફ ચીની વિદ્વાનો દ્વારાશે એવી આશા છે. આ જ નિકાયનો વિનય, સમૃદ્ધ તેમજ ખીજા બધાં કરતાં સૌથી વધુ પૂર્ણ છે. એની પૂરેપૂરી વિલાખાઓ તથા તેના અભ્યાસના કેટલાક સહાયક ગ્રંથો છે. લગભગ એ બધા ગ્રંથોના ઇર્સીંગે ચોતે અનુવાદ કર્યા છે (જુઓ પ્રકરણ ૩૭). વળી ઉપર સાથે ગાઢ સંગ્રંધ ધરાવનારા, મહીશાસક તથા

૧ વિનય: ધર્મના આચાર, નિયમ વગેરે.

૨ નિકાય: સંપ્રદાય; પંથ; School.

ધર્મગુપ્ત નિકાયો—જે મૂલસર્વાસ્તિવાદના જે પેટાવિભાગો છે—તેના જે વિનયપિટકો પણ આપણી પાસે છે. આ બધા નિકાયો સિંહાલીઝ તથા તિબેટનોને પરિચિત છે, અને મહી-શાસક તથા સર્વાસ્તિવાદ અશોકના સમયમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા; એ બંને સ્થવિર-નિકાયમાંથી વિકાસ પામ્યાનું કહેવાય છે. પ્રોફેસર ઓલ્કનબર્ગે સીલોનનાં ઐતિહાસિક દક્ષિણના વિભજ્યવાદી સાથે સ્થવિર-નિકાયનું સાયુજ્ય પ્રતિપાદિત કર્યું છે. હમણાં આપણી પાસે ત્રણ ભાષામાં વિનયપિટકની છ પ્રતો ઉપલબ્ધ છે. ચેરવાદનો પૂર્ણ ગ્રંથ (૧) પાલિમાં સચવાયો છે; (૨) જે, વસ્તુમાં ચીની ભાષાના મહીશાસક-વિનય સાથે લગભગ મળતો છે; (૩) તિબેટનમાં તેમજ (૪) ચીની ભાષામાં મૂલસર્વાસ્તિવાદનો ગ્રંથ, અને આ બધા સાથે (૫) ધર્મગુપ્તનો ગ્રંથ, જે છેલ્લાનો એક પેટાવિભાગ છે વળી (૬) રૂઢિચુસ્ત નિકાયોથી અતિદૂરનો મહાસંઘિક-વિનય આપણી પાસે છે, જે ઇ. સ. ૪૧૪ માં પાટલીપુત્રથી કા-હીએન પૂર્ણ રીતિમાં સ્વદેશ લાવ્યો હતો, અને ઇ. સ. ૪૧૬ માં તેનો અનુવાદ કર્યો હતો.

મૂલસર્વાસ્તિવાદ-નિકાય.

બુદ્ધના નિર્વાણ પછી એક બે શતકના ગાળામાં, એટલે કે વૈશાલી પરિવહ કે જેનો ઉદ્દેશ મુખ્યત્વે વન્નિજ ભિક્ષુઓની ‘દશ વસ્તુ’નું ખંડન કરવાનો હતો તે મળ્યા પછી બૌદ્ધધર્મની અનેક શાખાઓ ધ્યાનું કહેવાય છે. સર્વાસ્તિવાદ-નિકાય—

[ઇર્સીંગ પોતે એ જ પંથનો હતો] પહેલામાં પહેલો હોવાથી, આજ અરસામાં વિકાસ પામ્યો હોવો જોઈએ. દીપવંશ, ૫, ૪૭ માં કહેવામાં આવ્યું છે કે, ચેરવાદમાંથી પ્રથમ મહીશાસક છુટો પડ્યો; અને મહીશાસકમાંથી સખ્ખધિવાદ અને ધર્મગુપ્ત છુટા પડ્યા. પણ આપણા નિકાયનો ઇતિહાસ મોગ્ગલિપુત્ત તિસ્સ (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૦)-અશોકની પરિષદનો વડો તેના ‘કધાવત્થુ’થી શરૂ થાય છે. તે સમયે આ નિકાયે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હોય એમ લાગતું નથી, કેમકે તિસ્સનો અંથ સખ્ખધિવાદ વિરૂદ્ધ માત્ર ત્રણ પ્રશ્નો જ પૂછે છે: ૧. અર્હત્પદ પામ્યા પછી, અર્હત્ પાછો પડે ખરો? ૨. સર્વ અસ્તિત્વ ધરાવે છે? (સખ્ખમ્ અત્થિતિ) ૩. ચિત્ત-સાતત્ય એ સમાધિ છે? આ બધા પ્રશ્નોનો જવાબ રૂઢિચુસ્ત નિકાયના મતો વિરૂદ્ધ સખ્ખધિવાદ ‘હુ’કારમાં આપશે.

આ જડવાદી નિકાય, પાછળથી વૈભાષિકા તરીકે દેખા દે છે, અને તે સાયણના ‘સર્વદર્શનસંગ્રહ’ સાથે ઘણે ભાગે સામ્ય ધરાવે છે. બદ્ધનિર્વાણ પંછી આશરે ૩૦૦ વર્ષ બાદ, કાત્યાયનીપુત્રે જ્ઞાનપ્રત્યાન-શાસ્ત્ર રચ્યું. સર્વાસ્તિ-વાદનો આ મૂલમૂલ અંથ છે. કનિષ્કના અમયમાં, આ અંથ ઉપર વ્યુમિત્ર તથા બીજાઓએ ‘મહાવિભાષા’ નામક એક વિસ્તૃત ટીકા લખી હતી. આ પરથી તેઓ ‘વૈભાષિકો’ કહેવાયા.

લગભગ ૪૦૦ વર્ષ પછી, ઇ. સ. ૫૦૦ માં વ્યુ-ગન્ધુએ ‘અભિધર્મ-કોશ-શાસ્ત્ર’ રચ્યું, જેમાં તેણે મહા-યાનના સપક્ષ તરીકે વૈભાષિકોના મતોનું ખંડન કર્યું. તે

પરથી સર્વાસ્તિવાદ-નિકાયના સંઘભદ્ર નામના તેના સમકાલીન, તેમજ આગલા શુરુએ પોતાના ‘ન્યાયાનુસાર-શાસ્ત્ર’માં પ્રતિ-પાદિત કરેલા મતોનું ખંડન કર્યું. પરંતુ આ જે આચાર્યે પહેલાં આ નિકાયે મધ્ય હિંદમાં વાસ કર્યો હતો. કાહ્લીએન (ઈ. સ. ૩૬૬-૪૧૪) - જે વિનય ગ્રંથો સંગ્રહવા હિંદ આવ્યો હતો તે કહે છે કે આ નિકાયનું અનુસરણ પાટલીપુત્ર તથા ચીનમાં થતું હતું; અને એનો વિનય હજી લખાયો ન હતો. હ્યુએન-સાંગના સમયમાં (ઈ. સ. ૬૨૯-૬૪૫) આ નિકાયનું વિસ્તૃત અનુસરણ થયલું લાગે છે. એના અનુયાયી-એના કાશ્ગર, ઉઘાન, તથા ઉત્તર સરહદ પરનાં ખીબાં ઘણાં સ્થળો, પશ્ચિમમાં ઇરાન, મતિપુર, કનોજ, તથા મધ્ય હિંદમાં રાજગૃહ નજીક એક સ્થળ એમ મળીને તે સ્થળોનો તે ઉલ્લેખ કરે છે. તિબેટીય વિનય-જેનો અનુવાદ ઈ. સ. ૭૦૦ અને ૧૩૦૦ વચ્ચે થયો હતો તે પણ આજ નિકાયનો કહેવાય છે; જે કે દુલ્વ (=વિનય) નું પૃથક્કરણ વસ્તુતઃ ‘દશાધ્યાય વિનય’ માથે ગાઢ સામ્ય દર્શાવે છે. ઇત્સીંગના મતે સર્વાસ્તિવાદનો તે ચોક્કસ ગ્રંથ નથી.

આ નિકાયનો ભૌગોલિક વિસ્તાર ઇત્સીંગ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આપે છે. મધ્ય તથા ઉત્તર હિંદમાં તે આગ્રાહ હતો, અને પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમ હિંદમાં પણ તેના થોડા અનુયાયીઓ હતા; પરંતુ દક્ષિણ હિંદમાં તેનો પ્રચાર નહિં જેવો જ જણાય છે, અને સીલોનમાં તો તે જણાતો જ નથી. યુમાત્રા, જાવા, તથા આસપાસના દ્વીપોમાં, લગભગ બધાજ આ નિકાયને અનુસરતા હતા, અને ચીનમાં તેના ચારે પેટાલાગે

આબાદ હતા. ચમ્પામાં પણ તેની નિશાની જોવામાં આવતી હતી. સાતમા સૈકા પહેલાં કે પછી, બીજો કોઈ પણ નિકાય સર્વાસ્તિવાદ જેટલો વિસ્તૃત રીતે કદી વ્યાપક થયો નથી; જો કે હ્યુએન-સાંગના વખતમાં માત્ર હિંદુસ્તાનમાં તેના અનુયાયીઓ બીજા નિકાયોના જેટલી મોટી સંખ્યામાં નહોતા.

આ નિકાય, બેશક, હીનયાનનો છે. જો કે આપણો અંધ-કાર સ્પષ્ટ રીતે એમ કહેતો નથી. સાચા પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનના અંધમાં માધ્યમિક (નાગાર્જુન) તથા યોગાચાર્ય (અસંગ)—એ બે બૌદ્ધ દર્શનનો ઉદ્દેશ કરે છે; અને કહે છે કે તે વખતમાં પ્રચલિત કે ગમે તે વખતનો મહાયાન તે આ બે જ દર્શનો. એક જ વિનય તથા તેજ વિનયોના અંગીકાર જેવી બન્નેની સામાન્ય વાતો દર્શાવી, ઇર્ત્સંગ બે અંતિમ યાનોને મુસંગત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. બે વચ્ચે જે ભિન્નતા છે તે, તેના મતે, બોધિસત્ત્વની પૂર્ણ સૂચક ‘મહાયાન સૂત્ર’નું વાંચન છે, જે મહાયાનીઓમાં જ ખાસ જોવામાં આવે છે. પણ એમ બન્યું જણાય છે કે અઢાર નિકાયો પૈકી કેટલાકે મહાયાન સાથે સંસર્ગમાં આવ્યા પછી, તેના આચારો અહણુ કર્યા છે. અથવા ક’ઈ નહિ તો તેમનાં દર્શનો સાથે મહાયાનનો પણ અભ્યાસ કર્યો હશે. ઇર્ત્સંગના કથનનો અર્થ એવો લાગે છે કે એક જ નિકાય એક જગ્યાએ હીનયાનને અનુસરે છે, અને બીજે સ્થળે મહાયાનને; એટલે બન્ને નિકાય પરસ્પર દેવલ ભિન્ન નથી.)

અઢાર નિકાયોના મતોની ભિન્નતા: વિષે તે એક પણ

શબ્દ ઉચ્ચારતો નથી; પરંતુ પોતાનું પુસ્તક પોતાના નિકાય અનુસાર જ છે એમ જણાવવાની તે ખાસ દરકાર રાખે છે. એ વાત પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે બીજા નિકાયોના મતો અસંધેય હતા. મુકામની વ્યવસ્થા, શિક્ષા સ્વીકારવાની કે વસ્ત્રો પહેરવાની રીતો જેવા આચારોમાં બિન્નતાની નહીં જેવી વિગતો તે આપે છે, જો કે મૂલસર્વાસ્તિવાદ નિકાય તથા બીજા નિકાયોને એક બીજાથી ભિન્ન દર્શાવવા માટે એટલી વિગતો પૂરતી નથી.

ઇત્સીંગના વર્ણન ઉપરથી બૌદ્ધ નિકાયોની સ્થિતિ.

(ઇ. સ. ૬૭૧-૬૮૫)

બૌદ્ધ ધર્મના અઠાર નિકાયો-ચાર મુખ્ય વિભાગો પ્રમાણે નીચે મુજબ છે:—

૧. આર્ય-મહાસંધિક-નિકાય.

૧ સાત પેટાવિભાગો.

૨ ત્રિપિટક-૩૦૦,૦૦૦ શ્લોકો.

૩ મગધમાં (મધ્ય હિંદ) પ્રચલિત; લાટ તથા સિંધુમાં (પશ્ચિમ હિંદ) તેના થોડા અનુયાયીઓ છે; ઉત્તર તથા દક્ષિણ હિંદમાં કેટલાક અનુયાયીઓ; બીજા નિકાયો સાથે સાથે પૂર્વ હિંદમાં-સીલોનમાં અમાન્ય. દક્ષિણ સમુદ્રના દ્વીપોમાં (મુમાત્રા, જાવા વગેરે) પાછળથી દાખલ; ચેન ત્રીમાં (પશ્ચિમ ચીનમાં) કેટલાક અનુયાયીઓ.

૨. આર્ય-સ્થવિર-નિકાય.

૧ ત્રણ પેટા વિભાગો.

૨ ત્રિપિટક-૩૦૦,૦૦૦ શ્લોકો.

૩ દક્ષિણ હિંદમાં લગભગ બધા જ એ સ્વીકારે છે, મગધમાં તે પ્રચલિત છે; લાટ તથા સિંધુમાં કેટલાક અનુયાયીઓ; બીજા નિકાયો સાથે સાથે પૂર્વ હિંદમાં. ઉત્તરહિંદમાં નહિ; દક્ષિણ સમુદ્રના ટાપુઓમાં પાછળથી દાખલ; ચીનમાં નહિ.

૩. આર્ય-મૂલસર્વાસ્તિવાદ-નિકાય.

૧ ચાર પેટા વિભાગો.

ક. મૂલ સર્વાસ્તિવાદ નિકાય.

ખ. ધર્મશુદ્ધત   ”

ગ. મહીશાસક   ”

ઘ. કાશ્યપીય   ”

૨ ત્રિપિટક-૩૦૦,૦૦૦ શ્લોકો.

૩ મગધમાં આખાદ, ઉત્તરહિંદમાં લગભગ બધા એના જ અનુયાયીઓ; લાટ તથા સિંધુમાં તેમજ દક્ષિણ હિંદમાં કેટલાક; બીજા નિકાયો સાથે સાથે પૂર્વ હિંદમાં. ત્રણ પેટા વિભાગો-ખ, ગ, ઘ હિંદુસ્તાનમાં જણાતા નથી, પણ ઉદાન, ખરચર, તથા કુસ્તાનમાં કેટલાક અનુયાયીઓ. સીલોનમાં નહિ. દક્ષિણ સમુદ્રના બેટોમાં લગભગ બધા એના અનુયાયીઓ. કેટલાક ચમ્પામાં (કોચીન ચીન). ખ પૂર્વ હિંદમાં

તથા શેન-સીમાં માલમ પડે છે. યાંગ-ત્સે-કીઆંગની દક્ષિણમાં, કવાંગ-દુંગ તથા દક્ષિણ ચીનમાં કવાન-સીમાં ક, ખ, ગ, ઘ આબાદ.

૪. આર્ય-સમિતિ-નિકાય.

૧ આર પેટા વિભાગો.

૨ ત્રિપિટક-૨૦૦,૦૦૦ શ્લોકો; ફક્ત વિનયના ૩૦,૦૦૦ શ્લોકો.

૩ લાટ તથા સિંધુમાં આબાદ; મગધમાં પ્રચલિત. દક્ષિણ હિંદમાં થોડા અનુયાયીઓ. ખીલ નિકાય સાથે સાથે પૂર્વ હિંદમાં, ઉત્તર હિંદમાં, તથા સીલોનમાં નહિ. ચમ્પામાં ઘણે ભાગે એનું અનુસરણ. ચીનમાં નહિ.

હિંદુસ્તાન તથા ખીલ ભાગોમાં નિકાયોના સ્થળવાર પ્રચાર.

- હિંદુસ્તાન : અદાર નિકાયો અસ્તિત્વ ધરાવે છે.
 મધ્ય હિંદ : મગધ-આર નિકાયો પ્રચલિત, પરંતુ ૩ સૌથી વધુ જાહેજલાલીમાં (ખ,ગ,ઘ સિવાય).
 પશ્ચિમ હિંદ : લાટ તથા સિંધુ; ૪ સૌથી વધુ આબાદીમાં; ૧, ૨, ૩ ના કેટલાક અનુયાયીઓ.
 ઉત્તર હિંદ : લગભગ બધા ૩ ના અનુયાયીઓ; કેટલાક ૧ ના (૨, ૪ જણાતા નથી).
 દક્ષિણ હિંદ : લગભગ બધા ૨ ના અનુયાયીઓ; ખીલ નિકાયોના કેટલાક. ૧૯૫૬.

- પૂર્વ હિંદ : ૧, ૨, ૩, ૪ — બધા સાથે સાથે.
- સીલોન : બધા ૨ના અનુયાયીઓ; ૧ અમાન્ય; ૩, ૪ નથી.
- સુમાત્રા, જાવા, તથા આપસાસના દ્વીપો : લગભગ બધા ૩ ના અનુયાયીઓ; કેટલાક ૪ ના, પાછળથી ૧, ૨ ના કેટલાક.
- કેપીન—ચીન : ચમ્પા, બહુધા ૪, કેટલાક ૩ ના અનુયાયીઓ; ૧, ૨ નહિ.
- મીઆમ : હાલ બૌદ્ધધર્મ નથી—બૌદ્ધધર્મીઓ પર રાજાએ વર્તીવેલા ઉત્પીડનને લીધે.
- પૂર્વ ચીન : ૩ નો બ, આબાદીમાં.
- પશ્ચિમ ચીન : શેન—સી—૩ નો બ, તથા ૧ અનુસરાય છે.
- દક્ષિણ ચીન : ચાંગ—ત્સે—કીઆગની દક્ષિણે, ક્વાટુંગ તથા ક્વાગ—સી—બધા ૩ ના અનુયાયીઓ—ક, ખ, ગ, ઘ આબાદ

મહાયાન^૧ તથા હીનયાન.

સામાન્ય રીતે ચીન આજો મહાયાનપંથી છે.

મલયુ (શ્રીલોન્) : કેટલાક મહાયાનપંથીઓ.

ઉત્તર હિંદ તથા દક્ષિણ સમુદ્રના દશ કે વધુ ટાપુઓ (સુમાત્રા, જાવા વગેરે) પ્રાયઃ હીનયાનમાર્ગી.

હિંદના બાકીના બધા ભાગો—બન્ને યાનો માલમ પડે છે, એટલે કે કેટલાક એક પ્રમાણે તો કેટલાક બીજા પ્રમાણે વર્તે છે.

૧ યાન—વાહન, નિર્ગુણપ્રાપ્તિનો માર્ગ.

ઈત્સીંગનું જીવન અને તેના પ્રવાસો.

૧. તે ચીન છોડે ત્યાં સુધીનું તેનું દેશમાર જીવન.

હિંદમાં આવેલા ત્રણ મહાન પ્રવાસીઓ પૈકી ઈત્સીંગ એક હતો. શાન-યાંગમાં, ટાઈ-ત્સુંગના રાજ્ય દરમ્યાન, ઇ. સ. ૬૩૫ માં તેનો જન્મ થયો હતો. ન્યારે તે સાત વર્ષનો હતો (૬૪૧) ત્યારે, તે શાન-યૂ તથા હુઈ-હ્સી નામના બે ગુરુઓ પાસે ગયો હતો. તે જન્મે શાન-ટુંગમાં પર્વત પર એક મંદિરમાં રહેતા હતા. તે સાધુ થશે એ ધારણાથી, જન્મે ગુરુઓએ તેને સામાન્ય ચીની સાહિત્યનાં તત્ત્વોનું ઘણું ભાગે શિક્ષણ આપ્યું હતું.

ન્યારે તે માત્ર બાર વર્ષનો હતો ત્યારે તેના ઉપાધ્યાય શાન-યૂ મૃત્યુ પામ્યા. આથી તેને ઘણું શોક થયો. પછી અધિક સાહિત્યનો અભ્યાસ પડતો મૂકી, તેણે બુદ્ધના પવિત્ર શાસનનું અધ્યયન શરૂ કર્યું. ચૌદ વર્ષની વયે તેને પ્રવ્રજ્યામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. અઢારમે વર્ષે, તે આપણને જણાવે છે, તેણે હિંદના પ્રવાસે જવાની ઇચ્છા કરી; પણ એ અસિલાષ તે સાડત્રીસ વર્ષનો થયો ત્યાંસુધી તે પાર પાડી શક્યો નહિ. આ અરસાનાં લગભગ ઓગણીસ વર્ષો દરમ્યાન, અધિક સાહિત્યમાં મોજશોખ માણી તેનું જીવન નકાસું બને નહિ, એ ઉદ્દેશથી ધર્મના અભ્યાસ પાછળ પોતાનું સર્વ જુવાનીનું સામર્થ્ય તેણે વાપર્યું હોય એમ લાગે છે.

વીસ વર્ષની યૌવ્ય વયે તેણે ઉચ્ચમ્પદ દીક્ષા લીધી.

તેના કર્મચાર્ય, હુધ-હુસી તે વખતે સદ્ગત શાન-ચૂની જગ્યા-એ તેના ઉપાધ્યાય થયા. ખુદના ઉમદા આદેશોનું દંઢ પાલન કરવાનું મહત્ત્વ, તેમજ ખુદના ઉપદેશના થતા ખોટા અર્થ પર તેજ દિવસે તેનું લક્ષ ખેંચી, ઉપાધ્યાયે તેને ખરો ખોધ આપ્યો. તેના ગુરુના શબ્દો આખા જીવનમાં તેને માર્ગદર્શક બન્યા હોવા જોઈએ, કેમકે પાછળથી તેણે જે કંઈ વાંચ્યું કે લખ્યું તે સર્વ તેનાં ઉપદેશવચનો સાથે સુસંગત છે.

વિનય પછી, પર્વત પરના વિહારના રહેવાસ દરમ્યાન તેર ધૂતાડ્ગો પૈકી કેટલાકનું પાલન કરતાં, તેણે મોટાં સૂત્રો શીખવાં શરૂ કર્યાં. તેના ઉપાધ્યાયના ગ્રોત્સાહનથી અભિધર્મ પિટકના અસંગનાં જે સૂત્રોનો અભ્યાસ કરવા તે ત્યાર પછી પૂર્વ વેઈ ગયો; ત્યાંથી તે પશ્ચિમ રાજધાની, સી-આન-કુ તરફ ગયો, જ્યાં તેણે વમુખન્ધુ તથા ધર્મપાલના અભિધર્મ-કેશ તથા વિદ્યામાત્ર-સિદ્ધિનો આગળ અભ્યાસ કર્યો. તે આંગ-આન (અથવા સી-આન-કુ) રહ્યો તે દરમ્યાન ‘હુએન-સાંગનો ઉમદા ઉત્સાહ’ તેમ જ બાદશાહની ખાસ દેખરેખ નીચે થયલી તેની લબ્ધ ઉત્તરક્રિયા પણ તેણે જાતે જોઈ હશે, કેમકે તે રાજધાનીમાં ઇર્સીંગના વસવાટ દરમ્યાન હુએન-સાંગનું મૃત્યુ થયું હતું.

હુએન-સાંગના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વની તેમજ તેને મળેલા માન અને કીર્તિની કદાચ તેના પર અસર થવાથી, ઇર્સીંગે ખૌદ સાહિત્યના તે સમયના ધામમાં-હિંદુસ્તાનમાં-પ્રવાસે આવવાનું તેનું ચિરચિંતિત સાહસ જરૂર લાવવા ઘણું.

પ્રયત્ન કર્યો જણાય છે. તેના જીવનચરિતલેખક જણાવે છે તેમ, ઇત્સીંગ હુએન-સાંગ તથા ફા-હીએનનો ખરેખર એક મહાન પ્રશંસક થયો. ચીનથી તેણે પ્રયાણ કર્યું તે પહેલાં એક વર્ષ મુધી-ઇ. સ. ૬૭૦ મુધી-તે તે રાજધાનીમાં રહ્યો હતો.

તેના પ્રવાસ વિશે, ઇત્સીંગના પોતાના જ શબ્દોમાં વાચક વાંચવાનું પસંદ કરશે, જે કે તેની નોંધ કમનસીબે દુઃક્રી છે.

૨. હિંદ તરફ તેની સુસાફરી.

“ હુસીએન-હેંગ સમયના પ્રથમ વર્ષમાં (ઇ. સ. ૬૭૦) હું, ઇત્સીંગ ચાંગ-આનમાં અભ્યાસ કરતો હતો, અને પ્રવચનો સાંભળતો હતો. તે સમયે મહારી સાથે આટલા માણસો હતા: પીંગ-પુનો ચુ-ઇ ધર્માચાર્ય, લાઇ-ચાઉનો હુંગ-ઇ શાસ્ત્રાચાર્ય, તથા ખીજા જે ત્રણ ભદ્રન્તો; હમે બધા ગૃધ્રકૂટ જેવા જવા સંમત થયા; અને હિંદનું બોધિદ્રુમ જેવા તત્પર બન્યા. પણ પીંગ-ચુઆનના (પોતાના ઘર તરફના) તેના પ્રેમથી ચુ-ઇ પાછો તણાયો, કેમકે તેની માતા વયોવૃદ્ધ હતી, ત્યારે કીઆંગ-નીંગમાં હુએન-ચાનને મળવાથી હુંગ-ઇએ સુખાવતી તરફ પોતાનું મન ફેરવ્યું. હુએન-કયુઇ ઠવાંગ-દુંગ મુધી આવ્યો; પરંતુ, ખીજાની માફક, તેણે પણ પોતાનો આગલો નિશ્ચય બદલ્યો. તેથી ત્સીન-ચાઉના શાન-હીંગ નામના એક યુવાન સાથે મહારે હિંદ માટે ઉપડવું પડ્યું.

“ દિવ્ય ભૂમિ (ચીન)ના મહારા જૂના મિત્રો આવી રીતે

મહારાથી વિખૂટા પડ્યા અને બધા પોતપોતાને પથે ગયા. અને મહને હિંદમાં એકે નવો પરિચિત માણસ જડ્યો નહિ. તે વખતે જો હું મહારા નિશ્ચયમાં ડગમગ્યો હોત તો મહારા મનોરથ કદી પાર પડ્યા હોત નહિ. ચતુર્વિધ શોક પરની એક કવિતાનું અનુકરણ કરી, મેં નીચેના બે શ્લોકો રચ્યા:

‘ મહારા પ્રવાસ દરમ્યાન મેં લાખો દશાઓ પ્રમાર કરી, શોકના સૂક્ષ્મ તંતુઓએ મહારા વિચારને શતધા ગુંથ્યો. એમ શા માટે થતું હતું ? હું આર્થું છું કે હિંદના પાંચ પ્રદેશોની સીમા પર મહારા શરીરનો પડછાયો ત્હમે શા સારૂ પડવા દો છે ? ’

ફરી મહને પોતાને દિલાસો આપવા મેં લખ્યું:

‘ બાહોશ સેનાધિપતિ શત્રુને નિરાધી શકે છે, પરંતુ મનુષ્યનો નિશ્ચય ચલિત કરવો અઘરો છે. જો હું ટુંકા જીવન માટે શોચ કરું, અને સર્વદા તે વિષે લબ્યા કરું, તો લાંબો અસંખ્ય યુગ હું શી રીતે પ્રસાર કરી શકું ? ’

સ્વદેશથી પ્રયાણ કરતાં પહેલા હું રાજધાની (આંગ-આન) થી મહારે ગામ (ચો-આઉ) ખાછે ફર્યો હતો, મહારા ગુરુ હુઈ-હ્સીની મેં સલાહ માંગી.^૧ તેણે મહને સાનંદ રળા આપી.

“ પ્રયાણ કરતી વખતે, મહારા ગુરુ (શાન-યૂ) ની કબર આગળ તેની પૂજા કરવા તથા પરવાનગી લેવા હું ગયો. તે વખતે કબરની આબુખાબુનાં વૃક્ષો તથા જંગલી ઘાસોથી તે

જગ્યા ઢંકાઈ ગઈ હતી. જો કે ગ્રેત-લોક આપણાથી અદૃશ્ય રહે છે, તો પણ તે હાજર હોય એમ માની મેં તેને સર્વ પ્રકાર-નું માન આપ્યું. પ્રવાસે જવાની મ્હારી ઇચ્છા મેં તેને જણાવી; તેની આધ્યાત્મિક સહાયની મેં વાંછના કરી અને તેણે મ્હારા પર કરેલા પૂર્વ અનુગ્રહોનો યોગ્ય ખદલો વાળવા મેં મ્હારી ઇચ્છા દર્શાવી.

“ હુસીએન-હેંગ કાળના ખીજ વર્ષમાં (ઇ. સ. ૬૭૧)મેં યાંગ-હુમાં ‘વર્ષ’^૧ વ્યતીત કર્યું. શરદઋતુની શરૂઆતમાં ફાંગ-ચાઉના ફેંગ-હુસોઆવ-ચુઆન નામના રાજ-એલચી સાથે મ્હારો અચિંતિત મેળાપ થયો. તેની મદદથી હું કવાંગ-ટુંગ આવ્યો, ત્યાં મેં દક્ષિણ તરફ ઉપડવા ઇરાની વહાણના^૨ માલીક સાથે મળવાનો એક દિવસ નક્કી કર્યો. રાજ-એલચીનું આમંત્રણ સ્વીકારી હું ફરી કાંગ-ચાઉ ગયો, ત્યાં ખીજ વખત તે મ્હારો ચજ્જમાન થયો. તેના નાના ભાઈઓ, સ્ત્રીઆવ-ચન તથા સ્ત્રીઆવ-ચેન-ખન્ને રાજપ્રતિનિધિઓ હતા-નીંગ તથા પેન સન્નારીઓ-તેના કુટુંબના બધા માણસોએ ઉપહારો આપી મ્હને ઉપકૃત કર્યો હતો.

“ તેમણે મ્હને ઉત્તમ પ્રકારની ચીજો તથા મુંદર ખાદ્ય પદાર્થો આપ્યા. એમ કરવામાં તેમનો એ હેતુ હતો કે સમુદ્ર સફર દરમ્યાન મ્હને કશી ચીજની જિણૂપ જણાય નહિ, છતાં

૧ Summer Retreat; વર્ષો ઋતુ.

૨ ઇત્સીંગના સમયમાં ઇરાન, હિંદુસ્તાન, મલયદ્વીપો તથા ચીન. વચ્ચે વહાણો નિયમિત આવગમ કરતાં હતાં.

તેમને એવી લીતિ હતી કે તોફાની સાગર પર મ્હને ઘણીયે આફતો પડશે. તેમનો ગ્રેમ મ્હારા માતાપિતા જેટલો ગંભીર હતો—અનાથ જેવો હું જે જે વસ્તુની ઇચ્છા કરતો તે તરતજ તેઓ મ્હને આપતા. તે બધા મ્હારો વિશ્વાસ બન્યા, અને સાથે મુંઠર દેશ જોવાનાં સાધનો મ્હને પૂરાં પાડ્યાં.

“ (પવિત્ર ભૂમિની) યાત્રા સંબંધી જે કાંઈ હું કરી શક્યો તે બધું આ ફ્રેંગ કુટુંબની મદદને જ આભારી છે. વળી લીનનાનના સાધુઓ તથા ગૃહસ્થોને હમારા વિયોગથી સખત આઘાત થયો; ઉત્તર પ્રાંતોના કુશાગ્રબુદ્ધિ વિદ્વાનો પણ હમારા પ્રયાણથી દુઃખિત થયા, કેમકે હમને ફરી મળવાની તેમને આશા નહોતી.

“ આ વર્ષના (ઈ. સ. ૬૭૧) અગિઆરમાં માસમાં, યી અને ચેનના^૧ નક્ષત્ર તરફ જોતાં, અને પાન-યુ (કવાંગ-ટુંગ)ને હમારી પાછળ મૂકી, હમે ઉપડ્યા. દૂરતમ આવેલા વારાણસીના મૃગદાવ તરફ હું ક્યારેક મ્હારા વિચારો દોડાવતો, તો ક્યારેક કુકુટપદ-ગિરિ (ગયા નજીક) પહોંચવાની આશામાં હું મ્હાલતો.

“ આ સમયે ચોમાસાનો પવન વાવા લાગ્યો, જ્યારે ઉપરથી બખ્ખે લટકતા મો હાથ લાંબા દોરડા સાથે હમારું વહાણ રાતા દક્ષિણ સાગર તરફ આલ્યું જતું હતું. આ ઋતુના પ્રારંભમાં, પાંચ પાંચ સઢના યુગ્મો, ગંભીર ઉત્તરને વટાવી ફરકતા

હતા. પાણીના મોજાં સમુદ્ર સપાટી પર પર્વતસમ પડ્યા છે. એક વિસ્તૃત અખાતપ્રવાહ સાથે યુક્ત થઈ મ્હોટા સમુદ્રતરંગો, મેઘના જેમ, ગગન સાથે અથડાય છે.

“વીસ દિવસની સફર પહેલાં વહાણ લોજ પહોંચ્યું. હું ત્યાં ઉતર્યો અને ત્યાં ધીમે ધીમે શબ્દવિદ્યા (વ્યાકરણ) શીખતો છ માસ રહ્યો. ત્યાંના રાજાએ મ્હને આશ્રય આપ્યો અને મ્હને મલયુ મોકલ્યો, જે હાલ શ્રીલોજ કહેવાય છે. ત્યાં હું બે માસ રહ્યો, અને પછી હું ત્યાંથી કા-ચા ગયો. અહિંથી ખારમે મહિને મેં એક વહાણ પકડ્યું, અને ફરી હું રાજાના વહાણમાં પૂર્વ હિંદ તરફ જવા ઉપડ્યો. કા-ચાથી ઉત્તર તરફ જતાં, દશથી વધુ દિવસની સફર પછી, હમે નગ્ન લોકોના દેશમાં આવ્યા. પૂર્વ તરફ નજર નાખતા, એક બે ચીની માઈલના વિસ્તાર સુધી, નાજિયેરી તથા સોપારીના વૃક્ષોના આછાદક અને મુખ્યત્વે વનથી ભરેલો કિનારો હમે જોયો. જ્યારે ત્યાંના માણસોએ હમારું વહાણ આવતું જોયું ત્યારે તેઓ નાની હોડીઓમાં-જેની સંખ્યા એકસો હતી-એસી ઉત્સુકતાથી હમારી પાસે આવ્યા. તે બધાં નાજિયેર, કેળાં તથા નેતર, અને વાંસની બનાવેલી વસ્તુઓ હમારી પાસે લાવ્યા, અને તેના વિનિમય કરવાની ઈચ્છા દર્શાવી. માત્ર લોખંડ મેળવવાને તેઓ ઉત્સુક હોય છે; બે આંગળી જેટલા લાંબા લોખંડના કટકા બદલ, આપણને પાંચથી દશ નાજિયેર તેમની પાસેથી મળે છે. માણસો તદ્દન નગ્ન હોય છે, જ્યારે સ્ત્રીઓ તેમનું શરીર પાંદડાથી આવરણદિત કરે છે. બે વેપારીઓ મશકરીમાં

તેમને કપડાં આપે તો, તેઓ તે વાપરતા નથી (એમ દર્શાવવા)
તેઓ તેમના હાથ હલાવે છે.

“આ દેશ, મહારા સાંભળવા પ્રમાણે, શુ-ચુઆનની નૈઋત્ય
સરહદ તરફ છે. આ ટાપુમાં લોખંડ ખીલકુલ મળતું નથી,
સોનુ તથા રૂપું પણ જહુ ઓછા છે. ત્યાંના લોકો કેવળ નાજિ-
યેર તથા કંદ ઉપર નિર્વાહ ચલાવે છે; ત્યાં ડાંગર પણ વધુ
થતી નથી. અને તેથી જેમને તે વધુમાં વધુ કીમતી વસ્તુ ગણે
છે તે લોહ છે, જે આ દેશમાં લોખંડતું નામ છે. આ લોકો
કાળા નથી, અને મધ્યમ ઉંચાઈના છે. નેતરની ગોળ પેટી
બનાવવામાં તેઓ કુશળ છે; ખીલે કોઈ પણ દેશ એમાં
તેમની હશેજરી કરી શકે એમ નથી. જો કોઈ તેમની સાથે
વિનિમય કરવાની ના પાડે તો તેઓ ઝેરી તીરો ફેંકે છે.
એક જ તીર પ્રાણ હરી શકે છે. અહિંથી વાયવ્ય તરફ જતાં,
આશરે એક ખખવાડીયામાં હમે તામ્રલિપ્તિ પહોંચ્યા, જે
પૂર્વ હિંદની દક્ષિણ સરહદ પર છે. મહાબોધિ અને નાલન્દ
(મધ્ય હિંદ) થી તે સાડ કરતાં વધુ યોજન દૂર છે.

“હુમ્મીએન હેંગ સમયના ચોથા વર્ષના (ઇ. સ. ૬૭૩)
ખીલ માસના આઠમે દિને, હું ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પાંચમા
માસમાં મેં પશ્ચિમ તરફ મહારા પ્રવાસ ચાલુ કર્યો. રસ્તે મ્હને
અહિં તહીં સાથીઓ મળતા.

“ તામ્રલિપિમાં પહેલી જ વખત હું ચેંગ-ટેંગને
(મહાયાન પ્રદીપ)^૧ મળ્યો, અને તેની સાથે થોડા માસ રહ્યો.

૧ હુએન માંગેના શિષ્ય, દારવતી (પશ્ચિમ સીઆમ),

એ દરમ્યાન હું અસ્કૃત ભાષા શીખ્યો, અને શબ્દવિદ્યા (વ્યાકરણ) નો અભ્યાસ તાજો કર્યો છેવટે ટેગ આચાર્ય સાથે હું નીકળ્યો, અને પશ્ચિમ તરફ જતા સીધા માર્ગે હમે મુસાફરી ચાલુ રાખી એ કડો વેપારીઓ હમારી સાથે મન્ય હિંદ આગ્યા હતા.

“ મહાબોધિ વિહારથી દશ દિવસની મુસાફરીના અંતરે, હમે એક મોટો પર્વત તથા અનૂપો વગાવ્યા, ઘાટ લય કર તથા દુન્તર છે ઘણા માણુનોના મઘાતે જવું અગત્યનું છે, પણ કદી એકલા મુસાફરી કરવી નહિ તે વખતે ઋતુજન્ય બીમારીથી હું પટકાયો હતો, હું થાકી ગયો હતો, અને મહારામા શક્તિ રહી નહોતી વેપારીઓ સાથે જવા મે પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ હું થાક્યો હતો તેમજ દુ ખી હતો એટલે તેમને હું પહોંચી શક્યો નહિ જો કે મે બનતો પરિશ્રમ ઊઠાવ્યો અને આગળ જવા ધાર્યું, પરંતુ પાંચ ચીની માઇલ ચાલતા ય મહારે મે કડો વખત થોભવું પડતું નાલન્દના લગભગ વીસ માઇલો ત્યાં હતા, અને તેમની નાથે મ માનનીય ટેગ પણ હતા આ બધા મહારાથી આગળ નીકળી ગયા હતા, હું એકલો જ પાછળ રહી ગયો હતો, અને સાથીરહિત એવો હું લય કગ માર્ગ કાપતો હતો મારું ન્યૂયાંસ્ત મમયે, કેટલાક

સીનેન તથા દક્ષિણ હિંદમા પ્રવાસ કરી તે તાત્કલિપિત આ મે અને ત્યાં મારે વર્ષ છો હતો અસ્કૃતમા તે મે, હુશિયાર હતો ધર્મીગ તેની માથે નાન વેશાની તથા કુશીનગર જાય કે પરિ નિર્વાણ મિદારમા તે મરણ પામ્યો હતો.

પહાડી હુંટારા દષ્ટિગોચર થયા; બાણુ ખેંચી અને બુમશટ પાડી, તેઓ મ્હારી પાસે આવ્યા અને મ્હારા તરફ જોવા મંડ્યા. એક પછી બીજાએ વારાફરતી મ્હાડું અપમાન કરવા માંડ્યું. પ્રથમ તો તેમણે મ્હારો ઝબ્બો લઇ લીધો, અને પછી મ્હાડું અંતર્વાસ લઇ લીધું. મ્હારી પાસે જેટલા પટાઓ તથા કાય-બન્ધો હતા તે બધા તેમણે ઝુંટવી લીધા. તે વખતે મેં ધાર્યું કે, મ્હાડું મૃત્યુ હવે તદ્દન નજીક હતું, અને પવિત્ર ધામોની યાત્રા કરવાની મ્હારી અભિલાષા હવે હું પરિપૂર્ણ કરી શકીશ નહિ. વળી જો મ્હારા ગાત્રો તેમના લાલની ધારથી આમ ભેદાય તો મ્હાડું ચિરવાંછિત મૂળ સાહસ બર લાવવા હું કદી ફત્તેહ-મંદ થઇ શકીશ નહિ. તે ઉપરાંત, હિંદુસ્તાનમાં એવી ગપ ચાલતી હતી કે, જ્યારે કોઇ ગોરો માણસ આવી ચઢતો ત્યારે દેવને બલિ આપવા તેને મારી નાંખવામાં આવે છે. જ્યારે મેં આ વાતનો વિચાર કર્યો ત્યારે, મ્હારો ઉદ્દેગ બેવડો વધ્યો. ત્યાર પછી હું એક કાઢવવાગી જગ્યાએ ગયો; મ્હાડું આખું શરીર કાઢવથી અનુલિપ્ત કર્યું. પાંદડાથી મેં મ્હાડું શરીર આચ્છાદિત કર્યું, અને લાકડીના ટેકથી, ધીમે ધીમે હું આગળ જવા લાગ્યો.

“સાયંકાળ થયો, અને હજી તો આરામ-ગૃહ દૂર હતું. રાત્રિના બીજા પ્રહર વખતે, હું મ્હારા આગલા સાથીઓને જઇ મળ્યો. ગામ બહારથી ઉચ્ચ સ્વરે મ્હને બૂમ મારતાં મ્હારા પૂજ્ય ટેંગને મેં સાંભળ્યા. જ્યારે હમે સાથે મળ્યા ત્યારે તેમણે મ્હને દયાલાવથી ઝબ્બો આપ્યો, અને મેં મ્હાડું શરીર

તળાવમાં સાફ કર્યું. પછી હું ગામમાં આવ્યો. ત્યાંથી કેટલાક દિવસ મુઢી ઉત્તર તરફ આગળ જતાં, હમે નાલન્દ આવી પહોંચ્યા, અને મૂલગન્ધકુટીની પૂજા કરી. પછી હમે ગૃધ્રકૂટ પર્વત પર ચઢ્યા. ત્યાં હમે એક જગ્યા જોઇ કે જેના પર વરો વીંટાળેલા હતા. ત્યારબાદ હમે મહાગોધિવિહાર^૧ આવ્યા, અને (બુદ્ધના) ખરા મુખની મૂર્તિની પૂજા કરી. શાન-દુંગના સાધુઓ તથા ગૃહસ્થોએ ભેટ આપેલું રેશમ મેં લીધું. અને તથાગતના કહનું મેં તેમાંથી કાપાય બનાવ્યું. મેં જાતે આ વસ્ત્ર તે મૂર્તિને ચઢાવ્યું. પુના વિનય-આચાર્ય હુ-એને મહતે આપેલા અનેક નાના વિતાનો મેં તેના વતી ચઢાવ્યા. તમાવના ધ્યાનગુરુ આનંદાવે ગોધિની મૂર્તિની પૂજા કરવાનું મહતે સોંપ્યું હતું, અને તેને નામે મેં એ ફરજ ચઢા કરી.

“પછી અનન્ય ભાવથી, નિખાલસતાથી તથા પૂજ્યભાવથી મેં જમીન પર સાપ્તાંગ પ્રણિપાત કર્યા. પ્રથમ તો મેં ચીન માટે પ્રાર્થના કરી કે ત્યાર પ્રકારના લાલો ધર્મપ્રદેશમાં બધા ચેતન ભૂતોમાં વિસ્તારથી પ્રચલિત થવા જોઇએ, અને પૂજ્ય (બુદ્ધ) મૈત્રેયને મળવા તેમ જ સાચો શિદ્ધાંત પ્રમાણભૂત કરવા નાગવૃક્ષ નીચે સામાન્ય પુનર્મિલન માટે, અને પછી ફરી જન્મ ન આવે એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા, મેં મહારી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. સર્વ પવિત્ર જગ્યાઓની પૂજા કરવા હું ફર્યો; (ચીનાઓને) જ્ઞાન-ચાંગ^૨ (વૈશાલીમાં) નામથી જાણીતું એક ગૃહ પસાર

૧ ગોધિદ્રુમ નજીક, સીચોનના રાજ્યએ બંધાવેલો વિહાર.

૨ જ્ઞાન-ચાંગ=દશ ચોરસ હાથ. વૈશાલીમાં એક ઘર હતું, જે

કરી, હું કુશીનગર આવ્યો. દરેક જગ્યાએ હું ભક્તિભાવ તથા નિષ્ઠાભરતા દર્શાવતો. મેં મૃગદાવમા^૧ પ્રવેશ કર્યો અને કુકકુટપદગિગિ ધગ હું ચઢ્યો. નાલન્દ વિહારમાં હું દશ વર્ષ રહ્યો (ઘણે ભાગે ઇ સ ૬૭૫-૬૮૫)

“ચુધ-કુ ગ મમયના પ્રથમ વર્ષમાં (ઇ સ ૬૮૫) હું હિંદમાં (નાલન્દથી પૂર્વે છ યોજન દૂર આવેલા એક ગ્રામે) વુ-હીંગથી જુદો પડ્યો.

ધર્મગ્રંથો એકઠા કર્યા પછી, નવદેશ પાઠ શરવાની મેં શરૂઆત કરી હું પાછો તામ્રલિખિત આવ્યો ત્યાં પહોંચતા પહેલાં વગી મહને લુગારાની ટોળીનો ભેટો ધર્યો, તેમની તલવારોથી કપાઈ જતા હું મુગ્ધેશ્વરીથી બન્ધી ગયો, અને નંદવાગ્ધી માજ મુધી મહાત્ત હવન હું આમ નિભાવી શક્યો. ત્યાં બાદ ત્યાંથી હું વહાણમાં બેઠો, અને કાન્યા પ્રમાર કર્યું જે હિંદી ગ્રંથો હું લાવ્યો તેમાં એક દર ૫૦૦,૦૦૦ શ્લોકો હતા ચીની ભાષામાં તેનું ભાષાત્ત કરતા એક હજાર ગ્રંથો ભગવત આ ગ્રંથો માથે હું હાવ ભોજ મહુ છું

“ હિંદના મધ્યદેશથી મગહની પ્રાંતો વચ્ચેનું અંતર પૂર્વ

ભુદના મમકાનીન વિમનગીર્તિની ઓગ્રી હેરાન કે શાનાદિત્યનો મુખ્ય એનચી નાન લુએન એ જ્યારે રૈભવરાનીમાં આવ્યો હતો ત્યારે તેણે એ ૫૨ માધ્યુ હવુ, અને તેને માનમ પાનુ કે એ ઓગ્રી દશ ચોરમ હાય હતી (ગરુડ) તેથી તે પાઠગથી કાન આગ વડેવાઈ

અને પશ્ચિમમાં મુમારે ત્રણ સો કરતાં વધુ યોજન છે. દક્ષિણ તથા ઉત્તરમાં સરહદના લાગેલું અંતર ચારસો યોજન છે. જો કે મેં પોતે બધી સરહદો જોઈ નથી તેમજ આ અંતરનું મેં જાતે નિરૂપણ પણ કર્યું નથી, તો પણ આ આંકડા મેં તપાસ કરી મેળવ્યા છે.

“ પૂર્વ સરહદથી દક્ષિણ તરફ ચારસો યોજન પર તામ્રલિપ્ત આવેલું છે. ત્યાં પાંચ છ વિહારો છે; લોકો આખાદ છે. તે પૂર્વ હિંદમાં ગણાય છે, અને મહાભોધિ તથા શ્રી નાલન્દથી લગભગ આઠ યોજન દૂર છે. ચીન પાછા ફરતી વખતે વહાણમાં બેસવાનું એ મથક છે. અહિંથી અમિ કોણ તરફ બે માસ વહાણ હંકારતા કા-ચા આવે છે. એટલા વખતમાં ભોજથી ત્યાં વહાણ આવી પહોંચે છે. સામાન્ય રીતે વર્ષના પહેલા કે બીજા માસમાં આહોય છે. પણ જેઓ સિંહલ-દ્વીપ (સીલોન) જાય છે તેમણે નૈઋત્ય તરફ વહાણ હંકારવું જોઈએ. લોકો કહે છે કે આ ટાપુ સાત સો યોજન દૂર છે. શીયાળા મુધી કા-ચા થોલી, પછી દક્ષિણ તરફ સફર કરવાથી, એક માસ પછી એક મહાયુ આવે છે. તે હમણા ભોજ કહેવાય છે. (એની સત્તા નીચે) ઘણા રાજ્યો છે. આગમનનો કાળ અહિં સાધારણ રીતે પહેલો કે બીજો માસ હોય છે. ગ્રીષ્મ ઋતુના મધ્ય કાળ મુધી ત્યાં આપણે થોલીએ છીએ, અને પછી ઉત્તર તરફ સફર ચાલુ થાય છે. એકાદ માસમાં કવાંગ-કુ (કવાંગ-કુંગ) આવી લાગે છે. આ વખતે છ માસ પ્રસાર થઈ ગયા હોય છે.

“ત્યારે આપણા (આમણા) પુરુષ કર્મની શક્તિની આપણને સહાય મળે છે ત્યારે, જ્યાં આપણે એક બબ્બર-માંથી પ્રસાર થયા હોઈએ એમ દરેક જગ્યાએ આપણી સફર મુગમ તથા આનંદપ્રદ બને છે. પણ જો, ઉલટું, કર્મની કાંઈ વધુ અસર ન હોય તો આપણને ઘણું ખર્ચ લાય નહે છે. પ્રજ્ઞા વધુ જાણી તેમનું જ્ઞાન વધુ વિસ્તૃત કરે એ આશાથી આ પ્રમાણે મહારા પ્રવાસ માર્ગ તથા પાછા ફરતી વખતનો સ્તોત્ર મેં ટુંકમાં વર્ણવ્યો છે.

“દક્ષિણ સમુદ્રના ઘણા રાજ્યો તથા ઠાકોરા ગૌરધર્મની પ્રથામાં કરે છે, અને તે સ્વીકારે છે. સત્કર્મોના સંચય કરવા તેઓ તત્પર રહે છે. ભોજના મુરસિત શહેરમાં એક હજાર કરતાં વધુ લિલ્લુઓ છે. જ્ઞાન તથા સદાચાર માટે તેઓ કૃતનિશ્ચય હોય છે. મધ્યદેશ (હિંદ)માં જે જે વિષયો અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે બધાનો અભ્યાસ તથા નિરુપણ તેઓ કરે છે. નિયમો તથા વિધિઓમાં કાંઈ પણ ફરક નથી. જો કોઈ ચીની સાધુ (ભાવણો) સાંભળવા તથા (મૂળ ગ્રંથો) વાંચવા હિંદુ-સ્થાન જાય તો તેણે ત્યાં એકઝે વર્ષ રહી, યોગ્ય નિયમોનું પાલન કરી પછી મધ્યહિંદ જવું એ વધુ સારું છે.

“ભોજ નદીના મુખ આગળ, (એક વેપારી મારફત) કવાંગ-ચાઉને વિશ્વાસપત્ર મોકલવા હું એક વહાણ પર ગયો હતો. એમ કરવાનું કારણ (મહારા મિત્રોને) મળી તેમની પાસે કાગળ તથા સહી મંગાવવાનું હતું, કેમકે સંસ્કૃત ભાષામાં સૂત્રોની નકલ કરવા એ ચીજોની જરૂર હતી, તેમજ

નકલ કરનારને આપવાના પૈસા પણ મંગાવવાના હતા. તેજ વખતે વેપારીને વાયુ અનુકૂલ માલમ પડ્યો, એટલે તેણે સઢ ઉંચે ચઢાવી દીધા. આ પ્રમાણે મ્હારે વહાણમાં જવાનું થયું (જે કે સ્વદેશ જવાની મ્હારી પોતાની ઇચ્છા નહોતી). જો મેં થોભવાને કહ્યું હોત તોપણ, તેમ કરવાનો કાંઈ ઉપાય રહ્યો નહોતો. આ ઉપરથી હું જોઉં છું કે આપણું (ભાવિ) ધડનાર કર્મની શક્તિ છે, અને તે ધડવું એ આપણા મનુષ્યના હાથમાં નથી.

“યુગ-ચાંગ સમયના પ્રથમ વર્ષના (ઈ. સ. ૬૮૯) સાતમા માસના વીસમે દિવસે હમે કવાંગ-કુ પહોંચ્યા. સાધુઓ તથા ગૃહસ્થો સાથે અહિં મ્હને પુનઃ મેળાપ થયો. પછી ચીહ્ન-ચીહ્નના મંદિરમાં ત્રણ વચ્ચે મેં નિશ્વાસસહિત કહ્યું: ‘ધર્મનો પ્રચાર કરવાની આશાથી હું પ્રથમ હિંદુસ્તાન ગયો હતો; ત્યાંથી હું પાછો ફર્યો અને દક્ષિણ સમુદ્રના દ્વીપમાં હું થોડો સમય રહ્યો. હજી કેટલાક ગ્રંથોની ઉણપ રહે છે, જે કે (હિંદુસ્તાનથી) હું જે લાવ્યો છું અને ભોજ મૂકી આવ્યો છું તે સંગ્રહમાં ત્રિપિટકના ૫૦૦,૦૦૦ શ્લોકો છે. આવી પરિસ્થિતિમાં મ્હારે ત્યાં પાછા જવું જોઈએ એ આપશ્ચક છે. પરંતુ મેં ‘વનમાં’ પ્રવેશ કરી દીધો છે (૫૫ વર્ષની મ્હારી ઉંમર થઈ ગઈ છે), ઉછળતાં મોઝાં પુનઃ પ્રસાર કરતાં શટમાંથી પ્રસાર થતાં અન્યો કાળમાં રહે નહિ,^૧ અને મ્હારા

૧ ચીની ભાગાની વિચિત્ર ઉપમા: ‘સફેદ અશ્વ એક શટમાંથી દોડી ગયો એટલી ઝડપથી માનવ જીવન વહી જાય છે.’

શરીરના પ્રાકારનું રક્ષણ કરવું કદાચ દુર્ગમ બને. જો પ્રાતઃ કાંબાનું ઝાંકણ (સૂકાઈ જવાનો) સમય એકાએક આવે તો, તે અંથો દોને સોંપવામાં આવશે ?

‘ ત્રિપિટક, ખરેખર, મહત્વનો સિદ્ધાંત (પ્રતિપાદિત કરે) છે. મહારી સાથે આવી તે લઈ લેવા કોણ તૈયાર છે ? (તે અંથોમાં જે સૂચના) આપણને મળે છે તે પ્રમાણે લાખાંતર કરવા સમર્થ માણસની અપેક્ષા રહે છે. ’

“સલાએ એકમતે મ્હને કહ્યું: ‘ અહિંથી નહુક ચેંગ-કુ (માલગુપ્ત) નામનો એક સાધુ રહે છે. લાંબા સમયથી તે વિનય-સિદ્ધાંતનું અધ્યયન કરે છે; પોતાના શૈશવથી તેણે પોતાને પરિપૂર્ણ તથા વિશુદ્ધ રાખ્યો છે. જો ત્હમે આ માણસને મેળવી શકો તો તે ત્હમારો સર્વોત્તમ સાથી થશે. ’ આ શબ્દો સાંભળતાજ મ્હને લાગ્યું કે તે ઘણે લાગે મ્હને ઉપયોગી નીવડશે. એટલે મેં તેના પર એક પત્ર મોકલ્યો, જેમાં મેં પ્રવાસને લગતી તૈયારીનું આશ્રુ વર્ણન કર્યું હતું. તેણે મહારો પત્ર જોયો; તે જોઈને મહારી સાથે આવવાનો તેણે તરત નિશ્ચય કર્યો. એક ઉપમા આપીયે તો-લીઆવ-દુંગ શહેર પર એકજ ધસારાથી ત્રણ સેનાધિપતિઓના હિંમતવાન હૈયા ડગમગ્યા, અથવા હિમાલય-વિષયક એક નાના શ્લોકે મહાન-તપસ્વીનો ગંભીર નિશ્ચય આકર્ષ્યો.

“શાંત ઝરણા તથા જંગલો આનંદથી છોડી તે નીકળ્યો; સંસારનો મેલ કાઢી નાંખવા હમે સહમત થયા; હમે બન્નેએ હમારા દેહ ધર્મને સમર્પ્યા, એટલે ખુલ્લા દિલથી હમારી મૈત્રી

ધર્મ. જો કે અગાઉ કદી મેં તેને જોયો નહોતો, તો પણ મ્હને માલમ પડ્યું કે, મ્હને જોઈતો હતો તેવો જ માણસ અણધાર્યો મ્હને સાંપડ્યો. એક રમણીય રાતે, હમારે જે કરવાનું હતું તે પર હમે બન્નેએ ગંભીરતાથી ચર્ચા કરી. પછી મ્હને ચેંગ-કુએ કહ્યું: 'જ્યારે સદ્ગુણ સદ્ગુણના મેળાપની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે તે આપોઆપ બીજાની અપેક્ષા વિના મળે છે, અને જ્યારે યોગ્ય સમય આવે છે ત્યારે, ઇચ્છા છતાં, કોઈ પણ તેનો નિરોધ કરી શકતું નથી.

“તો પછી ત્હમારી માથે આપણા ત્રિપિટકનો પ્રચાર કરવાનું, તથા (લવિખ્ય માટે) મહત્ત્વ દીધો પ્રગટાવવા ત્હમને સહાય કરવાનું હું નિખાલસ લાવે સૂચવું ?’ પછી હ્નીઆ પર્વત પર મંદિરના વડા, ક્ષી-એનની તથા બીજાઓની છેલ્લી રજા લેવા હમે ગયા. ખરે સમયે શું કરવાનું હતું તે ક્ષીએનને સ્પષ્ટ માલમ પડ્યું, અને તે પ્રમાણે તેણે કહ્યું; તેની સાથે હમને વધુ વખત રોકવાની ઇચ્છા તેણે કદી કરી નહિ હમે જ્યારે તેને મળ્યા અને જેના પર હમે વિચાર ચલાવ્યો હતો તે તેને જણાવ્યું. તેણે હમને સહાયભૂત થવા અનુમોદન આપ્યું. સુસાદરીની તૈયારી કરવામાં તેણે હમને મદદ કરી કે જેથી હમને કાંઈ પણ ચીજની જોટ રહે નહિ. ઉપરાંત કવાંગ-ટુંગના બધા માધુઓ તથા ગૃહસ્થોએ હમને જોઈતી વસ્તુઓ પૂરી પાડી.

“તે વર્ષના (ઈ. સ. ૬૮૯) અગિઆરમા માસના પહેલે જ દિવસે, હમે એક વેપારી વહાણમાં બેઠા. પાન-યુથી નીકળી,

સર્વ મનુષ્યો માટે સોપાન થવા, કે રાગોદ્ધિ પાર ઉતારવા તેમને માટે નૌકા થવાના ઉદ્દેશથી, લાંબી સફર બાદ લોજ પહોંચવા હમે અંધા તરફ વહાણુ હંકાર્યું. અને તેટલી ઉતાવળથી હમારા નિશ્ચયો સિદ્ધ કરવા હમે રાજી હતા, પણ સફરની અધવચ પડવાની હમને આશા નહોતી.

(ચેંગ-કુ, ટાવ-હુંગ, તથા ખીન્ત'ને સાધુઓ ઇર્સીંગ સાથે આગ્યા હતા અને લોજમાં ત્રણ વર્ષ સૂત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો.)

“ ટા-સીનને હું શ્રી લોજમાં મળ્યો (જ્યાં તે ઇ. સ. ૬૮૩ માં આગ્યો હતો). હિંદમાં મંદિર બાંધવા બાદશાહના અનુગ્રહ માટે સ્વદેશ પાછા ફરવા મેં તેને વિનંતિ કરી. જ્યારે તેને એમ લાગ્યું કે (જે આ અભ્યર્થના માન્ય થાય તો) એથી મહાન લાભ થશે ત્યારે, પોતાની જીંદગીની પણ પરવા ન કરતાં, ટા-સીન વિશાળ સાગરની સફર કરવા ફરી કમ્બુસ થયો. ટી-એન-શાઉના સમયના ત્રીજા વર્ષમાં (ઇ. સ. ૬૯૨) પાંચમ્મા માસના પંદરમે દિવસે ચાંગ-આન (સી-આન-કુ) આવવા તે એક વેપારી-વહાણમાં બેઠો. તેની સાથે દશ પુસ્તકોમાં જુદા જુદા સૂત્રો તથા શાસ્ત્રોના નવા અનુવાદો હું મોકલું છું. ટા-ટાંગ-સી-યુ-કુ-શ-કાવ-સેંગ-ચુઆન (Mingaung) જે પુસ્તકોમાં છે.”

૩. સ્વદેશમાં ઇર્સીંગના પુનરાગમનથી તેના મૃત્યુ સુધી.

ઈર્સીંગ સ્વદેશ વર્ષ (ઇ. સ. ૬૭૧-૬૮૧) બહાર

રહ્યો હતો, અને ત્રીસ કરતા વધુ દેશોમાં તેણે પ્રવાસ કર્યો હતો. ઇ સ ૬૯૫ ના ગ્રીગોરિયન માટે ચીન પાછો આવ્યો હતો. બૌદ્ધ ધર્મના ચાર મોંઘાં તે પોતાની માથે લાવ્યો હતો. તેમાં એક ૬૨ ૫૦૦,૦૦૦ સ્વોર્ગો હતા તે ઉપરાંત જુદાના વનસ નનો^૧ ખરો નમુનો પણ તે પોતાની સાથે લાવ્યો હતો.

ઇ સ ૭૦૦ થી ૭૧૦ મુધીમાં ઈર્મીંગે ૨૩૦ પુસ્તકોમાં ૫૬ ગ્રંથો અનુવાદિત કર્યા હતા, જે કે એ પૈકી કેટલાક તે અગાઉના હતા. આ ગ્રંથોમાં કેટલાક મહત્વના સૂત્રો તથા શાસ્ત્રો હતા, પરંતુ મૂલસર્વાસ્તિવાદ-નિકાય-જેની સાથે પ્રસ્તુત પુસ્તક ખાસ સળધ ધરાવે છે-તે ડેવી ગીતે સમજાવે છે તે જાણવા માટે અહિં વિનય-ગ્રંથોની જ યાદી આપવી ખસ ધશે.

ક. ઇડીયા ઓફીમ સ ગ્રંથ

૧ ક્રમ ક(No)		૧૧૧૦ મૂલસર્વાસ્તિવાદ-વિનય-સૂત્ર, ૧ પુસ્તક (Volume)	
૨	”	૧૧૧૮	” -વિનય, ૫૦ ”
૩	”	૧૧૨૧	” -સ યુખ્તા-વસ્તુ, ૪૦ ”
૪	”	૧૧૨૩	” -સ ધલોદકવસ્તુ, ૨૦ ”
૫	”	૧૧૨૪	” -ભિખુણી-વિનય, ૨૦ ”
૬	”	૧૧૨૭	” -વિનય-સ ગ્રંથ, ૧૪ ”
૭	”	૧૧૩૧	” -એકશતકર્મ, ૧૦ ”
૮	”	૧૧૩૩	” -નિદાન, ૫ ”

૯ ક્રમાંક	૧૧૩૪	મૂલસર્વાસ્તિવાદ-માત્રિકા,	૫ પુસ્તક
૧૦ „	૧૧૪૦	„ વિનય-નિદાન માત્રિકા-ગાથા	} ૧૫ પાના
૧૧ „	૧૧૪૧	„ સંયુક્ત-વસ્તુ-ગાથા, ૧૦ „	
૧૨ „	૧૧૪૩	„ વિનય-ગાથા,	૪ પુસ્તક
૧૩ „	૧૧૪૬	„ લિલુણી-વિનયસૂત્ર; ૨ „	

ખ. બોડલીઅન પુસ્તકાલય સંગ્રહ

૧૪ (૧)	મૂલસર્વાસ્તિવાદ-પ્રવચ્ચ (ઉપસમ્પદા) વસ્તુ,	૪ પુસ્તક
૧૫ (૨)	„ -વર્ષાવાસ-વસ્તુ,	૧ „
૧૬ (૩)	„ -પ્રવારણ-વસ્તુ,	૧ „
૧૭ (૪)	„ -ચર્મ-વસ્તુ,	૧ „
૧૮ (૫)	„ -લેપન્ય-વસ્તુ,	૧૮ „
૧૯ (૬)	„ -કહિનચીવર-વસ્તુ,	૧ „

આ પ્રમાણે પોતાના નિકાયના વિનયના અધ્યાજ અથો ઇત્સીંગે આલેખ્યા, અને બૌદ્ધ આહિન્યની આ શાખાના અભ્યાસ માટે તેણે ચીનમાં એક નવો નિકાય (School) સ્થાપ્યો. ત્રિપિટકની નામાવલિની પ્રસ્તાવનામાં, તેના અમદાદીન ચુંગ-ચુંગ બાદશાહે, ઇત્સીંગના છવનની તથા અથોની ઘટ્ટ પ્રશંસા કરી છે.

કેટલાક ભૌગોલિક નામો પર ટિપ્પણ.

૧. નગ્ન લોકોનો દેશ.

ઈર્ત્સીંગ હિંદુસ્તાન આબો ત્યારે પોતાના માર્ગમાં તેણે આ દ્વીપ વટાવ્યો હતો. કા-ચાથી ઉત્તરે દશ દિવસમાં પહોંચાય એટલે તે દૂર છે, અને ઉત્તર તરફ આવેલા નાના નિકોબાર ટાપુઓ પૈકી એક તરફ તે છે. ઈર્ત્સીંગનું વર્ણન એ ટાપુઓના પાછળથી થયેલા વર્ણન સાથે એટલું તો મળતું આવે છે કે હાલના નિકોબાર તે જ લો-જેન-ક્યુઓ એમ આપણે પૂરેપૂરી રીતે પ્રતિપાદિત કરી શકીએ. નવમા સૈકામાં આરબ નાવિકો જેનો લ-જલાલુ કે લંખલલુથી ઉદ્ભવ કરે છે તે જ આ દ્વીપસમૂહ મનાય છે. તેઓ એની આમ નોંધ લે છે: ‘આ દ્વીપો ઘણા લોકોને નિભાવે છે. માણસો તથા સ્ત્રીઓ નગ્ન ફરે છે, ફક્ત સ્ત્રીઓ વૃક્ષોના પાંદડાથી શરીર આચ્છાદિત કરે છે. જ્યારે કોઈ વહાણ ત્યાં થઈને પ્રનાર થાય છે ત્યારે નાની મોટી હોડીઓમાં બેસી ત્યાંના માણસો આવે છે, અને નાણિયેર તથા સોપારી સાટે લોખંડનો વિનિમય કરે છે. માર્કો પોલોનું^૧ તેરમા શતકનું વર્ણન ઉપરના ઉતારા જેટલું મળતું આવતું નથી. તે કહે છે: ‘જાવાનો ટાપુ તથા લમ્પ્રીનું રાજ્ય વટાવી, ઉત્તર તરફ ૧૫૦ સાગર પ્રસાર કરે એટલે જ ટાપુઓ આવે છે. તેમાંનો એક નેક્રુવેરન

૧ કર્નલ મુલ, માર્કો પોલો; પૃ. ૨, પ્રકરણ ૧૨, પૃ. ૨૮૬.

(કે નેકાઉરન)^૧ કહેવાય છે. આ ટાપુમાં લોકોનો કોઈ રાજા કે અધિપતિ નથી, પણ તેઓ જંગલી જીવન ગાળે છે; અને હું ત્હમને કહું છું કે અહિંના માણસો તથા સ્ત્રીઓ નગ્ન રહે છે, અને કોઈ પણ પ્રકારનું આચ્છાદન વાપરતા નથી. તેઓ મૂર્તિપૂજકો છે; ત્યાં સુંદર અને કીમતી જાતના વૃક્ષો છે. ’

ઉપરના બે વર્ણનો તેમજ ઇર્સીંગનું વર્ણન ખચિત એકજ દ્રીપનો ઉલ્લેખ કરે છે, જે કે ઇર્સીંગ તેનું કાંઈ નામ આપતો નથી. ટાંગના (ઇ. સ. ૬૧૮-૬૦૬) ઇતિહાસમાં નિકોબાર દ્રીપોનો સમૂહ ‘ રાક્ષસોની ભૂમિ ’ કહેવાતો હતો.

૨. દક્ષિણ સમુદ્રના દ્રીપો.

જેને આપણે ‘ સાઉથ સી આયલેન્ડ્સ ’ કહીએ છીએ તેની સાથે ઇર્સીંગના ‘ આયલેન્ડ્સ ઓફ ધી સધર્ન સી ’ નો ગોટાળો કરવો ન જોઈએ. નાન-હંધ શબ્દથી દક્ષિણ-ચીન-સમુદ્ર કે મલય આર્ચીપેલેગો વિવક્ષિત છે, અને ઇર્સીંગ મુમાત્રા, જાવા, તથા તત્કાલસાત સમીપસ્થ દ્રીપોનો તેમાં સમાવેશ કરે છે. તે કહે છે કે, ત્યાં ઘણી વધુ દેશો છે, અને તે બધામાં જૌદ્ધધર્મની અસર છે. એ દ્રીપો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. પો-લુ-શી ટાપુ; પુલુશીહ.

૨. મો-લો-યુ દેશ; મલયુ, કે શ્રીલોક.

૧ રશિઉદ્દીન, નાકચારમ (લાકચારમ નહિ) નામ વાપરે છે, જે કદાચ એણે અપભ્રંષ થયેલું નામ હોય. આ જુએન-સાંગનો નાલિ-કેરદ્રીપ હોવો જોઈએ.

૩. મો-હો-મીન ટાપુ; મહામીન.
૪. હો-ર્લીંગ ટાપુ કે પો-ર્લીંગ; કલિંગ.
૫. તાન-તાન ટાપુ; નાતુન.
૬. પેન-પેન ટાપુ; પેન્પેન.
૭. પો-લી ટાપુ, બલિ.
૮. કુ-લુન ટાપુ; પુલો-કોન્ડાર.
૯. કા-શીહ-પુ-લો ટાપુ, ભોજપુર.
૧૦. આ-શાન ટાપુ; આ-શાન.
૧૧. મો-ચીઆ-માન ટાપુ; મધમન.

એ ઉપરાંત બીજા ઘણા ટાપુઓ છે જેનો અહિં ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

ઉપર્યુક્ત એકાદશ ટાપુઓની, ગ્રંથકર્તા પ્રમાણે, પશ્ચિમ તરફથી ગણતરી કરવામાં આવી છે, અને એજ ક્રમાનુસાર હવે આપણે દરેકને, બની ગયે તે પ્રમાણે, તેનું નિર્ણીત સ્થળ આપીશું.

૧. પો-લુ-શી.

પો-લુ-શી પ્રથમ તો Barusan Insulae હોય એમ લાગે છે, જે લાસેન (Lassen) ના નકશામાં હિંદી મહાસાગરમાં અન્દામાન ટાપુઓનો સમૂહ છે. પરંતુ કોરીઆના બે સાધુઓ શ્રીભોજની પશ્ચિમે, પોલુશીના દેશમાં વહાણમાં ગયા હતા, અને ત્યાં તે માદા પડયા અને મરણ પામ્યા એમ જ્યારે ઇર્ષીંગ કહે છે ત્યારે, આટલા દૂર દ્વીપનો તે ઉલ્લેખ કરતો હોય

એમ લાગતું નથી. ગ્રોફેસર ચેવન્સ (Charvannes) ને ટાંગના ઇતિહાસમાં લાંગ-પો-લુ-સે નામનો એક દેશ જડ્યો હતો, જે શીહ લી-ફા-શીહનો પશ્ચિમ ભાગ હોવાનું કહેવાય છે, અને આપણે પોલુશી તે તે જ એમ કહેવાય છે. આ જે વચ્ચે દર્શાવાયલું માયુજ્ય ખડું લાગે છે, કેમ કે શ્રીભોજનો દેશ ટાંગ વંશ (ઇ. સ. ૬૧૮-૮૦૬) દરમ્યાન મલાક્કાના કિનારા મુખી વિસ્તૃત હતો.

૨. ભો-લો-યુ.

આપણા અંધકારના સમયમાં શ્રી ભોજ એક અતિ સમૃદ્ધ દેશ હોય એમ જણાય છે. તે ત્યાં જે વખત ગયો હતો અને સંસ્કૃત તથા પાલિ ભૂજ અંધોનો અભ્યાસ કરવામાં તથા તેના અનુવાદ કરવામાં તેણે ત્યાં ત્રાત વર્ષ (ઇ. સ. ૬૮૮-૬૯૫) ગાળ્યા હતા. પોતાના અંધોમાં ભોજ અથવા શ્રીભોજ એમ ગમે તેમ નામ તે વાપરે છે. એમ લાગે છે કે આ દેશની રાજધાની શરુઆતથી જ ભોજ-ધણે ભાગે જવાનું સંસ્થાન-કહેવાતું હતું, અને જ્યારે આ રાજ્ય વિસ્તાર પામ્યું અને મલય મુખી એની હદ વધી ત્યારે, આખા દેશ તેમજ રાજધાનીને શ્રીભોજ નામ આપવામાં આવ્યું. મલય કાં તો ભોજના રાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવ્યું હોય કે સ્વેચ્છાથી તે રાજ્યના છત્ર નીચે આવ્યું હોય એમ લાગે છે. મલય પરથી શ્રીભોજ નામનો દેરદાર, ઇત્સીંગના સમય પહેલાં જ કે તે ત્યાં રહ્યો તે અરસામાં થયો હોયો જોઈએ, કેમકે જ્યારે જ્યારે

તે મલયુ નામનો ઉલ્લેખ કરે છે ત્યારે ત્યારે તે ઉમેરે છે કે
' હમણા એ શ્રીલોજ કે લોજ કહેવાય છે, '

આ નામોનો નિર્દેશ કરનાર સૌથી પ્રથમ આપણો અંધ-
કાર છે, એટલે એના હેવાલની યથાર્થ બારીક પરીક્ષા કરવી ઘટે
છે. તેના પ્રસ્તુત અંધ તથા ' મેમોઈર્સ '—Memoirs—માંથી
આપણને નીચેની બાબતો મળે છે.

૧. લોજ રાજધાની લોજ નદી પર હતી, અને તે ચીન
સાથે વેપાર કરનાર મુખ્ય બંદર હતું; ક્વાંગ-ટુંગ
તથા એની વચ્ચે નિયમિત દરિયાઈ વ્યવહાર એક
કંસાતી રેખાદ્વી સ્થાપિત હતો.
૨. ક્વાંગ-ટુંગથી લોજનું અંતર, વાયુ અનુકૂળ હોય તો
વીશ દિવસનું, અને નહિ તો એક માસનું હતું.
૩. મલયુ-જેને હમણા જ શ્રીલોજ નામ મળ્યું હતું—
લોજ રાજધાનીથી પંદર દિવસની સફર જેટલું દૂર
હતું, અને મલયુ તથા કા—આ વચ્ચે પણ એટલું જ
અંતર હતું: એટલે મલયુ આ બે સ્થળો વચ્ચે બરાબર
આવે છે.
૪. શ્રીલોજનો દેશ પો-લુ-શીની પૂર્વે હતો.
૫. લોજના રાજા પાસે વહાણો હતા—ઘણે જાગે હિંદ
તથા લોજ વચ્ચે વેપાર અર્થે.
૬. લોજનો રાજા તેમજ અમીપસ્થ રાજ્યોના રાજવીઓ
ખૌદ્ધર્મપ્રિય હતા.

૭. દક્ષિણ સમુદ્રના દ્વીપોમાં આ રાજધાની ધૌલ જ્ઞાનનું કેન્દ્ર હતું, અને ત્યાં હજારથી વધુ ભિક્ષુઓ હતા.
૮. મુખ્યત્વે હીનયાન, ઘણે ભાગે મૂલસર્વાસ્તિવાદ-નિકાય અનુસાર, ત્યાં પ્રચલિત હતો. સમ્મિતીય ઉપરાંત ખીજા જે નવા જ દાખલ થયેલા નિકાયો ત્યાં હતા. કેટલાકે મહાયાનીઓ પણ મલયુ (= નવા શ્રીભોજ) માં હતા.
૯. અહિં સોનું પુષ્કળ હોય એમ જણાય છે. એક વખત ઇત્તરીંગ શ્રીભોજને ચીન-આઉ-(મુવર્ણ-દીપ) કહે છે. લોકો બુદ્ધને મોનાનું કમળ-પુષ્પ ચઢાવતા હતા; તેઓ મોનાના ઘંટો વાપરતા, અને મુવર્ણની મૂર્તિઓ રાખતા.
૧૦. લોકો કાન-નાન પહેરતા હતા.
૧૧. ત્યાંની ખીજા પેદાશો: પીન-લંગ, જાતી (Nutmegs), લવંગ તથા કપૂર. તેઓ મુવાસિત તેલ વાપરતા. અહિંના લોકો છેડો (અથવા વૃક્ષો) ના રસને ઉકાળી ખાંડના ગોળા બનાવે છે, અને ભિક્ષુઓ તે જુદે જુદે વખતે ખાય છે, જ્યારે હિંદીઓ ચોખામાંથી ખાંડ બનાવે છે, અને ‘અશ્મ-મધુ’ (Stone-Honey) બનાવવામાં તેઓ દુધ તેમજ તેલ વાપરે છે.
૧૨. શ્રીભોજ દેશમાં આઠમા માસના મધ્ય ભાગમાં તેમજ વસંત ઋતુના મધ્ય ભાગમાં વેલાચક્રનો પડછાયો ખીલકુલ પડતો નથી, તથા ઉલેલા માણસનો પડછાયો પણ બપોરે પડતો નથી. વર્ષમાં જે વખત સૂર્ય બરાબર માથા ઉપર થઈ પ્રસાર થાય છે.

૧૩. ત્યાંની ભાષાનું નામ કુન-હુન હતું.

ભોજ (દેશ) મલાક્કાના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલો હતો; જે મલાઈકર તે સીંગાપોર હોય તો, તે ઉત્તર કિનારાપર આવેલો નોંધ્યો. વળી ધર્ત્સીંગ જણાવે છે કે શ્રીભોજમાં વેલા-ચક્રનો પડછાયો પડતો નથી. આ ઉપરથી આપણે નોંધ શકીએ છીએ કે શ્રીભોજ દેશમાં ભૂમધ્યરેખા પર આવેલા બધા સ્થળોનો સમાવેશ થતો હતો; અને તેથી, આખા દેશમાં, મલાક્કાના દક્ષિણ કિનારાથી પાલેંગાંગ સુધી, મુમાત્રાનો બધો ઇશાન ભાગ આવી જતો હતો.

૩. મા-હો-સીન.

આને મળતું જે કેઈ નામ આવતું હોય તો તે સીરી-અનતું મસીન છે. થોમસ, તેબલ્કેડ, જેકબ, અને ડેન્હા, પાદરીઓને સીરીઅન કુલપતિ એલિઆસે ઇ. સ. ૧૫૦૩ માં, ‘ હિંદીઓના દેશમાં તથા સમુદ્રોના ટાપુઓમાં, જે ડાબાગ-
Dabag (જવા, સરખાવો ઝબેજ), સીન (ચીન) તથા ચીનની વચ્ચે છે, ત્યાં જવા ’ ફરમાવ્યું હતું. મહાસીન તથા મસીન તે બોર્નીઓના દક્ષિણ કિનારા પરનું હાલનું બાન્જેર મસીન હશે.

૪. હો-લીંગ.

આ નામ નિઃશંક હિંદી છે. ઘણે ભાગે કેરોમંડલ કિનારા પરના કલિંગ પરથી તે નામ લેવામાં આવ્યું હોય એમ ભાગે

છે. ચીની ઇતિહાસ^૧ પ્રમાણે, એ જાવાનું બીજું નામ છે, અથવા તેનો એક ભાગ છે. સીલોન તથા કદાચ હિંદના દક્ષિણ કિનારા સાથે પણ તેનો સૌથી પ્રથમ સંબંધ હતો. પણ જો ચીની ઇતિહાસકારોનું નીચે ઉતારેલું કથન સાચું હોય તો, તે મલય દ્વીપકલ્પમાં એક જગ્યા સૂચવે છે:—

‘ હો-લીંગમાં, જ્યારે કર્ક સંક્રાન્તિ (Summer-Solstice) વખતે આઠ શ્રીટ ઉંચે એક શંકુ રાખવામાં આવે તો (ખપોરે) તેનો પડછાયો દક્ષિણ તરફ બે શ્રીટ ચાર ઇંચ (≈૨૬ શ્રીટ) લાંબો પડે છે. ’

જાવાના નામો સમંધી, યેલેમીનું (ઇ. સ. ૧૫૦) સૌથી જુનું આયેમેડીયું—Iabadiu—, ક્ષ-હીએન (ઇ. સ. ૪૧૪)નું જવદી, તથા ‘ પહેલા મુંગના ઇતિહાસ ’ (ઇ. સ. ૪૨૦—૪૭૮) નું ચવદ, ઘણે ભાગે ‘ ચવદ્વીપ ’—‘ જવનો દેશ ’—માટે વપરાયલા ભાગે છે. પાછળના કેટલાક હેવાલોમાં એ નામ ઝામ્બેજ (આરબો) કે ડામેગ (સીરીઅનો) તરીકે જોવામાં આવે છે. પણ ઇર્સીંગના સમયમાં એ પૈકી એક પણ નામ વપરાયલું જણાતું નથી, જો કે ‘ જાવા ’ (જવ) નામ મોડેથી મુંગના ઇતિહાસમાં (ઇ. સ. ૯૬૦—૧૨૭૬), તેમજ તેરમા સૈકાને અંતે માર્કો પોલોના પ્રવાસોમાં આવે છે; અને હજુ પણ એ નામ વપરાય છે. જાવાની ંસ્કૃતિ વિષે બે ગ્રાખ્દો કહેવા અહિં અસ્થાને ન લેખ્યાય. ક્ષ-હીએનના સમયમાં (ઇ. સ. ૪૧૪) જાવામાં

૧ ‘ ટાંગનો નવો ઇતિહાસ ’ (ઇ. સ. ૬૧૮—૯૦૬), પુ. ૨૨૨, ભાગ ૨ જો.

હિંદુઓ જઈ વચ્ચા હતા તે કહે છે ‘ પાખંડી બ્રાહ્મણો ત્યાં ઘણાં જોવામાં આવે છે, અને બૌદ્ધધર્મનો તો ઉલ્લેખ પણ લાગ્યેજ કરવો પડે ’ સુમાત્રામાં આવેલા પાગરોયાગનો એક જુનો શીલા લેખ (ઈ. મ. ૬૫૬) આદિત્યધર્મ રાજાને, ‘ પ્રથમ જવ ’ (કે યવ) ના ગજા તર્ગિદે ન બોધે છે. વળી જોવામાં મળી આવેલા કેટલાક મન્દિર શીલાલેખોનો કાળ પાંચમા શતકથી છે, અને તે વૈષ્ણવ છે ઇત્તીંગના કહેવા પ્રમાણે, ત્યાં બૌદ્ધધર્મ મુખ્યત્વે હીનયાન હતો આ અરેખગ નોધવા-સાયક છે કે કલમમ (કાલસ) નું દેવળ તથા ચન્દાઈ મારીના વિહારના જુના ખંડેરો (ઇ. મ. ૭૭૯ થી) દર્શાવે છે કે જે બૌદ્ધધર્મ અહિં પ્રચલિત હતો તે મહાયાનનું પાછળથી ધ્યક્ષ્વરૂપ હતું. ધ્યાની બુદ્ધો, અશ્લોભ્ય, ગ્તમંભવ, અમિતાભ કે અમોઘસિદ્ધની મૂર્તિઓની શોધે ઉપર્યુક્ત કથનને ટેકો આપ્યો છે બૌદ્ધધર્મ-હીનયાન કે મહાયાન-ઈસ્લામના પ્રચાર સુધી ઘણે ભાગે આવું ગયો હતો-સુમાત્રામાં બન્યું હતું તેમ ^૨ ૫. તાન તાન.

૬. પેન-પેન.

૭. પો-લી.

Bratschneider ના મત પ્રમાણે નાટુનના ટાપુઓ તાન તાન કહેવાતા હતા. ‘ સૂઈનો ઇતિહાસ ’ (ઇ. મ. ૫૧૮-૬૧૭) નું

૧ ‘ ટાગ વચ્ચનો નવો ઇતિહાસ ’ પુ. ૨૨૨, ભાગ ૨ નો.

૨ જુઓ ‘ હિંદી ચીન પર નિયંત્રણ ’ દ્વિતીય માળા પુ. ૧,

તાન-તાન (ડોન-ડીન)-જે દક્ષિણ સીઆમ કે ઉત્તર મલા-
ક્ષામાં આવેલું ધારવામાં આવે છે-જે સાચું હોય તો, તે
ટાપુનો અહિં ઉલ્લેખ નથી, કેમ કે આપણે અંતકાર જાણે
છે કે સીઆમ (કારવતી) સમુદ્રના ટાપુઓ પૈકી નથી. તે
ઉપરાંત ડોન-ડીન શું છે તે હજી ચોક્કસ થયું નથી. કર્નલ
ચુલ અન્દામાન ટાપુઆને ડોન-ડીન (?) કહે છે.

પેન-પેન તે બોર્નીઓના દક્ષિણ કિનારા પરતું હાલતું
પેમબુઅન હોયું જોઈએ. આ સાયુજ્ય સાચું લાગે છે, કેમ કે,
ઈર્ત્સાંગ કહે છે કે પુ-પેન (= પેન-પેન) કલિંગની (ઇશાન
ભાગ) ઉત્તરે આવેલું હતું. પણ સીઆમના દક્ષિણ ભાગમાં
પાન-પાન નામનું એક સ્થળ છે, જે કદાચ હાલતું પુન-પીન
મેન્ડોન હોય. પરંતુ આ સાયુજ્ય અતિ સંદિગ્ધ છે.

પોલી-ભવાની પૂર્વે, ઘણે ભાગે હાલનો બલિમેટ-ને
ચીનીઓ પાંગ-લી કહેતા, પણ આ બેટના વર્ણનો બહુ
ઓછા છે. કાવિ સાહિત્યની ત્યાં થયેલી રસિક શોધથી, એ નામ
આપણને ઠીક પરિચિત થયું છે. (આર. ફ્રેડરીક બલિ
ટાપુના આપેલા હેવાલ માટે જુઓ- ' હિંદી ચીન પર નિબંધો '
દ્વિતીય ભાગ, પૃ. ૨).

૮. કુ-હુન.

કુ-હુન કુન-હુનને મળતું છે, જે પુ-લો-કો-ડોર માટે
ચીની નામ છે. તેનું મૂળ નામ કોન-નોન છે; કોન્ડોર તેનું
અપભ્રંશ છે. નવમા શતકના આરંભ પ્રવાસીઓ આ દ્વીપ

સમૂહને મુન્દુર (કે સોન્ડાર) કૂલાટ કહે છે, જ્યારે માર્કે પોલો તેને મુન્દુર તથા કોન્ડુર કહે છે. એમાં બાર માઇલ લાંબો એક ટાપુ છે, બે ત્રણ માઇલ લાંબા બીજા બે ટાપુઓ, અને બીજા છએક નાના બેટો છે. સૌથી લાંબા ટાપુનું ખાસ નામ પુલો-કોન્ડાર છે.

ચીની લેખકો ' કુન-લુનના ગુલામો 'નો વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ તે કયાંથી આવ્યા તેનો કશો નિર્દેશ એવામાં આવતો નથી. ધર્સીંગના સમયમાં ત્યાંના વતનીઓ સીદીઓ હોય એમ લાગે છે. તે કહે છે કે તેઓ કાળા છે, અને તેમના વાળ ઉંન જેવા છે, એક પૂર્વગામી લેખકનો ઉતારો આપતાં કાશ્યપ કહે છે: ' કુ-લુન, કયુ-લુન, તથા કયુન-લુન બધા એક જ દેશ છે. આ દેશમાં કાંઈ સભ્યતા એવામાં આવતી નથી. લોકો લૂટ તથા ચાંચીયાનો ધંધો કરે છે. રાક્ષસો કે દુષ્ટ દાનવોના જેમ, તેઓ માણસના માંસના શોખીન છે. તેમની ભાષા શુદ્ધ નથી. બીજા જંગલીઓ કરતાં તે જુદા પડે છે. પાણીમાં ડૂબકી મારવામાં તેઓ કુશળ છે, અને તેઓ ધારે તો, આખો દિવસ કાંઈ પણ કબ્બટ વિના તેઓ પાણીમાં રહી શકે છે. ' આ લોકોએ થોડે ઘણે અંશે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હોય એમ જણાય છે કેમકે, ત્યાં એક વિહાર હોવાનો ધર્સીંગ ઉલ્લેખ કરે છે, અને જણાવે છે કે તેઓ સંસ્કૃત સૂત્રોની પ્રશંસા કરે છે. ત્યાં બે પ્રકારના લવંગ થાય છે.

મુમાત્રામાં કે શ્રીલોન્ગમાં ધર્સીંગના સમયમાં કયુન-લુન ભાષા શાથી પ્રચલિત હતી તે માટે સહેજે અભયબી લાગે.

પણ ત્યારે ભાષાના નામ તરીકે કયુન-લુન શબ્દ વપરાય ત્યારે તે શબ્દથી ખોટું રસ્તું દોરાવું નેમજ નહિ, કેમકે આખા દક્ષિણ સમુદ્ર માટે થોડા સમયથી તે એક સામાન્ય અભિધાન તરીકે વપરાતું આવ્યું છે. અને તેથી કયુન-લુન-યૂનો અર્થ મલય ભાષા હોવો નેમજ. પુલો-કો-ડારના ટાપુએને આની સાથે કશો સંબંધ નહોતો, ને કે ત્યાંના લોકો કયુન-લુન ભાષાની પ્રાકૃત ભાષા કદાચ બોલ્યા હોય.

૯ ફ્રા-શીહ-પુ-લો (બોજપુર).

ફ્રા-શીહ-પુ-લો તે નિઃશંક મૂળ રૂપમાં બોજપુર છે, પરંતુ તે શ્રીભોજની રાજધાની ભોજ (હાલનું પાલેખંગ) નથી. પ્રોફેસર મેક્સમ્યુલરને મી. જોયગાર્ટન જણાવે છે (ફ્રેન્ચઆરી, ૨૦, ઇ. સ. ૧૮૮૩) કે મુરબજ જાવાનું બીજું શહેર છે, અને બોજ-નગર નામનું એક સ્થળ હજી ત્યાં છે. આખો પ્રાંત બોજ કહેવાય છે. વળી તે વધુ ઉમેરે છે કે સાતમે સૈફો જાવામાં જૌદધર્મનો સુવર્ણ યુગ હોય એમ માલમ પડે છે.^૧ ઘણે ભાગે આ ઇર્સીંગનું ભોજપુર છે, અને વળી આપણને શ્રીભોજ નામનું મૂળ કદાચ અહિં જડે છે, કેમકે પાલેખંગ નિઃશંક જાવાનું સંસ્થાન હતું.

૧ આ કથન સાચું લાગે છે. કાલસનું મંદિર તેમજ તત્સમી-પર્ય વિહારનો કાળ ઇ. સ. ૭૭૬ નો છે, જે જુની નાગરીમાં લખાયેલા સંસ્કૃત શીલાલેખથી સાબીત થાય છે; તે ઉપરાંત ઇર્સીંગની નોંધ પણ એજ વાત સૂચવે છે.

૧૦. આ-શાન કે આ-શાન.

૧૧. મો-ચીઆ-માન (મધમન)

મુમાત્રામાં આવેલું આત્મિન તે આ-શાન હોવું જોઈએ એમ પ્રથમ કહાય લાગે. પરંતુ એ જાનવા જોગ નથી કેમકે, આત્મિનનું મૂળ અને શુદ્ધ રૂપ આજેકે કે આચી હોય એમ જણાય છે, જેનું પાછળથી યુરોપીઅનોએ આત્મિન કે આચીન એવું અપભ્રંટ નામ કર્યું.

ભોજપુર પછી આ સ્થળનો ઉલ્લેખ છે એટલે, બલિ નજીક જાવાના પૂર્વે ભાગ તરફ ક્યાંક તે હોય એમ લાગે છે; તે કહાય હાલનું આજંગ હોય.

મો-ચીઆ-માન કહાય સ્વરસંવાદિતાથી મધમન કે મધવન હોય. મા-ગ્રે-વેંગ કે મા-ચેહ-વેંગ-જેનો સ્થળાનિર્દેશ પણ અનિશ્ચિત છે-પણ કહાય એજ દ્વીપ હોય. મહુરા મારે પણ કહાય એ વપરાયું હોય.

૩. હિંદી-ચીન.

૧. શ્રી-ક્ષત્ર કે ક્ષેત્ર (ચેર ખે-તર).

૨. લંકમુ (કામલંકા).

૩. દ્વારવતી (= અયુધ્યા)

૪. પોહ-નાન (= પુ-નાન)

૫. અમ્યા.

૬. પી-કીંગ-અન્નમમાં

૭ કવાન-ચાઉ-ઘણે ભાંગે ટોંગ-કીંગ નજીક.

} સીઆમમાં.

શ્રીક્ષત્રનો સ્થલનિર્દેશ અંતોષકારક રીતે નિર્ણીત થઈ શકે એમ છે. બ્રહ્મદેશવાસીઓ પ્રમાણે, મહાસંલવ રાજ્યએ બુદ્ધના સાઠમા વર્ષમાં^૧ થેર જેતર નામનું એક શહેર બંધાવ્યું, અને પ્રોલ વંશ સ્થાપ્યો, જે ૫૭૮ વર્ષ આગાહ રહ્યો હતો. એ શહેરના અવગ્રેયો હજુ પણ પ્રોલ શહેરની પૂર્વે થોડા માઈલ દૂર જોવામાં આવે છે.^૨ આજ એક હેવાલ તેનો સ્થલ નિર્દેશ નક્કી કરવા પૂરતો છે, અને અંપર જર્મમાં તે મૂકી શકાય એમ નથી. સીલ્હટ જોડે તેનું સાયુજ્ય દર્શાવવું એ પણ અમાન્ય છે. ઇર્સીંગનું વર્ણન થેર જેતરને સાધારણ મળતું આવે છે; તે ઉપરાંત હુએન-સાંગનો હેવાલ પણ આપણી પામે છે. ઇર્સીંગ પ્રમાણે, લંકમુ શ્રીક્ષત્રના અગ્નિકોણમાં છે, અને દારવતી લંકમુની પૂર્વે છે. એટલે ઇર્સીંગનું દારવતી તે જર્મી-સોનું દારવતી એ અનુમાન આપણે ઊડી દેવું પડે છે. હુએન-સાંગનું દારપતિ કે દારપતિ તેમજ આપણું આ દારવતી તે નિઃશંક અયુધ્યા (અથવા અયુધ્યા) છે, જે સીઆમની જુની રાજધાની હતું. ચીન તરફથી ગણવામાં આવેલા દેશોના ઇર્સીંગના વર્ણનનો પોહ-નાન, પૂર્વ સીઆમ, આગળ બરાબર અંત આવે છે એ વાત પરથી પણ એ સ્પષ્ટ થાય છે.

હુએન-સાંગ કહ્યું-મુવર્ણ, સમતટ, તથા શ્રીક્ષત્રનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને આગળ જણાવે છે: ‘ શ્રીક્ષત્રથી અગ્નિ-

૧ જર્મસ કોલેંડરમાં બુદ્ધના અત્યુનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૪ આપવામાં આવ્યો છે.

૨ જુઓ-ઐરિઝોટિક રીસર્ચીસ, વો. ૨, પૃ. ૧૭૧.

કેાણ તરફ જતાં કામલંકાનો અખાત આવે છે; એની પૂર્વ દારપતિ (કે દારપતિ) છે. હજી આગળ પૂર્વ તરફ જતાં, ઇશાનપુર આવે છે; એની પૂર્વે મહાયમ્પા, અને તેના નૈઋત્ય-કેાણમાં ચેન-મા-લો-ચાઉ ' (ઘણે ભાગે 'યવનદ્વીપ'—સુમાત્રા) છે. વાચક જોશે કે ઇત્સીંગનું લંકાનું તે અહિં કામલંકા, પોહ-નાન, ઇશાનપુર, તથા ચમ્પા અને મહાયમ્પા છે. અને પ્રસ્તુત પુસ્તકમાંથી આપણે જાણીએ છીએ કે ખી-કોંગ ચમ્પાની ઉત્તરે છે, અને એથી વધુ ઉત્તર તરફ, એક માસની પગની સુસાફરી પછી, કે વહાણમાં પાંચછ ભરતી પછી, કવાન-ચાઉ (ટોંગ-કોંગ નજીક) પહોંચાય છે. એટલે આ જગ્યા કયને ઠીકઠીક સ્પષ્ટ છે, અને એક ખીજા સાથે મુસંગત છે.

૪. હિંદુસ્તાન તથા સીલોન.

હિંદુસ્તાનને ઇત્સીંગ સામાન્ય રીતે 'પશ્ચિમ,' હિંદના પાંચ હેશો, આર્યદેશ, મધ્યદેશ, પ્રદ્ધરાષ્ટ્ર કે જમ્બુદ્વીપ કહે છે. તે કહે છે: 'હિન્દુ નામ વાપરનારા માત્ર ઉત્તરના લોકો છે, અને હિંદુસ્તાનના લોકો જાતે તે નામ જાણતા નથી. ઇન્દુ શબ્દ કેટલાક ચન્દ્રના નામ (ઇન્દુ) પરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે, પરંતુ તે વિશેષ નામ નથી. પર્સિઅનમાં હિન્દુ તથા ગ્રીકમાં ઇન્ડો એ નામો કદાચ સિંધુમાંથી અપભ્રંષ્ટ થયા હોય, પણ ચીનાઓ એ નામના બન્ને રૂપો જાણતા હતા તેથી અજાન્યબી ભાગે છે. હ્યુએન-સાંગના વખતથી હિંદુસ્તાનના નામ તરીકે 'ઇન્દુ' નામ સામાન્ય રીતે ચીનમાં વપરાવા લાગ્યું, ત્યારે

ગ્રીસેન—ચુ તથા ચ્યુઆન—દુ (બન્ને નામો સિન્ધુ પરથી)
ચીનમાં બૌદ્ધધર્મ દાખલ થયો (ઇ. સ. ૬૭) તેટલા જુના છે.
પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ગ્રીસેન માટે સિન્ધુ-દ્વીપ નામ છે, અને
ક્યારેક રત્ન-દ્વીપ પણ વપરાયલું છે.

આખા હિંદમાં ઇર્સીંગે અનેક સ્થળો જોયા હશે. જે જે
જગ્યાએ તે ગયો હતો એમ તે ચોક્કસ જણાવે છે તે સ્થળો
ધણાં ઓછા છે: કપિલવસ્તુ, બુદ્ધગયા (મગધમાં), વારાણસી
(કાશી), શ્રાવસ્તી (ઉત્તર કોશલ), કાન્યકુબ્જ (કનોજ), રાજ-
ગૃહ (નાલન્દમાં દશ વર્ષ), વૈશાલી, કુશીનગર, અને તામ્ર-
લિપ્તિ (તામલુક). તે ગ્રીસેન ગયો હશે કે કેમ એ વિષે
સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે; જો કે વારંવાર તે એનો ઉલ્લેખ કરે છે
તો પણ તેનું વર્ણન જાતે તે સ્થળ જોનારનું લાગતું નથી.
એ જ પ્રમાણે આ સ્થળો વિષે પણ જણાય છે: લાટ, સિન્ધુ
વલ્લભી, ઉદ્યાન, ખરચર, કુસ્તાન (ખોટન), કાસ્મીર, અને નેપાલ.
આ ઉપરાંત, તિબેટ, પર્સિઆ તાજિકસ્તાન, તુખાર, સૂલિ, તુર્કો,
અને આકસ્મિક રીતે ફારીઆ એ જાણના તે ઉલ્લેખ કરે છે.

ઇર્સીંગના ગ્રંથનો કાલનિર્ણય.

તે ગ્રીસેન પાછો ક્યારે આવ્યો એ જો ઇર્સીંગે સ્પષ્ટ
રીતે જણાવ્યું હોત તો, તેના ગ્રંથનો કાલનિર્ણય કરવામાં
આપણને કાંઈ પણ મુશ્કેલી નહત નહિ. પરંતુ એ વિષે કાંઈ
પણ જણાવવામાં આવ્યું નથી. તેના જીવન તથા પ્રવાસોની
આગળ આપેલી હકીકતોને આધારે, આપણે એ કાલનિર્ણય
ચોક્કસ કરાવવા પ્રયત્ન કરીશું.

પ્રથમ તો જે જગ્યાએ તેણે તેનો અંથ લખ્યો તે સ્થળ શ્રીભોજમાં (મુમાત્રામાં પાલેઅંગ) હોવું જોઈએ, કેમકે ૩૪ મા પ્રકરણને અંતે તે એમ જણાવે છે. હિંદથી આ સ્થળે તે ઇ. સ. ૬૮૫ પછી આવ્યો હોવો જોઈએ, જ્યારે તે હજુ નાલન્દ નજીક હતો, અને ૩૪ મું પ્રકરણ લખ્યા પહેલાં તેણે ચાર વર્ષ શ્રીભોજમાં પ્રસાર કર્યા હતા એમ તે કહે છે એટલે તેનું પુસ્તક ઇ. સ. ૬૮૬ પહેલાં ગમે તે સંજોગોમાં લખાયલું હોવું જોઈએ. નાલન્દ નજીક, વુ-હીંગથી છૂટા પડ્યા પછી તે તરત જ ત્યાં પાછો ગયો એમ માની લઈએ તોપણ સત્ય પચાવી પાડનાર રાણીએ (ઇ. સ. ૬૮૪-૭૦૪) ઇ. સ. ૬૯૦ માં સ્વીકારેલું નવું વંશીયનામ (આઉ) તે પોતાના આખા પુસ્તકમાં વાપરે છે. આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે આપણું પ્રસ્તુત પુસ્તક ઇ. સ. ૬૯૦ પહેલાંનું હોઈ શકે નહિ. વળી એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે ઇ. સ. ૬૯૨ ના પાંચમા માસના પંદરમે દિને તેણે આ અંથ મોકલાવ્યો હતો, અને તેથી ઇ. સ. ૬૯૦-૬૯૨ ના ગાળામાં તેના આખા પુસ્તકનો કાલનિર્ણય આપણે કરવો જોઈએ. એ માટે જે પ્રકરણોનો ઉપયોગ આપણે કરી શકીએ એમ હોય તે હવે આપણે તપાસીશું.

૧. ધર્ત્સીગનો ઉપોદ્ઘાત, બધા પ્રકરણો લખાઈ રહ્યા બાદ છેલ્લો લખાયો હશે, કેમકે તેમાં તે જણાવે છે કે ૪૦ પ્રકરણનું આ પુસ્તક તે સ્વદેશ મોકલે છે.

૨. પ્રકરણ ૧૮. તે યદ્યથા કહે છે કે વીશ વર્ષ તેણે મહેનત

કરી હતી. તેથી આ પ્રકરણ આશરે ઇ. સ. ૬૯૧ માં (૬૭૧ થી ૬૯૧ = ૨૦) લખાયું હોવું જોઈએ.

૩. પ્રકરણ ૨૮. તે ' વીશાધિક વર્ષ' પ્રવાસે હતો. ' આથી પણ પુનઃ ઇ. સ. ૬૯૧ પ્રાપ્ત થાય છે. તદ્દન ચોક્કસપણે કહેતાં, આપણે ૬૯૧-૬૯૨ નો કાળ મૂકીશું, કેમકે એ વીશ કરતાં ' વધુ ' છે.

૪. તેનું બીજું પુસ્તક- ' Memoirs '—આપણા આ પુસ્તક કરતાં (ઉપોદ્ધાત સિવાય) મોડું લખાયેલું હોવું જોઈએ, કેમકે બીજામાંથી તે ઉતાસ ટાંકે છે. પણ ' Memoirs 'નો અંત ભાગ તથા આપણા પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાત લગભગ એકજ વખતે લખાયેલાં હોવા જોઈએ, કેમકે બન્ને, ' Memoirs 'ના બે ' પુસ્તકો ' તથા પ્રસ્તુત ગ્રંથના ચાર ' પુસ્તકો ' (૪૦ પ્રકરણ : ૧૦ પ્રકરણ = ૧ પુસ્તક) એક બીજાનો ઉલ્લેખ કરે છે. બીજી રીતે કહીએ તો, બન્ને ગ્રંથોની સમાપ્તિ એક સાથેજ હોવી જોઈએ.

૫. ૩૪ મા પ્રકરણ—અથા પ્રકરણોમાં અતિ મહત્વનું—ને અંતે તે કહે છે કે, હિંદથી પાછા ફર્યા પછી—જે સમય આપણે જાણતા નથી—શ્રીભોજનાં તે ચારથી વધુ વર્ષ રહ્યો હતો. જેને ઇર્સાંગ ત્રણ વર્ષનો ગણે (૬૮૯—૬૯૨) ગણે છે તેમાં માત્ર એક વર્ષ ઉમેરવાથી, ઇર્સાંગની શ્રીભોજની બીજી સુલાકાનું વર્ષ-

ઇ. સ. ૧૮૮ આપણને મળશે. (આપણે ઉપર જોયું છે તેમ તે ભોજમાં ઇ. સ. ૧૮૯ માં હતો). આ પ્રમાણે ૩૪ મા પ્રકરણનો કાળ ઇ. સ. ૧૯૧ કે ૧૯૨ માં હોવો જોઈએ. સૌથી વધુ સલામતીલરી હદ ઇ. સ. ૧૯૧-૧૯૨ થશે. આ રીતે પણ ૨૮મા પ્રકરણ જેવું જ પરિણામ આવે છે.

પુસ્તકમાંથી જે સર્વ પુરાવો આપી શકાય તે આ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૯૧-૧૯૨ નો કાળ સૂચવે છે. તદ્દન ચોક્કસાઈપૂર્વક કહીએ તો ૧૯૧ થી ૧૯૨ ના પાંચમા માસ સુધીમાં ઇર્સીંગે પ્રસ્તુત અંધ લખ્યો હશે. આ પરિણામને આધારે કાંશિકાવૃત્તિના વામનના સહલેખકનો મૃત્યુકાળ ચોક્કસપણે ઇ. સ. ૧૯૧-૧૯૨ માં આપણે મૂકી શકીએ, અને ધર્મપાલના સમકાલીન ભટ્ટહરિનો ઇ. સ. ૧૪૧-૧૪૨ માં.

ઈર્સીંગના (ઇ. સ. ૬૭૧-૬૯૫ પ્રવાસ મમય; ૬૭૩-૬૮૭
હિંદમાં) “ બૌદ્ધ આચારોની નોંધ ” (ઇ. સ. ૬૯૧-
૬૯૨)-પ્રસ્તુત અંથ પરથી તૈયાર કરેલું—
હિંદુસ્તાનના વિક્કાનો તથા બૌદ્ધ આચાર્યોનું પત્રક.

૧. (પ્રકરણ ૩૨)

૧. સાધર્શનક-બુદ્ધસ્તોત્ર (૧૫૦ શ્લોકો)

માતૃચેટવિરચિત. ચન્દ્રશુખના પુત્ર બિન્દુસારના વખતમાં
માતૃચેટ થઇ ગયો એમ કહેવાય છે.

(તારાનાથકૃત-Geschichte des Buddhismus,
પૃ. ૮૯)

૨. આસંગ તથા
૩. વમુળન્ધુએ સ્તોત્રની પ્રશંસા કરી હતી. } બાઈઓ તથા
સમકાલીન.

૪. જિને કેટલાક શ્લોકો એમાં ઉમેર્યા હતા. એના બે અંગ્રેજો-
નો પરમાર્થે અનુવાદ કર્યો હતો, જેણે ચીનમાં ઇ. સ.
૫૫૭-૫૬૬ સુધી કામ કર્યું હતું.

૫. મૃગાદવના શાક્યદેવે બીજા શ્લોકો એમાં ઉમેર્યા હતા.

૬. આશ્વરે ઇ. સ. ૬૭૫-૬૮૫ માં, ત્યારે ઇર્સીંગ નાલન્દ
વિહારમાં હતો ત્યારે તેણે એનું લાપાંતર કર્યું હતું.
ઇ. સ. ૬૯૨ માં તેણે તે સ્વદેશ મોકલ્યું હતું.

૨. (ઉપોદ્ધાત)

અશોક-બુદ્ધના નિર્વાણ પછી ૧૦૦ કે વધુ વર્ષ બાદ.

(ધમશોકનો કલાશોક સાથે ગોટાળો કરવાથી, કે બીજી પરિષદ તથા અશોકના સમય (૧૧૮)ને નિર્વાણ તથા અશોક વચ્ચેના સમય ગણવાથી આ ભૂલ ઉદ્ભવે છે).

ખ. (પ્રકરણ ૩૨)

અસ્વધોષ.

૧. તેના કાવ્યો.

૨. સૂત્રાલકુરશાસ (ચીનીભાષામાં અનુવાદિત, ઇ.સ. ૪૦૫)

૩. બુદ્ધચરિતકાવ્ય (અનુવાદિત, ઇ. સ. ૪૧૪-૪૨૧).

૪. કુમારમીલે એનું જીવનચરિત ઇ. સ. ૪૦૧-૪૦૬ માં અનુવાદિત કર્યું હતું.

ગ. નાગાર્જુન: તેનો ' મુદ્ધલેખ '.

૧. દક્ષિણ દિંદના (કાશલ) રાજા, સાતવાહનને (અથવા સદાહન)-જેનું બીજું નામ જેતક હતું-સંબોધેલો પત્ર.

૨. ઇ.સ. ૪૩૧ તથા ૪૩૪ માં ચીની ભાષામાં અનુવાદિત; ઇર્સીંગ જ્યારે પ્રવાસે હતો ત્યારે એનું ભાષાંતર કર્યું હતું. ઇ. સ. ૬૬૨ માં એ ભાષાંતર ચીન મોકલ્યું હતું.

ઘ. શીલાલિપિ.

૧. જાતકમાલા-તેના આશ્રય નીચે રહેતા વિદ્વાનોકૃત. (આર્યસૂરની તે પૈકી એક કદાચ હોય).

૨. જમૂતવાહન નાટક (=નાગાનન્દ)-સ્વરચિત તેમજ જાતે લોકપ્રિય બનાવેલું.

૩. હુએન-સાંગ (ઇ. મ. ૬૨૬-૬૪૫) નો મહાયક.
શીલાદિત્યનું મૃત્યુ-આશરે ઇ. મ. ૬૫૫ માં.

૬. આયુર્વેદના આદ્ય ભાગોનો મંદોપતા-સગભજ ઇત્સીંગના સમયે.

૩. (મકરણ ૩૪) વ્યાકરણ વિષયક ગ્રંથો.

૧. મી-ટાન-ચાંગ (કે મિદ્ધ-લેખન)-નવા શિલ્પો માટે.

૨. પ્રાણિનિસૂત્ર.

૩. ધાતુપાઠ.

૪. ત્રિ-ખિલ ઉપર એક ગ્રંથ (અપ્ટધાતુ, ચેન-આ, ઉણાદિ મૂત્ર).

૫. વૃત્તિ-સૂત્ર (શાશિક-વૃત્તિ).

જવાદિત્યકૃત; ઇત્સીંગના ગ્રંથ પહેલાં ૩૦ વર્ષ પૂર્વે
મરણ પામ્યો હતો. ઇ. મ. ૬૬૧-૬૬૨.

૬. ચૃણિ (મહાભાષ્ય)-પતંગ જલિકૃત.

૭. લાતૃહરિ-શાસ્ત્ર-ચૃણિ પર ભાષ્ય.

૮. વાક્યપત્રીય-ભટ્ટહરિકૃત.

૯. પે-ઇ-ન(ભિગવૃત્તિ) ગદ્યાત્મકભાષ્ય-લાતૃહરિ } સગ
પદ્ય-વિભાગ-ધર્મપાલ } કાલીન

(ધર્મપાલ શીલભદ્રનો સુર હતો. (સુમારે ઇ. સ. ૬૩૫
માં) હુએન-સાંગને તે (શીલભદ્ર) પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાને
હીંમે શીખતી શક્યો નહોતો, એટલે જયસેનને તેનો શિક્ષક
નીમવામાં આવ્યો હતો).

(ચાર-ઞ્ચોના અનુવાદો-જે ધર્મપાલે કર્યા કહેવાય છે-નો સમય ઇ. સ. ૬૫૦-૭૧૦ હતો)

પરિણામ.

આ ઉપરથી આ ચાર સમકાલીન કરે છે, જે ઇ. સ. ૬૦૦-૬૬૦ ના અરમામા થઈ ગયા હોવા જોઈએ:

(૧) જ્યાદિત્ય, (૨) વામન, (૩) ભર્તૃહરિ અને (૪) ધર્મપાલ.

નાલન્દ વિદ્યાપીઠનો વડો, ધર્મપાલ, જ્યાદિત્ય તથા ભર્તૃહરિની પૂર્વે મરણ પામ્યો હોવો જોઈએ કેમકે જ્યારે ઇ. સ. ૬૩૫ માં હુએન-માંગ નાલન્દ ગયો હતો ત્યારે તે હયાત હોય એમ લાગતું નથી. ધર્મપાલ પછી શીલભદ્ર આવ્યો હતો.

૪. (પ્રકરણ ૩૪)

હિંદુસ્તાન તથા શ્રીભોજના પ્રખ્યાત નાગો.

ક. ઇ. સ. ૪૦૦ પૂર્વે

૧. નાગાર્જુન.

૨. દેવ, આર્યદેવ, કે ચાનદેવ.

૩. અશ્વઘોષ.

(કનિષ્ક-જે ઇ. સ. ના પહેલા સતકમાં થઈ ગયો એમ કહેવાય છે-આ ત્રણેને સમકાલીન કહે છે).

ખ. ઇ. સ. ૪૫૦-૫૫૦ (મુમારે).

૧. વમુખન્ધુ.	} લાઈઓ }	સમકાલીન.
૨. અમંગ.		
૩. સંઘલદ્ર.		
૪. લવવિવેક-ધર્મપાલનો સમકાલીન.

ગ. ઇ. સ. ૫૫૦-૬૭૦ (મુમારે).

૧. જિન. તર્કશાસ્ત્ર પર ગ્રંથ લખ્યો હતો.
(ઇ. સ. ૫૫૦ પહેલાં એ થઈ ગયો હોય એમ જણાય છે). જુઓ ઉપર.

૨. ધર્મપાલ-ભટ્ટારિ-જે ઇ. સ. ૬૫૧-૬૫૨ માં મરણ પામ્યો હતો-નો સમકાલીન. તેનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૬૩૫ પહેલાં થયું હોવું જોઈએ. જુઓ ઉપર ૩.

૩. ધર્મદીર્ઘિ. (તર્કશાસ્ત્રલેખક). વાસવદત્તા તથા સર્વદર્શન-સંગ્રહમાં એનો ઉલ્લેખ છે.

૪. શીલભદ્ર-ધર્મપાલનો શિષ્ય.

૫. સિંહચંદ્ર-હુએન-સાંગનો સહાધ્યાયી.

૬. સ્થિરમતિ-વમુખન્ધુનો શિષ્ય. વલ્લી-દાન તથા હુએન-સાંગના ગ્રંથમાં એનો ઉલ્લેખ છે.

૭. ગુણમતિ-(ધ્યાન-લેખક). વલ્લીમાં સ્થિરમતિ સાથે તથા નાલન્દમાં એનો ઉલ્લેખ છે.

૮. પ્રસાપુત્ર-સમ્મિતીય-આચાર્ય; હુએન-સાંગનો સમકાલીન.

૯. ગુણપ્રભ-(વિનય-લેખક). શ્રીહર્ષનો ગુરુ, તથા

દક્ષિણ સમુદ્રથી સ્વદેશ મોકલેલ ઇત્સીંગકૃત

“ઔદ્ધ આચારોની નોંધ”

ઉપોદ્ધાન.

શરૂઆતમાં, જ્યારે ત્રિમહસ લોકો ઉત્પન્ન કરવામાં આવતા હતા ત્યારે તેમના અસ્તિત્વની નિશાની આવિર્ભૂત થઈ. જ્યારે સર્વ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થઈ ચૂકી હતી ત્યારે સજીવ અને નિર્જીવ પદાર્થો વચ્ચે હજુ કંઈ ભેદ ન હોતો. સૂર્ય કે ચંદ્ર વિના વિશ્વ એક શૂન્ય હતું. મુખ્ય અને દુઃખ અભિન્ન દશામાં જ્યારે હતા. ત્યારે ભાવરૂપ તથા નાસ્તિરૂપ તત્ત્વોમાં કંઈ તફાવત ન હોતો. જ્યારે ‘ પ્રહ્લદેવો ’ પૃથ્વી પર ઉતર્યા ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમનું શારીરિક તેજ તેમને અનુસર્યું. પૃથ્વીના પદાર્થ-માંથી તેમણે તેમનું પોષણ મેળવ્યું એટલે લોભી અને આતુર પ્રકૃતિ ઉદ્ભવ પામી, અને જંગલની લતાઓ તેમજ ડાંગરના મુલાસિત કણો તેઓએ વારા ફરતી ખાવા માંડ્યા. તેમનું શારીરિક તેજ ધીમે ધીમે ઝાંખુ પડી ગયું. એટલે સૂર્ય અને ચંદ્ર આવિર્ભૂત થયા. હવે લગ્ન તેમજ કૃષિનો સમય થયો, અને રાત્ર અને પ્રભ, પિતા અને પુત્રને લગતા સિદ્ધાંતો સ્થાપિત થયા. પછી મનુજેએ ઉપર ભૂરા ગગનમાં દષ્ટિ ફેરવી, અને તેના દેદીપ્યમાન ગ્રહો ઉંચે લગ્નતાથી ‘ તરતા ’ જોયા. નીચે નજર કરતાં, તેઓએ પીત પૃથ્વી અને તે પર વાયુ વિધૂનિત વારિ તેમજ વધુ ને વધુ ઘના થતી ભૂમિ-એ સર્વ જોયું. ભાવરૂપ તથા

વસુબન્ધુનો શિષ્ય. તેનો શિષ્ય, મિત્રસેન ૯૦ વર્ષનો હતો, અને હુએન-સાંગને શીખવતો હતો.

૧૦. જિનપ્રભ. હુએન-ચાઉ-જે ઇ. સ. ૬૪૯ માં નાલન્દામાં હતો-નો ગુરુ.

ધ ઇત્સીંગના સમકાલીનો તથા પરિચિત ગૃહસ્થો.

(બધા ઇ. સ. ૬૭૦-૭૦૦ ના અરસામાં હયાત હતા).

૧. જ્ઞાનચંદ્ર-રાજગૃહ નજીક, તિલહ વિહારમાં. તાલન્દમાં સિદ્ધુ તરીકે હુએન-સાંગ એનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૨. રત્નસિંહ-રાજગૃહ નજીક, નાલન્દા વિહારમાં. હુએન-ચાઉનો ગુરુ, જે મુમારે ઇ. સ. ૬૪૯ માં નાલન્દામાં હતો.

૩. દિવાકરમિત્ર-પૂર્વહિંદમાં.

૪. તથાગતભદ્ર-દક્ષિણહિંદમાં.

૫. શાક્યકીર્તિ-સુમાત્રામાં, શ્રીલોન્ગમાં.

ઇત્સીંગના ગુરુઓ.

૬. રાહુલમિત્ર-પૂર્વહિંદમાં સિદ્ધુઓનો વડો; ઇત્સીંગના સમયમાં ૩૦ વર્ષનો હતો. તેનું પ્રિય રત્નકૂટ-સૂત્ર પણ એજ સમયનું છે.

૭. ચંદ્ર-પૂર્વહિંદમાં-વેસ્મન્તર (ચિત્રવંતર=બુદ્ધાન) પરના નાટ્યપ્રધાન કાવ્યનો લેખક, જ્યારે ઇત્સીંગ હિંદમાં હતો (૬૭૩-૬૮૭) ત્યારે તે હયાત હતો.

દક્ષિણ સમુદ્રથી સ્વદેશ મોડેલેલ ઇત્સીંગકૃત

“ઐહ આચારોની નોંધ”

ઉપોદ્ધાત.

શરૂઆતમાં, જ્યારે ત્રિસહસ્ર લોકો ઉત્પન્ન કરવામાં આવતા હતા ત્યારે તેમના અસ્તિત્વની નિશાની આવિર્ભૂત થઈ. જ્યારે સર્વ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થઈ ચૂકી હતી ત્યારે સજીવ અને નિર્જીવ પદાર્થો વચ્ચે હજુ કંઈ ભેદ ન હોતો. સૂર્ય કે ચંદ્ર વિના વિશ્વ એક શૂન્ય હતું. મુખ્ય અને દુઃખ અભિન્ન દશામાં જ્યારે હતા ત્યારે ભાવરૂપ તથા નાસ્તિરૂપ તત્ત્વોમાં કંઈ તફાવત ન હોતો. જ્યારે ‘બ્રહ્મહેવો’ પૃથ્વી પર ઉતર્યા ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમનું શારીરિક તેજ તેમને અનુસર્યું. પૃથ્વીના પદાર્થોમાંથી તેમણે તેમનું પોપણ મેળવ્યું એટલે લોભી અને આતુર અકૃતિ ઉદ્ભવ પામી, અને જંગલની લતાઓ તેમજ કાંગરના મુલાસિત કણો તેઓએ વારા ફરતી ખાવા માંડ્યા. તેમનું શારીરિક તેજ ધીમે ધીમે ઝાંખુ પડી ગયું, એટલે સૂર્ય અને ચંદ્ર આવિર્ભૂત થયા. હવે લગ્ન તેમજ કૃષિનો સમય થયો, અને રાત્ર અને પ્રભાત, પિતા અને પુત્રને લગતા મિદાંતો સ્થાપિત થયા. પછી મનુજોએ ઉપર ભૂરા ગગનમાં દંષ્ટિ ફેરવી, અને તેના દેહીધ્યમાન ગ્રહો ઉપર જાણીતાથી ‘તરતા’ જોયા. નીચે નજર કરતાં, તેઓએ પીત પૃથ્વી અને તે પર વાયુ વિધૂનિત વારિ તેમજ વધુ ને વધુ ઘના ઘતી ભૂમિ-એ સર્વ જોયું. ભાવરૂપ તથા

નાસ્તિરૂપ તત્ત્વોમાંથી સ્વર્ગ અને પૃથ્વી બન્યા, અને એ બેના અંતરાલમાં મનુષ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. વળી, અસ્વચ્છ તેમજ શુદ્ધ હવાની અસરથી પ્રકૃતિનું દ્વંન સ્વેચ્છાથી અસ્તિત્વમાં આવ્યું; અને વળી, એ પ્રકૃતિના બે ભાગની સર્જક શક્તિની તુલના એક મોટી ભટ્ટી સાથે ઢાળવાની કળા સાથે થઈ શકે, અને બધી વસ્તુની ઉત્પત્તિ માટીની મૂર્તિઓ બનાવવા સાથે સરખાવી શકાય—સંકુચિત જ્ઞાનમાંથી પરિણમતા આ બધા હૃદયજનક કથનો છે. પછી પર્વતો અચલ થયા, ગગનમાં તારકો આમ તેમ વિખેરવામાં આવ્યા, અને અચેતન વસ્તુઓ વ્યક્ત થઈ અને ‘બહુ બની’. આખરે તેમના અભિપ્રાયો બદલાયા, અને ૯૬ વિભાગોમાં તે (વસ્તુઓ) નું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું; તત્ત્વોના ૨૫ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા; તત્ત્વચિંતનની માંખ્ય શાખા આપણને કહે છે કે બધી વસ્તુઓ ‘એક’ માંથી આવિર્ભૂત થઈ છે. પરંતુ વૈશેષિક દર્શન કહે છે કે અસ્તિત્વના પાંચ રૂપો છે પદાર્થોમાંથી થયા છે પુનર્જન્મમાંથી મુક્ત થવા શરીર નવન રાખવું તથા કેશ કપાવી નાંખવા એ કેટલાક આવશ્યક માને છે; વળી બીજા, સ્વર્ગ લોકની પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ભસ્મથી શરીર અનુલિપ્ત કરવા, કે જટા રાખવા આગ્રહ કરે છે. કેટલાક કહે છે કે જીવન સ્વયંભૂ છે, જ્યારે બીજા એમ માને છે કે મરણ પછી આત્મા નાશ પામે છે. ઘણા એવા છે જે માને છે કે ઉત્પત્તિ એ એક અંધકારમય અને ઝાંખો મહાન કોયડો છે, અને તેનું વાસ્તવિક રૂપ શોધવાની જરૂર નથી, અને આપણે કયાંથી ઉત્પન્ન થયા એ બાબત આપણે માટે અતિ સૂક્ષ્મ તેમજ ગુંથવણુ ભર્યું છે.

વળી કેટલાક કહે છે કે માણસ ફરી ફરી જન્મ ધારણ કરી હંમેશા મનુષ્ય રૂપ જ લે છે, અથવા મૃત્યુ પછી માણસ પ્રેત (spirit) થાય છે. એક કહે છે: ‘ પતંગિયું’ મ્હારો જન્મ ધારણ કરે છે કે હું પતંગિયું થાઉં છું—એ હું જાણતો નથી. ’ એકદા બધા એકત્ર થયા હતા ત્યારે માણસોએ ધાયું કે તે જગ્યાએ તેમણે ભ્રમરો જોયા હતા, અને પાછા ફરતાં ત્યાં કીટ જોઈ તેઓ મુંઝવાયા હતા. એક માણસ પક્ષીના આડ સાથે મહાભૂતની અપંચીકૃત સ્થિતિ કે ગર્ભાવસ્થા સાથે તિમિરને સરખાવે છે.^૧

આ લોકોને હજુ એ ખબર નથી કે જન્મ એ તૃણાની સ્થિતિનું પરિણામ છે, અને આપણું ચાહુ જીવન આપણા આગલા કર્માનુસાર હોય છે. એ પ્રમાણે ભૂલના પ્રવાહથી જાણે અહિં તહિં જન્મી દુઃખોદધિમાં ફળી તેમાં શું તેઓ તરતા નથી ?

તેજ માત્ર આપણા મહાન ગુરુ, લોક જ્યેષ્ઠ, શાક્ય છે, જેણે પ્રશંસનીય સિદ્ધાંતનો યોધ આપી, આપણને મુગમ માર્ગ દાખવ્યો છે, જેણે ‘ નિદાનની દ્વાદશ સાંકળ ’^૨ સમજાવી છે, અને જેણે અષ્ટાદશ અપ્રતીમ ધર્મો^૩ પ્રાપ્ત કર્યા હતા,

૧ હિંદી તત્ત્વચિંતન માટે જુઓ: પ્રોફેસર કૉવેલ-સર્વદર્શન મંત્રક, તેમજ કોલબ્રુક, ‘ પરચુરણ નિબંધો, ’ પૃ. ૧.

૨ દ્વાદશ નિદાન માટે જુઓ: પ્રોફેસર ઓક્લનબર્ગકૃત-‘ જુદ-પ્રક-૨:’

૩ અષ્ટાદશ ધર્મો પરિપૂર્ણ કર્મ, વાણી અને વિચાર; ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિનું જ્ઞાન. પ્રણા, મોક્ષ, સ્વચ્છ મન ઇત્યાદિ. :

જેણે પોતાને, દેવ અને મનુષ્યોનો શાસ્ત્ર કે સર્વસ કહ્યો છે; તેણે એકલાએ જ અગ્ન્યાગારમાંથી ચાર^૧ પ્રકારના પ્રાણીઓને બહાર કાઢ્યા છે. ભવની ત્રિ-દશાને^૨ તિમિરમાં ન રાખતાં મુક્ત કરી, તે કલેશનું નાશું પાર ઉતરી ગયા છે, અને નિર્વાણતટ પર આરૂઢ થયા છે.

ત્યારે આપણા મુનિ નાગ નદી ૩(નૈરંજના) પર પ્રથમ ' બુદ્ધ ' થયા ત્યારે પ્રાણીની નવે જાતે મોક્ષ મેળવવાની આશા મનમાં ધરવા માંડી; ત્યારે મૃગદાવમાં (કાશીમાં) પ્રકાશ જવાથી ભવના છ^૪ માર્ગોની ધાર્મિક અભિલાષને સંતોષ થયો.

ધર્મચક્રને ગતિ આપતાં વાંત, તેમના ઉપદેશનો લાભ પાંચ^૫ જણોને પ્રાપ્ત થયો. ત્યાર પછી તેમણે વિનયના લાક્ષણિક સદ્ગુણો શીખવ્યા, અને હજારો લોકોએ તેમના આગળ શિર ઝૂકાવ્યા. પછી અસંખ્ય આત્માઓને મોક્ષ આપતો તેમનો પ્રહ્લ-નાદ રાજગૃહ નગરીમાં સંભળાયો.

૧ (૧) જરામુજ, (૨) અપ્સર (૩) ઉદ્દલિજ અને (૪) ઔપ-પાદુક (પાંચ ઔપપાતિકા).

૨ (૧) કામ, (૨) રૂપ અને (૩) અરૂપ.

૩ અહિં નાગનદી નૈરંજના જ હોવી જોઈએ, કેમકે તે મથળે શાક્ય મુનિ ' બુદ્ધ ' થયા હતા તે એ જ જગ્યા છે.

૪ મનુષ્યો, દેવો, પ્રેતો, તિર્થંગ્યોનિ, અસુરો અને નરકો.

૫ અજાત કૌણ્ડિન્ય અને તેના મિત્રોએ પ્રથમ બુદ્ધનો ઉપદેશ લીધો હતો. જૂઓ: રહાષ્ઠ્ય ઉવીડસ-બૌદ્ધ સુ-તો પૃ. ૧૫૫. આર્યનઅર્જ-બુદ્ધ, પૃ. ૧૩૦

પોતાના પિતાના પ્રેમનો જલ્દી વાળવા કેપિલવસ્તુના રાજ-
મહેલમાં આવવા પોતાના પાટનગર પાછા ફરતી વખતે, તેમના
ઉપદેશ તરફ પોતાની હૃદયવૃત્તિઓ વાળતાં અનેક શિષ્યો
તેમને મળ્યા. અજ્ઞાત કૌણિન્યને પોતાના ધર્મમાં પલટાવી
તેમણે પોતાનો ઉપદેશ શરૂ કર્યો, અને સત્ય પ્રગટ કરવા તેની
પ્રથમ પ્રાર્થના તેમણે સ્વીકારી.

પોતાના જીવનનો અંત લાગ પોતાની મૂળ ઇચ્છા
અનુસાર વ્યતીત થાય એ આશયથી તેમણે મુશ્કેલી દીક્ષા
આપી પોતાનું જીવન સમાપ્ત કર્યું.

સંઘની સ્થાપના કરતાં અને તેનું રક્ષણ કરતાં તે આઠ
દાયકા જીવ્યા; નવ પરિપક્વોમાં તેમણે પોતાના સિદ્ધાંતનો ઉપ-
દેશ દીધો; ગમે તે જૂઠું સિદ્ધાંત તેમણે પૂર્ણ રીતે સમજાવ્યો હતો.
અદ્વયશક્તિ માણસને પણ તે ખુલા મનથી આવકાર આપતા.

ન્યાયે તે સામાન્ય અનુયાયીઓને ઉપદેશ આપતા ત્યારે
તે સંક્ષિપ્ત રૂપમાં સમજાવતા, અને માત્ર પાંચ (નિવેધાત્મક)
શીલ શીખવતા. પરંતુ ધર્મગુરુઓને બોધ આપતી વખતે,
તે અપરાધના સપ્તસ્કંધોનું^૧ તાર્તમ્ય સવિસ્તર સમજાવતા.
તે એમ માનતા કે વિદ્યમાન માણસોના પાપો પણ શીલની
પ્રગતિથી નાશ પામે છે, અને ગમે તેટલા કુલ્લક હોયો પણ,
વિનય-ધર્મના સ્પષ્ટ ઉપદેશ પછી, નાશ પામશે. એક વૃક્ષની
નાની શાખા તરફ કોઈ દર્શાવવાથી, શિક્ષા તરીકે એકજાણનો

૧ જુઓ: પાતિમોખ્ય, S. B. F., પુ. ૧૩, પૃ. ૧-૬૭;
સુક્લરખ્ય, S. B. F. પુ. ૨૮, પૃ. ૩૦૬.

મર્ષ તરીકે જન્મ થયો હતો,^૧ અને નાના જંતુની છાંદગી તરફ અનુકરણ દર્શાવવાથી સ્વર્ગલોકમાં જન્મ થયો હતો.^૨ એટલે મારા કે નરસા કર્મની શક્તિ આ ઉપરથી ખરેખર નષ્ટ તેમજ નિર્વિવાદ છે એમ સમજાય છે. તેથી સૂત્રો અને શાસ્ત્રો બંને આપણને આપવામાં આવ્યા, અને ધ્યાન તથા પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ સ્થાપિત કર્યા; લોકોને પકડવાની ત્રિપિટક શું એક સર્વોત્તમ જાળ નથી ? એ પ્રમાણે જ્યારે તે મહાન ગુરુ પાને કોઈ આવતું ત્યારે તેમનો ઉપદેશ એક જ પ્રકારનો હતો; અને જ્યારે માણસોની શક્તિ પ્રમાણે તેમને શીખવવા કે 'બચાવવા' ની તે ઇચ્છા કરતા ત્યારે, બીજાને ઘણી અનુકૂળ હોય એવી દલીલો તે કરતા નહિ. જે વખતે વૈશાલીમાં આનન્દે^૩ બુદ્ધ

૧ સંયુક્ત-વસ્ત્રમાં આ કથા કહેવામાં આવી છે. આમથા એક બુદ્ધ કાશ્યપની દેખરેખ નીચે એકપત્ર નામનો સાધુ ધ્યાનમાં બેઠો હતો અમાધિમાંથી હડી, જે એકત્રણ નીચે તે બેઠો હતો તેની શાખા તેને નડી અને તેના માથામાં ધ્રુવ ચન્દ્ર, એટલે તેનો મિત્રજ ગયો અને તે કાળ તેણે કાપી નાંખી અને દૂર ફેંકી દીધી. આ કર્મને પરિણામે તે મર્ષ તરીકે જન્મ્યો હતો.

૨ જુઓ પ્રવચ્ચ ૭

૩ અહિં નીચેની વથા વિષે ઉલ્લેખ છે. વૈશાલીમાં જન્મની અવધિ મજાંધ બુદ્ધ આનન્દ સાથે વાત કરતા હતા, અને વધારામાં ઉમેર્યું. 'જેમણે ચાર અમાનુષી શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરી છે તેઓ એક કદપ કે, તેમની ઇચ્છા હોય તો, વધુ પછી જીવી શકે છે.' તથા વખત આ તે ફરીફરીને બોલ્યા, પણ આનન્દ તે મમજી શક્યો નહિ, કેમકે મારની અમરથી તેનું મન વિદૂર જન્યું હતું.

આ કથા સંયુક્તવસ્ત્ર, પુ. ૩૬, માં કહેવામાં આવી છે. મગ્ગાવે મહાપરિનિબ્બાન-સુ-ત્ત, ૩, ૪, ૫, અને ૫૬.

પામેથી પ્રથમ ઉપદેશ લીધો તે વખતે, જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે મારે તેનું મન મુગ્ધ કર્યું હતું, અને વળી જ્યારે હિરણ્યવતી (= અજિરવતી નદી) પરના બુદ્ધના અંતિમ કથનથી અનિરુદ્ધે^૧ બુદ્ધે પ્રવર્તવેલું નિર્વિવાદ સત્ય સાબીત કર્યું, ત્યારે આપણે કહી શકીએ કે આ પૃથ્વી પર તેમની ઉપદેશ પ્રવૃત્તિનો અંત આવ્યો હતો, અને તેમનું કાર્ય વિજ્યાન્વિત થયું હતું. જે નદી (હિરણ્યવતી તથા નૈરજના)ના કિનારા પર હવે તેમના પગલા થતા નહોતા; તેથી મનુષ્ય અને દેવો વિષણુ થયા હતા, અને તેમનો પડછાયોં માલ-વૃક્ષોની ઘટામાં અદશ્ય થયો-જ્યારે સર્વોં અને પ્રેતો પણ ભગ્નહૃદય થયા હતા.

તે બધાએ એટલું રૂઢન કર્યું કે સાલવૃક્ષ નીચેના માર્ગે તેમના આંમુથી આદ્ર અને પંકયુક્ત થયો હતો, અને જેમણે ઝોંધી વધુ વિલાપ કર્યો હતો તેમણે પોતાના શરીર પર

૧ અહિં નીચે આપેલા બનાવ વિષે ઉલ્લેખ છે બુદ્ધ દેહ છોડવાની તૈયારીમાં હતા તે વખતે તેમણે શિષ્યોને કહ્યું: ' જો ચાર ઉમદા સત્ય વિષે ત્હમને કાંઈ શંકા હોય તો, તુરત તે વિષે ત્હમારે મૂંઝે પૂછવું જોઈએ. તેનો ખુલામો કરાવ્યા વિના રહેશો નહિં. ' દિવ્ય-ચક્તુ અનિરુદ્ધે બધા લિક્ષુના મન પરખી બુદ્ધને કહ્યું: ' કમચ ચર્ચા શીત થાય, ચંદ્ર કદાચ ઉજ્જી બને, પરંતુ બુદ્ધે સ્થાપિત કરેલા ચાર ઉમદા સત્યોનું ખંડન થઈ શકે એમ નથી. '

રુધિરના અશ્રુઓ સાર્યા, જે તે વખતે કુમુભિત દુમો જેવા ભાસતા હતા.

આપણા મહાન મુનિ નિર્વાણ પામ્યા પછી આપુ જગત શૂન્ય અને વિજન ભાસવા લાગ્યું. પછી ધર્મના શક્તિશાળી ગુરુઓ થયા, જેમણે બુદ્ધના ધર્મશાસ્ત્રો લેખા કર્યા. તેઓ એક વખત (વિહારની ગુફામાં) ૫૦૦, અને બીજી વખત (વૈશાલીમાં) ૭૦૦ જેટલા એકત્ર થયા હતા. વિનયના મહાન રક્ષકો પૈકી, ભિન્ન ભિન્ન અદાર વિભાગો થયા. કેટલાક મતો અને પ્રણાલિકાઓ અનુસાર, જુદા જુદા પંથના ત્રિપિટકો એક બીજાથી જુદા પડે છે. ઉત્તરીય વચ્ચની કોર જ્યારે એકમાં સીધી છે ત્યારે બીજામાં અનિયમિત રીતે કાપવામાં આવે છે, અને ઉપરના અલ્લાની ઘડીઓનું કદ એકમાં સાંકડું તો બીજામાં પહોળું-ભિન્નતાની આવી નાની નાની વિગતો હોય છે.

જ્યારે ભિક્ષુઓ બધા સાથે જ એક સ્થળે મુકામ કરે છે ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય કે તેમણે જુદીજુદી ચોરડીમાં રહેવું કે દોરડાથી જુદા પાડેલા લાગોમાં રહેવું-જે કે ધર્મ પ્રમાણે તો બન્ને વિહિત છે. બીજી મુશ્કેલીઓ પણ આવે છે: ભોજન સ્વીકારતી વખતે, કોઈ તે પોતાના હાથમાં લે છે, તો બીજો દાન આપનારે તે ક્યાં મૂકવું તે જગ્યા બતાવશે, અને બન્ને ખરાં છે. દરેક પંથમાં ગુરુશિષ્યપરમ્પરાગત પ્રણાલિકાઓ હોય છે, ને દરેક મુરુપદ સમજાવેલી હોય છે, અને બીજાથી તદ્દન નિરાળી હોય છે.

(ઇર્સીંગતું ટિપ્પણ): ૧. આર્યમૂલસર્વાસ્તિવાદનિકાય-માં નીચલા વચ્ચની કોર સીધી કાપવામાં આવે છે, જ્યારે બાકીના ત્રણ નિકાયમાં તે અનિયમિત આકારમાં કાપવામાં આવે છે.

૨. એજ નિકાય મુકામ માટે જુદી જુદી ચોરડીઓ રાખવા કરમાવે છે. જ્યારે આર્યસમ્મિતિનિકાય દોરડાથી વિભક્ત કરેલી જુદી જુદી પથારીઓની છુટ આપે છે.

૩. આર્યમૂલસર્વાસ્તિવાદનિકાયમાં ખોરાક સીધો હાથમાં જ લેવાય છે, પરંતુ આર્યમહાસંધિકનિકાયમાં ખોરાક મૂકવાની જગ્યા બંતાવવામાં આવે છે.

પશ્ચિમમાં (હિંદુસ્તાન) લિન્નલિન્ન પ્રલવચુક્ત પંથોના અનેક પેટાવિભાગો હોય છે, પરંતુ પરમ્પરાપ્રાપ્ત એવા તે માત્ર ચાર મુખ્ય સંપ્રદાયો છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:

૧.

આર્યમહાસંધિકનિકાય—‘મહાન સંઘનો ઉમદા સંપ્રદાય’ ના સાત પેટાવિભાગો છે. એના ત્રણ પિટકોમાં કદેકમાં ૧૦૦,૦૦૦ શ્લોકો છે, અથવા એકંદરે ૩૦૦,૦૦૦ શ્લોકો છે.^૧

૧ ‘ પૌર્વાત્ય મંમારત્યામ ’—Eastern Monachism—નામના ચોતાના પુસ્તકમાં હાર્ડી પિટકો અને બાબોના પદોની મંખ્યા નીચે પ્રમાણે આપે છે:

૧. વિનય, ૬૯,૨૫૦ શ્લોકો (એક શ્લોક = ૩૨ વર્ણ)
૨. સુ-ત, ૩૯૬,૫૦૦ „
૩. અભિધમ્મ, ૧૨૬,૨૫૦ „

૫૨૧,૦૦૦ શ્લોકો

ચીની ભાષામાં એનું ભાષાંતર કરવામાં આવે તો ૧,૦૦૦ પુસ્તકો થાય (એક પુસ્તક = ૩૦૦ શ્લોકો).

૨.

આર્યસ્થવિરનિકાય-‘ સ્થવિરોનો ઉમદા પંથ ’-ના પશ્ચિમ પેટાવિભાગો છે. એના ત્રિપિટકોના શ્લોકોની સંખ્યા આગલા નિકાયના જેટલી જ છે.

૩.

આર્યભૂલસર્વાસ્તિવાદનિકાય-‘ સર્વ વસ્તુનું અસ્તિત્વ કયતો ઉમદા મૂળ પંથ ’-ના ચાર પેટાવિભાગો છે. એના ત્રિપિટકોના શ્લોકોની સંખ્યા પશ્ચિમ ઉપર જેટલી જ છે.

૪.

આર્યસમ્મિતિનિકાય-‘ સમ્યક અનુમાનનો આર્ય સંપ્રદાય ’-ના ચાર પેટાવિભાગો છે. એના ત્રિપિટકોના શ્લોકોની સંખ્યા ૨૦૦,૦૦૦ છે. વિનય-ગ્રંથોમાં જ ફક્ત ૩૦,૦૦૦ શ્લોકો છે, છતાં આપણે એટલું ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે આ શાખાઓ પૈકી કેટલીકમાં પરમ્પરાગત કેટલીક પ્રણાલિકાઓ આ પ્રમાણે વિભાગ પાડવાની રીતથી ઘણી જુદી પડે છે, અને અત્યારે પ્રચલિત છે તે પ્રમાણે અઢાર શાખાઓનો મેં અહિં ઉલ્લેખ કર્યો છે. કેટલાક ચીનાઓ જે પાંચ મુખ્ય નિકાયોના વિભાગનો ઉપયોગ કરે છે તે વિષે મેં પશ્ચિમમાં (હિંદમાં) કદી કાંઈ જાણ્યું નથી.

તેમની એક ખીબચી લિન્નતા, તેમનો ઉદય અને

અંત, અને તેમના આંપ્રદાયિક નામો વિષે જુદા જુદા મતો છે. પણ આ વિષય અન્યત્ર^૧ ચર્ચવામાં આવ્યો છે, એટલે અહિં તેનું વર્ણન હું કરીશ નહિં.

હિંદના પાંચે વિભાગોમાં તેમજ દક્ષિણ સમુદ્રના દ્વીપો-માં, લોકો ચાર નિકાયોના જ ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ દરેક નિકાયના અનુયાયીઓની મંજ્યા સિન્નલિન્ન સ્થળોમાં, સરખી નથી.

મગધમાં (મધ્યહિંદ) ચારે નિકાયના સિદ્ધાંતો પ્રચલિત છે, તોપણ અર્વાચિતવાદનિકાય સૌથી વધુ આબાદ છે. સમ્મિતિનિકાયના અનુયાયીઓની મંજ્યા લાટ^૨ તથા મિંધુમાં-પશ્ચિમ હિંદના પ્રદેશો-મહોટી છે, અને બાકીના ત્રણ નિકાયોના અનુયાયીઓ પણ ત્યાં થોડા ઘણા

૧ એ વિષય ઇત્તમીગિ પોતે ચર્ચ્યો નથી. અષ્ટાદશ નિકાયોની ચર્ચા કરતા પુસ્તકો માટે જુઓ ને-જુઓની યાદી, ક્રમાંક, ૧૨૮૪, ૧૨૮૫ તથા ૧૨૮૬.

ગુહાધમ્મ ઉવીઝ્ઝની એક વિષય પરની નોંધ માટે જુઓ, J. R. A. S., ૧૮૯૧ અને ૧૮૯૨.

૨ લાટ: જુદત-સંદિના (૬૯, ૨) માં મિંધુ, મુરાદ્, ભરોચ તથા માત્વા-એ જ્યાં નામો સાથે લાટનો ઉલ્લેખ છે (J. R. A. S., vol. vii. p. ૬૪). ઇત્તમીગિ કહે છે કે તે પશ્ચિમ હિંદમાં છે, અને ઘણીવાર તે મિંધુ સાથે લાટ વાપરે છે. પ્રોફેસર જુક્કર પ્રમાણે લાટ ને મધ્ય ગુજરાત છે-મહી અને કીમ નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ, અને તેનું મુખ્ય સહેજ ભરૂચ (ભરુકચ્છ) છે.

જોવામાં આવે છે. ઉત્તર વિભાગમાં (ઉત્તર હિંદ) સર્વાસ્તિ
 નિકાયના બધા અનુયાયીઓ છે, જો કે ત્યાં મહાસંધિકનિક
 અનુયાયીઓ પણ ક્યારેક આપણને મળી આવે છે. દક્ષિણ
 (દક્ષિણ હિંદ) બધા સ્થવિરનિકાયને અનુસરે છે, જો કે ત્યાં
 જીજ્ઞ સંપ્રદાયના માણસો જોવામાં આવે છે. પૂર્વ મરહત્ત
 શામાં (પૂર્વ હિંદ) ચારે નિકાયો સાથે સાથે જ માલમ પં
 (ઇત્સીંગનું દિગ્વિષય):

(દારવતી, અયુધ્યા) છે. છેક પૂર્વ તરફ લિન-ઈ (ચમ્પા)^૧ છે. આ બધા દેશના લોકો ત્રિરત્નને^૨ ઘણા સત્કાર આપે છે. ઘણા શીલ દૃઢતાથી પાળે છે અને ભિક્ષા-ધૂત-ને આ દેશોમાં એક રિવાજ છે-નું અનુષ્ઠાન કરે છે.

સામાન્ય આરિચ્ચના માણસોથી ખરેખર ભુદા તરી આવે એવા માણસો મેં જાતે પશ્ચિમમાં (હિંદમાં) જોયા છે.

દક્ષિણ સમુદ્રના દ્વીપોમાં—જેની સંખ્યા દશ કરતાં વધુ છે—મૂલસર્વાસ્તિવાદ જ લગભગ સર્વમાન્ય છે, જો કે વખતો વખત કેટલાક સમ્મિતિનિકાયના ઉપાસકો બન્યા છે, અને હિમલયાજ ખીણ જે નિકાયના અનુયાયીઓ પણ ત્યાં જોવામાં આવ્યા છે. પશ્ચિમથી ગણતરી કરતા, મોઢી પ્રથમ પો-હુ-શી (પુહુશીહ) દ્વીપ છે, પછી મો-હો-યુ (મલયુ) દેશ, જે હિમલયા શ્રીલોજનો (મુમાત્રામાં) દેશ (કહેવાય) છે, પછી મો-હો-મીન (મહાસિન) દ્વીપ, હો-લિંગ (કલિંગ) દ્વીપ (જાવામાં), તન-તન દ્વીપ (નતુનદ્વીપ), ચેચેન દ્વીપ, પો-લિ (બલિ) દ્વીપ, કુટુન દ્વીપ (પુલો-હોન્ડોર), ફો-શિહ-પુ-હો (લોન્ગપુર) દ્વીપ, ઓ-શન, અને

૧ ચમ્પા ખૂબ દેશ હતો; સીયેનમાથી ત્યાં બૌદ્ધધર્મ નાખવનાર ચયો હતો. પરંતુ પાછળથી અહિં હિન્દુધર્મ મનાયો થયો.

૨ ભુદા ધર્મ અને મંદ.

મો-ચિઆ-મન દ્વીપ.^૧

બીજા વધુ કેટલાક નાના જોડો પણ ત્યાં છે, જે બધાના નામો અહિં આપી શકાય એમ નથી. આ બધાય દેશોમાં બૌદ્ધ-ધર્મ સ્વીકારાયેલો છે, અને બહુધા હીનયાન જ મલયુ (=શ્રીલોક) નિવાસ બધે માન્ય છે શ્રીલોકમાં મહાયાન પંથના કેટલાક અનુયાયીઓ છે.

આ પૈકી કેટલાક દેશો (વા દ્વીપો) આશરે મો ચીની માઈલ જેટલા વિસ્તૃત છે, કેટલાક વિસ્તારમાં અનેક માઈલો છે, તો કેટલાક એક સો ચોગન જેટલા છે. મહાન સાગર પર એની ગણતરી કરવી, એની લંબાઈ માપવી એ જો કે દુર્ધટ છે, તો પણ જેઓ વેપારી વહાણમાં સફર કરવા ટેવાયેલા છે તેઓ આ ટાપુઓના વિસ્તારનો અંડસદ્દો કાઢી શકે છે. ‘કુન-લુનનો દેશ’ એવા સામાન્ય અભિધાનથી એ ટાપુઓ (ચીનાઓને) પરિચિત હતા, કેમકે કુન-લુન (ના લોકો) પ્રથમ ડૉચીન તથા કવાંગ-દુંગ આવ્યા હતા.

કુન-લુન-જ્યાંના લોકોના વાળ બિન જેવા છે, અને તેમની ચાડી કાળી છે-સિવાય, બીજા ટાપુઓના લોકો દેખાવે ચીનાને મળતા છે; પણ ખુલ્લા રાખવા તથા કન-મન^૨(વસ્ત્ર)

૧ આ બધા દેશના નામો માટે પ્રવેશકમાં આપેલી ભૌગોલિક નોંધ જુઓ.

૨ કનમન સંસ્કૃત શબ્દ છે એમ કહેવાય છે; એને માટે

પહેરણું એ તેમની ટેવ છે. આ બાબતો દક્ષિણ સમુદ્રના વર્ષ-
નમાં અન્યત્ર 'સવિસ્તર ચર્યવામાં આવશે. કવાન-ચાઉ (અન્ન
મમાં 'આવેલું' એક પરગણું) થી નીકળતાં, બરાબર દક્ષિણ
તરફ પંદરથી વધુ દિવસની મુસાફરીથી, અથવા વહાણદ્વારા
પાંચ છ ભરતી પછી માણસ પી-કીંગ^૨ પહોંચશે; અને હજી
દક્ષિણ તરફ આગળ વધતાં અમ્પા-લિન-ઇ-આવે છે.

આ દેશમાં બહુધા આર્યસમ્મિતિ નિકાય માન્ય છે,
તેમજ સર્વાસ્તિવાદનિકાયના પણ કેટલાક અનુયાયીઓ છે.

નૈઋત્ય દિશા તરફ જતાં, એક માસમાં (પગે ચાલતાં)
માણસ પોહ-નન^૪ પહોંચે છે, જે અગાઉ પુ-નન કહેવાતું હતું.

કેટલીક વાર હો-મન શબ્દ વપરાય છે. કન-મન તે સંસ્કૃત કમ્પલ
હોવાનો સંજવ છે. એ શબ્દ નિઃશંક મલાયન 'સેરાંગ્સ'
(Sarong) ને અનુલક્ષે છે, જે સુતરાઉ કે રેશમી કપડાનું
ત્પાનું ફેરી નામ છે. તે (શરીરના) મધ્ય ભાગની ફરતે બાંધવામાં
આવે છે, અને પગ મુધી લટકતું રહે છે. 'લીઆન વંશનો
ઇતિહાસ' (ઇ. સ. ૫૦૨-૫૫૭), પુ. ૫૪ માં નીચે પ્રમાણે છે:
'(સીઆમમાં) પુરુષો, તથા સ્ત્રીઓ એક લાંબુ અને પહોળું સુતરાઉ વસ્ત્ર
પહેરે છે, જે તેઓ કમર નીચે વીટાળે છે, અને તે કન-મન વા
પુ-મનના નામથી ઓળખાય છે. ' જુઓ: 'હિંદી-ચીન પર નિબંધો'
દ્વિતીય ભાગ, પુ. ૧, પૃ. ૨૬૦.

૧ જુઓ આગળ પ્રક. ૧૧ મું. ૨ ટોંગ-કીંગ નજીક ક્યાંક,

૩ પોંગ-કીંગ તે કદાચ તુરાન^૫ કે તેની નજીક.

૪ પોહ-નન તે સીઆમ, પણ તેમાં કમળોના પણ થોડા
ભાગનો સમાવેશ થાય છે.

અગાઉ એ દેશના વતનીઓ નબ્બ રહેતા; લોકો ઘણે ભાગે દેવોના પૂજક હતા, અને પાછળથી, ત્યાં બૌદ્ધધર્મ સમૃદ્ધિમાં આવ્યો, પરંતુ એક દૃષ્ટ રાજાએ તે બધાને હમણા દેશનિકાલ કર્યા છે, અને તેમને જડમૂળ કાઢ્યા છે. હવે બૌદ્ધ સંઘના માણસો ત્યાં નથી, પણ બીજા ધર્મના અનુયાયીઓ (કે પાખંડીઓ) ભેળસેળ ત્યાં રહે છે.

આ ભાગ જમ્મુદ્રીપ (=હિંદ) નો દક્ષિણ ખણો છે-તે સમુદ્રના દ્વીપો પૈકીનો એકે નથી. પૂર્વ હસીઆ (ચીન) માં ધર્મગુપ્તનિકાય મુજબ બૌદ્ધો બહુધા આવે છે, પણ ક્વાન-ચુંગ (શેન-સી) માં ઘણા સ્થળોમાં પુરાતન કાળથી કેટલાક માણસો ઉપર્યુક્ત તથા મહાસંધિક-નિકાયના અનુયાયીઓ છે. અગાઉ કી આંગ-નનમાં (ચાંગ-ત્સે-કીઆંગની દક્ષિણે) તથા લીંગ-પીઆવમાં (ક્વાંગ-ટુંગ તથા ક્વાંગ-સીની દક્ષિણે) સર્વાન્તિવાદનિકાય આખાદ રહેતો આવ્યો છે. જ્યારે આપણે એમ કહીએ છીએ કે વિનય દશાધ્યાયમાં વહેંચાયેલો છે, કે તેના ચાર વર્ગો છે, ત્યારે એ નિકાયે સંકલિત કરેલા અથોના વિભાગોમાંથી આ નામો સુખ્યત્વે લેવામાં આવે છે. એ નિકાયોની વિશિષ્ટતાઓ તથા તેમની વિનયવિષયક લિન્નતાઓ આંદ્રીકાઈથી તપાસતાં, આપણને માલમ પડે છે કે તેમાં મત-સેદના ઘણા મુદ્દાઓ છે; એક નિકાયમાં જે મહત્ત્વની વસ્તુ છે તે બીજામાં નથી, અને એક જેને વિહિત ગણે છે, તે બીજામાં નિષિદ્ધ છે. પરંતુ ધર્મગુરુઓએ તેા પોતપોતાના નિકાયોની પ્રણાલિકાઓ મુજબ વર્તાવું જોઈએ, અને પોતાના પંથના

કડક નિયમોને બદલે બીજાનો વધુ ઉદાર ઉપદેશ સ્વીકારવો ન જોઈએ. સાથે સાથે બીજાના નિષેધો તેમણે અવગણવા ન જોઈએ, કેમકે પોતાના નિકાયોમાં તેમને પણ અમુક છૂટ હોય છે, નહિં તર એ નિકાયો વચ્ચેના તફાવતો અસ્પષ્ટ રહેશે, અને વિધાન અને નિષેધ પરત્વેના નિયમો પણ અસ્પષ્ટ બનશે. આરે નિકાયોના નિયમોનું આચરણ એક જ માણસ શી રીતે કરી શકે ?

ફાટેલું વસ્ત્ર અને મુવર્ણુ-હંડની દૃષ્ટાંત કથા આપણને અતાવે છે કે આપણે (જે જુદા જુદા નિકાયો અનુસાર આચારીએ છીએ-) બધા સરખી રીતે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. તેથી જેઓ ધર્માનુસાર આચરણ કરે તેમણે પોતાના નિકાયોની પ્રથા પ્રમાણે અનુસરવું જોઈએ.

(ઇર્સીંગનું ટિપાણુ) : બિમ્બિસાર રાજાએ એક વખત સ્વપ્નમાં જોયું કે એક વસ્ત્ર ફાટી ગયું હતું, અને સોનાની લાકડી લાંગી ગઈ હતી. બન્નેના અદાર ભાગ થઈ ગયા હતા.

ભયભીત બની જવાથી, તેણે જુદાને એનું કારણ

૧ આજ ત્રાત છુએન-સાગે દીક સમજાવી છે. ‘ તત્ત્વજ્ઞાનના (બિન્ન લિન્ન) નિકાયો હંમેશા એક બીજાના વિરોધી હોય છે, અને તેમના આવેગપૂર્ણ વિચારોનો નાજ સમુદ્રના તરંગો માફક ઉંચે ચઢે છે. જુદા જુદા પંથના પાખંડીઓ અમુક અમુક ગુરુઓ પાસે જાય છે, અને બિન્ન લિન્ન માર્ગે એકજ ધ્યેયને પહેંચે છે. ’

પૂછ્યું. બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો: ‘ મહારી નિર્વાણ-પ્રાપ્તિ પછી, સો કરતાં વધુ વર્ષ^૧ પછી, અશોક નામે એક રાજા થશે, જે આખા જમ્બુદ્વીપ પર શાસન ચલાવશે. તે સમયે, કેટલાક ભિક્ષુ-પરમ્પરાપ્રાપ્ત મહારા ઉપદેશના અષ્ટાદશ નિકાયો થશે, પણ અંતે બધાય એકમત થશે, એટલે કે બધાય બોદ્ધ (નિર્વાણ)નું દ્યેય પ્રાપ્ત કરશે. હે રાજન ! ત્હારું સ્વપ્ન એની આગાહી કરે છે; ત્હારે લયલીત બનવાની જરૂર નથી. ’

૧ ચીનીત્રિપિટકમાં અશોકના નીચે પ્રમાણેના ચાર કાળો જોવામાં આવે છે.—

૧. બુદ્ધના નિર્વાણ પછી —	૧૧૬ વર્ષ
૨. , ” —	૧૧૮ ”
૩. , ” —	૧૩૦ ”
૪. , ” —	૨૧૮ ”

આમાંનું છેલ્લું વર્ષ વધુ રસમય છે, કેમકે પાલિ કે સિંહાલીસ મુળમાંથી મળી આવતા કાળ સાથે એ મળે છે. ઈ સ. ૪૮૬માં ચીની ભાષામાં ભાષાતર થયેલા સુદર્શન-વિભાષા-વિનય નામક ગ્રંથમાં આજ કાળ મળી આવે છે. આ પુસ્તકમાં અનેક વર્ષો (Dates) છે, જે બધાં સિંહાલીસ તવારીખ સાથે મળતાં આવે છે. બૌદ્ધ પરિષદોના હેવાલો, હિંદી તથા સીણોનીમ રાજાઓના નામો, અશોકનો ધર્મપ્રચાર, તથા સીણોનામાં મહેન્દ્રે કરેલું કામ-એ બધી વિગતો સીણોનાના ઐતિહાસિક હેવાલો સાથે ઘણું સામ્ય જતાવે છે. આ આપણને દર્શાવે કે ચીની બૌદ્ધ ગ્રંથો મૈત્રી અતિ વિશ્વસનીય એવા વિનયગ્રંથો પર આપણે વધુ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આ ચાર નિકાયો પૈકી કેને મહાયાન કે હીનયાનના વર્ગમાં મૂકવા તેનો કશો નિર્ણય થયો નથી.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તથા દક્ષિણ સમુદ્રના દ્વીપોમાં લોકો. સામાન્ય રીતે હીનયાનમાર્ગી છે, જ્યારે ચીનના લોકો મહાયાનપંથ સ્વીકારે છે; બીજા ભાગોમાં કેટલાક એક તો કેટલાક બીજા પંથ અનુસાર આચરે છે. તેઓ શાનું અનુસરણ કરે છે તે હવે આપણે તપાસીએ. બન્ને એક જ વિનય અંગીકાર કરે છે. પાંચ સ્કન્ધોના^૧ નિપેધો, તથા ચાર આર્ય સત્યો બન્નેમાં સામાન્ય છે.

જે બોધિસત્ત્વોને પૂજે છે, તથા મહાયાન સૂત્રો વાંચે છે. તે મહાયાનમાર્ગીઓ કહેવાય છે, અને જે એ પ્રમાણે આચરતા નથી તે હીનયાનમાર્ગીઓ કહેવાય છે. એ કહેવાતા મહાયાનના બે પ્રકારો છે: (૧) માધ્યમિક, (૨) યોગ. પહેલો પંથ એમ કહે છે કે સામાન્ય રીતે જે સત્ કહેવાય છે તે વાસ્તવિક રીતે અસત્ છે, અને દરેક પદાર્થ તે માત્ર એક ખાલી આભાસ છે, જ્યારે બીજો માર્ગ પ્રતિપાદન કરે છે કે વસ્તુતઃ કંઈ પણ ખાલ્ય વસ્તુઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી, પરંતુ માત્ર આંતર વિચારો જ છે, અને બધી વસ્તુઓ કેવળ વિજ્ઞાનમાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

આ બે વાહો આર્ય સિદ્ધાંત સાથે પૂર્ણ રીતે મુસંજદ છે.

^૧ જુઓ: સુક્તવચ્ચ, ૯, ૩, ૩ (S. B. E., Vol. XX, P. 308).

તો પછી એ બેમાંથી કયો વાદ ખરો તે આપણે કહી શકીએ ખરા વાદ ? બન્ને સત્યને સરખી રીતે વળગેલા છે, અને આપણને નિર્વાણ તરફ દોરે છે. તેમજ કયો માર્ગ સાચો છે અને કયો ખોટો તે પણ શી રીતે જાણી શકીએ ? કલેશનો નાશ તથા સર્વે મનુજોનો મોક્ષ બન્નેનું ધ્યેય છે. એ બેના તુલનાત્મક ગુણોનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયાસ કરવા જતાં, આપણે મોટી ગુંચવણ ઉભી કરવી ન જોઈએ અને (એમ કરી) વધુ ગુંચવણમાં પડવું જોઈએ નહિ.

કેમકે, જો એ બે સિદ્ધાંતો પૈકી ગમે તે એકને અનુકૂળ આપણે વર્તીએ તો, નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવા આપણે શક્તિમાન થઈએ છીએ, પણ જો તેમનાથી આપણે વિમુખ રહીએ તો, આપણે પુનર્જન્મના સાગરમાં ડુબેલાં રહીએ છીએ. એ બન્ને વાદો હિંદુસ્તાનમાં સરખી જ રીતે શીખવવામાં આવે છે, કેમકે મહત્ત્વના મુદ્દાઓમાં તે બન્ને એકબેકથી જુદા નથી.

હજી આપણને પ્રશ્ન—ચક્ષુ લાઘ્યા નથી. તો તે બેમાં ખરૂં ખોટું આપણે શી રીતે વર્તી શકીએ ?

આપણા પૂર્વગામીઓ જે પ્રમાણે વર્ત્યા છે તેવું જ આપણું વર્તન હોવું જોઈએ, અને તેમને વિષે આપણા અભિપ્રાય બાંધવાની ભાંજગડમાં આપણે પડવું ન જોઈએ. ચીનમાં, બધાય વિનયધરોના નિકાયો પૂર્વગ્રહાયુક્ત છે; અને ઉપદેશકો તંથા ભાષ્યકારોએ એ વિષય પર વધુ પડતી ટીકા કરી છે, એટલે પંચસ્કન્ધો તથા સપ્તસ્કન્ધોના અત્યાર મુખી સહેલા

(ગણાતા) ફકરાઓ દુર્ગમ બન્યા છે, તથા ધર્મના ઉપાયો તેમજ નિકાયોનું પાલન ઝાંખા બન્યા છે, અને જે અપરાધો સ્પષ્ટ હતા તે વર્તી શકવા મુશ્કેલ બન્યા છે.

પરિણામે (વિનયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી) માણસના અભિલાષ શરૂઆતથી જ પરાભૂત થાય છે, અને માત્ર એક પ્રવચન સાંભળ્યા પછી તેનું ધ્યાન શિથિલ થાય છે. ઉત્કૃષ્ટ મેધાસપન્ન માણસો પણ માથે પળીયાં આવ્યા પછી જ આ અભ્યાસમાં વિજય મેળવે છે, જ્યારે સામાન્ય કે મંદ બુદ્ધિના માણસો તો તદ્દન વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે પણ 'પોતાનું' કાર્ય સિદ્ધ કરી શકતા નથી.

વિનયના અથો ધીમે ધીમે વધતા ગયા, પણ તે અંધ-કારમા રહ્યા, એટલે તે બધા વાંચી જવા એ આખા જીવનનું કાર્ય થઈ પડે છે.

શિક્ષકો તથા શિષ્યોએ એક ખાસ યોજના ઘડી કાઢી છે. તેઓ પરિચ્છેદો પર ચર્ચા કરે છે, (અને તેમ કરતાં) તેમને નાના નાના વિભાગોમાં જુદા પાડતા જાય છે, અપરાધસ્કંધો પરત્વેની ચર્ચા, તેઓ તેમને વાકયે વાકયે વહેંચી, કરે છે.

આ પ્રયોગમાં ખર્ચાતી શક્તિ માટે એક પર્વત બનાવવા જેટલી મહેનતની જરૂર પડે છે; અને લાભ વિસ્તૃત સાગર-માંથી માતી મેળવવા જેટલો કઠિન છે.

પોતે જેની ચર્ચા કરે છે તે વિષય, વાચનાર સહેલાઈથી સમજી શકે તે માટે અંચકારે પ્રયાસ કરવો જોઈએ બીજા

તેને હમી કહે તો, માછળથી તે સમજાવવાની જરૂર પડે એવી કટ લાપા તેણે વાપરવાની જોઈએ નહિં.

જેમ, જ્યારે એક નદીમાં પૂર આવ્યું હોય, અને તેનું પાણી કોઈ ઉંડા કૂપમાં વહી ગયું હોય ત્યારે, તે કુવાનું શુદ્ધ જળ પીવા ઇચ્છતો કોતૃપાત્ર માણસ પોતાના જાનને જોખમમાં નાખીને જ તે પાણી મેળવી શકે, તેમ અનેક માણસોએ ચર્ચેલા વિનયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હુર્ધટ છે.

ગભીર કે હલકા અપરાધોના કિસ્સાઓનો નિર્ણય કરવામાં, થોડી જ લીટીઓ બસ થશે. એ કિસ્સાના નિર્ણય માટેની શુદ્ધિઓ સમજાવવા, અડધા દિવસની ચ જરૂર પડતી નથી. હિંદુસ્તાનના તથા દક્ષિણ મમુદ્રના દીપોના ધર્મશુરુઓમાં અભ્યાસનો આવો આમાન્ય ઉદ્દેશ છે. દિવ્યભૂમિ (ચીન)માં ખીજાઓ પ્રત્યેની આપણી દરજ્જા શીખવાની પ્રથા સર્વત્ર પ્રચલિત છે, લોકો તેમના રાજાને તથા માતાપિતાને આદર આપે છે અને તેમની મેવા બળાવે છે, તેઓ તેમના વડીલોને સ્તકારે છે, અને તેમની આજ્ઞા માધે ચલાવે છે. તેમના જીવનની રહેણી કરણી સાદી છે, અને સ્વભાવે તેઓ તમ્ર તથા મળતાવડા છે. પ્રામાણિકતાથી જે લઈ શકાય એવું હોય તે તેઓ લે છે.

વત્સલ બાળકો તથા નિમકહલાલ પ્રજા સાવધ રહી વર્તે છે અને ખર્ચમાં કરકસર કરે છે. પ્રાતઃકાળથી હુઃખી માણસો માટે ઘણી કાળજી રાખી અને અનુકમ્પા દર્શાવી, શહેનશાહ, પોતાના લાખો માણસો પર પરોપકારી શાસન ચલાવે છે, આખી રાત રાજ્યની ખીનાઓથી જેમના મન બાગત છે એવા

અમારો ધ્યાન તથા આદરપૂર્વક તેમની કરજ અદા કરે છે. કોઈ વખત શહેનશાહ ત્રિયાન^૧ તરફનો માર્ગ ખુલ્લો મૂકે છે, અને સેંકડો આસનો તૈયાર કરી આચાર્યેનિ આમત્રે છે; ક્યારેક તે પોતાના આખા રાજ્યમાં ચૈત્યો બંધાવે છે, તેથી બધા સુશ્રમાણુસો બૌદ્ધધર્મ તરફ પોતાની વૃત્તિ વાળે છે; અથવા બધા અજ્ઞાની માણસો તેમની સદ્વૃત્તિ પરિપક્વ કરે અને ત્યાં જઈ પૂજન કરે એ આશયથી તે પોતાના સારા રાજપ્રદેશમાં અહિં તહિં સંઘ-આરામ-ગૃહો બંધાવે છે. કૃષિકારો પોતાના ક્ષેત્રોમાં આનંદથી ગાન કરે છે, અને વેપારીઓ તેમના ગાડામાં કે સમુદ્ર પર નાવતા વહાણોમાં આહ્વાદથી લલકારે છે. કુકડાને સત્કારનાર લોકો (કોરીઆ) તથા હાથીને આદર આપનાર લોકો (હિંદુસ્તાન), તેમજ ચીન-લીન તથા યુ-લીન (રત્નગિરિ)^૨ પ્રદેશના વતનીઓ શહેનશાહના દરબારમાં આવે છે અને તેને આદર આપે છે. સ્વસ્થતા અને શાંતિ હમારા આશયો છે, અને દરેક વસ્તુ એટલી પરિપૂર્ણ છે કે તેમાં ઉમેરો કરવા જેવું કંઈ શકેતું નથી.

૧ ત્રિયાન: (૧) આવકયાન, (૨) પ્રત્યેક જુદા અને (૩) મહાયાન, ધર્મસંગ્રહ ૨, અનુસાર.

૨ ચીન-લીન (હૈમ પાડોસીઓ) તે, કારમપ પ્રમાણે, 'ચીન-ચાઉ'ન છે, જેનો સંસ્કૃત શબ્દ સુવર્ણ-દ્વીપ છે. હત્તીગિ એક વખત સુમાત્રા માટે, અથવા શ્રીભોજ માટે, જ્યાં સોનું પુષ્કળ છે એમ કહેવાય છે, સુવર્ણ-દ્વીપ (ચીન-ચાઉ) નામ યોજ્યું છે.

યુન-લીન (રત્નગિરિ) તે, કારમપ કહે છે, યુ-મેન-કવાન (રત્ન-નાર-ધાટ) છે, જે કો-કો નદી નજીક બાંધવામાં આવ્યો હતો.

(ઇત્સીંગનુ ટિપ્પણ) : જેઓ કુકડા (કુકુટ) ને પૂજે છે તે કોલી (કોરીઆ) ના લોકો છે. એ દેશ હિંદમાં કુકુટ-દેશવર કહેવાય છે. હિંદના લોકો આભૂષણની નિશાની તરીકે મન્ત્રતક પર પાંખો પહેરે છે.^૧ જેઓ હાથીને પૂજે છે તે હિંદીઓ છે, જેમના રાજાઓ હાથીને ઘણા પવિત્ર માને છે. હિંદના પાંચે ભાગોમાં એ પ્રમાણે જ છે.

જે ચીની ધર્મ ગુરુઓએ ધરખાર ત્યજ્યા છે તેઓ નિય-મોનું પાલન કરે છે, અને પ્રવચનો આપે છે, ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ ગંભીરતાથી અધ્યયન કરે છે, અને તેમના શિક્ષકોએ શીખવેલા ગંભીરતાના સિદ્ધાંતો સમજે છે. સંસારના બંધનોથી મુક્ત બની કેટલાક પર્વતની ગાઢ ખીણમાં એકાંત સેવે છે. ત્યાં પથ્થર-પરથી વહી જતા ઝરણાના જળથી તેઓ તેમના મોંઠાં લૂંછે છે. અથવા તો તેમના વિચારો વ્યવસ્થિત કરતાં તેઓ ગાઢ કુંજોમાં ધ્યાનસ્થ બેસે છે.

દિવસમાં છ વખત ફરી અને પૂજા કરી, પવિત્ર શ્રદ્ધા-વાળા માણસોએ બહેલા લાલોનો બદલો વાળવા તેઓ પ્રયાસ કરે છે; રાત્રિમાં બે વખત સમાધિસ્થ બની, દેવો તથા મનુ-ષ્યોના તેઓ આદરપાત્ર બને છે. આ કર્મો માટે સૂત્રો અને વિનયમાં વિધાન છે. પછી એમાં દોષ શી રીતે આવી શકે ? પરંતુ કેટલાક ખોટા અર્થો આપણને મળ્યા છે, તેને લીધે

^૧ આ વાતનું મૂળ આપણે જાણતા નથી; પરંતુ કોરીઆ કેટલીક વખત ટી-લીન (કુકુટ-અરણ્ય) કહેવાય છે.

વિનયના નિયમોને લોગવણું પડયું છે, તથા અવિરત કરવામાં આવતી ભૂલોએ^૧ ૨૬ આચારનું રૂપ પકડયું છે, જે મૂળ મિહાંતોથી વિરુદ્ધ છે.

તેથી આર્ય ઉપદેશ તથા હિંદના પ્રચલિત મુખ્ય આચારો મુજબ, આ પુસ્તકાંતર્ગત ૪૦ પ્રકરણો મેં કાળજી-પૂર્વક લખ્યા છે, અને તેના ચાર વિભાગ પાડ્યા છે. આ ગ્રંથનું નામ-‘નાન-હાઈ-ચી-કવેઈ-નાઈ-ફા-ચુઆન’ એટલે કે ‘દક્ષિણ સમુદ્રથી સ્વદેશ મોકલેલ પવિત્ર ધર્મની નોંધ’^૨ છે. આ સાથે ‘ટા-ટાંગ-મી-યુ-કુ-ફા-કાવ-સેંગ-ચુઆન’ એટલે કે ‘મહાન ટાંગ વંશમાં હિંદમાં તથા આબુખાબુના દેગોમાં ધર્મનું અન્વેષણ કરવા આવેલા પ્રખ્યાત ધર્મોપદેશકોના જીવનચરિત્રો’^૩ એ નામક એક પુસ્તક, તથા બીજા કેટલાક સૂત્રો અને શાસ્ત્રો, એકંદરે દશ પુસ્તકો હું મોકલું છું.^૪ હું આશા રાખું છું કે તેમનો ધર્મ પ્રવર્તાવવા એકાગ્ર બની, કાંઈ પણ પૂર્વગ્રહ વિના, સંમાનનીય ધર્મોપદેશકો, વિવેકબુદ્ધિથી તથા બુદ્ધના ઉપદેશ તેમજ આચાર અનુસાર, વર્તશે, તેમજ

૧ ‘The Record of the Sacred Law, sent home from the Southern Sea.’

૨ ‘Memoirs of Eminent Priests who visited India and Neighbouring Countries to search for the Law under the great Tang Dynasty’.

૩ એ પૈકી નાગાર્જુનદૃત ‘સુહત્યેખ’, માતૃચેદૃત ૧૫૦ સ્તોત્રોની ગાથા. અનિત્ય સત્ર વગેરે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકનો લેખક કાંઈ ખ્યાતિ ધરાવતો નથી એમ માની
આ પુસ્તકમાં વર્ણવેલા સપ્રમાણ ધર્મોની તેઓ અવગણ
કરશે નહિં.

વળી, પ્રાચીનમુનિપરમ્પરાગ્રાસ સૂત્રો તથા શાસ્ત્રોના
સિદ્ધાંતો તથા તાર્તમ્યો (હિંદના) ધ્યાનસિદ્ધાંત સાથે સૂક્ષ્મ
સામ્ય દર્શાવે છે, પરંતુ પ્રશાંત ધ્યાનના રહસ્યો મ્હારા આ
સંદેશમાં વર્ણવા કઠિન છે. તેથી, અગાઉથી સ્વદેશ મોકલવા
તેમજ મ્હારા ગુરુઓના પ્રમાણ પર આધાર રાખતાં વચનો
ત્હમારા આગળ મૂકવા, વિનયસિદ્ધાંતને અનુસરતા ધર્મના
આચારોની મેં એક માત્ર રૂપરેખા દોરી છે. આજે જ અસ્ત
પામતા સૂર્ય સાથે કદાચ મ્હારી જીવનનૌકા ફળે, છતાંય
ધર્મપ્રવર્તનયોગ્ય કાંઈ પણ કરવા હું શ્રમ લઉં છું; પ્રાંતઃકાળે
દીપ્યમાન જ્યોતિ કદાચ જૂઝાય, પણ હું તો આશા રાખું છું
કે સેંકડો દીપો ભવિષ્ય માટે પ્રકાશતા રહે. જો ત્હમે મ્હારું
આ પુસ્તક વાંચી તો, એક પણ પગલું ચાલ્યા વિના, હિંદના પાંચે
પ્રદેશોમાં ત્હમે સુસાક્ષરી કરશો, અને ત્હમે એક પણ પણ
શુભાવો તે પહેલાં ભાવિ સહસ્ત્ર યુગો માટેના અંધકારમય
માર્ગના દર્પણ બનશો. હું વિનંતિ કરું છું કે ત્હમે ત્રિપિટક
વાંચજો અને કાળજીપૂર્વક તપાસજો, અને જાણે ચાર તરંગો
ઉછાળવા ધર્મસાગર પછાડશો; અને પાંચ સ્કંધોના પ્રમાણને
આધારે, ૪ કામમાં ફળેલા માનવીઓને પાર ઉતારવા અનુક-
મ્પાદ્યી નૌકા ત્હમે સાગરમાં ઉતારજો. જોકે મ્હારા ગુરુઓ
તરફથી મ્હને પ્રત્યક્ષ ધ્યાન મળ્યું છે, અને આપણા સિદ્ધાંતનું

ઉંડુ તાર્તમ્ય મેં પૂર્ણપણે તપાસ્યું છે, તો પણ મહારે મહારૂં જ્ઞાન હજી વધુ ગંભીર તેમજ વિસ્તૃત કરવું જોઈએ, કેમકે જો હું એમ ન કરું તો, મહને બીતિ રહે છે કે પ્રજા-ચક્ષુની દષ્ટિએ હું ઉપહાસપાત્ર બનીશ.

આ પુસ્તકમાં વર્ણવેલી બધી બાબતો આર્યમૂલસર્વાસ્તિવાદનિકાય અનુસાર છે, અને બીજા નિકાયોના ઉપદેશ સાથે એને ગુચવવી જોઈએ નહિ. પ્રસ્તુત ગ્રંથોમાં આવતી વિગતો દશાધ્યાય વિનયને સામાન્ય રીતે મળતી છે.

આર્યમૂલસર્વાસ્તિવાદ નિકાયના ત્રણ પેટા વિભાગો છે: (૧) ધર્મગુપ્ત; (૨) મહીશાસક; (૩) કાશ્યપીય.

નીચે દર્શાવેલા સ્થળો સિવાય બીજા જગ્યાએ આ ત્રણ નિકાયો હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત નથી-ઉદ્યાન, ખરથર, અને કુસ્તાન, જ્યાં આ નિકાયોના વિદિત નિયમોનું આચરણ કરનાર કેટલાક લોકો છે.

કહેવાતા દશાધ્યાયનો વિનયગ્રંથ આર્યમૂલ સર્વાસ્તિવાદ નિકાયનો નથી.

બૌદ્ધ આચારોની નોંધ ચીની યાત્રીની દૃષ્ટિએ

પ્રકરણ ૧ લું

વર્ષના અનનુષાનથી અધઃપતન થતું નથી

જે લિસુઓ વર્ષનું^૧ પાલન કરતા નથી તેઓ, બેશક, તેમાંથી પરિણમતા દશ લાભો^૨ પ્રાપ્ત કરવા ચૂકે છે, પણ તેથી તેમને તેમની મૂળ સ્થિતિમાંથી નીચે ઉતારવા જોઈએ નહિં. વળી એક જ દિવસ અગાઉ, જે ઉતરતા દરબજાના આચાર્ય પાસેથી પોતે યોગ્ય સત્કાર પામ્યો હતો, તેને માટે એકાએક પોતાના કાર્યોમાં ફેરફાર કરવો, અને ઉતરતી પંક્તિના માણસને માન આપવું, એ ઠીક ન દેખાય. (ચીનમાં) આવું અધઃપતન પ્રચલિત હતું, જો કે એના સમર્થન માટે કોઈ પ્રમાણ કે પુરાવા નહોતા. કારણ કે વર્ષનું^૧ પાલન કરતાં, જો કોઈ બહારનું નિમંત્રણ સ્વીકારે તો, તે ચોરી કર્યા સમાન ગુન્હો ગણાતો. તેથી જે તત્વો પર અમુક પ્રથા અવલંબતી

૧ વર્ષનો મૂળ અર્થ વર્ષો નક્કુ-શુનના મધ્ય ભાગથી ઓંક-ટાંજરના મધ્ય ભાગ સુધી-યાવ છે. આ યાગ માસ બૌદ્ધ લિસુઓ માટે એક જ સ્થળે રહેવાનો સમય છે. તેમને મુસાફરી કરવાની મનાઈ હોય છે, પણ પોતાના વિદ્યારથી કોઈ દર સ્થળે જઈને તેઓ રહે છે.

૨ વસ્ત્ર હોવા, મુસાફરીમાં સ્વતંત્રતા હત્યાદિ.

હોય તે કાળજી પૂર્વક તપાસવા જોઈએ, અને કદી પણ તેને અવમાન્ય ન ગણવા. ભિક્ષુની કક્ષાનો નિર્ણય, તેણે ક્યારથી દીક્ષા લીધી છે તે પરથી જ કરવો જોઈએ.

તેણે ભલે વર્ષનું આચરણ ન કર્યું હોય, તો પણ તેને નીચે ઉતારવો નહિ. બુદ્ધના શાસન તપાસનાં, તે માટે તેમા કશું પ્રમાણ જણાતું નથી.

ત્યારે (ચીનાઓમા) આ પ્રયા અગાઉ કોણે દાખલ કરી ?

પ્રકરણ ૨ જી

પૂજ્ય પ્રતિ વર્તન

બુદ્ધના શાસન પ્રમાણે, જ્યારે કોઈ પવિત્ર મૂર્તિ આગળ આચાર્ય ઉભો હોય છે, અને જ્યારે માનનીય ગુરુઓ પાસે જાય છે ત્યારે તેણે, પોતે બીમાર ન હોય તો, ઉઘાડે પગે જવું ઉચિત છે; પોતાના ગુરુ અગર મૂર્તિ આગળ કદી પશુ ચંપલ પહેરવાની તેને છૂટ નથી, અને હંમેશા પોતાનું જમણું ખભું તેણે ખુલ્લું રાખવું, ડાબા પર પોતાનો ગરબો રાખવો, અને ટોપી પહેરવી ન જોઈએ. તેના ઉપરીની પરવાનગી ન હોય તો, બીજી જગ્યાએ ચંપલ વગેરે પહેરીને તે ફરી શકે છે. શીત પ્રદેશમાં ધર્મશુરને વાતાવરણ પ્રમાણે નાના ચંપલ, અગર તો ગમે તે પ્રકારના જોડા પહેરવાની પરવાનગી જી જુદી જુદી રેખાંશમાં આવેલા દેશોમાં હવા અતિ શિત્ત હોય છે.

બુદ્ધના શાસનને અનુસરવામાં કેટલાક નિયમોમાં થોડો ઘણો સુધારો કરવો જ જોઈએ.

કડક ઠંડીની ઋતુમાં શરીરનું રક્ષણ કરવા થોડો સમય વધુ કપડાં પહેરવાની આપણને પરવાનગી હોવી જોઈએ, પરંતુ ઉષ્ણ ઋતુમાં વિનયનિયમાનુસાર જ આચાર રાખવો જોઈએ.

પવિત્ર સ્તૂપની આસપાસ ઠોઈએ ચંપલ પહેરી ફરવું નહિ એ શરૂઆતથી જ સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યું હતું.

અને આ તો લાંબા કાળથી કહેવામાં આવ્યું છે કે ધર્મશુરુએ ચંપલ પહેરીને કદી પણ મંદિરમાં જવું નહિ. પણ આ નિયમોનું કાયમ ઉલ્લંઘન કરનારા પણ કેટલાક છે, અને ખરેખર એ આપણા યુદ્ધના શાસનનું અપમાન છે.

પ્રકરણ ૩ જી

લોજન સમયે નાની ખુરશી પર બેસવું

હિંદુસ્તાનમાં ધર્મગુરુઓ લોજન લેતાં પહેલાં પોતાના હાથ પગ સાફ કરે છે, અને જુદી જુદી નાની ખુરશીઓ પર બેસે છે. ખુરશીની બેઠક નેતરની બનાવેલી હોય છે. તેના પાયા ગોળ કરેલા હોય છે, અને સામાન્ય રીતે ખુરશી ભારે હોતી નથી, પરંતુ મઠના નવા મળ્યે માટે લાકડાના કટકા ખુરશીને બદલે વાપરી શકાય છે. તેઓ જમીન પર પોતાના પગ મૂકે છે અને મેજ-જેના પર ખોરાક મૂકવામાં આવે છે-તેમની સામે હોય છે. જમીન ગાયના છાણથી લીંપવામાં આવે છે, અને તેના પર તાબ પાંદડા નાંખેલા હોય છે. ખુરશીઓ ગોઠવવામાં વચ્ચે વીસ ઇંચનું અંતર હોય છે કે જેથી તેના પર બેસતા માણસો એક બીજાને સ્પર્શ કરી શકે નહિ. એ કાંઈ પણ વખત મોટા પલંગ પર પલાંઠી વાળીને ખાતા કેઈને જોયા નથી. ખુદના વિહિત નિયમ પ્રમાણે પલંગનું માપ ખુદના આઠ આંગળની પહેળાઈ હોવી જોઈએ. સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં ખુદની આંગળી ત્રણગણી લાંબી હોવાનું કહેવામાં આવે છે, એટલે તેની આઠ આંગળીની પહેળાઈ બરાબર આપણી ચોવીસ આંગળીની પહેળાઈ થાય. ચીનાઈ માપ પ્રમાણે આ દોઢ ફુટ ગણાય. ચીનના દેવળોમાં પલંગની ઊંચાઈ બે ફીટથી વધારે હોય છે. અલગત, એનો ઉપયોગ બેસવા માટે કરવાનો હોતો

નથી, કારણ કે જે એના પર બેસે છે તે મ્હોટો પલંગ વાપરવાના કપકાને પાત્ર થાય છે. અત્યારના ઘણા લિધુઓ આ નિયમ તોડે છે, પણ તેઓ પોતાને ઉંચે લાવવાનું કેવી રીતે સમજે છે ? આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવાના જેઓ અપરાધી હોય તેમણે માપ વિષે લખેલું પુસ્તક સલાહ માટે લેવું.

પણ પવિત્ર ખડક અને ચતુર્ધ્યાન દેવળમાં વપરાતા પલંગો એક કુટ્ટ ઉંચા હોય છે. અસલના પુણ્યત્રમાઓએ એ ઉંચાઈ ઠેરવી છે, અને તે ખરેખર સમ્રાજ્ય છે.

પલાંડી વાળીને સાથે બેસવું અને બહાર પડતાં છુટણ સાથે ભોજન લેવું એ યોગ્ય નથી. આ ઉપર ધ્યાન આપવા હું સર્વેને પ્રાર્થું છું. મ્હારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે ચીનમાં જૌદ્ધ ધર્મ દાખલ થયા પછી લિધુઓ ખાતી વખતે પલાંડી વાળીને નહિં, પરંતુ ખુરશી પર બેસતાં ટેવાયા હતા. ત્સીન વંશ વખતે (ઇ. મ. ૨૬૫-૪૧૯) એ ભૂલ ધુસી હતી, અને જમણ સમયે પણ વાળી બેસવાનું દાખલ થયું. પૂર્વમાં-ચીનમાં-આથી લગભગ ૭૦૦ વર્ષ પૂર્વે જૌદ્ધ ધર્મ પ્રથમ દાખલ થયો હતો. દશ વંશોનો સમય વહી ગયો છે જે દરેકમાં અંકેક શક્તિવાન પ્રતિનિધિ થયો હતો; ચીનમાં હિંદી લિધુઓ એક પછી એક આવ્યા, અને તત્કાલીન ચીનમાં ધર્મશુરુઓ તેમના આગળ ટોળે મળ્યાં, અને તેમની પાસેથી બોધ લીધો. તેમાંના કેટલાકે હિંદુસ્તાન ગયા અને ત્યાંના આચારોનું અવલોકન કર્યું. પોતાને દેશ પાછા ફરી જોટી પ્રધાઓ તેમણે બતાવી, પરંતુ તેમનું કહ્યું કેણે સાંભળ્યું ?

“લોજન લીધા પછી ત્હમારા પગ સાફ કરો”-એ પ્રમાણે સૂત્રોમાં વારંવાર ફરમાવવામાં આવ્યું છે. એ ઉપરથી આટલું દેખીતું છે કે તેઓ પલંગ પર પલાંઠી વાળીને બેસતા ન હતા (કારણ કે જો તેઓ જમીનને અડચા જ ન હોત તો પગ ધોવાની જરૂર જ રહેતે નહિ.)

વળી કહેવામાં આવ્યું છે કે “પગની પાસે ખોરાક ફેંકવામાં આવે છે.” આ ઉપરથી પણ આપણને માલમ પડે છે કે ધર્મશુરુઓ ચોતાના પગ જમીન પર સીધા રાખી બેસતા હતા. બુદ્ધના અનુયાયીઓએ તેના જ આચારો પાળવા બેઠાં. તેના નિયમોનું પાલન જો શક્ય ન હોય તો પણ તેને હસી કાઢવા એ અચોક્કસ છે.

જો પલાંઠી વાળીને અને જાનુની આભુખાભુ કપડું વાંટાળીને બેસવામાં આવે તો, સ્વચ્છ રહેવું અને એકું ઉપર ન પડવા દેવું એ મુશ્કેલ બને છે, અને વેરાતો ખોરાક અને ઠાઠા સહેલાઈથી કપડાને ચોંટી જાય છે.

ચીનમાં જેમ ઉચ્છિષ્ટ અન્નને જાળવી રાખવામાં આવે છે તેમ કરવું એ હિંદી નિયમોને ખીલકુલ મળતું નથી. મેજ પરથી એકત્ર કરવામાં આવતો ખોરાક મેજને ઘસાડે છે, અને તેઓ વાની પીરસે છે તેઓ સ્વચ્છ વાસણનો યાછો સ્પર્શ કરે છે. એ પ્રમાણે પવિત્રતા જળવાતી નથી, અને એથી કશું સાફ પરિણામ હજી સુધી પ્રાપ્ત થયું નથી. આ મુદ્દાઓ પર બારીકાઈથી ધ્યાન આપવા હું ત્હમને વિનવું છું અને દરેક આચારના તુલનાત્મક ગુણો જોવા હું ભલામણ કરું છું.

પ્રકરણ ૪ થું

શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ ખોરાક

શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ ખોરાકના ભેદ પાડવાનો રિવાજ હિંદુસ્તાનમાં ધર્મશુરુ તથા સામાન્ય માણસોમાં પણ લેવામાં આવે છે. જે દક્ત એક કોળીયો અન્ન ખાવામાં આવ્યું હોય તો પણ તે અશુદ્ધ થાય છે, અને જે વામણમા ખોરાક મૂકવામાં આવ્યો હોય તે ફરીથી વાપરવામાં આવતા નથી. જમણ પૂરું થતાં જ વપરાયલા વાસણ ત્યાથી ખગેડી લેવામાં આવે છે, અને એક ખૂણામાં તેનો ઢગ કરવામાં આવે છે. બાકી રહેલો બધો ખોરાક ધર્માનુસાર જેમને આપી શકાય એમ હોય તેમને— પંખી, મૃત માણસોને વગેરે—નાંખવામાં આવે છે, કારણ કે વધેલા ખોરાકનો વધુ ઉપયોગ કરવો ઘણું અયોગ્ય લેખાય છે.

ધનિક અને ગરીબ બન્નેમા આ રિવાજ પ્રચલિત છે, અને એનું પાલન દક્ત આપણે જ કરીએ છીએ એમ નહિં, પરંતુ દેવો પણ એ પ્રમાણે વર્તે છે. કેટલાક શાસ્ત્રોમા જણાવવામાં આવે છે: “ દાતણ ન કરવું, મળમૂત્ર કરી આવ્યા બાદ હાથ સાફ ન કરવા, તથા શુદ્ધ અને અશુદ્ધ ખોરાકના ભેદ ન કરવા—એ સર્વે અધમ ગણાય છે. ” જે વાસણો વપરાઈ ગયલા હોય તેનો પાછો ઉપયોગ કરવો, રમોડામાં વધેલો ખોરાક સંઘરી રાખવો, ઉચ્છિષ્ટ ભાત એક વાસણમાં રાખવો, અથવા તો બાકી રહેલી ‘ દાળ ’ (Soup) એક ઘડામાં

રાખી મૂકવી-એ બધું આપણે શી રીતે ઠીક ગણી શકીએ ? તેમજ આગલા દિવસના વધેલા શાકભાજી બીજે દિવસે ખાવા, અગર બાકી રહેલી ચેટલી, પુરી કે ફળો મોડેથી ખાવા એ પણ ચોખ્ખું ન ગણાય વિનયનિયમોનું જે આચરણ કરે છે તે આ લોક વિષે થોડું ઘણું જાણે છે, પરંતુ આજામુ તથા બેદરકાર માણસો આડે માર્ગે જાય છે. મેળાવડા વખતે અથવા સામાન્ય ખાણા વખતે કોઈએ એક બીજાનો સ્પર્શ કરવો નહિ, અથવા શુદ્ધ જળ વડે પોતાનું મોં ધોયું ન હોય ત્યાં મુઠ્ઠી બીજી કાંઈ પણ નવી વાની આખવી નહિ, અને દરેક જાત પૂરી થયા બાદ-જેનો એક પણ કોળીયો તેને અશુદ્ધ બનાવે છે-તેણે ફરી મોં સાફ કરવું જોઈએ. પોતાનું મોં ધોયા પહેલાં જો તે બીજાને સ્પર્શ કરે તો, સ્પર્શિત માણસ અશુદ્ધ બને છે, અને તેને પણ મોં સાફ કરવાની ફરજ પડે છે. જો માણસ કુતરાને અડે તો તેણે શીઝ ક્રિયા કરવી પડે છે. જેમણે ખાણામાં ભાગ લીધો હોય તેમણે ઓરડાની એક બાજુએ-એકઠા બેસવું જોઈએ, પોતાના હાથ સાફ કરવા જોઈએ, મોં ધોવું જોઈએ, અને તે ઉપરાંત ખાણા વખતે વાપરેલી ચીજો તથા ખગડેલા વાસણો પણ સાફ કરવા જોઈએ.

જો આ બધી બાબતો પર તેઓ બેદરકારી બતાવે તો તેમણે જે સ્તુતિવચનો કે મંત્રો ઉચ્ચાર્યા હશે તેની કાંઈ અસર થશે નહિ, અને તેઓ જે બલિ આપશે તે પ્રેતો સ્વીકારશે નહિ. તેથી હું કહું છું કે જો ત્હમે પ્રેતોને આપવાના ઇરાદાથી અગર ત્હમારે પોતાને માટે જ સામાન્ય ખોરાક

તરીકે ખાદ્ય વા પેય તૈયાર કરે તો તે દરેક વસ્તુ સ્વચ્છ અને શુદ્ધ હોવી જોઈએ. જ્યાંસુધી માણસ લોજન કર્યા પછી, અગર મળમૂત્ર સાફ કર્યા બાદ, શુદ્ધ થતો નથી ત્યાં સુધી ખાણા માટે ફરી બેસવા તેને હક નથી. શુદ્ધિ માટે વિશ્વમાં ઉપવાસવિધિ છે. જ્યારે લોકો દેવળમાં કોન્દ્રયુસીઅસને લોગ આપે છે ત્યારે પ્રથમ તો તેમણે પોતાના જ નખ કાપવા જોઈએ, દેહને નિગ્રહમાં તેમજ અશુદ્ધિમુક્ત રાખવો જોઈએ. એ પ્રમાણે કોન્દ્રયુસીઅસને અનુલક્ષીને, તેનો શિષ્ય ચેન-હુઈ અને ખીનચોની બાબતોમાં પણ શુદ્ધિની આવશ્યકતા જણાય છે, અને લોકો ઉચ્છિષ્ટ અન્ન બલિ તરીકે નથી અર્પતા. મેળાવડા માટે, અથવા તો લિલ્હુના લોજન માટે જોરાક તૈયાર કરતી વખતે, તે ઉપર તપાસ રાખનાર એક માણસ નીમવો જોઈએ. મેળાવડા વખતે લોજન તૈયાર થતાં વિલંબ થાય, અને જો અતિથિને લાગે કે તેટલો મમથ રાહ જોતાં નિર્ણિત લોજનવેલા ચૂકી જવાશે તો આમંત્રિત સભ્ય-પછી તે ધર્મશુર હોય કે સામાન્ય માણસ હોય-જે જે વસ્તુઓ તૈયાર કરવામાં આવી હોય, પરંતુ હજી પીરસવામાં ન આવી હોય, તેમાંથી જુદા બેસી ખાઈ શકે છે. એ પ્રમાણે વર્તવા શુદ્ધ પરવાનગી આપે છે અને તેથી અપરાધ થતો નથી.

હમણા હમણા મહારા માંલજવામાં આવ્યું છે, કે જો કે બપોરનો સમય લોજન માટે વિહિત છે તથાપિ બપોર પછી બહુધા લોજન લેવામાં આવે છે, અને એની પાછળ ધર્મશુરો અથવા સાધ્વીઓ દેખરેખ રાખે છે. આ ચોગ્ય નથી કેમકે

મારૂં કરવામાં ભૂલ થાય ॥ પચ પ્રદેશના હિંદુસ્તાન અને બીજા દેશોમાં શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિના વિશિષ્ટ લેદમાં જ તફાવત છે.

એક વખત જ્યારે ઉત્તરના મોગોલીઓએ હિંદુસ્તાન માણસો મોકલ્યા હતા ત્યારે એ ફતોને ધિક્કારવામાં તથા હમી કાઢવામાં આવ્યા હતા, કારણ કે મળમૂત્રક્રિયા બાદ તેમણે ગરીરશુદ્ધિ કરી નહોતી અને પોતાનો ખોરાક સંઘરી રાખ્યો હતો. વાત એટલે જ અટકી નહોતી, જમણુ વખતે તે પોતાના પગ આગળ પડતા રાખી, અને એક બીજાને સ્પર્શ કરતા તેઓ બેઠા હતા, અને કુદ્ધર તથા કુતરાથી તેઓ વિખૂટા રહ્યા નહિં અને દંતકાષ્ટ વાપર્યા નહિં. એ કારણથી તેમને કપકો આપવામાં આવ્યો હતો, તેમજ તેમની કુથલી પણ થઈ હતી. તેથી બુદ્ધના નિયમોનું જે આચરણ કરતા હોય તેમણે આ બધી બાબતો પર અત્યંત કાળજી રાખવી જોઈએ પરંતુ ચીનમાં શુદ્ધ અને અશુદ્ધ ખોરાક વચ્ચેનો ભેદ પુરાતન કાળથી ગણવામાં આવ્યો નથી.

જો કે તેઓ આ બાબત પર ચક્રારી સૂચના માંલજો ખરા, છતાં એ નિયમોનું પાલન કર્યો નહિ, અને જ્યાંમુધી હું તેમને જાતે મળીશ નહિ ત્યાંમુધી તેઓ ભગૃત થશે નહિ

પ્રકરણ ૫ મું

ભોજન પછી સાફસુશી

ભોજન કર્યા બાદ હાથ સાફ કરવા ચૂકવું ન લેઈએ. પાણીનો ઘડો લઈ જાતે જળ કાઢી લાવવું, અથવા તેમ કરવા બીજાને ફરમાવવું. જળાશયના પાણી વડે, અથવા જે જગ્યાએ પાણી મુલત્ત હોય ત્યાં જઈને, અગર વાવ આગળ, અથવા તો તેના પગથીયા ઉપર હાથ સાફ કરી શકાય. હાંતકાષ્ઠ મ્હોમાં આવવું, અને જીલ તથા દાંત કાળજીપૂર્વક સાફ તથા શુદ્ધ કરવા. જે ગંદી વસ્તુ મ્હોંમાં રહી ગઈ હોય તો, ધાર્મિક ઉપવાસ ધઈ શકતો નથી. જોઈને વટાણાના (Pea) ચૂર્ણ વડે અગર પાણીથી લીંબવેલા મટોડાથી સાફ કરવા, જેથી કોઈ ચીકણો પદાર્થ ચોંટી રહે નહિ.

ત્યાર બાદ સ્વચ્છ ઘડામાંથી તાલ પાંદડા પર અગર હાથમાં રાખેલા શંખની છીપના બનાવેલા ખ્યાલામાં પાણી રેડવું. જે ખ્યાલો હાથને અડે તો, વટાણાનું ચૂર્ણ, સૂકી માટી, તથા ગોમય-એ ત્રણ વસ્તુથી ખ્યાલાને માંજવો આવશ્યક છે, અને પછી ડાઘા કાઢી નાંખવા પાણીથી તેને સાફ કરવો. એકાંત જગ્યામાં સ્વચ્છ ઘડામાંથી ખ્યાલામાં સીધુંજ પાણી રેડી શકાય છે, પરંતુ એ વિધિ બહાર જગ્યામાં નિષિદ્ધ છે. જે ત્રણ વખત મ્હોં સાફ કર્યા પછી તે સામાન્યરીતે ચોકખું થાય છે. એ પ્રમાણે કર્યા પહેલાં મ્હોંમાંનું પાણી અગર ગંદી વસ્તુ

ગંગામાં ઉતારવાની છૂટ નથી. આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરનાર અને તેથી પોતાની પ્રતિષ્ઠા નીચે લાવનાર અપરાધી ગણાય છે. નિર્મળ જળથી મ્હોં સાફ કર્યા પહેલાં મુખરસ ટૂંકી નાંખવો જોઈએ. જો એ પ્રમાણે શુદ્ધિ કર્યા વિના મધ્યાહ્ન વહી જાય તો, તે માણસ નિર્ણીત સમયનું ઉલ્લંઘન કરવાનો અપરાધી લેખાશે. આ બાબત વિષે માણસ બહુ ઓછું જાણે છે, અને જો તે જાણતો હોય તોપણ તેનું યોગ્ય પાલન સુકર નથી. આ કડક દિગ્વિહી વિચારતાં, વટાણાનું ચૂર્ણ અથવા મટોડી વાપરવા છતાં પણ સંપૂર્ણ દોષરહિત રહેવું ખરેખર મુશ્કેલ છે, કેમકે હાંતમાં ખોરાકનો અણુ રહી ગયો હોય, અથવા જીભ પર ચીકણો પદાર્થ ચોંટી રહ્યો હોય છે. પ્રજ્ઞાએ આ બાબત પર ધ્યાન આપવું, અને તેમાં કાળજી રાખવી. ખાણ પછી મગક અને વાતના તડાકામાં વખત ગુમાવવો એ કોઈને માટે પણ શોભાસ્પદ નથી, તેમજ સ્વચ્છ ઘડામાં પાણી તૈયાર કર્યા વિના, અથવા હાંતણું કર્યા વગર, આખો દિવસ અને રાત, અશુદ્ધ તથા દોષયુક્ત રહેવું એ પણ યોગ્ય ન ગણાય. જો આખું જીવન એવા આજસમાં જ બ્યતીત કરવામાં આવે તો ઉપાધિનો અંત આવે એમ નથી. સાથે એટલું પણ ઉમેરવું જોઈએ કે પોતાના શિષ્યને પાણી ભરવા દેવું અને ઘડામાંથી ચોક્કસ પાણી રેડવા દેવું એ પણ શાસ્ત્રવિહિત છે.

પ્રકરણ ૬ દુ

પાણી રાખવાના બે ઘડા

સ્વચ્છ પાણી સાફસુદ્ધ કરવાના પાણીથી ભરેલું રાખવામાં આવે છે, અને તે માટે બે પ્રકારના ઘડા હોય છે—કુંડી અને કલશ. શુદ્ધ પાણી માટે માટીનો ઘડો વપરાય છે, અને ખીન્ત પ્રકાર માટે ત્રાંબા કે લોખંડનું વાસણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. ગમે તે વખતે પીવા માટે શુદ્ધ જળ તૈયાર હોય છે, અને અશુદ્ધ જળ મૂત્રક્રિયા કર્યા બાદ સાફસુદ્ધ માટે હોય છે શુદ્ધ ઘડો સ્વચ્છ હાથમાં લેવો જોઈએ, અને ચોકખી જગ્યામાં રાખવો જોઈએ, જ્યારે ખીજી જાતના ઘડા માટે એથી ઉલટી ક્રિયા કરવાની હોય છે. પવિત્ર અને નવિન ઘડાનું પાણી હર-કોઈ સમયે પી શકાય છે. ખીન્ત ગમે તે ઘડાનું પાણી ‘કાલો-દહ’ નામથી ઓળખાય છે, જેનો ઉપયોગ અમુક નિર્ણિત સમયે જ કરવામાં આવે છે.

સામે રાખી સીધા ઘડામાંથી પાણી પીવું એ ઠોપ નથી; પરંતુ બપોર પછી પીવું અવિહિત છે. મ્હોમાં આવી શકે એ પ્રમાણે ઘડો બનાવેલો હોવો જોઈએ; ઘડાનું સુખ બે અંગુલી ઉંચું હોવું જોઈએ અને તેમાં ત્રાંબાની સળી જેટલું નાનું છિદ્ર રાખવામાં આવે છે.

પીવાના ઉપયોગમાં લેવાતું તાણુ પાણી આવા વાસણમાં

રાખવું નોંધ્યો. એની એક બાજુએ એક નાના સિલ્કા જેટલું ગોળ છિદ્ર, પીવાની જગ્યાથી બે અંગુલી ઉંચું હોય છે. તે-
દ્વારા ઘડામાં પાણી રેડવામાં આવે છે, અને તેમાં બેથી ત્રણ ગેલન (Gallon) પાણી માઈ શકે છે. (એનાથી) નાનો ઘડો કદી પણ વપરાતો નથી.

જો કોઈને એવો લાય રહે કે રજોને અંદર જીવ જંતુઓ અથવા ધૂળ ધૂસી જાય તો (ઘડાના) મ્હોં અને છિદ્ર, વાંસ, લાકડું, શણ-વજ્ર અથવા પાંદડાથી ઢાંકી શકાય છે. કેટલાક હિંદી ધર્મશુદ્ધિઓ આ પ્રકારના ઘડા બનાવે છે. ધૂળ અગર કચરું ઘડાની અંદરથી પ્રથમ સાફ કરી નાંખવું નોંધ્યો, અને પછી તાજુ પાણી તેમાં ભરવું નોંધ્યો. શુદ્ધ કે ગંદા પાણીનો તફાવત સમજ્યા વિના, ગમે તેવું પાણી પીવું, અથવા ત્રાંખાનો એક જ નાનો ઘટ રાખવો, અથવા ઢાંકણ ખસેડ્યા વિના બાકી રહેલું પાણી ઢાળી નાંખવું શું યોગ્ય છે ? આવો ઘડો વાપરવા લાયક નથી, કેમકે તેમાં પાણી ચોક્કસ છે કે ગંદું છે તે વર્તી શકાતું નથી. એવા ઘડાની અંદર કચરું કે ડાઘા હોય છે, એટલે તે તાજુ પાણી રાખવા લાયક નથી, અને તેનું કદ નાનું હોવાને લીધે તેમાં પાણી ઓછા જગ્યામાં રાખી શકાય છે.

ઘડો રાખવાની ચેત્વી મુતરાઉ કાપડની બનાવવામાં આવે છે કપડું બે શીટ લાંબું અને એક કુટ પહોળું હોય છે, જેના બન્ને છેડા સાથે રાખવાથી બમણું થાય છે અને એમ કરવાથી જે બે છેડા સાથે મળે છે તેને ત્રીવી લેવામાં આવે છે; તેના બે ખૂણામાં સાડા સાત-ઈંચ લાંબી દોરી બાંધવામાં આવે છે. એ

થેલીમાં ઘડો રાખવામાં આવે છે, અને મુનાફરી દરમ્યાન ખભે લટકાવીને તે લઈ જવામાં આવે છે. ભિક્ષાપાત્ર રાખવાની થેલીનો આકાર પણ એના જેવો જ હોય છે. તે પાત્રમાં ધૂળ દાખલ થઈ શકે નહિ એવી રીતે તેનું અથ પૂરતી રીતે થેલી આચ્છાદિત કરે છે. તળોયું અણીદાર રાખવામાં આવે છે જેથી તે પાત્ર આમ તેમ ફરી શકતું નથી પરંતુ એ પાત્ર રાખવાની થેલી ઘડાની થેલી કરતાં લિન્ન હોય છે જે અન્યત્ર^૧ સમજાવવામાં આવ્યું છે.

મુનાફરી કરનાર ધર્મગુરુ, પાતાના અસ્લાથી ઠંકાયલા ખભા પરથી, ઘડો, ભિક્ષાપાત્ર, અને ખપપૂરતાં કપડાં લટકતાં રાખે છે, અને હાથમાં છત્રી રાખે છે. બૌદ્ધ ધર્મગુરુ મુનાફરીમાં એ પ્રમાણે ફરે છે.

જે તેના હાથ ખાલી હોય તો તે અશુદ્ધ પાણી માટે એક ઘડો, તથા એક થેલીમાં ચામડાના ભેડા પણ સાથે લે છે. સાથે માથે ધાતુનો એક દંડ પણ તે હાથમાં આડો રાખે છે અને મુગમતાથી ફરે છે.

રાજગૃહના ચૈત્યની યાત્રા મુમયે, ગૃધ્ર-સૈલ, મૃગોદ્યાન, તથા તે પુનિત સ્થળ કે જ્યાં શાલતરુઓ ખતકની પાંખના જેમ (કુશીનગરમાં), બો-વૃક્ષ, કુસુમિત ઘસા હતા.^૨

૧ મૂલસર્વાન્તિવાદ-સંયુક્તવસ્તુ, પ્રક. ૩૩

૨ છુદ્ધના નિર્વાણ સમયે અક્ષણે વૃક્ષો એકએક કુસુમિત થયા હતા તે મંજુધર્મમાં આ છે.

આ મોસમમાં મુસાફરી કરતા ધર્મગુરુઓ ઉપર્યુકત દરેક સ્થળમાં યોદ્ધિશથી દિનપ્રતિ દિન હજારોની સંખ્યામાં એકત્ર થાય છે, અને જ્યાં જ ઉપર નિર્દેશ કર્યા પ્રમાણે મુસાફરી કરે છે. નાલન્દ વિહારના વંદનીય અને વિદ્વાન ધર્મગુરુઓ પાલખીમાં બેસીને જાય છે, પરંતુ કદી ઘોડાપર જતા નથી, અને મહારાજ મઠના માણસો પણ એજ પ્રમાણે વર્તે છે. આવી વખતે જરૂરીઆત પૂરતું સામાન બીજા માણસો અથવા છોકરા લઈ જાય છે. પશ્ચિમમાં (હિંદમાં) સિક્કુઓમાં આવા રિવાજો હોય છે.

પ્રકરણ ૭ મું

પાણીમાં જીવજંતુની સહવારની તપાસ

દર સહવારે પાણી તપાસવું જ નેધએ. એ તપાસના અધણે જુદા જુદા હોય છે. ઘડા, કુવા, તળાવ અથવા નદી.

એ તપાસના સાધનો પણ લિન્ન હોય છે. પ્રાતઃકાળે ઘડાનું પાણી પ્રથમ તપાસવું નેધએ. ઘડો જરા નીચે નમાવી, તેમાંથી એક જોળા જેટલું પાણી, શુદ્ધ કાંસાના ખ્યાલામાં, કાંસાની કડછીમાં, શાંખમાં, અથવા તો રોગાનની થાળીમાં રેડીને પછી એક ઇંટ પર ધીમેથી રેડવું. અથવા એ માટે ખનાવેલા એક લાકડાના હથિયારથી, ઘડાનું મોં હાથપડે ઢાકી થોડીક પા મુધી પાણીને ઝારીકાઠથી તપાસવું. એ જ પ્રમાણે ઘડામાં અગર એક વાસણમાં તપાસ કરવી ઠીક છે. નાનામાં નાના જીવજંતુઓની પણ સંભાળ રાખવી નેધએ. જો કોઈ પણ વતના જંતુઓ માલમ પડે તો ઘડામાં પાણી પાછુ રેડી દેવું, અને જ્યાં મુધી એક પણ જંતુ તેમાં રહે નહિત્યાં મુધી બીજા પાણીથી બેવખત તે ઘડાને ધોવો. જો નજીકમાં જ નદી કે તળાવ હોય તો, ઘડાને ત્યાં લઈ જવો અને જંતુયુક્ત પાણી બહાર ઢોળી નાંખી, પછી તાજું ગાળેલું પાણી ભરવું. જો કુવો હોય તો સામાન્ય ઉપાયથી તેનું પાણી ગાળી વપરાશમાં લેવું. કુવાના પાણીની તપાસ કરવામાં, તેમાંથી પ્રથમ થોડું પાણી કાઢવું.

ઉપર વર્ણુઓ પ્રમાણે કાંસાના પ્યાલામાં એક જોખા જેટલું પાણી લઈ, પાણીના ઘડામાં તેને બારીકાઈથી ભેવું. જો તેમાં જંતુ ન હોય તો. તે પાણી રાતે વાપરી શકાય છે, અને જંતુ માલમ પડે તો આગળ બતાવેલી ગાળવાની ક્રિયા કરવી. નદી કે તળાવના પાણીની પરીક્ષા માટે વિનયમા^૧ સવિસ્તાર વર્ણુન આપવામાં આવ્યું છે

હિંદીઓ પાણી ગાળવા માટે બારીક સફેદ કપડું વાપરે છે, જ્યારે ચીનમાં ચોખ્ખાના પાણી સાથે સહેજ ઉકાળ્યા બાદ સુંદર રેશમ વાપરવામાં આવે છે, કેમકે નાના જંતુઓ કાચા (Raw) રેશમની જાળમાંથી સહેલાઈથી પ્રસાર થઈ જાય છે. નરમ કરેલા રેશમનો એક કટકો લઈ, તેના છેડા પકડી તેને લાંબો પાથરી, પછી બન્ને છેડા લઈ કટકો બેવડો વાળવો, અને ત્યારબાદ એક જાળનો આકાર બને એવી રીતે તેની સીવી લેવો. પછી બે શ્રણા પર દોરી બાંધવી, અને બે બાજુ પર ગાળા રાખવા, અને તેને પહોળું પાથરવા દોઢ ફુટ લાંબી એક નાની લાકડી તેની અંદર મૂકવી. હવે બે થાંભલા સાથે તેના બે છેડા બાંધી દેવા, અને તેની નીચે એક વાસણ મૂકવું. ઘડામાંથી તેમાં પાણી રેડતી વખતે તેનું તળીયું ગરણાની અંદર રહેવું જોઈએ જેથી પાણીની ધાર સાથે જંતુઓ દાખલ થઈ જાય નહિ, અને જે જમીન પર અથવા વાસણમાં પડીને ભાગ્યે જ નષ્ટ થતાં બચે. જ્યારે ગરણામાંથી પાણી બહાર નીકળે ત્યારે તેને બરાબર ડોંવું અને તપાસવું, અને જો તેમાં જંતુ માલમ પડે તો,

પાણી પાછું ગાળવું, અને પછી જો તે પૂરતું નિર્મળ હોય તો જ તેને વપરાશમાં લેવું. જોઈતું પાણી ગાળ્યા બાદ ગરણાને ફેરવી નાંખવું. તેમ કરતાં જો જલે જો છેડેથી તેને પકડી રાખવું, પછી તેને જીવન-નિલાવનાર વાસણમાં મૂકી, પાણીથી ત્રણ વખત ઘોંઘા નાંખી ફરીથી તેના પર, પાણી રેડવું. હજી તેમાં જતું રહી ગયા છે કે કેમ તેની ખાતરી કરવા એક વાર વધારે પાણી ગાળી લેવું. હવે જો એક પણ જતું માલમ ન પડે તો ગમે તેવી રીતે ગરણું કાઢી લેવું. આ પ્રમાણે પાણી ગાળ્યા પછી પણ, એક સત વ્યતીત થયા બાદ, તેજ પાણીની ફરી પરીક્ષા કરવી જોઈએ, કારણ કે એક રાત્રિ રહેલું પાણી બીજે દિવસે તપાસવાની જે બેઠકારી દાખવે છે,--પછી લલે તેમાં જતું હોય કે ન હોય--તેને વિનયમાં અપરાધી કહી છે.

પાણી કાઢતી વખતે જીવનરક્ષણના અનેક માર્ગો હોય છે. ઉપર નિદિષ્ટ કરેલું ગરણું કુવામાંથી પાણી કાઢતી વખતે સવડતાવાળું હોય છે. નદીમાં કે તળાવમાં પાણીમાં સુરક્ષિત રાખેલા વાસણમાં જો ઘડા વડે પાણી ગાળી શકાય છે.

જતુંજો છ કે સાત માસના હોય છે ત્યારે તે એટલા સૂક્ષ્મ હોય છે, અને બીજી ઋતુઓ કરતાં એટલા લિન્ન પ્રકારના હોય છે કે કાચા રેશમના દશ પટમાંથી પણ તે પ્રસાર થઈ જાય છે.

જે પોતાના ગ્રાણુ બચાવવા ઇચ્છા રાખે છે તેમણે એક યા બીજા સાધન વડે જતુંજો દૂર રાખવા ચત્ન કરવો જોઈએ.

થાળી જેવી રકાળી (tray) એ માટે વાપરી શકાય છે, પરંતુ રેશમી ગરણુ ઘણુ ઉપયોગી છે. હિંદુસ્તાનમાં ખુબે ફરમાવેલા નિયમાનુસાર રકાળી સામાન્ય રીતે ત્રાંખાની બનાવવામાં આવે છે. આ બાળતો પર કોઇએ દુર્લક્ષ આપવું ન જોઇએ. જીવન-નિભાવનાર વાસણુ જેવડા જ મોટા ખુલ્લા મુખવાળો પાણી માટે વપરાતો નાનો ઘડો છે. તળીયાની બાજુએ દોરીથી બાંધેલા બે ગાંઠા (Knots) તેને હોય છે. ત્યારે તેને પાણીમાં ડૂબાવવામાં આવે છે ત્યારે તેને ઉંઘા વાળવામાં આવે છે અને પાણીમાં બે ત્રણ વખત ડૂબાવ્યા બાદ તેને ઉંચકી લેવામાં આવે છે.

ઉંચા દરજ્જાના ધર્મગુરુઓએ મંદિરમાં વપરાતા ગરણુને તેમજ ચોરડામાં ગાળવા રાખેલા પાણીને અડકવું જોઇએ નહિ. એથી નીચી પંક્તિના જે આચાર્યોએ, હજુ પૂર્ણ દીક્ષા લીધી નથી તેઓ ગમે તે પાણી પી શકે છે. પરંતુ જો તેઓ અયોગ્ય વખતે પાણી પીએ તો તેમણે વાપરવા લાયક સ્વચ્છ ગરણું, સ્વચ્છ ઘડો, અને શુદ્ધ વાસણો વાપરવા જોઇએ. ચેતનવાળા પ્રાણીને ઇજા કરવી પાપ છે અને એ ખુદનિપિદ્ધ છે.

આ નિષેધ સર્વથી વધુ વજનદાર છે અને કોઇને ઇજા કરવી એને દશ પાપમાં પ્રથમ ગણ્યું છે. કોઇએ પણ એની ઉપેક્ષા કરવી ન જોઇએ. ધર્મગુરુઓને છ^૧ આવશ્યક વસ્તુઓ પૈકી ગરણું એ એક છે અને તે વિના તેમને ગ્રાસે એમ નથી. ગરણું લીધા વગર કોઇએ પણ ત્રણ કે પાંચ

ચીની માઇલની મજલ કરવી નહિ જે દેવળમાં પોતે રહેતો હોય તેમાં રહેતા માણસો પાણી ગાળતા નથી એ વાતની જાણ થતાં ધર્મગુરુએ ત્યાં જોરાક લેવો નહિ. કોઈ સુસાફર માર્ગમાં તૃપા^૧ કે કુધાધી મરણ પામે તો તે કૃત્ય જવલંત નમૂના તરીકે ગણાવા પૂરતું લેખાય છે. પાણી હરરોજની વપરાશની વસ્તુ છે, એટલે તેને તપાસવું એ આવશ્યક છે.

એ પ્રમાણે જીવનરક્ષણ તરફ ખીલકુલ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી, અને દિન પ્રતિ દિન યાપ કરવામાં આવે છે. આવી ભૂલો શિક્ષક શિષ્યને વારસામાં આપતો જાય છે અને છતાં તે એમ માને છે કે જુદાના શાસન શીખવવામાં આવે છે ! ખરેખર, એ દુઃખદ અને દર્દીલરી વાત છે ! દરેક માણસે પાણી તપાસવા માટે એક વાસણ રાખવું જોઈએ અને દરેક જગ્યાએ કુવાની સગવડ થવી જોઈએ.

પ્રકરણ ૮ મું

દન્તકાષ્ઠનો ઉપયોગ

દરરોજ સ્ક્રુવારમાં દરેક જણે દાંતણુ કરવું જોઈએ, તે વડે દાંત સાફ કરવા જોઈએ, અને બને તેટલી કાળજીથી જીભ પરની છારી કાઢી નાંખવી જોઈએ. હાથ અને મોં સાફ કર્યા બાદ જ માણસ વંદનક્રિયા કરી શકે છે. તેના અભાવે પૂજ્ય અને પૂજક બન્ને દોષને પાત્ર ઠરે છે. દાંતણુ સંસ્કૃતમાં દન્ત-કાષ્ઠ નામથી ઓળખાય છે.—દન્ત એટલે દાંત, અને કાષ્ઠ એટલે લાકડાનો કટકો. એની લંબાઈ આશરે એક વેંત જેટલી હોય છે, અને નાનામાં નાનું દાંતણુ તેથી સહેજ ટુંકું હોય છે—આઠ આંગળ જેટલું. અનામિકા આંગળી જેટલું તે જડું હોય છે. તેનો એક છેડો ધીમેથી આવવો અને તે વડે દાંત સાફ કરવા. દાંતણુ કરના કરતા ઉપરી માણસ પાસે જવું જો અનિવાર્ય જ હોય તો ડાબા હાથથી મોં ઢાંકવું જોઈએ.

ત્યાર બાદ દાંતણુ લાંગી અને તેને વાળી ઓલ ઉતારવી. દન્ત કાષ્ઠ ઉપરાંત લોહ કે ત્રાંબાના ઓલીયા પણ વાપરી શકાય છે, અથવા દાંત અને જીભ સાફ કરવા માટે નાની આંગળીની સપાટી જેવું લીમુ, અને એક છેડે અણીદાર કરેલું વાંસ અગર લાકડાનું નાનું દાંતણુ પણ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. એમ કરતાં મોંમાં કાંઈ ઈજા ન થાય તે પર ધ્યાન રાખવું જોઈએ. દાંતણુ કરી રહ્યા બાદ તેને ઘોઈ, દૂર ફેંકી દેવું.

અથવા પાણીના કોગળા કરવામાં આવે કે થૂકવામાં આવે ત્યારે બેથી વધુ વખત ખોંખારા ખાઈને અથવા આંગળીથી ત્રણ ગ્રામી વગાડ્યા બાદ જ દાંતણ નાંખી દેવામાં આવે છે, નહિ તો તે ફેંકી દેવામાં દોષ ગણાય છે. જંગલમાં (વાસ હોય તો) મોઢાદા લાકડાના કંકડામાંથી અથવા ઝાડની પાતળી ડાળોમાંથી, અગર એલમ (Elm) વા વેલની શાખામાંથી, અને જે ક્ષેત્રમાં (વાસ હોય તો) જીદાજીદા વૃક્ષના (Paper Mulbery, Peach, Sophora Japonica (Huai), Willow tree) નાના દાંતણ અગાઉથી જ બનાવી રાખવા જોઈએ. તાંત કાપેલા દાંતણ બોળને આપવા, અને મુકા (જીના) પોતે વાપરવા જોઈએ.

યુવાન ધર્મગુરુ દાંતણ યથેષ્ટ આવી શકે છે, પરંતુ તેના ઉપરીઓએ તો દાંતણ એક છેડે છુંદાવવું જોઈએ અને નરમ કરાવવું જોઈએ. જે દાંતણ સ્વાદમાં તીખું અને કડવું હોય છે, અથવા ચાવતા ચાવતા જે રૂ જેવું નરમ થઈ જાય છે તે સર્વોત્તમ છે. ઉત્તરના Khar-Weed નું ખરખરડું મૂળ સૌથી મુંદર છે. એ ત્માંગ-ઉર્ડ નામથી પણ ઓળખાય છે તે દાંતને મજબુતી આપે છે, મુખ સુવાસિત બનાવે છે, પાચનક્રિયા ઉત્તેજિત કરે છે, અને હૃદયનો દાહ હજવો કરે છે. આ દાંતણ જે વાપરવામાં આશુ હોય તો મોં એકે પખવાડીયા મુઘી સુવાસિત રહે છે. દાંતનો દુઃખાવો એના સેવનથી એક માસમાં મટી જાય છે. દાંતણ ઘણી કાળજીથી ચાવવું, અને દાંત પ્રદાઈદાર બનાવવા અને મોંમાંથી નીકળતું થુંક બધુ બહાર નીકળી જવા દેવું. ત્યાર બાદ ઘણા પાણીથી મોં ધોઈ નાંખવું.

(દાતણ કરવાની) એ રીત છે. એક વાર નાક વડે પાણી અંદર ખેંચવું. દીર્ઘાયુ પ્રાપ્તિ માટે જોધિમત્વ નાગાર્જુને અન્નમાવેલો આ ઉપાય છે. એ પ્રમાણે કરવું અતિ દુષ્કર લાગે તો પાણી પીવું પણ સાફ છે આના અભ્યાસથી માણસ દેવાયા બાદ તેને માંદગીનો ભય જોઈએ રહે છે. લાંબા વખતથી દાંતના મૂળમાં બાઝી રહેલા ઘર સાફ કરવા જ જોઈએ. ઉશ્ચો-દકથી સાફ થતાં દાંત જીવન પર્યંત ચોકબા રહેશે. દન્તકાષ્ઠના સેવનથી હિંદમાં દાંતનો દુઃખાવો વિરલ જ થાય છે.

Willow વૃક્ષની શાખા અને દન્તકાષ્ઠ સરખા જ છે એમ કહેવું જોઈએ છે. હિંદુસ્તાનમાં તે ઝાડ બહુ જોઈએ છે. જો કે લાષાંતરકર્તાઓએ એ નામ વાપર્યું છે, છતાં વસ્તુતઃ, નાલન્દ વિહારમાં પુલ્કના દન્તકાષ્ઠનું ઝાડ જે મેં જાતે જોયું છે તે Willow વૃક્ષ નથી. આથી વધુ વિશ્વસનીય પુરાવાની મ્હુને જરૂર નથી, અને માત્ર વાંચકોએ તે વિષે શંકા લાવવી નહિ. વળી નિર્વાણસૂત્રની સંસ્કૃત પ્રતમાં નીચે પ્રમાણે છે: 'જે વખતે તેઓ દાતણ ચાવતા હતા—'

ચીનમાં કેટલાક લોક Willowના નાના દાતણ વાપરે છે, અને મ્હોં કેવી રીતે ધોવું તથા ચૂંક કેમ કરી કાઢવું તે જાણ્યા વિના, તેઓ આખા દાતણ ચાવી જાય છે. કેટલીક વાર વળી એમ પણ જોવામાં આવે છે કે દાતણ કરવાથી મ્હોંમાં એકદું થતું ચૂક ગળામાં ઉતારી દેવાથી બીમારી મટી જાય છે. એમ કરવામાં, વિશુદ્ધ થવાની ઇચ્છા કરતાં ઉલટા તેઓ અશુદ્ધ

બને છે; રોગમુક્ત થવા ઉત્સુક છતાં તેઓ ઉલટા મોટા રોગમાં મપડાય છે. શું આ વાતથી હજી તેઓ જ્ઞાત નથી ? એ વિષે કાંઈ પણ દલીલ કરવી નકામી છે. હિંદુસ્તાનના પંચ પ્રદેશના લોકોમાં દાતણ આવવું સામાન્ય છે; ત્રણ વર્ષના નાના બાળકોને પણ તે શીખવવામાં આવે છે.

બુદ્ધનો ઉપદેશ અને લોકાચાર આ વાતમાં એક બીજાને મળતા આવે છે, અને પરસ્પર ઉપકારક છે. અત્યાર મુધી ચીન અને હિંદુસ્તાનમાં દાતણના ઉપયોગના તુલનાત્મક ગુણો મેં સમજાવ્યા છે. એ આચારને સ્વીકારવો કે અમાન્ય રાખવો તે દરેકે પોતાને માટે વિચારી લેવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૯મું

ઉપવચ્ચ-દિવસે મત્કારના નિયમો

હિંદુસ્તાનમાં તેમજ દક્ષિણ સમુદ્રના દ્વીપોમાં ધર્મગુરુને આમંત્રણ આપવાની ક્રિયાનું આ પ્રકરણમાં અંશિત વર્ણન હું કરીશ. હિંદમાં યજમાન ધર્મગુરુ પાસે પહેલા આવે છે અને તેને વંદન કર્યા બાદ ઉત્સવ માટે નિમંત્રે છે. ઉપવચ્ચને^૧ દિને 'વખત થયો છે' એમ કહી તે તેને ખબર આપે છે.

સંજોગ અનુસાર વાસણો અને બેઠકની તૈયારી કરવામાં આવે છે. જોઈતા સાધનો કાંતો મકના નોકરો લઈ જાય છે અથવા યજમાન પોતે જ પૂરા પાડે છે. મુંઢર સખર્થી માફ કરેલા ફક્ત ત્રાંખાના વાસણો જ સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. એક ખીજનો સ્પર્શ ન થાય એ પ્રમાણે જોડવેલી નાની ખુરશીઓ પર દરેક ધર્મગુરુ બેસે છે. ખુરશીના આકારનું વર્ણન અગાઉ ત્રીજા પ્રકરણમાં આવી ગયું છે. તેમ છતાં નવા જ, અગાઉ ન વપરાયેલા, માટીના વાસણ પણ એક વખત વાપરવા એ જોડું ગણાતું નથી. તેના ઉપયોગ થઈ રહ્યા બાદ એકાદ બાડામાં તેને ફેંકી દેવા જોઈએ કેમકે

૧ ઉપવાસનો દિવસ. એ દિવસ મામાન્ય માણસો તથા ધર્મગુરુઓ માટે ધર્મક્રિયાનો દિવસ ગણાય છે, અને એ માપ્તાદિક ઉત્સવ છે, જે વખતે માણસો ધર્મગુરુને મળે છે અને ઉપવચ્ચ-વતો-દિવસમાં આઠ શીલ પાળવા-પોતાને શિર લે છે

વપરાયલા વાસણુ જાળવી ખાતા નથી. પરિણામે હિંદુસ્તાનમાં રસ્તાની બાજુ પર જ્યાં લિફ્ટ અપાય છે, ત્યાં ફેંકી દીધેલા વાસણુના ઢગે ઢગ જોવામાં આવે છે, જેનો કદી ફરી ઉપયોગ થતો નથી. સીઆંગ-ચાંગ (ચીન) માં બને છે એવા ડંચી જાતના માટીના વાસણુ એક વાર વપરાયા બાદ અને બરાબર સાફ કર્યા પછી પાછા રાખી શકાય છે. હિંદમાં પ્રથમ ચીનાઈ-વાસણુ તેમજ રોગાનના વાસણુ હતા નહિ. ચીનાઈ-વાસણુને જો સફાઈદાર બનાવવામાં આવે તો, બેશક તે સાફ થાય છે. કોઈક વખત વેપારીઓ રોગાનના વાસણુ હિંદમાં લાવે છે. દક્ષિણ સમુદ્રના બેટો ખોરાકના ઉપયોગ માટે એ વાસણુ વાપરતા નથી કેમકે તેમાં રાખેલો ખોરાક તેલી ગંધવાળો પીમળે છે. પરંતુ પ્રસંગોપાત શુદ્ધ રાખ વડે તેલની ગંધ કાઢી નાખ્યા બાદ તેઓ નવા વાસણુનો ઉપયોગ કરે છે. ખાવા માટે લાકડાના વાસણુનો લાગ્યે જ ઉપયોગ થાય છે, છતાં પણ જો તે નવા હોય તો તેનો જો વખત નહિ પરંતુ ફક્ત એક વાર ઉપયોગ થાય છે કેમકે એમ કરવું વિનયમાં વિહિત છે.

. લોજનાગારની જમીન ગોમયથી લીપવામાં આવે છે, અને નાની ખુરશીઓ અમુક અંતરે ગોઠવવામાં આવે છે. સ્વચ્છ વાસણુમાં મહોટા જથ્થામાં પાણી તૈયાર રાખવામાં આવે છે. ધર્મશુરુઓ, ત્યાં આવ્યા બાદ, પોતાના ઝણના ગાંઠ છોડે છે. બધાના આગળ સ્વચ્છ ઘડા મૂકેલા હોય છે. તેઓ પાણી તપામે છે, અને તેમાં જંતુ ન હોય તો તેવડે પોતાના પગ સાફ કરે છે અને પછી ખુરશી પર બેસે છે. જરા વાર આરામ

લીધા બાદ, કેટલાં વાગ્યા છે તે જોઈ અને સૂર્ય જરાગર મધ્યાહ્ન સૂર્યવે છે એમ માલમ પડતાં, યજમાન નીચે પ્રમાણે બોલે છે: ‘સમય થયો છે.’ પછી દરેક ધર્મશુરુ પોતાના ઝબ્બાને બે છેડેથી વાળીને તેનો આગળ ગાંઠ વાળે છે અને જમણા છેડા પકડીને પોતાની ડાબી તરફ કેડ સાથે રાખે છે. મટોડી અગર વટાણાના ચૂર્ણ વડે તેઓ હાથ સાફ કરે છે, અને કાં તો યજમાન પાણી રેડે છે કે તેઓ જાતે કુંડીમાંથી પાણી લે છે: પોતાને જે વધુ સવલતલયુક્ત લાગે તે પ્રમાણે તેઓ કરે છે. પછી તેઓ પોતાના આસન પર પાછા ફરે છે. ત્યાર બાદ મહે-માનોને ખાવાના ઉપયોગ માટે પાત્રો વહેંચવામાં આવે છે, જે તેઓ, પાણી પોતાના પર ઢાળાય નહિ એવી રીતે, ધીમેથી સાફ કરે છે. જમણ પહેલાં પ્રાર્થના કરવાની બીલકુલ પ્રથા નથી. એ દરમ્યાન, યજમાન, પોતાના હાથપગ ધોઈને, બેઠકની ઉંચે સંતો (અહંતની પ્રતિમાઓ) ને બાલિ અર્પે છે, પછી ધર્મ-શુરુઓને જોજન સામગ્રી પીરસે છે. બેઠકની છક નીચે હારિતી માતાને ખોરાકનો બાલિ અર્પણ કરવામાં આવે છે.

આ માતાના પૂર્વ જન્મ વખતે એક યા બીજા કારણસર રાજગૃહના બધા બાળકોનું લક્ષણ કરવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. આ દુષ્ટ પ્રતિજ્ઞાના પરિણામે તેણે પોતાની છંદગી ગુમાવો અને યક્ષી તરીકે પાછી જન્મી. તેને પાંચ સો બાળકો સાંપડ્યા, દરરોજ રાજગૃહમાં તે કેટલાક બાળકો લક્ષ કરી જતી. લોકોએ એ વાત બુદ્ધને કરી. જેને તે (યક્ષી) પોતાનું પ્રિય બાળક ગણતી તેને બુદ્ધે સંતાડી દીધું. આરે બાળુ તેની

શોધ કરવા તે મંડી પડી, અને આખરે બુદ્ધની પામેથી તેના બાળકનો પત્તો લાગ્યો. તે વિશ્વવંદે તેને કહ્યું; “ત્હારા બોવાયલા વહાલા બાળક માટે તું આટલી બધી દીલગીર થાય છે ? જ્યારે ત્હારા પંચ શત બાળકોમાંથી બોવાયલા એકને માટે તું આટલો વિલાપ કરે છે તો પછી ત્હારો કૂર પ્રતિજ્ઞાના પરિણામે જેમણે પોતાના એકના એક કે ક્ષત બે જ બાળકો ગુમાવ્યા છે તેનું તો પૂછવું જ શું ?” આ વચનથી તેનામાં એકાએક ધર્મપલટો થયો, અને બુદ્ધના પાંચ શાસન ગ્રહણ કરી તે ઉપાસિકા બની. તેણે બુદ્ધને પૂછ્યું: “હવે ત્હારા પંચ શત બાળકો શી રીતે જીવન-નિર્વાહ ચલાવશે ?” બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો: “જે જે વિહારમાં લિક્ષુઓ રહે છે ત્યાં તેઓ દરરોજ પૂરતો જોરાક અર્પણ કરશે જે ત્હારા બાળકો ખાશે.” એ જ કારણથી બધા હિંદી વિહારોમાં, પોતાના હાથમાં એક બાળક લઈને, અને તેના ઘુંટણની આબુ બાબુ ત્રણ કે પાંચ બાળકો સાથે હારિતીનું ચિત્ર બોવામાં આવે છે. દરરોજ આ પ્રતિમા આગળ પુષ્કળ અન્નબલિ અર્પવામાં આવે છે. હારિતી ચતુર્મહારાજ દેવોની પ્રજામાંની એક છે. ધન આપવાની તેનામાં શક્તિ છે. જેઓ શારીરિક દુર્બળતાના કારણે પ્રજાહીન છે તેઓ બે અન્નબલિ અર્પી પ્રજાપ્રાપ્તિ માટે તેને પ્રાર્થે તો તેમની કામના સિદ્ધ થાય છે. એનું (હારિતીનું) સંપૂર્ણ વર્ણન વિનયમાં^૧ આપવામાં આવ્યું છે. ચીનમાં ‘બાળકોની રાક્ષસી માતા’ (Kuei-tze-mu) નું ચિત્ર ક્યારનું મળી આવ્યું છે.

હિંદુસ્તાનમાં મહાન વિહારમાં, રસોડાના સ્તંભની એક બાજુએ, અથવા કમાન આગળ બે કે ત્રણ શ્રીટ ઉંચે, સોનેરી પેટી હાથમાં પકડી, જમીન પર એક પગ લટકતો રાખી, નાની ખુરશી પર બેઠેલા, લાકડાની પેટીમાં કેતરેલા દેવતાનું એજ પ્રમાણે એક ચિત્ર હોય છે. હંમેશા તેલથી તેનું મર્દન થતું હોવાને લીધે તેનો ચહેરો કાળો થઈ ગયો હોય છે, અને તેથી તે દેવતાનું નામ મહાકાલ છે. સ્વર્ગમાં મહેશ્વરના પ્રાણીઓમાંના તે છે એમ પ્રાચીન હંતકથા કહે છે. ત્રિરત્ન પર તેને સ્વાભાવિક પ્રેમ છે, અને દુઃખમાંથી પંચપરિવહને^૧ તે બચાવે છે. જે તેની પ્રાર્થના કરે છે તેની કામના પરિપૂર્ણ થાય છે. લોજન-અમયે રસોડામાં કામ કરતા માણસો એ દેવતાને ગંધ-પુષ્પ ચઢાવે છે, અને લોજનની બધી વાનીઓ વ્યવસ્થિત ગોઠવે છે. એક વખત એ પત-દ-ન મઠ (બન્ધન)^૨ની મુલાકાત લીધી હતી. એ સ્થળે બુદ્ધે મહાન નિર્વાણ શીખવ્યો હતો. ત્યાં સામાન્ય રીતે સૌથી વધુ લિલ્હુઓ જમે છે. યાત્રાની ઉત્કૃષ્ટ મોસમમાં-વસંત અને શરદ ઋતુમાં-એ મઠમાં સંખ્યાબંધ મુસાફરો એકાએક આવી ચડે છે. એક વખત બપોરે પાંચમો ધર્મશુરુઓ ત્યાં અણુધાર્યા આવી ચઢ્યા. બપોર પહેલા તેમને માટે રસોઈ તૈયાર કરવા જેટલો વખત હતો નહિ. વિહારના વ્યવસ્થાપકે રસોઈઆને પૂછ્યું; ‘ આ વધારાના માણસો માટે

૧ પંચપરિવહ: (૧) લિલ્હુ, (૨) બિલ્હુળી, (૩) શીક્ષમાણ, (૪) અમરોર (૫)અમરોગી.

૨ આ મઠ કુશીનગરમાં મુકુટ-બન્ધનમાં છે.

શી રીતે આપણે અન્ન પૂરું પાડી શકીશું ? ’ મઠના નોકરની એક વૃદ્ધ માતાએ જવાબ આપ્યો : ‘ ગલરાશો નહિ; આ આજની વાત નથી; અહિં દરરોજ એમ જ બને છે. ’ તરત જ તે ડોસીએ પુષ્કળ ગંધપુષ્પ કર્યા, અને પછી તે મહાકાલ દેવતાને થાળ ધરાવી કહ્યું : ‘ જો કે તે મહાન તપસ્વી નિર્વાણ પામ્યા છે છતાં ત્હારા જેવા હજી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. હમણાજ સંખ્યાબંધ ધર્મશુરુઓ આ પુનિત સ્થળની પૂજાર્થે દરેક દિશામાંથી આવ્યા છે તેમને માટે હમે રાંધેલો ખોરાક ખૂટી પડે નહિ એમ કર કેમકે એ ત્હારી સત્તાની વાત છે. કેટલા વાગ્યા છે તે તું ધ્યાનમાં રાખજે. ’ ત્યાર બાદ બધા ધર્મશુરુઓને બેસાડવામાં આવ્યા. મઠમાં રહેતા ધર્મશુરુઓ માટે જ તૈયાર કરેલી રસોઈ નવા આવેલા માણસોને ચાટ્ટી રહેવા ઉપરાંત દરરોજના જેટલી વધી પણ ખરી. બધાએ ‘ સાધુ ’ના પોકાર કર્યા, અને તે દેવતાની શક્તિના ગુણ ગાયા. એજ સ્થળે હું પોતે પણ ગયો હતો અને તેથી તે મહાકાલ દેવતાની પ્રતિમા, કે જેની આગળ પુષ્કળ અન્નભલિ અર્પવામાં આવે છે, પણ મેં બંતે જોઈ હતી. ઉપલી વાત મ્હારા આગળ કરવામાં આવી હતી. ચીનમાં હુઆઈ-પોહમાં નહિ પરંતુ ક્રીઆંગ-નાનના પરગણામાં એ દેવતાની પ્રતિમા ઘણી ખરી મળી આવે છે. જેઓ એની પાસે વરદાન માગે છે તેમના મનોરથ પરિપૂર્ણ થાય છે. એ દેવતાની શક્તિ વિષે ના પાડી શકાય એમ નથી. મહાબોધિ વિહારનો (ગયા પાસે) મહામુચિલિન્દ નાગ પણ એની માયાવી શક્તિ ધરાવે છે.

ભોજન પીરસવાની વિધિ નીચે પ્રમાણે છે. પહેલા તો અંગુઠાના કદના એક બે આડુના કાટકા, તથા પાંદડા પર એક કે અર્ધો ચમચો મીઠું દરેક અતિથિને મૂકવામાં આવે છે. મીઠું પીરસનાર મુખ્ય ધર્મગુરુ આગળ હથેલી જોડી છુંટણીએ પડે છે અને ‘ સમગ્રાગતમ્ ’ એમ બળડે છે. ‘ મુખ્ય આગમન ’ એવો એનો અર્ધ ધાય છે અગાઉ એનો અર્ધ ‘ સમ-બ ’ ક-વામાં આવતો હતો, પરંતુ તે જોડો છે પછી તે મુખ્ય ગુરુ કહે છે: ‘ બધાને મરખી ગીતે પીરસજો. ’

આ શબ્દ (સમગ્રાગતમ્) મીજળાની માટે રાખવામાં આવ્યો છે અને ભોજન-સમય બગળર થયો છે એ અર્થ આ શબ્દમાં છે એનો શબ્દાર્થ એ પ્રમાણે મમજવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યાં બુદ્ધને તેના શિષ્યો સાથે કોઈએ ઝેરી જોગક આપ્યો હતો ત્યારે તેણે તેમને ‘ સમગ્રાગતમ્ ’ મનમાં બોલવા ગીખવ્યું હતું પછી તે બધાએ તે જોરાક ખાધો જોરાકમાં જેટલું વિપ હતું તેટલું પોષક અન્ન થઈ ગયું. આ દષ્ટિ-બિંદુથી એ શબ્દનો વિચાર કરતા આપણને માલમ પડે છે કે એનો અર્થ ફક્ત ‘ ભલે મધાર્યા ’ એટલો જ થતો નથી, પરંતુ તે એક રૂઢ મત્ર પણ છે. પૌર્વાત્ય વા પાશ્ચાત્યમાની ગમે તે ભાષામાં (આઈનાસ કે સંસ્કૃત) સ્વેચ્છાએ આ શબ્દ બોલી શકાય છે. પીગ અને ફાન (ચીનમાં) ના પરગણામાં કેટલાક ‘ ગી-ગી ’ (‘ સમય થયો છે ’) એમ બોલે છે, જેમાં મૂળ વાતની ઠાપ ઘણાભાગે માલમ પડે છે.

મીઠી હારમાં ખીગજેલા મહેમાનો આગળ ઉભો રહીને

જે માણસ વાની પીરઝે છે તે પોતાના હાથમાં યાજી, પુરી તથા ફળો રાખીને માનથી નમે છે, અને ધર્મશુરુના હાથથી એક વેંત ઉંચેથી પીરઝે છે. બીજી બધી વસ્તુઓ અતિથિના હાથથી એક બે ઇંચ ઉંચેથી પીરઝવી જોઈએ. જે એમ કરવામાં ન આવે તો મહેમાનોએ તે સ્વીકારવું નહિ. પોતાના ભાણામાં ખોરાક આવી જાય કે તરત જ તેઓ ખાણુ શરૂ કરે છે, બધાને બધી સામગ્રી પીરસાઈ રહે ત્યાં સુધી તેમણે થોભવાની જરૂર નથી.

જ્યાં સુધી બધી વાનીઓ બધાને પીરસાઈ રહે ત્યાં સુધી તેમણે શહ જોવી જોઈએ એમ અર્થ કરવો ખરો નથી, તેમજ જમણુ પછી જેને જેમ ફાવે તેમ કરવું એ બુદ્ધના શામન અનુસાર નથી.

ત્યાર બાદ ચોખા તથા ‘ બીન-મુપ ’ (Bean-Soup) ની ગળડી લહેજત માટે ઉધણુ માખણની ચટણી માથે પીર-મવામાં આવે છે, જે આંગળી વડે બીજા ખોરાક માથે મિશ્ર કરવાની હોય છે. મહેમાનો જમણા હાથે ખાય છે, જેને તેઓ ચેટના મધ્ય ભાગથી ઉંચે લઈ જતા નથી. પછી પુરી, ફળો, દૂધ અને ખાંડ પણ પીરસવામાં આવે છે. જે કોઈ પણ અતિ-થિને તરસ લાગે તો-શીયાળો હોય કે ઉન્હાળો હોય-તે શીત જળ પીએ છે. ધર્મશુરુનો રોજનો કે મીઠલસ વખતનો ભોજન-વિધિનો આ સંક્ષિપ્ત હેવાલ છે.

ઉપવસ્થ દિવસની ક્રિયા એટલા દમામથી ઉજવાય છે

કે બધી થાળીઓ અને રકાળીઓ પુરી અને ભાતથી ભરેલી રહી જાય છે, અને ઘી તથા માખણ ગમે તેટલા પ્રમાણમાં ખાવામાં આવે છે.

બુદ્ધના સમયમાં પ્રસેનજિત^૧ રાજાએ જ્યારે મીઠા-નીમાં લિઘુઓને આમંત્રણ આપ્યું હતું ત્યારે પીણા, ખોરાક, ઘી, માખણ ઇત્યાદિ એટલા પ્રમાણમાં વાપરવામાં આવ્યા હતા કે જમીન પર તેનો પુષ્કળ બગાડ થયેલો જોવામાં આવ્યો હતો. આ વિષે વિનયમાં થોડો ઉદ્વેગ છે. જ્યારે હું પહેલ-વહેલો પૂર્વ હિંદમાં તામ્રલિપ્તિ આવ્યો હતો ત્યારે એક ઉપવાસને દિને નાના પ્રમાણમાં ધર્મગુરુઓને આમંત્રણ આપવા મ્હારી ઇચ્છા થઈ હતી. પરંતુ લોકોએ મ્હને નીચે પ્રમાણે કહી શક્યો: ‘મહેમાનો માટે જોઈતું ભોજન તૈયાર કરવું કાંઈ અશક્ય નથી, પણ પુરાતન કાળથી ચાલી આવેલી પ્રથા પ્રમાણે ઘણા મોટા પ્રમાણમાં નૈયારી ગ્રામી આવશ્યક છે. ફક્ત ખાવા પૂરતી જ જોગવઈ ગ્રામમાં આવે તો લોકો

લુમાં મ્હોટું મળશે. જે ગરીબ છે તે લોજન પછી, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, દાન આપે છે. જમી રહ્યા બાદ થોડા પાણીથી મ્હોં ઘોઈ તે પી જવું જોઈએ. જમણો હાથ સાફ કરવા માટે એક વાસણમાં થોડું પાણી રેડી મૂકવું જોઈએ. અને તે ઘયા બાદ પોતાની બેકકથી ઉઠીને, બીજાને આપવા માટે પોતાના જમણા હાથમાં મુઠીભર ખોરાક લેવો. આમ કરવા બુદ્ધની રજા છે—પછી ખોરાક બુદ્ધ વા તેના સંઘનો ભલે હોય. પરંતુ જમ્યા પહેલાં બીજાને અન્ન આપવાનું વિનયમાં કહેવામાં આવ્યું નથી. બલિચક્રણ કરવા લાયક મૃતાત્માઓ તથા બીજા પ્રેતોને પણ ખોરાક અર્પવામાં આવે છે. આ પ્રથાનું મૂળ ગૃધ્ર-શૈલમાં જોવામાં આવે છે, જે સૂત્રોમાં સંપૂર્ણ રીતે સમજાવેલું જોવામાં આવે છે.

સ્થવિર આગળ મુઠીભર અન્ન લાવી તેના આગળ પ્રણિપાત કરવા જોઈએ. સ્થવિરે પાણીના થોડા છાંટા નાંખી નીચેની ન્તુતિ ઉચ્ચારવી જોઈએ:

‘ જે પુણ્ય કર્મ કરવાની તૈયારીમાં આપણે હોઈએ તેને હીધે પ્રેતલોકને આપણે ઉદાર લાલ કરીએ છીએ, કેમકે તેઓ આપણો ખોરાક ખાઈને, બીજા જન્મમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

‘ પોતાના પુણ્ય કર્મોમાંથી ફલિત થતું મુખ બોધિ-નત્વ માટે આકાશ જેટલું અમર્યાદિત છે.

‘ જે બીજાને લાલ કરે છે તે આના જેવા ફળને પામે છે; માણસે એવા કર્મો વધુ કરતાં રહેવું જોઈએ. ’

આ (ક્રિયા) પછી અન્ન બહાર લાવવું જોઈએ અને પચ્ચત્વ પામેલા આત્માને આપવા માટે ચૂઢ સ્થળમાં, અર-
ણ્યમાં, વાટિકા કે તળાવમાં તે મૂકી આવવું જોઈએ.

ચાંગ-ત્સે અને હું-આઈ નદી પર આવેલા પ્રદેશમાં લોકો દરેક ઉપવાસને દિવસે થોડો વધારે ખોરાક રાંધે છે; ઉપયુક્ત પ્રધાના જેવો જ આ રિવાજ છે.

ઉપસ્રી ક્રિયા ખતમ થયા બાદ યજ્ઞમાન (દાનપતિ) મહેમાનોને દાતણ તથા શુદ્ધ પાણી આપે છે. મ્હોં સાફ કરવાની રીત પાંચમા પ્રકરણમાં આગળ બતાવ્યા જેવી જ છે. રજા લઈ આમંત્રિત ધર્મગુરુઓ નીચેના શબ્દો ઉચ્ચારે છે: ‘ જે જે પુણ્ય કર્મો કરવામાં આવ્યા છે તેને હું આનંદ-પૂર્વક મ્હારી અનુમતિ આપું છું. ’

દરેક મહેમાન અંકેક ગાથા વાંચે છે, પરંતુ જમણુ બાદ કાંઈ ધાર્મિક ક્રિયા હોતી નથી. ઉચ્છિષ્ટાન્નનો ઉપયોગ ધર્મગુરુઓ યથેષ્ટ કરે છે: કાં તો કેઈ છોકરાને તે લઈ જવા તેઓ દરમાવે છે કે જો ભોજન ખાવા માટે જેને અધિકાર હોય એવા, કે જેને એની જરૂર હોય એવાને આપવાનું કહે છે. અથવા જો તે દુષ્કાળનું વર્ષ હોય, :અને જો તેમને એવી શંકા રહે કે દાનપતિ કંબુસ છે તો વધેલું અન્ન લઈ જવા તેને પૂછવું જોઈએ. ખાણાનું ઉચ્છિષ્ટ ભોજન એકકું કરી લેવું દાનપતિ માટે વિહિત નથી. કિંદુસ્તાનમાં ઉપવચ્ચ-દિવસે ખોરાક લેવાનો આ પ્રમાણે મામાન્ય નિયમ છે.

કેટલીક વખત એ ક્રિયામાં સહેજ સિન્નતા હોય છે. યજ્ઞમાન અગાઉથી જ પવિત્ર પ્રતિમાઓ ગોઠવી રાખે છે, અને ત્યારે મધ્યાહ્ન થવાનો સમય થાય ત્યારે બધા મહેમાનોએ બેસી જવું જોઈએ અને એ પ્રતિમાઓ આગળ સાન્નિધિ હાથ લાંબાવવા જોઈએ. દરેકે તેનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ. ત્યાર બાદ તેઓ ભોજન શરૂ કરે છે. કોઈક વખત મહેમાનો એક આચાર્ય પસંદ કરી, તેને પ્રતિમા સન્મુખ ઉભો રાખી, ઘુંટ-ણીએ પડી બે હાથ જોડી, મ્હોટેથી બુદ્ધની પૂજા તથા સ્તુતિ કરવા કહે છે.

(ધર્મીગનુ ટિપ્પણ) : “ ઘુંટણીએ પડવું ” એટલે બન્ને તાંગ પર શરીરને ટેકવી જમીન પર બન્ને ઘુંટણ રાખવા. અગાઉના ભાષાંતરોમાં “ મોંગોલીઅન રીત પ્રમાણે નમવું ” એવો એનો ખોટો અર્થ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ હિંદુસ્તાનના પાંચે ભાગોમાં આમ કરવામાં આવે છે; તો પછી આપણે એને “ મોંગોલીઅન રીત પ્રમાણે નમવું ” એમ શા માટે કહેવું જોઈએ ?

પસંદગી પામેલા ધર્મગુરુએ બુદ્ધના ગુણોની પ્રશસ્તિ સિવાય બીજું કંઈ ઉચ્ચારવું જોઈએ નહિ. દાનપતિ, અવિલાક્ષ્ય ધ્યાનથી અને માનપૂર્વક આરતિ કરે છે અને પુષ્પો વેરે છે; સુવાસિત ચૂર્ણનો ધર્મગુરુના પગને લેપ કરે છે અને પુષ્કળ ધૂપ કરે છે. આ છેલ્લી ક્રિયા જુદા જુદા માણસો કરતા નથી.

જે દાનપતિની ઇચ્છા હોય તો ઢોલક તથા તંત્રીવાળા

વાચ્યુક્ત ગાનોનું સંગીત પણ ઘઈ શકે છે. પછી દરેકને જેમ જેમ પીરસવામાં આવે તેમ તેમ ખાણુ શરૂ થાય છે; અને તે સમાપ્ત થયા બાદ દરેક મહેમાન આગળ એક ઘડામાંથી એક વાસણમાં પાણી રેડવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ સ્થવિર દાનપતિ માટે એક ટુંકી દાનગાથા ગાય છે. આ છેલ્લી પ્રથા હિંદુસ્તાનમાં (ઉપવાસને દિવસે) ભોજન ગ્રહણ કરવાની બીજી રીત છે.

પરંતુ હિંદીઓની ખાવાની રીત ચીની કરતાં ઘણી રીતે ભુલ્કા છે. વિનય નિયમ પ્રમાણે ભોજન મેવાની સામાન્ય પ્રથાની રૂપરેખા હવે હું દોરીશ.

‘ પચ્ચભોજનીયમ્ ’ અને ‘ પચ્ચખાદનીયમ્ ’નો ઉલ્લેખ વિનયમાં કરવામાં આવે છે. ભોજનીય એટલે જે ગળે ઉતારી ખાવામાં આવે છે તે (આર્દ્ર અને નરમ ખોરાક), અને ખાદનીય એટલે જે ચાવવામાં આવે છે તે (કઠણ અને ઘન ખોરાક). પચ્ચ એટલે પાંચ અને ચીની ભાષામાં આપણે વુ-તન-શિહુથી (પાંચ પ્રકારનો ખોરાક) તેનો અનુવાદ કરી શકીએ, જેનો અત્યાર મુધી ‘ પાંચ જાતનો ચોગ્ય ખોરાક ’ એવો અર્થ કરતા આવ્યા છીએ. પચ્ચ ભોજનીય: ૧. ચોખા; ૨. જવ (Barley) અને વટાણા (Peas) ને મિશ્ર કરી ઉકાળેલું પાણી; ૩. રાંધેલા અનાજનો લોટ; ૪. માંસ; ૫. પુરી (કે રોટલા). પચ્ચખાદનીય: પાંચ જાતનો ચાવવાનો ખોરાક: ૧. મૂળ; ૨. કુંપળો (Stalks), ૩. પાંદડા; ૪. પુષ્પ; ૫. ફળ. જે પહેલી પાંચ વસ્તુ ખાવામાં આવે તો જેમને વધુ ખોરાક

લેવાની ખીલકૂલ જરૂર નથી તેઓ બાકીની પાંચ ચીજો ગમે તેવી રીતે ખાઈ શકતા નથી; પરંતુ પાછલી પાંચ ચીજો ખાવામાં આવે તો પહેલી પાંચ વસ્તુઓ મરણ પ્રમાણે ખાઈ શકાય છે.

દૂધ, દહીં વગેરે ઉપર્યુકત દશ વસ્તુથી જુદી ચીજો ગણી શકાય કેમકે વિનયમાં તેમને વિશિષ્ટ રીતે ઓળખાવવામાં આવી નથી, અને આટલું તો દેખીતું છે કે યોગ્ય ખોરાકમાં એનો સમાવેશ થતો નથી.

જો આટાનો બનાવેલો કેાઈ પણ ખોરાક એટલો બધો ઘટ હોય કે જેથી એમાં ચમચો ફાળવ કરવામાં આવે તો નમ્યા વિના તે તદ્દન સીધો રહે તો તેનો પુરી અને ભાતમાં સમાવેશ થાય છે. જો પાણીથી મિશ્ર રાંધેલા લોટની સપાટી પર આંગળીની કાંઈ નિશાની પડી શકે તો તેને પહેલા પાંચમાં જ ગણવામાં આવે છે.

હિંદુસ્તાનના પાંચ ભાગની હદો વિસ્તૃત તથા દૂર છે. મધ્યહિંદથી દરેક દિશાનું 'અંતર આશરે ૪૦૦ યોજન છે, અને આ ગણતરીમાં છેક દૂરની સરહદનો સમાવેશ થતો નથી. જો કે મેં હિંદના આ બધા ભાગો જાતે જોયા નથી છતાં પણ કાળજીપૂર્ણ તપાસથી હું ગમે તેની ગણતરી કરી શક્યો હતો.

ચાવવાની તથા ખાવાની બધી સામગ્રીઓ અનેક રીતે સુંદર તૈયાર કરવામાં આવે છે. ઉત્તરમાં ઘઉંનો લોટ પુષ્ટિગ હોય છે; પશ્ચિમ ભાગમાં પકવ લોટ (ચોખા કે જવનો) સૌથી વધુ વપરાય છે; મગધ (મધ્ય હિંદ) માં ઘઉંનો લોટ

બહુ ઓછો છે પરંતુ ત્યાં ચોખ્ખા^૧ પુષ્કળ છે, અને દક્ષિણ સર-
હદ તથા પૂર્વ સરહદમાં પણ મગધના જેવો જ પાક થાય છે.

ઘી, તેલ, દૂધ તથા દહીં સર્વત્ર જડે છે. શેટલા અને
ફળો જેવી વસ્તુઓ એટલા પ્રમાણમાં હોય છે કે અહિં તેની
ગણતરી કરવી મુશ્કેલ છે. સામાન્ય માણસો પણ ચરબી કે માંસ
જવડેલે જ ચાખે છે. ઘણા ખરા પ્રાંતોમાં ડાંગર થાય છે જે
અતિ સ્નિગ્ધ હોતી નથી. બાજરી ભાગ્યે જ થાય છે, અને
ચીકણી બાજરી ખીલકુલ જેવામાં આવતી નથી. મધુર તરબુચો
અહિં થાય છે. શેરડી તથા ‘ટયુબર્સ’ (Tubers) પુષ્કળ
થાય છે પરંતુ ખાવા લાયક ‘મેલો’ (Mallow Plant)
ઘણા ઓછા છે. વાન-ચીંગ (એક જાતનું મૂળ-Turnip)
પૂરતા પ્રમાણમાં ઉગે છે; એની બે જાતો જેવામાં આવે છે—
એકને ઘોળા બી થાય છે, બીજાને કાળા. ચીનમાં હમણા જ એ
ચાઈહ્-ત્સો (રાઇ) તરીકે જાણવામાં આવી છે; એમાંથી તેલ
કાઢવામાં આવે છે અને એનો મુવાસ અર્થે ઉપયોગ થાય છે, આ

૧ મધ્ય હિંદ પુરાતન કાળથી. ડાંગરના પાંક માટે અનુકૂળ
માત્રમ પડે છે. શુદ્ધોદન, રાગ-જે કપિલ વસ્તુમાં યજ્ઞ ગયો હતો—
અને તેના ચાર લાખના નામો-અન્વજોદન (?), મન્વજોદન (?), ધર્મ-
જોદન, અને અમિતોદન-શાક્યોને આ પાકની ઉપયોગિતા બતાવે છે.

હુએન-સાંગ પોતાના પુસ્તકના આઠમા ભાગની સરૂઆતમાંજ
મગધને અતિ ફળદ્રૂપ તેમજ ડાંગરના લિન્ન લિન્ન જાતના પાક
માટે આરા દેવ તરીકે વર્ણવે છે

પ્રસાદરેક ભાગમા જોવામા આવે છે શાક તરીકે ખાતા એના પાદડાનો સ્વાદ વાન—ચીંગ (એક જાતનો ધોળો કદ) જેવો જ વાગે છે, પરંતુ એનું મૂળ કઠણુ છે એના દાણા જરા મોટા છે અને એને રાઈ તરીકે હવે વધુ વખત ઓળખાવી શકાય નહિ આ છોડના ઉગવામા જે દેરફાર જોવામા આવે છે તે નારંગીનો છોડ જો યાગ—તે નદીના ઉત્તર પ્રદેશમા ઉગડવામા આવે તો તે કાટાવાગો બની જાય છે તેવા પ્રકારના ૨૦ દાખા સહેજ મળતો ગણવામા આવે છે^૧

ત્યારે હું નાનદ વિહારમા હતો ત્યારે આ મુદ્દા પર મેં વુ—હીં^૨ માથે ચર્ચા કરી હતી, પરંતુ હમે કશા નિર્ણય પર આવી શક્યા ન હોતા, અને એ બેને એક બીજાથી ચોક્કસ રીતે જુદા પાડી શક્યા ન હોતા

૧ ધર્મીગનું કહેવાનું તાત્પર્ય આટલું જ કે હિંદી રાઈ (મર્શપ) ચીન રાઈ કરતા મોટી કે વાહમા તે ચીની ટનીપ (Turnip) ને મળતી છે, પરંતુ તેના મૂળ મખન હોવાને રીતે, ચીની રાઈથી જુદા છે અને આ ભિન્નતાનું કારણ જમીનની ભિન્નતા છે હા તો જો નારંગીને પ્રીઆગ—નાનથી યાગ—મે નદીની ઉત્તરમા ઉગાડવામા આવે તો તેનો છોડ કાટાવાગો બની જાય કે—તેની રીતે

૨ વુ—હીંગ એનું મંદૂક નામ પ્રસિદ્ધ હતું એ ચીની ધર્મશુસ્ત્રો ધર્મીગને હિંદુસ્તાનમા અણુધાર્યો મેળાપ થયો હતો ધર્મીગના ' Memoirs ' ગ્રંથમા એનું જીવનચરિત્ર જોવામા આવે છે

હિંદુસ્તાનના પાંચ ભાગોમાંથી એકમાં પણ લોકો કાંઠા તથા કાચા શાકો ખીલકુલ ખાતા નથી, તેથી તેઓ અપચાના રોગથી મુક્ત છે. તેમના જઠર તથા આંતરડા મંગીન છે, અને તેમને તેના દુઃખાવાની કે તે સખત થવાની પીડા હોતી નથી.

દક્ષિણ સમુદ્રના દશ ખેટોમાં મીઠાણાનીને દિવસે ઉત્સવ લબ્યતાથી ઉજવાય છે. પહેલે દિવસે દાનપતિ સોપારી, કું-દ્રુમાંથી તૈયાર કરેલું મુવાસિત તેલ, અને થાળીમાં એક પાંદડા પર રાખેલા થોડા ચૂર્ણિત ચોખા, તૈયાર કરે છે. આ ત્રણ વસ્તુઓ મોટા મેજ પર ગોઠવવામાં આવે છે, અને તે મદદ આદરથી ઢાંકવામાં આવે છે; પાણી સોનેરી ઘડામાં રાખવામાં આવે છે, અને એ મેજ આગળની જગ્યા જળથી સિંચવામાં આવે છે. આ બધી તૈયારી કર્યા બાદ, ધર્મગુરુઓને નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે. છેલ્લે દિને બપોર પહેલાં તેમને તેમના શરીરને (તેલનું) મર્દન કરવા, સાફ કરવા તથા સ્નાન કરવા કહેવામાં આવે છે. બીજે દિવસે મધ્યાહ્ન વીત્યા પછી એક પવિત્ર પ્રતિમાને, ધર્મગુરુઓ અને સામાન્ય માણસો સાથે, વાજતે ગાજતે ગંધપુષ્પ અર્પતા, અને તાપમાં દેહીપ્યમાન ધ્વજાઓ સહિત, વિહારમાંથી ગાડીમાં કે પાલખીમાં યજમાનને આંગણે લઈ જવામાં આવે છે. વિસ્તૃત છત્ર (Canopy) નીચે સોના કે કાંસાની દીપ્યમાન મુઅલકૃત પ્રતિમાને મુવાસિત પદાર્થથી અનુલિપ્ત કરી પછી સ્વચ્છ વાસણમાં મૂકવામાં આવે છે. ત્યાં હાજર રહેલા બધા તેને ગન્ધોદકથી સ્નાન કરાવે છે. મુવાસિત વસ્ત્રથી તેને લૂછ્યા પછી તે મૂર્તિને ઘરના મુખ્ય

ભાગમાં લઈ જવામાં આવે છે, જ્યાં પુષ્કળ દીપો પ્રગટાવવામાં આવે છે, ગંધપુષ્પો અર્પવામાં આવે છે, અને પ્રશસ્તિમન્ત્રો ઉચ્ચારાય છે. ત્યાર બાદ સ્થવિર ધર્મગુરુ ભાવિ જીવન સખંધી ધાર્મિક ખાણના ગુણગાન ગાવા દાનપતિ માટે દાનગાથા ગાય છે. પછી ગુર્મગુરુઓને તેમના હાથ ધોવા અને મેહોં સાફ કરવા ઘર બહાર લઈ જવામાં આવે છે અને પછી સરખત તથા નોપારી પૂરતા પ્રમાણમાં તેમને ધરવામાં આવે છે. એ ક્રિયા બાદ તેઓ ઘરમાથી બહાર જાય છે. ત્રીજે દિવસે સાંજે દાનપતિ મહામાં જઈ તેમને કહે છે: ‘સમય થયો છે.’ સ્નાન કરી તેઓ એ ઉત્સ્વપૂર્ણ ઘેર આવે છે, અને તેની સ્નાનક્રિયા ટુંકામાં પતાવવામાં આવે છે. પણ આગલા દિવસ કરતા ગંધ-પુષ્પની ક્રિયા તથા સંગીત બમણા દમામથી કરવામાં આવે છે. એ પ્રતિમા આગળ કરવાની અનેક ક્રિયાઓ વ્યવસ્થિત ગોઠવવામાં આવે છે. તેની બન્ને બાજુ પાંચ દે દશ કન્યા હારખંધ ઉભી રહે છે, અને સવડતા હોય તો થોડા છોકરા પણ રાખવામાં આવે છે. દરેક જણ કાં તો દૂપદાની, પાણી માટે ઝોનેરી ઘટ કે દીપ, મુંદર પુષ્પો કે સફેદ ચામર હાથમાં રાખે છે. ખુદની પ્રતિમા આગળ લાકો શણગારની બધી વસ્તુઓ આપવા તે રાખવાની પેટીઓ વગેરે લાવે છે. એક વખત મેં તેમને પૂછ્યું: ‘આ બધું ત્હમે શા માટે કરો છો?’ ‘હમારું એ ક્ષેત્ર છે, અને તેમાં હમે પુણ્યના બીજ વાવીએ છીએ; જો હમણા હમે કાંઈ અર્પણ કરીએ નહિ તો ભવિષ્યમાં હમે શું લઈશું?’ -તેમણે ઉત્તર વાળ્યો. એમ કરવું એ પણ

સત્કૃત્ય છે એમ ચુકિતપુરઃસર કહી શકાય. ત્યારબાદ વિનં-
તિથી તેઓમાંનો એક ધર્મશુરુ મૂર્તિ આગળ નમન કરીને
બુદ્ધના ગુણોની પ્રશંસાના મન્ત્રો ઉચ્ચારે છે. તે પછી બીજા
બે ધર્મશુરુઓ, તે મૂર્તિ પાસે બેસી એક પાના જેટલું ટુંકું
સૂત્ર વાંચે છે. એવા પ્રસંગે તેઓ મૂર્તિઓ આગળ ભેટ તરીકે
કાંઈ વસ્તુ અપર્ણ કરે છે. પરમ મુખપ્રાપ્તિ માટે તેમની
દીક્રીઓ આંજે છે. હવે ચોરડાની એક બાબુ પર સ્વેચ્છાએ
તેઓ ખસી જાય છે, અને તેમના કાયાયને વાળી, અને તેના
બે છેડાના છાતી તરફ ગાંઠ મારી, તેઓ હાથ ધુવે છે. પછી
જમણ માટે તેઓ બેસે છે.

ગોમયથી ભૂમિ લીંપવી, પાણી તપામવું, પગ ધોવા,
અને ભોજન ખાવાની તથા પીરસવાની રીતની વિગતો હિંદમાં
બધે સરખી જ છે. દક્ષિણ સમુદ્રના દ્વીપોમાં આટલું વધારાનું
ભોવામાં આવે છે કે ધર્મશુરુઓ ત્રણ પ્રકારનું ચોકખું માંત્ર^૧
ખાય છે. થાળીને બદલે તેઓ પોતાની બેસવાની સાદડીથી
અર્ધા કઢની પતરાળીનો પથ્રુ ઘણોખરો ઉપયોગ કરે છે:

૧ ત્રણ પ્રકારનું ચોકખું મામ (૧) જનવરો ઇત્યાદિનું
મામ—તે તે પ્રાણી પોતાને માટે મારવામાં આવ્યું છે એમ ભોવામાં
ન આવ્યું હોય તો તે શુદ્ધ ગણાય છે; (૨) તેનો વધ પોતાને
માટે કરવામાં આવ્યો છે એમ સાંભળવામાં ન આવ્યું હોય ત્યારે
અને (૩) પોતાને માટે તેને મારવામાં આવ્યું છે એવી શંકા
ન હોય ત્યારે કાસ્તપ કહે છે કે આ દીનવાની નિયમ છે અને તે
અપ્રમ છે.

ચીકણા નહિ એવા એક જે ૪ ગં (૧ શાગ = આશરે ૨૩ ક્વાર્ટર) ચોખાની પુગીઓ એવી પતંગળીમા તૈયાર કરવામાં આવે છે. એક વા જે શાગ અનાજ માઈ શકે એવડા એ પ્રકારના પાત્રો જનાવીને, તેઓ ધર્મગુરુઓ આગળ લાવી તેમને આપે છે. પણ સાધારણ ગરીબ લોકની મીજલસમાં આવું જોવામા આવે છે. એવો ઉન્મવ રાત્રીઓ કે ધનિક માણુઓને ત્યા હોય તો કામાની ધાગીઓ, કામાના પ્યાલા અને માદકી જેટલી મોટાટી પતરાળીઓ વાપરવામાં આવે છે, અને ખાદ્ય તથા પેયની જુદી જુદી વાનીઓની મંખ્યા મો મુધી પહોંચે છે. આવા પ્રમંગે રાજવીઓ પોતાની ઉચ્ચ પદ્ધતિ દેરે મૂકી પોતાને નોકર ગણે છે, અને પૂર્ણ વિનયથી ધર્મગુરુઓને જમણમાં મદદ કરે છે. ગમે તેટલો વધારે જોરાક તેમને પીરસવામાં આવે તો પણ ધર્મગુરુઓથી તે માટે ના પાડી શકાતી નથી. જો તેઓ અતોપ ધાય એટલો જ જોરાક લે તો, યજમાન રાજ થનો નથી; કેમકે અતિ આગ્રહથી ખુબ પીરસવામાં આવેલું જોઈને જ તેને અતોપ ધાય છે. દરેકને જે કે ત્રણ થાળીમાં ભાત તથા પુરીના ચાર પાંચ શાંગ પીરસવામાં આવે છે. યજમાનના ખાડોશીઓ તથા મગાસખંધીઓ પણ ચોખાની પુરીઓ, ભાત, શાક વગેરે લાવીને મીજળાનીમાં ઉમેરો કરે છે. મામાન્ય રીતે એક જણને આપેલું ઉચ્છિષ્ટ ભોજન ત્રણને પૂરતું હોય છે; પણ મોટાટી મીજલસમાં દશ જણને પણ તે વધી પડે છે. વધેલો જોરાક ધર્મગુરુઓની મુનઝદ્દી પર છોડ-

વામાં આવે છે. તેઓ તેમના નોકરોને તે મઠમાં લઈ જવા ફરમાવે છે.

ચીનની ઉપવસ્થ-દિનની ખાણની ક્રિયા હિંદથી જુદી પડે છે. ચીનમાં વગેરે જોરાક યજમાન રાખે છે, અને મહેમાનોને તે લઈ જવાની છૂટ હોતી નથી. પોતાના સમયના પ્રચલિત રિવાજ પ્રમાણે, નિંદાશુક્ત અને આત્મસંતોષી રહી, ધર્મશુરુઓ વર્તે છે. એથી યજમાનની દાન આપવાની ઇચ્છા કોઈ પણ રીતે અધરી રહેતી નથી. પણ જો વગેરે જોરાક એકત્ર કરવા દાનપતિનો નિશ્ચય હોય અને જો તે લઈ જવા મહેમાનોને કહે નો સંજોગો જોઈ વર્તવું જોઈએ.

ધર્મશુરુઓ જમી રહ્યા બાદ, હાથ મેંદાં ધોઈ ને પરવાર્યા પછી ઉચ્છિષ્ટાન્ન લઈ લેવામાં આવે છે, જમીન સાફ કરવામાં આવે છે, અને તેના પર પુષ્પો નાંખવામાં આવે છે. હવા મુવાસિત બનાવવા સીપો પ્રગટાવવામાં આવે છે, અને ધૂપ કરવામાં આવે છે. જે જે વસ્તુ તેમને આપવાની હોય છે તે તે તેમના આગળ ગોઠવવામાં આવે છે. પછી દરેકને ખુશબોદાર ચૂર્ણુ વુ-વૃક્ષના ફળ નેટલું આપવામાં આવે છે, અને તેઓ પોતાના હાથો મુગંધીદાર તથા સ્વચ્છ બનાવવા તે વડે હાથ ધરે છે. પછી સોપારી, જાયફળ, લવેંગ વગેરે મુખવાસ તરીકે આપવામાં આવે છે. એ ખાવાથી મેંદાં મુવાસિત બને છે, જોરાક પચી જાય છે, અને કંદ જતો રહે છે. આ મુવાસિત ઓપધરૂપ વસ્તુઓ ચોખ્ખા પાણીથી ધોઈ અને પાંદડામાં વીટાળી તેમને આપવામાં આવે છે.

હવે પ્રથમ ધર્મગુરુ પાસે જઈને અથવા સૂત્રોનું સ્તવન કરનાર આગળ ઉભો રહી, ત્રાંખાની નાબુક પટીના આકારમાં જળધારા સતત વહેતી દેખાય એ પ્રમાણે કુણ્ડીમાંથી ખીન્ન વાસણમાં દાનપતિ પાણી રેડે છે. નીચે પડતા પાણી માથે પુષ્પો ગ્રહણ કરતા કરતા ધર્મગુરુ દાનગાથાઓ ઉચ્ચારે છે. પ્રથમ ખુદના વચનોના શ્લોકો અને પછી ખીન્નના રચેલા શ્લોકો ગાવામાં આવે છે. સંજ્ઞેગાનુસાર તેમજ ગાનારની ઇચ્છા મુજબ શ્લોકની સંખ્યામાં વધઘટ થાય છે. પછી દાનપતિનું નામ બોલી, તેના મુખ માટે ધર્મગુરુ પ્રાર્થના કરે છે, અને હમણા કરેલા સંક્રમેનો મુખજ બઢલો મૃતાત્માઓને, રાજાઓને, નાગો-ને તથા પ્રેતોને મળે એમ તે ઇચ્છે છે. પછી નીચે પ્રમાણે તે પ્રાર્થે છે: 'દેશમાં સારો પાક થાવ, લોકો અને ખીન્ન પ્રાણીઓ મુખી રહો, શાક્યનો ઉમદા ઉપદેશ અનંતજીવી રહો.' આ ગાથાઓનો એ અનુવાદ કર્યો છે.^૧ તે વિશ્વવંદે-જે લોજન પછી હંમેશા દક્ષિણગાથા ગાતા-આ આશિર્વાચનો આપેલા છે. દક્ષિણ એટલે આપવામાં આવેલી ભેટ, અને દક્ષિણીય એટલે ભેટ આપવા યોગ્ય માણસ. તેથી તે યજ્ઞમાનના આતિ-થ્યનો બઢલો વાળવા આપણે એકબે દાનગાથા જમણ પછી બોલવી જોઈએ એવો તે પવિત્ર આદેશ છે; અને જો તે તરફ આપણે ફર્લંદા આપીએ તો આપણુ એ વર્તન પવિત્ર નિયમો-વિરુદ્ધ ગણાય છે, અને આપણને આપેલું લોજન ગ્રહણ કરવા

૧ જુઓ: ધર્મીગૃત-' કષુલાતના નિયમો '-(Rules of Confessions.)

આપણે લાયક ઠરતા નથી. વધેલા ખોરાકની યાચનાનો નિયમ જમણુ પછી પાળવામાં આવે છે.

ત્યાર બાદ ઉપહારો વહેંચવામાં આવે છે. કેટલીક વખત દાનપતિ ધર્મગુરુઓને કહ્પ-વૃક્ષ આપે છે, અથવા મોનેરી કમલ-પુષ્પો તે તૈયાર કરાવે છે અને શુદ્ધની મૂર્તિને તે અર્પે છે. જાનુ જેટલા ઉંચા યુગોબિન કુચુમ્બો અને મહેઠ વચ્ચે પલંગ પર મ્હોટા પ્રમાણમાં આપવામાં આવે છે. કેટલીક વાર રાત્રિ ગાળી ધર્મગુરુઓ રજા લે છે. જતી વખતે તેઓ 'સાધુ' અને 'અનુમત' બોલે છે. સાધુ એટલે સારું અને અનુમતનો અર્થ ત્હને અનુમોદન આપવામાં આવે છે એમ થાય છે. ત્યારે ત્યારે બાંલને ઉપહાર આપવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે તે સ્વીકારનારે પણ તે કાર્યને પોતાની અનુમતિ જણાવવી જોઈએ, કારણ કે બીજાની ભેટની પ્રશંસા કરવાથી, તેથી આનંદ પામવાથી, તે ધાર્મિક પુણ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. દક્ષિણ મયુદ્રના બેટોમાં ઉપવસ્થ-દિવસે અપાતા ખાણાની પ્રચલિત પ્રથા ઉપર પ્રમાણે જોવામાં આવે છે.

મધ્ય વર્ગના લોકો બીજો રિવાજ અનુસરે છે. પહેલે દિવસે ધર્મગુરુને નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે અને તેમને મોપારી આપવામાં આવે છે; બીજે દિને શુદ્ધની પ્રતિમાને બપોર પહેલાં સ્નન કરાવવામાં આવે છે, બપોરે લોજન લેવાય છે, અને સાયંકાળે મૂત્રો ઉચ્ચારવામાં આવે છે. વળી ગરીબ વર્ગમાં એથી પણ જુદો રિવાજ જોવામાં આવે છે. પહેલે દહાડે દાન-

પતિ ધર્મશુરને દંતકાંઠ આપે છે, અને તેમને નિમંત્રણ આપે છે, બીજે દિવસે તે ફક્ત ખાણુ તૈયાર કરે છે અથવા કેટલીક વખત દાનપતિ ધર્મશુર પામે જઈ તેને વહન કરે છે-કાંઈ ઉપહાર આપ્યા વિના તેમને આમ ત્રણ આપવાની પાતાની ઇચ્છા દર્શાવે છે.

ઉપવાસને દિવસે મીઝબાનીનો રિવાજ ટર્કીશ તથા મોંગોલીઅન દેશમાં, જેવા કે તુખાર (ટોન્ગી ટાઈર) અને સૂલી (કાશ્ગરની પશ્ચિમમાં જ્યાં મોંગોલ અને તુર્કની વસ્તી છે, કોઈ વખત એની જગ્યાએ ખોટો શબ્દ 'મુઝી' લખવામાં આવે છે) જુદો પડે છે.

એ દેશોમાં યજમાન પહેલાં પુષ્પ-છત્ર લેટ આપે છે અને ચૈત્યને બલિ અર્પે છે. ધર્મશુરઓનું એક મોટું મંડળ ચૈત્યની આગે બાજુ આવે છે અને એક પ્રાર્થના બોલવા તેમનામાંથી એક અગ્રેગર પસંદ કરે છે ત્યાર બાદ ભોજન ગરૂ થાય છે. પુષ્પ-છત્ર વિષેના નિયમો 'પશ્ચિમની નોંધમાં' આપવામાં આવ્યા છે.

એ કે જુદા જુદા દેશોમાં ઉપવસ્ય-દિનની વિધિઓમાં ભોજન તેમજ સામાન્ય વ્યવસ્થામાં ઘણું તફાવત માલમ પડે

૧ 'Record of the West'—આ પુસ્તક ક્યું છે તે આપણે જાણતા નથી. એ હુએન-માગની કૃતિ માને અનુલક્ષીતે નથી અને કા-લીએનની પણ નહિ. એ ઇતીહાસના ગ્રંથોના જ અંગ છે.

છે તોપણ, પવિત્રતાનું રક્ષણ, મંઘની નિયામકતા, આંગળીવડે ખાવાની રીત, તેમજ બીજા બધા નિયમો લગભગ સરખાજ છે. સંઘના કેટલાક માણસો કેટલાક ધૂનાડગો^૧ (ભિક્ષુઓ માટે દરરોજના વિશિષ્ટ નિયમો)નું આચરણ કરે છે; ભિક્ષુ માગી નિર્વાહ ચલાવવો, તેમજ માત્ર ત્રણ વખો પહેરવાં (પૈડું પાત્રિકાડગ અને ત્રૈચીવરિકાડગ). આ ભિક્ષુ કોઈનું નિમંત્રણ દિવીકારતો નથી, અને મુવણું જેવી મહાહાં ભેટો માટે પણ દરકાર રાખતો નથી, પરંતુ અરણ્યમાં એકાત જીવન ગાળે છે. હવે જો આપણે ચીન તરફ ફરશું તો (માલમ પડશે કે) યજ્ઞમાન ધર્મગુરુને નિમંત્રણ-પત્રિકા મોકલાવે છે, અને બીજે દિવસે પણ તે પોતે તેની પાસે ગ્યાર્ગ આમંત્રણ આપતો નથી.

ખુદે ઘડેલા નિયમો માથે આની મરખામણી કરતાં આ આચારમાં થોડા મત્કારની ઉણપ દેખાઈ આવે છે. સામાન્ય કોટિના માણસોને નિયમો શીખવવા જ નોંધ્યો. ખાણમાં આવતી વખતે પોતે માથે કપડાનો એક કટકો લાવવો નોંધ્યો, અને ધર્મગુરુને આપવાનું પાણી પૂરતી સંભાળથી તપાસવું નોંધ્યો. ખાઈ રહ્યા પછી દાતણ કરવું નોંધ્યો; (તેમ કરતાં.) જો મ્હોમાં કાંઈ રમ (ચૂંક) રહી લય તો તે ઉપવચ્ચ-દિવસની ધાર્મિક ક્રિયા પૂર્ણ થશે નહિ. એવા પ્રમંગે નિર્ણિત સમય ચૂકવાનો દોષ પ્રાપ્ત થશે, જે કે આખી રાત અનશન ત્રત પાળી ગાળવી નોંધ્યો. હિંદુસ્તાનની ખોરાક

૧ ધૂતાડગો-એ આચાર એક પ્રેક્ષણમાં મમજવવામાં આવ્યા છે.

લેવાની રીત તપાત્તી અને તેની માથે ચીની રીત સરખાવવામાં આવશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. જે વધુ મુગમ અને સરળ હશે તે પરથી એક યા બીજા આચારની કીંમત અંકાશે. મુજોએ એ પર પોતે વિચાર કરી લેવો કેમકે અહિં મવિસ્તર વિવાદમાં ઉતરવાને મહેને વખત નથી.

કેટલાક વખત પહેલા મેં નીચે પ્રમાણે દલીલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. વિશ્વમાન્ય, પરમ, મહાન દયાના પિતાએ જન્મમરણના સમુદ્રમાં ડૂબેલાં લોકો પર કૃપા વર્ષાવી. એ પ્રમાણે કેટલાય વર્ષો એમણે પ્રયાત્ન કર્યા. લોકો તેને અનુનરશે એ અલિલાપથી, પોતાના મિત્રાંતોનો ઉપદેશ કરતા તે ૭૦ વર્ષ છૂંચ્યા. તે એમ માનતા કે (પોતાના) કાનૂનો જાળવવાના પાયા તરીકે લોજન અને આચ્છાદનના નિયમો મૌથી પ્રથમ અને પ્રધાન હતા, પરંતુ તેમાંથી કાંઈ દુન્યવી સુશીળતા આવી પડવાનો તેમને લય હતો તેથી તેમણે કડક નિયમો અને નિયંત્રો ઘડ્યા હતા.

૧, નિયમો ગુરુની ઇચ્છા છે, અને દરેકે ગમે તે પ્રકારે તેનું પાલન કરવું જોઈએ. પરંતુ કેટલાક માણસો એવા છે કે જેઓ પોતાને બેદરકારપણે નિર્દોષ માને છે. તેઓ જાણતા નથી કે ખાવાથી અશુદ્ધિ ઘાબડ થાય છે.

કેટલાક સંભોગનો એકાદ નિયમ પાળી કહે છે કે તેઓ પાપમુક્ત છે, અને વિનય-નિયમના અભ્યાસની તેમને બીલકુલ જરૂર નથી. તેઓ કેવી રીતે (ખોરાક) ગળે છે, કે ખાય

છે, અથવા કેવી રીતે કપડાં પહેરે છે કે ઉતારે છે તેની તેમને પડી નથી. શૂન્યવાદના સિદ્ધાંત તરફ ધ્યાન આપવું એટલું જ તેમને મન બુદ્ધની ઇચ્છા છે. એવા માણસો શું એમ માને છે કે બધા જ આદેશો બુદ્ધની ઇચ્છા નથી? એકનો સ્વીકાર અને બીજાની અવગણના એ પોતાના વિચારનું પરિણામ છે. અનુયાયીઓ એક બીજાનું અનુકરણ કરે છે, અને ઉપદેશના પુસ્તકો તરફ જોતા પણ નથી; શૂન્યવાદના સિદ્ધાંતના પ્રેરણાનું જ તેઓ અનુકરણ કરે છે, અને કહે છે કે એમાં આવતું તત્ત્વ જ ધર્મશાસ્ત્રના બધા ત્રિપિટકોમાં આવી જાય છે.

પણ તેઓ જાણતા નથી કે અવિહિત ખોરાક તરકમાં ખરસેવો રેડવાનું દુઃખ આપે છે, તેમજ તેમને ખબર નથી કે ખોટે પગલે ચાલવાથી બળવાખોરના જીવનનું દુઃખ લોગવનું થકે છે.

ખોદિસત્ત્વની મૂળ ઇચ્છા, હવાની કોથળી, (જે આ સંસાર સાગરમાં તરતાં બધા મનુષ્યોને આપવામાં આવી છે)^૧ હંવા છિદ્ર દ્વારા બહાર જવા દીધા વિના રાખવાની છે. આપણો પોતાનો નાનો શો શુન્હો પણ તપાસ્યા વિના આ જીવન જ અંતિમ છે એ કથન સિદ્ધ કરી શકીએ. નાના દોષો અટકાવીને

૧ કાશ્યપ કહે છે કે નિર્વાણ-સ્ત્રમાં, એક સદાસે સાગર તરવા બુદ્ધ પાસે હવાની કોથળી માંગ્યાની વાત છે. પણ પાલિ ગ્રંથોમાં એ મત્તધમાં આપણને કંઈ પણ કથા મળતી નથી.

શૂન્યવાદના મહાન સિદ્ધાંતનું ચિંતન કરી તે દયાળુ પૂજ્ય લગવાનના ઉપદેશ અનુસાર મહાયાન અને હીનયાનના સિદ્ધાંતોનું આચરણ કરી શકીએ. જો યોગ્ય રીતે કાર્યો કર્યા હોય અને આપણું મન સમસ્થિત હોય તો (એ જાનને સિદ્ધાંતો અનુસરવામાં આપણામાં શો દોષ છે ?

કેટલાક પોતાને તેમજ બીજાને ખોટો માર્ગો દોરવાના લયમાં રહે છે અને ઉપદેશનું એકતરફી અનુસરણ કરે છે.

જેશક, શૂન્યવાદનો નિયમ કાંઈ ખોટો સિદ્ધાંત નથી, પરંતુ વિનયના નિયમો (નૈતિક આચરણ) નું કદી પણ ઉલ્લંઘન થવું જોઈએ નહિ. દર પખવાડીયે શીલ (નીતિ) પર ઉપદેશ આપવો જોઈએ, અને માથે સાથે પોતાના અપરાધો કબૂલ કરી તેને સાફ કરવા જોઈએ; દરરોજ ખુદનું ત્રણ વખત પૂજન કરવા દરેકે પોતાના અનુયાયીઓને શીખવવું તથા પ્રેરણા કરવી જોઈએ.

‘ દિનપ્રતિદિન ખુદનો બોધ જગતમાં આપો થતો જાય છે; મંદારી યુવાવસ્થામાં એ જે જોયલું તેની આજે (હમણા) મંદારી પશ્ચિમાવસ્થામાં હું જે જોઉં છું તેની સાથે તુલના કરતાં માત્રમ પડે છે કે પરિસ્થિતિ ઘણી બદલાઈ ગઈ છે. આ વસ્તુસ્થિતિ આપણે જાતે જોઈ રહ્યા છીએ અને લવિષ્યમાં આપણે એ પર વધુ ધ્યાન આપીશું એવી આશા રાખવી જોઈએ. ’

ખાનખાનની જરૂરીયાત કાયમની છે, પરંતુ જેઓ પુદ્ધને માન આપે છે તથા તેની એવા કરે છે તેમણે કદી પણ તેના ઉન્નત ઉપદેશના મુદ્દા અવગણવા ન જોઈએ.

ફરી હું કહું છું. પુદ્ધના ૮૦૦૦૦ સિદ્ધાંતોમાંથી અતિ મહત્વના એવા ફક્ત એક કે બે છે. અંસારને રસ્તે ચાલવા છતાં પણ આપણે સમ્યક્-જ્ઞાન મેળવવા આંતરિક પ્રયાસો કરતા રહેવું જોઈએ. એ અંસારનો રસ્તો તે કયો ? નિષેધાત્મક નિયમોનું પાલન અને પાપનું અનાચરણ. અને સમ્યક્-જ્ઞાન તે શું ? વિષય અને વસ્તુ વચ્ચેનો ભેદ કાઢી નાંખવો, પરમ મત્યને અનુસરવું, જગતની જંજાળમાંથી મુક્ત રહેવું; કાર્ય-કારણની શૃંખલાથી યત્ન દુઃખોનો નાશ; અનેક સત્કર્મો કરી ધાર્મિક બહલો મેળવવો અને છેવટે પરિપૂર્ણ વાસ્તવિકતાનો ઉત્તમ અર્થ પ્રાપ્ત કરવો-તે સમ્યક્-જ્ઞાન.

કોઈએ ત્રિપિટકથી વંચિત ન રહેવું તેમજ તદંતર્ગત ઉપદેશ તથા સિદ્ધાંતોમાં ગુંથવાઈ પણ ન જવું જોઈએ. કેટલાકે ગંગાની દેતીની રત્નકણ લેટલા (અસંખ્ય) પાપો ક્યાં હોય છે, છતાં તેઓ કહે છે કે તેમણે બોધિ-અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે. બોધિ એટલે જ્ઞાન-પ્રકાશ, અને તેમાં કામના બધા પાશો નષ્ટ થાય છે. જે અવસ્થામાં જન્મ કે મરણ હોતું નથી તેજ ખરી અનન્તતા.

કેટલાક કહે છે તે પ્રમાણે-જ્યારે દુઃખોદધિમાં રહેલા

છતાં આપણે મુખાવતીમાં (Land of Bliss) રહીએ છીએ એમ વગર વિચારે શી રીતે કહી શકાય ?

, અમરતાનું સત્ય અનુભવવાની જેની ઇચ્છા હોય તેણે પવિત્રતાના નૈતિક નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ. જેવી રીતે જીવન-કોથળીમાંથી સૂઈજ પણ હવા નીકળી જાય તો મરણ નીપજે તેવીજ રીતે દરેકે નાના અપરાધોથી પણ ચેતતા રહેવું જોઈએ, કેમકે તેમાંથી છેવટે મૃત્યુ પરિણમે છે; અને જેમ જે સોયનું નાકુ તૂટી ગયું છે તે નકામી થઈ જાય છે તેમ જે મોટા અપરાધથી આપણો જીવન જરખાઈ જાય તે અટકાવવા જોઈએ. મોટા અપરાધોમાં, સૌથી પ્રથમ અને અગત્યના, ખોરાક તથા કપડા છે.

બુદ્ધના ઉપદેશ પ્રમાણે જે ચાલે છે તેનાથી મોક્ષ દૂર હોતો નથી, પરંતુ તેના ઉમદા વિચારોનું જે ઉદ્દાઘન કરે છે તે જન્મમરણની ઘટમાળમાં ગોથાં ખાયા કરશે. અહિં મુખી મેં વિહિત આચારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને મહારા પોતાના અભિપ્રાયને આધારે નહિ પરંતુ ઉમદા પ્રમાણોના આધારે અગાઉના દાખલાઓ સંક્ષિપ્તરૂપે વર્ણવ્યા છે. હું આશા રાખું છું કે મહારી આ સાફ સાફ વાતોથી કોઈને ખોટું લાગશે નહિ, અને જે જે શંકા પડે તેનું નિરાકરણ કરવામાં મહારી આ નોંધ-પોથી ત્હમને મદદ કરશે. (હિંદુસ્તાન અને ચીનના) સારા તથા નરસા આચારો જો હું સ્પષ્ટ રીતે ન જણાવું તો જેમાં સાફ શું અને નરમું શું તે કોઈ કદી જાણશે ખરું કે ?

પ્રકરણ ૧૦ મું

જડરી અન્ન અને વસ્ત્ર

આપણા આજ્ઞા શરીરને આધારી જરૂર છે, અને તે માત્ર ખોરાક અને વસ્ત્રથી નહીં છે, ન્યારે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન, જે જન્મબંધનાતીત છે, શૂન્યવાદના મિદ્ધાતથી જ વહિ પામે છે અન્ન અને વસ્ત્રનો ઉપયોગ તે વિહિત નિયમવિરુદ્ધ હોય તો દરેક (ખોટું) પગલું કાંઈ ને કાંઈ અપરાધ લાવશે, ન્યારે નૈતિક નિયમ વિનાની મનની સ્થિરતા ધ્યાનમાં વધુ ને વધુ ગુંથવણ ઉભી કરશે.

તેથી જેઓ મોક્ષાર્થી હોય તેમણે ખુદના ઉમદા વચન અનુસાર અન્નવસ્ત્ર વાપરવા જોઈએ, અને જેઓ ધ્યાન ધરતા હોય તેમણે તેમના વિચારો સ્થિર કરવા પૂર્વગામી મુનિઓનો ઉપદેશ અનુસરવો જોઈએ આ છુદ્ગી તપાનો, જે વિપથ ગામી માણ્યો માટે એક માત્ર કાનગૃહ છે, પણ જે જ્ઞાન (પ્રકાશ) અને શાંતિનો ખુલ્લો દરવાજો છે એવા નિર્વાણના દ્વિનારા માટે આતુરતાથી જોતા ગ્રહો દુ ખોદધિ માટે ધર્મની નૌકા કાફલા સહિત તૈયાર રાખવી જોઈએ અને જ્ઞાનદીપ તિમિગ્ના ગાળામાં ઉચો રાખવો જોઈએ વિનયમાં ઉપેક્ષા અને અનુધાન વિશે નિયમો છે, જે વસ્ત્ર અન્ન અને પાનના નિયમો પગ્ને તદ્દન સ્પષ્ટ છે. એટલે શિખાઉ વિગ્રાર્થીઓ પણ અપરાધનો પ્રકાર જાણી શકે છે.

છતાં આપણે મુખાવતીમાં (Land of Bliss) રહીએ છીએ એમ વગર વિચારે શી રીતે કહી શકાય ?

• અમરતાનું સત્ય અનુભવવાની જેની ઇચ્છા હોય તેણે પવિત્રતાના નૈતિક નિયમોનું પાલન કરવું જોઇએ. જેવી રીતે જીવન-ક્રોધણીમાંથી સહેજ પણ હવા નીકળી જાય તો મરણ નીપજે તેવીજ રીતે દરેકે નાના અપરાધોથી પણ ચેતતા રહેવું જોઇએ, કેમકે તેમાંથી છેવટે મૃત્યુ પરિણમે છે; અને જેમ જે સોયનું નાકુ તૂટી ગયું છે તે નકારી થઇ જાય છે તેમ જે મોટા અપરાધથી આપણો જીવન જીવવાનું જાય તે અટકાવવા જોઇએ. મોટા અપરાધોમાં, મૌથી પ્રથમ અને અગત્યના, ખોરાક તથા કપડા છે.

ખુદના ઉપદેશ પ્રમાણે જે ચાલે છે તેનાથી મોક્ષ દૂર હોતો નથી, પરંતુ તેના ઉમદા વિચારોનું જે ઉદ્દાઘન કરે છે તે જન્મમરણની ઘટમાળમાં ગોથાં ખાયા કરશે. અહિં મુધી મેં વિહિત આચારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને મહારા પોતાના અભિપ્રાયને આધારે નહિ પરંતુ ઉમદા પ્રમાણોના આધારે અગાઉના દાખલાઓ સંક્ષિપ્તરૂપે વર્ણવ્યા છે. હું આશા રાખું છું કે મહારી આ સાફ સાફ વાતોથી કોઇને ખોટું લાગશે નહિ, અને જે જે શંકા પડે તેનું નિરાકરણ કરવામાં મહારી આ નોંધ-પોથી લઘુમને મદદ કરશે. (હિંદુસ્તાન અને ચીનના) સારા તથા નરસા આચારો બે હું સ્પષ્ટ રીતે ન જણાવું તો એમાં સાફ શું અને નરસું શું તે કોઇ કદી જાણશે ખરું કે ?

પ્રકરણ ૧૦ મું

જરૂરી અન્ન અને વસ્ત્ર

આપણા આદ્ય શરીરને આધારની જરૂર છે, અને તે માત્ર ખોરાક અને વસ્ત્રથી નહીં છે, બ્યારે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન, જે જન્મખંધનાતીત છે, શૂન્યવાદના સિદ્ધાંતથી જ વૃદ્ધિ પામે છે. અન્ન અને વસ્ત્રનો ઉપયોગ જો વિહિત નિયમવિરુદ્ધ હોય તો દરેક (ખોટું) પગલું કાંઈ ને કાંઈ અપરાધ લાવશે, બ્યારે નૈતિક નિયમ વિનાની મનની સ્થિરતા ધ્યાનમાં વધુ ને વધુ ગુંથવણ ઉભી કરશે.

તેથી જેઓ મોક્ષાર્થી હોય તેમણે ખુદના ઉમદા વચન અનુસાર અન્નવસ્ત્ર વાપરવાં જોઈએ, અને જેઓ ધ્યાન ધરતા હોય તેમણે તેમના વિચારો સ્થિર કરવા પૂર્વગામી મુનિઓનો ઉપદેશ અનુસરવો જોઈએ. આ છાંદગી તપાસો, જે વિપથગામી માણુમો માટે જોકે માત્ર કારાગૃહ છે, પણ જે જ્ઞાન (પ્રકાશ) અને શાંતિનો ખુલ્લો દરવાજો છે એવા નિર્વાણના દિનારા માટે આતુરતાથી જોતા રહો. દુઃખોદધિ માટે ધર્મની નીકા કાફલા સહિત તૈયાર રાખવી જોઈએ અને જ્ઞાનદીપ તિમિરના ગાળામાં ઉંચો રાખવો જોઈએ. વિનયમાં ઉપેક્ષા અને અનુદાન વિશે નિયમો છે, જે વસ્ત્ર અન્ન અને પાનના નિયમો પરત્વે તદ્દન સ્પષ્ટ છે. ચોટલે શિખાઉ વિદ્યાર્થીઓ પણ અપરાધનો પ્રકાર જાણી શકે છે.

દરેક માણસ પોતાના આરા નરના અપરાધોના પરિણામ માટે પોતે જ જવાબદાર હોવો જોઈએ એ સમજાવવા દલીલ (કરવા) ની અહિં આવશ્યકતા નથી. પરંતુ કેટલાક એવા માણસો છે જેઓ ગિર્યોના ગુરુ તરીકે, વિનય નિયમો વિરુદ્ધ અમર્યાદ રીતે વર્તે છે; વળી કેટલાક એવું કહેનારા પણ છે કે બુદ્ધના વિનય વિરુદ્ધ ચાલતો માણસ જગના વ્યવહારમાં કાંઈ ગુન્હા પાત્ર કરતો નથી. કેટલાક એમ મમજે છે કે બુદ્ધ હિંદુસ્તાનમાં જનમ્યા હતા, અને હિંદી સિંધુઓ હિંદી આચારોને અનુસરે છે, જ્યારે આપણે પોતે ચીનમાં અને ચીનના માધુઓ તરીકે આપણા દેશના રીત રિવાજો અનુસરીએ છીએ. તેઓ આમ દલીલ કરે છે: ‘ દિગ્ધ ભૂમિ (ચીન) નો મનોહર પહેરવેશ છોડી દઈને હિંદનો ભુદ્ધ જ તરેહનો પહેરવેશ હમે શી રીતે અંગીકાર કરીએ ? ’ આ અભિપ્રાય જેમને માન્ય હોય તેમને વિનયના પ્રમાણુતર મ્હારા અભિપ્રાય જણાવું છું. પ્રત્યાજિતના જીવન માટે વસ્ત્રના નિયમો અતિ અગત્યના છે, અને તેથી અહિં પહેરવેશની રીત હું સવિસ્તર વર્ણવીશ, કેમકે એની ઉપેક્ષા થઈ શકતી નથી, તેમજ એમાં કાંઈ ઘટાડો પણ કરી શકાતો નથી. ત્રણ વસ્ત્રો (ત્રિચીવર) સ્વર્ણમાં હિંદુસ્તાનના પાંચ ભાગોમાં (કાપડના) કટકા સીવી લેવામાં આવે છે, જ્યારે ક્રકત ચીનમાં તે ખુદ્દા રાખવામાં આવે છે. ઉત્તરના દેશોની પ્રચલિત પ્રથા વિષે મેં જાતે તપાસ કરી છે અને મ્હને જણાયું છે કે જ્યાં જ્યાં ચતુર્નિકાયવિનયનું આચરણ થાય છે ત્યાં ત્યાં આ કટકા સીવવામાં આવે છે પણ કદી ખુદ્દા રાખવામાં આવતા નથી.

ધારે કે હિંદના લિલ્હુને ચીનના માધુના કપડા મળ્યા છે; તે ઘણે ભાગે એ કટકા પહેલા ત્રીવી લેશે અને પછી તે પહેરશે.

ખધા નિકાયોના વિનય અંથો જણાવે છે કે કટકા ત્રીવવા અને બાંધવા જોઈએ.

વિનયમાં અવિસ્તર મમજાવેલા ‘ પરિષ્કાર ’ તથા ‘ તેર જરૂરીયાતો ’ વિષે કડક નિયમો છે. લિલ્હુના પડ-પરિષ્કાર નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. મંઘાતી—એવડું વસ્ત્ર.
૨. ઉત્તરામંગ—ઉત્તરીય વસ્ત્ર.
૩. અન્તર્વાસ—અંદરનું વસ્ત્ર.

આ ત્રણ ‘ ત્રિચીવર ’ કહેવાય છે. ઉત્તરના દેશોમાં માધુઓના ઝલ્લો સામાન્ય રીતે કાપાય કહેવાય છે, કેમકે તેનો રંગ રતાશવાળો હોય છે.

૪. પાત્ર—ધ્યાલો.
૫. નિપીદન—એમવા કે મુઘા માટે કાંઈ પણ વસ્તુ.
૬. પરિસ્ત્રવણ—પાણી ગાળવાનું ગરણું.

દીક્ષા લેનાર માણસ પાસે ઉપલી છ વસ્તુઓ હોવી જોઈએ.

તેર જરૂરી ચીજો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. સંઘાતી.
૨. ઉત્તરામંગ.

૩. અન્તર્વાસિ.
 ૪. નિષીદન-જેસવા કે મુવાની ગોદડી.
 ૫. (નિવાસન)-નીચે પહેરવાનું વસ્ત્ર.
 ૬. પ્રતિ-નિવાસન-ખીજી ” ”
 ૭. સંકક્ષિકા-ખાજી ઢાંકતું વસ્ત્ર. ૧૦
 ૮. પ્રતિ-સંકક્ષિકા-ખીજી ખાજી ઢાંકતું વસ્ત્ર.
 ૯. (કાય-પ્રોગ-ખન)-શરીર લૂછવાનો કકડો. ૧
 ૧૦. (મુખ-પ્રોગ-ખન)-મોં ” ”
 ૧૧. (કિશ-પ્રતિગ્રહ) ક્ષૌર કર્મ કરાવતી વખતે વાળ લેવાનો કકડો.
 ૧૨. (કણ્ડુ પ્રતિચ્છદન)-ચાંદા ઢાંકવાનો કકડો.
 ૧૩. (લેખજ પરિધાર ચીવર)-દવાનો ખર્ચ (જરૂર પડે તો) પૂરા પાડવા રાખવાનું કપડું.

એક ગાથામાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવામાં આવ્યું છે:—

‘ ત્રણ વસ્ત્રો, જેસવાની ગોદડી, (૧, ૨, ૩, ૪)
 નીચે પહેરવાના ઓઢવાના બખ્ખે વસ્ત્રો, (૫, ૬, ૭, ૮)
 શરીર અને મોં લૂછવાના કકડા, હજામત માટે
 એક કકડો, (૯, ૧૦, ૧૧,)
 ચાંદા માટે એક કકડો અને દવા માટે વસ્ત્ર
 (૧૨, ૧૩).

આ તેર વસ્તુઓ ગમે તે ધર્મશુરને રાખવા દેવામાં આવે છે. આ સ્થાપિત નિયમ છે, અને જુદાના ઉપદેશ પ્રમાણે એનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તેથી આ તેર વસ્તુઓ ખીજી

મોજશોખની ચીજો સાથે ગણાવી જોઈએ નહિ. એની એક જુદી યાદી રાખવી જોઈએ અને તે સહિસલામત તથા સ્વચ્છ રાખવી જોઈએ.

આ તેરમાંથી જે મળે તે ત્હમ્ને રાખી શકે છે, પણ એ બધીજ વસ્તુઓ પાસે રાખવાની લાંબગડમાં પડશે નહિ. ઉપર નહિ જણાવેલી એવી બીજી મોજશોખની ચીજો આ તેરથી જુદી જ રાખવી જોઈએ, પરંતુ ગરમ કપડા અથવા શેતરંજી લઈ શકાય છે, અને દાન આપનારની ઇચ્છા પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. કેટલાક આ વસ્તુઓના બે ભાગ પાડે છે-(૧) ત્રણ ચીવર અને (૨) બીજી દશ જરૂરી ચીજો. પરંતુ આવું વિભાગીકરણ હિંદી ગ્રંથોમાં જોવામાં આવેલું નથી. કેટલાક ભાષાંતરકર્તાઓએ પોતાના જ પ્રમાણ પર આધાર રાખી આ તેરના બે વિભાગ પાડ્યા છે. તેઓ ખાસ કરીને ત્રણ ચીવરનો ઉલ્લેખ કરે છે અને તે ઉપરાંત દશ વસ્તુઓ પાસે રાખવાની રજા આપે છે. પણ આ દશ વસ્તુઓ તે કયી ? તેઓ એનો ચોક્કસ નિર્દેશ કરી શક્યા નહિ, અને એવી રીતે કેટલાક ચતુર ભાષ્યકારોએ એનો લાભ લેવા દીધો. 'શીહ' જેનો અર્થ દશ થાય છે તેનો અર્થ આ ભાષ્યકારોએ 'પરચુરણ' કર્યો, પરંતુ અહિં જુના લેખકોનો વિવક્ષિત અર્થ એ હોઈ શકે નહિ.

દવાનો અર્થ પૂરે પાડવા રાખવા કેવામાં આવતું કપડું રેશમી અને ૬૦ શ્રીટ લાંબુ અથવા તો તે એક 'થાન' હોવું જોઈએ. (એક પી = ૨૧૩ વાર બાપાનમાં). બીજારી અણ-

ધારી આવી પડે છે, અને તરત દવા લેવા માટેનું સાધન દુર્લભ હોય છે.

. એ કારણથી અગાઉથી જ એક કાપડનો કટકો રાખવાનું ફરમાવવામાં આંચું હતું અને બીમારી વખતે એની જરૂર પડે છે એટલે બીજે પ્રસંગે એનો કદી ઉપયોગ કરવો જોઈએ નહિ. ધાર્મિક આચાર અને પરોપકારમાં પરિણમતા માર્ગમાં સાર્વત્રિક મોક્ષ એ પ્રધાન હેતુ હોય છે. શક્તિ અનુસાર માણસના ત્રણ વર્ગ હોય છે અને તે બધા એક જ માર્ગે જઈ શકે નહિ. ઉચ્ચ પ્રતિભાશાળી માણસો માટે ચાર આશ્રયો^૧, ચાર કર્મો^૨, અને તેર ધૂતાડૂગોનો^૩ આદેશ કરવામાં આંચો હતો.

૧ (૧) પાંસુકલિકર્જ્મ; (૨) પૈણ્ડપાતિકર્જ્મ; (૩) વૃક્ષમુલિકર્જ્મ; અને (૪) પૂતિમૂતલૈપન્ય.

- ૨ (૧) નિંદાની મામો નિંદા ન કરવી;
 (૨) ક્રોધનો બદલો ક્રોધથી ન વાળવો,
 (૩) અપમાન કરનારનું સામું અપમાન ન કરવું;
 (૪) મારનો બદલો મારથી ન વાળવો.

- ૩ પાલિ અર્થ
 ૧ પાંસુકલિકર્જ્મ ધૃતતા દગલા પરના ગાલાના બનેલા વસ્ત્રો.
 (સંસ્કૃત-પાંસુકલિક) .
 ૨. તેયીવરિકર્જ્મ ત્રણ વસ્ત્ર પહેરનાર
 (સં. ત્રેયીવરિક)
 ૩. પિણ્ડપાતિકર્જ્મ મતલબ શિક્ષા માંગવી.
 (મં. પૈણ્ડપાતિક) ૧

ઝોરડીઓ રાખવાની, દાન ગ્રહણ કરવાની, તથા તેર જરૂરી વસ્તુઓ રાખવાની મધ્યમ તથા નીચલા વર્ગના ધર્મશૂરુઓને રજા છે. તેથી જેમની એપણા થોડી છે તેઓ મોજશોખના ખોટા આનંદથી મુક્ત છે, અને જેમને વધારે વસ્તુની 'જરૂર' છે તેમને કથાની ઉણપ રહેતી નથી. તે મહાતુલાવ પિતા

૪. મપદાનચારિકર્જ્મ (સં. x)	ઘેરે ઘેરથી ભિક્ષા માગવી.
૫. એકામનિકર્જ્મ (સ. એકામનિક)	એક બેઠકે ખાવું.
૬. પતપિષ્ઠિકર્જ્મ (મં. x)	કમવડલુ માથે ભિક્ષા માગવી.
૭. ખલુપન્જાભત્તિકર્જ્મ (મં. ખનુપશ્વાહભક્તિક)	જે વખત ખોરાક ન લેવો.
૮. આરુદ્ધિકર્જ્મ (મ. આરુદ્ધક)	અરણ્ય (જંગલ)માં રહેવું.
૯. રુદ્ધિકર્જ્મ (મં. રુદ્ધભલિક)	ઝાડ નીચે બેસવું.
૧૦. અબ્ધોદામિકર્જ્મ (મં. આબ્યવકાશિક)	અનાગ્રિત સ્થળે રહેવું.
૧૧. સોમાનિકર્જ્મ (સં. અમાનિક)	સ્થાને જવું.
૧૨. યથાસન્ધતિકર્જ્મ (સં. યથાસન્ધતિક)	જ્યાં આસન આપવામાં આવે ત્યાં બેસવું.
૧૩. નેમલિજ્ઞકર્જ્મ (સં. નૈષઠિક)	બેઠેલા રહેવું (સત્તા હોય ત્યારે પણ)

(યુદ્ધ) મહાન છે, જે દરેક પ્રકારની જરૂરીયાતો કૌશલ્યથી પૂરી પાડે છે, જે દેવો અને મનુજોના એક સારા નેતા છે. તે પુરુષદમ્યસારથિ કહેવાય છે.

એકસો એક (૧૦૧) વસ્તુઓ રાખવાનો ઉદ્દેશ કરતો કકરો (જે વિષે નાન-શાન-વિનયનો ચીની સંપ્રદાય-ઘણું કહ્યા કરે છે), ચાર નિકાયોના વિનય-અંથામા માલમ પડતો નથી.

જે કે કેટલાક સૂત્રોમાં એકસો એક વસ્તુઓ પરત્વે કાંઈક ઉદ્દેશ છે ખરો, તોપણ તે એક ખાસ પ્રસંગ માટે છે. એક ગૃહસ્થના ઘરમાં પણ, જેની મીલકત મોટી હોય છે, કૌટુંબિક માલ્લીકીની વસ્તુઓની સંખ્યા પચાસ પણ થતી નથી; શું એ બનવાભેગ છે કે શાક્યપુત્ર જેની દુન્યવી આસક્તિ નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ છે તેની પાસે સોથી વધુ વસ્તુઓ હોવી જોઈએ ? આ વિહિત છે કે નહિ એનો નિર્ણય બુદ્ધિથી થઈ શકે એમ છે.

બુદ્ધે બારીક તથા ખરબચડું રેશમ વાપરવાની પરવાનગી આપી છે. એટલે રેશમ ન વાપરવા માટે શા સારું નિયમો બાંધવા જોઈએ ? કોકે એનો નિષેધ કર્યો હતો; જો કે એમ કરવામાં એનો ઉદ્દેશ ગુન્યવણુ ઓછી કરવાનો હતો; પરંતુ ઉલટું આવા કાનૂનથી ગુન્યવણુ વધે છે. હિંદના પાંચે ભાગોના વિનયના ચાર નિકાયો (રેશમી વસ્ત્ર) વાપરે છે. મુલક્ષ રેશમ છોડી, દુઘ્રાપ્ય મુંદર ચણ શા માટે શોધવી ? શું એ ધર્મને

મોટામાં મોટો અવરોધ નથી ? બુદ્ધિ કદી ન ઘડેલા એવા ઉચ્ચ નિષેધો માથે આવા નિયમો મૂકી શકાય.

આનું પરિણામ એ આવે છે કે વિનયના કૃતજ્ઞવૃત્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓ તેમની અહંતા વધારે છે અને (રેશમનો ઉપયોગ કરનાર) બીજા માણસોનું અપમાન કરે છે. અનાસક્ત તથા એાછા લોભવાળા માણસો આવા પુરુષોથી ઘણા શરમિંદા બને છે અને કહે છે : ‘ આત્મ-સંયમને તેઓ ધર્મસહાયક શી રીતે ગણે છે ? ’ પણ જો (રેશમ વાપરવાની ‘ ના ’) અનુકમ્પાના પરમ હેતુમાંથી ઉદ્ભવતી હોય, કારણ કે જીવની હિંસાથી રેશમ બનાવવામાં આવે છે, તો સજીવ પ્રાણીઓ પર હયાલાવ દાખવવા તેમણે રેશમ વાપરવું બંધ કરવું જોઈએ એ તદ્દન વ્યાજબી છે. ભલે એમ હો; પહેરવામાં આવતું કપડું તથા ખાવામાં આવતો ખોરાક, ગન્ને ઘણે ભાગે જીવની હિંસામાંથી આવે છે. જંતુઓ (જે ચાલતી વખતે પગ નીચે છંદાઈ ભાય છે) નો કદી વિચાર કરવામાં આવતો નથી; તો પછી માત્ર રેશમના કીડાની જ શા માટે દરકાર રાખવી જોઈએ ? જો આપણે પ્રાણી માત્રનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરીશું તો જીવનનિર્વાહનું કાંઈ સાધન રહેશે નહિ અને અકારણે જીવનનો ત્યાગ કરવો પડશે. આ ઉપર ઘટતો વિચાર કરવાથી માલમ પડશે કે આવો આચાર યોગ્ય નથી.

કેટલાક એવા છે જે ઘી કે માખણ ખાતા નથી, ચામડાના જોડા પહેરતા નથી, તથા રેશમી કે મુતરાઉ વસ્ત્ર પહેરતા નથી

ઉપર જણાવેલા માણસોના વર્ગમાં આ બધાનો સમાવેશ થાય છે.

હવે હિંસા વિષે. જો ઇસલામ પૂર્વક કોઈ જીવને મારવામાં આવે તો આ કર્મનું કળ મળશે; પરંતુ જો અબાણુતા એમ થાય તો, બુદ્ધનું કહેવું છે કે, કાંઈ અપરાધ થતો નથી. (જો ત્રણ બાતનું શેઠ^૧ ગણવામાં આવેલું માંસ ખાવામાં આવે તો પણ કાંઈ અપરાધ થતો નથી. આ નિયમની લાવનાની અવગણના કરવામાં આવે તો તેમાં કાંઈ નહીંનો ગુન્હો થશે.

(ઉપર્યુક્ત ત્રણ પ્રકારના માંસાહારમાં) આપણો હિંસાનો કાંઈ વિચાર હોતો નથી, અને તેથી આપણને એવું કારણ કે દલીલ મળે છે, જે આપણો એ માંસાહાર અપરાધરહિત બનાવે છે. દાન તરીકે મળતી કાંઈ પણ વસ્તુ જેટલું (આવું માંસ શુદ્ધ છે) અને તેથી આપણી દલીલ તદ્દન સ્પષ્ટ કરવામાં સહાયમૂત બને એવો દાખલો આપણને મળે છે. ત્યારે (આપણા માંસાહારના) કારણ તથા ઉદાહરણ આટલા સ્પષ્ટ તથા દોષમુક્ત હોય છે ત્યારે જે સિદ્ધાંતનું આપણે પ્રતિપાદન કરીએ છીએ તે પણ સ્પષ્ટ તથા દઢ બને છે. અનુમાનના ત્રણે પ્રકારો ઉપર જેટલી સ્પષ્ટ રીતે રચવામાં આવ્યા છે, અને વળી એનેજ અનુમતિ આપતા બુદ્ધના પણ સોનેરી શબ્દો આપણી પાસે છે. તોપણ હવે વધુ દલીલમાં ઉતરવાની શી ઉપયોગિતા રહી છે? જેવી રીતે (‘પાંચ દિવસને’ બદલે) ‘પાંચ એ’ એવો

સંદિગ્ધ પાઠ એક લેખકની કલમમાંથી ઉદ્ભવ પામ્યો છે, તથા જેવી રીતે શ્રદ્ધાવાન માણસોએ (‘પૃથ્વી-ભૂંડ’ ને બદલે) ‘ત્રણ ટુકડર’ વિષે જોટો ખ્યાલ સાચો સ્વીકાર્યો છે, (તેવી રીતે જો આપણે લાંબી દલીલમાં ઉતરીએ તો લોકો શુંચવણમાં પડે છે).

રેશમના કીડાના કેશીટાની (ખીજ પાસેથી) જાતે માંગણી કરવી, અથવા જંતુઓની હિંસા થતી જોવી-એવા કર્મો ગૃહસ્થો માટે પણ વિહિત નથી, તો પછી મોક્ષની અભિલાષ ધરાવતા માણસો વિષે પૂછવું જ શું ? આ દષ્ટિ-બિંદુથી જોતાં, આવાં કર્મો આપોઆપજ તદ્દન અવિહિત સાબીત થઈ જાય છે. પણ આપણે માની લો કે એક દાનપતિ (રેશમી કપડ જેવી કાંઈ ચીજ) લાવી, લેટ આપે તો ધર્મ-શુભે ‘અનુમત’ શબ્દ ઉચ્ચારી તે દાન સ્વીકારવું, કેમકે તેથી જ્યારે તે સદ્ગુણો કેળવે છે ત્યારે પોતાના શરીરના આધારનું તેને એક સાધન આપડે છે; એમ કરવાથી તે હોપપાત્ર કરતો નથી. હિંદુસ્તાનના પાંચ ભાગમાં ધર્મોપદેશકે પહેરવાના વસ્ત્ર, કપડાના તાંતણા ઉભા કે આડા આવે છે તે પર કાંઈ પણ ધ્યાન આપ્યા વિના, ક્યારે તેમ સીવવામાં આવે છે. તે તૈયાર થતાં ત્રણ કે પાંચ દિવસથી વધુ વખત લાગતો નથી. હું ધારૂ છું કે રેશમના એક આખા તાકમાંથી એક કાષાય પાંચ હાથનો અને બીજો સાતનો બની શકે. તેમાં ‘લાઈનીંગ લેન્ગ્થ્સ’ ત્રણ આંગળ અને ગળેબંધ એક ઇંચ હોય છે. આ ગળેબંધને ટાંકામારેલી ત્રણ હાર હોય છે જ્યારે લીટીવાળા કટકા બધા

સાથે મીવેલા હોય છે. આ ઝલ્લા કાંઈ ધર્મક્રિયા વખતે વપગય છે. અને સારું અને મુંઢર વસ્ત્ર ચાપણે શા માટે વાપરવું જોઈએ ? ફાટેલું વસ્ત્ર પહેરવામાં કરકસરનો હેતુ હોય છે. ધૂળના ઢગલા પર પડેલા ચૂંથા કોઈક વખતે કોઈ ભેગા કરે છે, કોઈક વખત સ્મશાન-કું જમા નાખેલા ચૂંથા કોઈ વીણી લે છે, એ બધા એકઠા કરી, તેને સીવી વેવામાં આવે છે, અને ઠંડી તથા ગરમીના વખતમાં શરીરનું રક્ષણ કરવા તેનો બનાવેલો ઝલ્લો પહેરવામાં આવે છે. કેટલાક વળી એવા છે, જે કહે છે કે વિનય-અર્થમાં નિષીદન તે જ ત્રિચીવર છે, પણ જ્યારે એમ સ્પષ્ટ જણાયું કે (નિષીદનો પૈકી) જંગલી કોશીટામાંથી બનાવેલું નિષીદન નિષિદ્ધ છે, ત્યારે એક વિચિત્ર વિચાર દાખલ થયો, અને એમ માનવામાં આવ્યું કે ધર્મોપદેશકના વસ્ત્રો રેશમી હોવા જોઈએ નહિ અને (તેથી) ઉપદેશકો શણ પસંદ કરવા ખાસ કાળજી રાખતા. પરંતુ તેમને ખબર નહોતી કે મૂળ અર્થમાં નિષીદન એટલે આર-ભથી જ ગોદડી હતી.

રેશમના કીડાનું નામ કૌપેય (ન) છે, અને તેમાંથી થતું રેશમ પણ કૌપેય (ન) નામથી જ ઓળખાય છે. એ ધણું કીંમતી છે અને એને (ગોદડી તરીકે) વાપરવાની મનાઈ છે ગોદડી બનાવવાની બે રીત છે: (૧) કપડાને એવી રીતે સ્ત્રીવડું કે જેથી તે એક કોથળી જેવું થાય અને પછી તેમાં ઉત ધાતવું, (૨) (સુતરના) તારને વણી ગોદડી બનાવવી અને તે સુ-શુન્ને કાંઈક મળતી આવે છે. એ ગોદડી બે હાથ

પહોળી અને ચાર હાથ લાંબી હોય છે; અને ઋતુ પ્રમાણે તે બાકી કે પાતળી સખવામાં આવે છે. કોઈ પાસે એની માગણી કરવી એ નિષિદ્ધ છે, પણ જો બીજા તે આવે તો, (તે સ્વીકારવામાં) કાંઈ દોષ નથી, પરંતુ (બુદ્ધે) તે વાપરવાની પરવાનગી આપી નહોતી, અને (તે માટે) કડક નિયમો સવિસ્તર ઘડવામાં આવ્યા હતા. આ બધી વસ્તુઓ મુખ્ય માટેની છે, અને ત્રિચીવર જેવી જ એ ચીજો નથી.

‘ યોગ્ય છત્રનિર્વાહ, ’ જેનો વિનયમાં ઉદ્દેશ્ય છે, એટલે પોતાનો જોરાક. વિહિત નિયમ પ્રમાણે જમીન ખેડવી જોઈએ (એટલે કે પોતાને માટે ખેતી કરવી અવિહિત છે, પણ સંઘ માટે તેમ કરવાની છૂટ છે.) બી વાવવા અથવા જાડ રોપવા એ ધર્મ વિરુદ્ધ નથી. નિયમ પ્રમાણે જોરાક લેવામાં આવે તો તેમાં કાંઈ દોષ નથી, કારણ કે શરુઆતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘ પોતાનું આરિય ઘડવાથી માણુમ તેનું મુખ વધારી શકે છે. ’

વિનયના શાસન મુજબ, ત્યારે સંઘ ધાન્યક્ષેત્ર ખેડે છે ત્યારે અંગ મહેનત કરી ખેડનાર વિહારવાસી નોકરોને કે બીજા મજૂરોને ઉત્પન્ન થયેલા માલમાંથી (થોડા) ભાગ આપવો પડે છે. ખેતીની પેદાશના છ ભાગ પાડવા જોઈએ અને ૬ ભાગ સંઘે લેવો જોઈએ; સંઘે ખેતી માટે જમીન તથા બગીચા પૂરા પાડવા જોઈએ, એ સિવાય બીજા માટે તે જવાબદાર નથી. કેટલીક વખત ચોસમ પ્રમાણે માલની વહેંચણી કરવી જોઈએ. .

પશ્ચિમના ઘણા ખરા વિહારો ઉપલો રિવાજ અનુસરે છે, પણ કેટલાક અતિ લોભી હોય છે અને માલની વહેંચણી કરતા નથી, પરંતુ ધર્મગુરુઓ જાતે દાસદાસીઓને કામ સોંપે છે અને ખેતી બરાબર થાય છે કે નહિ તેની તપાસ રાખે છે.

નૈતિક શીલનું પાલન કરનારા બીજાએ આપેલો ખોરાક લેતા નથી, કેમકે એમ માનવામાં આવે છે કે આવા ધર્મગુરુઓ જાતે જ કામની યોજના ઘડી કહાડે છે અને અનુચિત વૃત્તિથી પોતાને નિભાવે છે, કારણ કે ભાડુતી મજૂરો પર સખ્તાઈ દર્શાવવાથી માણસ સહેજે રાગયુક્ત બને છે. બીજા કદાચ ભાંગી જાય અને જમીન ખેડતી વખતે જંતુઓને ઘણી ઇન્ત થાય છે. માણસનો દૈનિક ખોરાક એક શાંગ (= પ્રસ્થ) થી વધુ હોતો નથી, અને તેટલું (અન્ન) મેળવવા પ્રયત્ન કરતાં સેંકડો પાપોના પાત્ર થવાનું કોણ માથે લે ?

એ કારણથી પ્રામાણિક માણસ કૃષિકારના કંટાળા-ભરેલા કામને તિરસ્કારે છે, અને લોટો અને લિક્ષાપાત્ર લઈ કાયમને માટે તેથી વિમુખ રહે છે.

આવો માણસ શાંત અરણ્યમાં કેો સ્થળે જઈ સ્વસ્થ બેસે છે, અને વિહંગો તથા હરિણોના સંસર્ગમાં રહી આનંદ લે છે; કીર્તિ અને લાલના ઘોંઘાટ ભર્યા પંધામાંથી ચુકત બની, નિર્વાણની પરમ શાંતિ મેળવવા તે પ્રયત્ન આદરે છે. વિનય પ્રમાણે સંઘને માટે નફા મેળવવા પ્રયાસ કરવાની લિહુને

છૂટ છે, પણ ખુદના ઉપદેશમાં જમીન ખેડવી તથા છવની હિંસા કરવી એ વિહિત નથી, કારણ કે જંતુઓની હિંસા કરવામાં તથા ઉચિત કર્મના અવરોધમાં ખેતી જેટલું મોટું ખીજું કોઈ પણ વિધિ નથી. ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમાં મહારા વાંચવામાં એવું કયાંયે નથી આવ્યું કે જમીન (ખેડવા) થી પાપયુક્ત બનાય છે અને અનુચિત વૃત્તિવાળા થવાય છે. પણ ત્રિગ્રીવર વિષેના નિયમો જે નિર્દોષતાથી, અરે, ખરી રીતે પાળી શકાય-તે પરત્વે લોકોએ કેટલી શાહી નકામી બગાડી છે ! અફસોસ ! જેઓ શ્રદ્ધાવાન છે તેમને જ આ વાતો સમજાવી શકાય, પરંતુ શંકારીલ માણસો સાથે એ વિષે ચર્ચા થઈ શકે નહિ. મહને એટલો જ ભય છે કે જેઓ (ખીજતને શીલ શીખવે છે તેઓ કદાચ દુરાચરી મત સ્વીકારે.

ન્યારે હું પહેલી જ વખત તામ્રલિખિત ગયો હતો ત્યારે વિહારની બહાર ચોગાનમાં ત્યાંના કેટલાક ભાડુતો મેં જોયા હતા. તેઓ અંદર દાખલ થયા, અને કેટલાક શાકના ત્રણ ભાગ તેમણે પાડ્યા, અને તેમાંનો એક ભાગ ધર્મશુરુઓને આપી બાકીના બે ભાગ લઈ ત્યાંથી તેઓ ચાલ્યા ગયા. તેમણે શું કયું તે હું સમજ્યો નહિ, અને (તેથી) મેં પૂજ્ય ટા-શાંગ-ટાંગ (મહાયાન પ્રદીપ) ને પૂછ્યું કે એનો ઉદ્દેશ શો હતો. તેણે ઉત્તર આપ્યો: ‘ આ વિહારના ઘણા ખરા ધર્મશુરુઓ શીલના ઉપાસક છે. તે મહાન મુનિઓ ધર્મશુરુને જાતે ખેતી કરવાની મનાઈ કરી છે, તેથી તેઓ ખીજતને તેમની મહેસુલ ભરવાની જમીન મક્કત ખેડવા દે છે, અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા માલ-

માંથી એક નાનો ભાગ જ તેઓ લે છે. એ પ્રમાણે, સાંસારિક બાળતો ત્યજી, અને ક્ષેત્રોને પાણી સીંચવાથી તથા ખેડવાથી જીવોને થતી હિંસાના પાપથી મુક્ત રહી, તેઓ પ્રામાણિક જીવન ગામે છે. ’

વળી મહારાજોવામાં એમ પણ આવ્યું હતું કે દર નહવારે (તે વિહારની) વ્યવસ્થા કરનાર ધર્મગુરુ એક કુવા તરફતું પાણી તપાસતો, અને તેમાં જંતુ જણાતા તો તે પાણી ગાળવામાં આવતું, અને નહિ તો તે વપરાશમાં લેવાતું. અને ગમે તે વસ્તુ-શાકભાજીની એક કુંપળ પણ-જો બીજા માણસે (ધર્મગુરુઓને) આપતા તો, સંઘની અનુમતિ લઈ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. તે વિહારમાં કોઈ મહોટો હોદ્દો રાખવામાં આવ્યો નહોતો. જ્યારે કોઈ પણ લેવડદેવડ કરવામાં આવતી ત્યારે તેનો નિર્ણય સંઘજ કરતો; અને જો કોઈ પણ ધર્મગુરુ પોતે એકલો જ કોઈ વિવાદનો તોડ આણતો, અથવા સંઘની ઇચ્છાને માન આપ્યા વગર સ્વેચ્છાએ તે ધર્મગુરુઓ તરફ અનુચ્છ દર્શાવતો કે અયોગ્ય રીતે વર્તતો તો તેને (વિહારમાંથી) કાઢી મૂકવામાં આવતો અને તે ‘ કુલપતિ ’ કહેવાતો- (ગૃહસ્થના જેમ વર્તવાથી).

મહારાજોવામાં વળી નીચેની બાબતો પણ આવી હતી. જ્યારે સાધ્વીઓ ધર્મગુરુ પાસે વિહારમાં જતી ત્યારે પ્રથમ (તેમનો ઉદ્દેશ પરિવ્રજને) જાહેર કર્યા બાદ ત્યાં જતી. જ્યારે ધર્મગુરુઓને સાધ્વીના ઓરડામાં જવાનો પ્રસંગ આવતો

ત્યારે (પહેલાં) તપાસ કર્યા બાદ ત્યાં તેઓ જતા. જો તેમના વિહારથી તે સ્થળ દૂર હોય તો તેઓ (સાધ્વીઓ) જે સાથે જતી; પણ જ્યારે કાંઈ જરૂરી કારણ માટે કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર તેમને જવાનું થતું, ત્યારે ચાર જણી સાથે ત્યાં જતી. મહારાજેવામાં આઠયુ' હતું કે દરેક માસના ચાર ઉપવસ્ય દિવસે ધર્મશુરુઓનું એક મહોત્સવ ટોળું ઘણા વિહારમાંથી આવી, ત્યાં મોડી સાંજે એકત્ર થતું અને વિહારની ક્રિયાઓના વાંચનનું શ્રવણ કરતા. પછી વધુ પૂજ્યલાવથી તે (ક્રિયાઓ) નું તેઓ પાલન કરતા.

તે ઉપરાંત આ બાબતો પણ મહારાજેવામાં આવી હતી. એક દિવસ એક છોકરા સાથે એક લાડુતની પત્ની માટે એક ઉપાધ્યાયે જે શાંગ (પ્રસ્થ) ચોખા મોકલ્યા. આ કૃત્યને એક પ્રકારનું છલ ગણવામાં આઠયુ', હતું; એ વાત પરિપક્વ આગળ એક માણસ લાવ્યો. તે ઉપાધ્યાયને બોલાવી મંગાવી, તેની તપાસ કરવામાં આવી અને તેણે તથા તેના જે જોડીદારે તે ગુન્ડો કબૂલ કર્યો. જો કે તે અપરાધયુક્ત હતો તોપણ શરમિદો બની, તેણે સંઘમાંથી પોતાનું નામ બાતલ કરાવ્યું, અને સદાને માટે વિહાર છોડી ચાડ્યો ગયો. તેના શુરુએ બીજા માણસ સાથે (તેના બાકી રહેલા) કપડાં તેને મોકલી આપ્યાં, એ પ્રમાણે જાહેર અદાલતમાં કદી પણ ગયા વિના, બધાય ધર્મશુરુઓ પોતાના નિયમોને તાબે થતા. જ્યારે જ્યારે સ્ત્રીઓ વિહારમાં પ્રવેશ કરતી ત્યારે ત્યારે તેઓ (ધર્મશુરુના) આવાસમાં કદી જતી નહિ, પણ તેમની સાથે (બાબુની) ચાલમાં

પળવાર વાત કરી પાછી આવી જતી. તે સમયે તે વિહારમાં અ-રા-હુ-લ-મિ-ત-ર (રાહુલ મિત્ર)^૧ નામનો એક લિહુ હતો. ત્યારે તે ત્રીશેક વર્ષનો હતો; તેનું વર્તન ઘણું આરુ હતું અને તેની કીર્તિ ઘણી ફેલાયતી હતી. દરરોજ તે ૭૦૦૦ શ્લોકથી ભરપુર રત્નકૂટ-સૂત્ર^૨ વાંચતો. ધર્મશાસ્ત્રના ત્રણ સંગ્રહોમાં જ તે વિશારદ હતો. એમ નહિ પણ ચાર વિદ્યાના સાંપ્રદાયિક સાહિત્યમાં પણ તે સંપૂર્ણ નિપુણ હતો. હિંદુસ્તાનના પૂર્વ પ્રદેશમાં ધર્મશુરુઓના શિરોમણિ તરીકે તેનો સત્કાર થતો હતો. દીક્ષા લીધા પછી તેણે સ્ત્રીની સાથે કદી મેહોડા મેહોડ વાત કરી નહોતી-સિવાય કે પોતાની માતા તથા ભગિની તેની પાસે

^૧ આ રાહુલ મિત્ર તે તેજ રાહુલમિત્ર કમચ દેવ શકે જેના શ્લોકો વલ્લભદેવની સુભાષિતાવલિમાં તથા શાડર્ગધરદ્વિતિમાં આપવામાં આવ્યા છે. એ શ્લોકો -

(૧) સુભા, ૨૯૦૦: યઃ કુરુતે પ્રયોપિત્સદ્ગમ
વાન્છતિ યથા ધનં પરકીયમ્ ।
યથ સદા ગુરુષ્ટદ્ધવિમાની
તસ્ય સુખં ન પરત્ર ન ચેહ ॥

(૨) શાડર્ગ, ૧૩૫, ૧૪: ઠગ્નિદ્રકન્દલવલ્લાન્તરલીયમાન-
ગુઞ્જન્મદાન્ધમધુપાશ્ચિતમેષકાલે ।
મ્યમેડપિ યઃ પ્રયસતિ પ્રવિદ્યાયકાન્તામ
તમ્મૈ વિવાણરહિતાય નમો વૃષાય ॥

૨ આ સૂત્રના બે ભાષાંતરો આપનીસ મંગ્રહમાં મોજૂદ છે; એક ઇ. સ. ૨૫-૨૨૦ માં અને બીજું ઇ. સ. ૫૧૬-૬૧૮માં.

આઠયા હતા ત્યારે (પોતાની ઝોરડી) બહાર તેમને તે મળ્યો હતો. તે એમ શા માટે વર્તતો હતો તે વિષે એક વખત મેં લેને પૂછ્યું હતું, કેમકે (એમ વર્તવા માટે) એવો કાંઈ કાનૂન નથી. તેણે ઉત્તર દીધો: ‘ મહારામાં સહેજે દુન્યવી રાગો ભરેલા છે, અને એ પ્રમાણે વત્યા વિના હું તેનું મૂળ અટકાવી શકું નહિ. જોકે (સ્ત્રીઓ સાથે વાત કરવાને) તે પુણ્યાત્માએ આપણને મનાઈ કરી નથી, તો પણ (તેમને દૂર રાખવી) એ યોગ્ય ગણાય—જે તેમ કરવામાં આપણે હેતુ આપણી અનિષ્ટ ઇચ્છાઓ અટકાવવાનો હોય તો.’

બહુશ્રુત સંમાનનીય ધર્મશુરુઓને તેમજ વ્રણ સંબંધ-માંથી એકનો પરિપૂર્ણ અભ્યાસ કરનારાને પરિષદ્ (વિહારના) કેટલાક ઉત્તમ ઝોરડાઓ તથા નોકરો આપે છે. જ્યારે આ માણસો દરરોજ પ્રવચન આપતા ત્યારે વિહારવાસીઓને કરવાના કામથી તેમને મુક્ત રાખવામાં આવતા. જ્યારે તેઓ બહાર જતા ત્યારે તેઓ પાલખી વાપરે શકતા, પણ ઘોડા ઉપર તેઓ જઈ શકતા નહિ. વિહારમાં બહારથી આવનાર કોઈ પણ ધર્મશુરુની પાંચ દિવસ મુધી ખોરાકથી મુંઢર શુશ્રૂષા પરિષદ્ કરતી. તે દરમ્યાન મુસાફરીના થાકથી તેને આરામ લેવાનું કહેવામાં આવતું. પણ એ મુદત પછી એક સામાન્ય વિહારવાસીના જેવી તેની માવજત થતી. જો તે ચારિત્ર્યશાળી જણાતો તો, તેમની સાથે રહેવા પરિષદ્ તેને વિનંતિ કરતી, અને તેના દરજ્જા મુજબ તેને પથારીનું સરસામાન આપવામાં આવતું. પણ જો તે વિદ્વાન માલમ પડતો નહિ તો, તેને એક માત્ર

ધર્મશુરુના જેવો ગણવામાં આવતો; અને જો તે બહુશ્રુત જણાતો તો, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેની જરૂર થતી. ત્યાર બાદ વિહારવાસી ધર્મશુરુઓના નામના પત્રકમાં તેનું નામ દાખલ કરવામાં આવતું. હવે એ ત્યાં રહેતા જુના માણસો જેવો જ ગણાતો. જ્યારે જ્યારે કોઈ ગૃહસ્થ કંઈ સદ્વૃત્તિથી ત્યાં આવતો ત્યારે ત્યારે તેના હેતુ વિષે પૂછી તપાસ કરવામાં આવતી, અને જો તેની ઇચ્છા ધર્મશુરુ થવાની જણાતી તો, પ્રથમ તેના (માથાનું) ઝુંડન કરવામાં આવતું. ત્યાર બાદ રાજ્યના પત્રક સાથે તેના નામને કશો સંબંધ રહેતો નહિ, કેમકે વિહારનું એક નામ-પત્રક (જેમાં તેનું નામ દાખલ કરવામાં આવે) હોય છે. પાછળથી જો તે નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરતો તેમજ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાનું ચૂકતો તો ઘંટ વગાડ્યા વિના તેને વિહારની બહાર કાઢી મૂકવામાં આવતો. અંદર અંદર પાપની કબૂલાત કરવાને લીધે, ધર્મશુરુઓના અપરાધો આંગળ વધતાં પહેલાં અટકાવવામાં આવતા.

આ બધી બીનાઓનું અવલોકન કર્યા પછી, આવેગસહ મેં મહારી જાતને સંબોધન કર્યું : ‘ જ્યારે હું સ્વેદશ (ચીન) હતો ત્યારે હું મ્હને પોતાને વિનયમાં પંડિત (થયેલો) માનતો, અને જ્યારે મ્હને એવો ખ્યાલ પડ્યું નહોતો કે એક દિવસ, અહિં આવી, હું મ્હને પોતાને (તે વિષયથી) અસાત સાબીત કરીશ. જો હું પશ્ચિમમાં આવ્યો નહોતો તો, આના જેવા ખરા રીતરિવાજો નિહાળવા હું ક્યારે શક્તિમાન થાત !’

ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલી ક્રિયાઓમાંથી કેટલીક વિહારને લગતી છે, જ્યારે બીજી (ક્રિયાઓ) આત્મ-સંયમના આચાર માટે ખાસ યોજવામાં આવી છે; બાકીની બધીય તથા (છુદ્દના કાળથી) આ દ્વંતરમ સમયમાં પાળવાની અતિ અગત્યની ક્રિયાઓ વિનયમાં આપવામાં આવી છે. તાત્કાલિકિતના ૯-૨-૬^૧ વિહારનું આ બધું કર્મકાણ્ડ છે.

નાલન્દ વિહારની વિધિઓ તો એથી ચે વધુ કડક છે. ત્યાં વિહારવાસીની સંખ્યા મોટી છે અને ૩,૦૦૦ થી વધુ છે. તેની માલીફીની જમીનના વિસ્તારમાં ૨૦૦ કરતાં વધારે ગામો આવેલાં છે. અનેક પેઢીના રાજવીઓએ તે ગામો (એ વિહારને) દાન તરીકે આપ્યાં છે. વિનયનું કડક પાલન થાય છે એ વાતને લીધે જ એ પ્રમાણે ધર્મની આબાદી સતત ચાલુ રહે છે.

ચીનમાં જે રિવાજોનું આચરણ જોવામાં આવે છે એવા રિવાજો મેં (હિંદમાં) કદી જોયા નથી. (વિહાર સખંધી કોઈ વાતનો નિર્ણય કરવામાં) સામાન્ય અધિકારીઓની એક ખાસ બેઠક ન્યાયમંદિરમાં રાખવામાં આવે છે, અને એ વિષય સાથે સખંધ ધરાવનારા ધર્મગુરુઓ એક હાશમાં ત્યાં હાજરી આપે છે, અને સામાન્ય માણસોની માફક ધૂમ મારે છે અને લડે છે, અથવા એકબીજાને છેતરે છે અને તિરસ્કારે છે. બહાર જતા અમલદારને વિદાય આપવા તથા નવા આવતા અધિકારીને સત્કારવા તેઓ આમતેમ દોડાદોડ કરે છે. આ નવા

અધિકારીની તપાસ વિહારની બાબતો મુધી આવતી નથી ત્યારે તે ધર્મશુર્યો તેને ઘેર પહોંચે છે, અને નીચલા અમલદારો તરફથી પણ (એવો જ) અનુગ્રહ મેળવવા (એટલી ઉતાવળથી) ચાલના કરે છે કે તે અધિકારીની કુશળતા પૂછવાનું પણ તેઓ બાબતુએ રાખે છે.

આપણે ઘરબાર શા માટે ત્યજીએ છીએ ? એનું કારણ એ કે પાંચ લાયોનો^૧ લયંકર માર્ગ ત્યજવા, દુન્યવી ઉપાધિઓથી વિમુખ રહેવા, અને તેમ કરી તે ઉમદા અષ્ટવિધ માર્ગના પ્રશાંત શિખરે પહોંચવા આપણે ઇચ્છીએ છીએ. તો પછી, આપણે દુઃખોમાં ડૂબી ફરી (પાપ-) જાલમાં ફસાવું એ શું યોગ્ય છે ?

જો આપણે એ પ્રમાણે વર્તીશું તો, નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવાની આપણી ઇચ્છા કદી સિદ્ધ થશે નહિ. અરે, એમ કહી શકાય કે આપણે તદ્દન મોક્ષવિરુદ્ધ વર્તી રહ્યા છીએ તેમજ નિર્વાણને માર્ગે આપણે ચાલતા નથી. તેર ધૂતાડ્ગોનું આચરણ કરી આપણે આપણું જીવન નિભાવવું જોઈએ, અને આપણા સંજોગ અનુસાર માત્ર તેર જરૂરી વસ્તુઓ પાસે રાખવી એ જ બ્યાજબી છે. કર્મની અસર નષ્ટ કરવી જોઈએ; આપણા ગુરુ, સંઘ તથા માતાપિતાએ અર્પેલા લાલોનો બદલો આપણે વાળવો જોઈએ, તથા દેવો, નાગો અને રાજાઓએ દશવિધી ઉંડી અનુકર્યાનો બદલો આપણે પાછો વાળવાનો છે. એ પ્રમાણે

૧ (૧) ઉદરનિર્વાહની ભીતિ, (૨) અપકીર્તિ, (૩) મૃત્યુ; (૪) અધમ યોનિમાં-પ્રાણી વગેરે-જન્મ અને (૫) દુન્યવી અસર.

વર્તીવું એ ખરેખર પુરુષદમ્પત્ત્યારથિ (જુદું)ને પગથે તેમજ વિનય-પ થે ચાલવા બગબગ છે મે, આ પ્રમાણે, ધર્મગુરુ કેવા પ્રકારનું ઉપન ગાળે છે તેની ચર્ચા કરી છે, તેમજ (ચીન તથા હિંદની) આધુનિક પ્રણાલિકા વિશે મે લખ્યું છે બધાય સદાચારી માણુનોને મહારી આ ચર્ચા કટાણા ભરેલી ન લાગે !

ચાર નિકાયોની વિશિષ્ટતા નિવાસન પહેરવાની લિન્ન લિન્ન ગીતમા લેવામા આવે છે મૂલસર્વામ્તિવાદનિકાય બન્ને બાણુ પર ઠેકાને ઉભે બઢાને છે, મેખલામાથી છેડાઓ ખે ચી તેના ઉપર લટકાવે છે, ન્યારે મહાસ ધિકનિકાય જમણા છેડાને ડાખી બાણુ લઈ જાય છે અને (મેખલા નીચે) સખત દબાવે છે કે જેથી તે ઢીલો પડે નહિ મહાસ ધિકનિકાયનું નિવાસન પહેરવાની ગીત હિંદી સ્ત્રીઓની રીતને મળતી છે ન્યવિરનિકાય તથા સમ્મિતિનિકાયના (નિવાસન પહેરવાના) નિયમો મહામ ધિવ નિકાયના નિયમના જેવાજ છે, સિવાય કે પ્રથમ નિર્દિષ્ટ બે નિકાયો છેડાને બહાર રાખે છે, ન્યારે બીજામા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે અંદર ખોસવામા આવે છે કાયબન્ધનની બનાવટ પણ જુદી જુદી જાતની હોય છે

પગિત્રાજિકાએ પહેરવાના નિવાસનની રીત પોતાનાજ નિકાયના લિતુની ગીતના જેવીજ છે પણ ચાઈનીસ સંકલિકા, ચક્રધારદક ઝલ્લા, નિવાસન, સુગ્વાય, પાયજામા, કાપાય, તથા ખ મીશ-એ બધા વસ્ત્રો મૂળ નિયમો વિરુદ્ધ તૈયાર કરવામા આવે છે એકજ વસ્ત્રમા બન્ને ખાય રાખવી, જેનો પાછલો લાગ સાથે મીવી લેવામા આવે છે-માત્ર એજ નહિ

પણ તે વસ્ત્ર પહેરવાની ગીત પણ વિનયના નિયમો અનુસાર નથી ચીનની કપડા પહેરવાની ાધીય ગીતો અપગધ ઉદ્ભવ કરી શકે એવી છે

ચીની પોશાકમા આપણે હિંદ આવીએ તો, અહિં ના લોકો આપણને હસી કાઢે છે, આપણે મનમા ઘણી લજ્જા પામીએ છીએ, અને પરચુરણ ઉપયોગ માટે આપણા કપડા ફાડી નાખીએ છીએ, કેમકે તે ાધા અવિહિત છે જો હું આ મુદ્દો સમજાવું નહિ તો, ખરી વાત કોઈ જાણશે નહિ જો કે સાદુ સાદુ કહી દેવાની મ્હારી ઇચ્છા છે, છતાય મ્હારો વાચક વર્ગ ડોપાયમાન થઈ જાય તેની મ્હને ભીતિ રહે છે એજ કારણથી મ્હારા નમ્ર વિચારો દર્શાવતા હું અચકાઉં છું, તો પણ એ મુદ્દાઓ પર સતત મનન કરતો હું આમતેમ પર્યટન કરતો જાઉં છું

પોશાક (પહેરવા) ના યોગ્ય નિયમો પર મુરો ગભીર લક્ષ આપશે તથા તે તપાસશે એવી આશા હું રાખું છું વળી, હિંદના ગૃહ-ઓ, ઉચ્ચ વર્ગના અમલદારો તથા માણુઓ પોતાના પોશાક માટે મફદ નરમ વસ્ત્રની એક જોડ ગમે છે, જ્યારે ગરીબ તેમજ નીચલા વર્ગના લોકો માત્ર શણુનુ એક વસ્ત્ર રાખે છે સઘના ગૃહરહિત મહરો જ ત્રિચીવગ તથા છ જરૂરીયાતો પોતાની પાસે રાખી શકે છે, અને જે ધર્મગુરુને વધારે ચીજો રાખવાની ઇચ્છા હોય તે તેર જરૂરી વસ્તુઓ વાપરી શકે છે ચીનમા જે બાયવાળુ અથવા એક પીઠવાળુ વસ્ત્ર રાખવાની ધર્મગુરુઓને છૂટ નથી, પણ ખરી વાત એ છે કે તેઓ પોતાની

મેળે ચીની આચારોને અનુસરે ❶ અને ખોટી રીતે તેને હિંદી (આચારો) કહે છે. હવે હું જમ્બુદ્વીપ તથા બધાય દૂરના દ્વીપોના લોકો તેમજ તેમના પહેરવેશની રૂપરેખા દોરીશ. મહાબોધિથી લીન-ઈ (ચંપા) મુધી પૂર્વમાં કવાન-ચાઉ (અજમમાં)ની દક્ષિણ સીમા મુધી વિસ્તરેલા વીશ દેશો છે. નૈઋત્ય ખૂણા તરફ જતાં આપણે સમુદ્ર પાસે આવીએ છીએ; અને તેની હદ ઉત્તર કાશ્મીરમાં છે. દક્ષિણ સમુદ્રમાં દશ કરતાં વધુ દાપુઓ છે; એ ઉપરાંત સિંહલદ્વીપ (મીલોન) પણ ત્યાં છે. આ બધા ભાગોમાં લોકો જે ‘કામળ’ (કમ્બલ) પહેરે છે. એ શણુની બનેલી હોય છે અને આઠ ફીટ લાંબી હોય છે; એને કાચબા-પંખ હોતું નથી તેમજ એ કાપવામાં કે સીવવામાં આવતી નથી, પરંતુ શરીરનો ભાગ આચ્છાદિત કરવા તે દ્રવ્ય કમરની આબુ બાબુ વીંટાળવામાં આવે છે.

હિંદુસ્તાન ઉપરાંત પાર્સિસ (પર્સિઆન્સ) તથા તલુક (સામાન્ય રીતે આરબ) ના દેશો પણ છે. તેઓ પાચળમાં તથા ખંઝીશ પહેરે છે. નગ્ન લોકોના દેશમાં (નિકોબાર દાપુઓ) માણસો કાંઈ પણ વસ્ત્ર પહેરતા નથી. કાશ્મીરથી સૂલિ, તિબેટ જેવા બધા દેશોમાં, તથા તુર્કી બતોના દેશમાં (પહેરવેશની) રીતો એક બીજાને મળતી આવે છે; આ દેશના લોકો કમ્બલ પહેરતા નથી, પણ ઉન તથા આમઠાનો બને તેટલો ઉપયોગ કરે છે. ત્યાં કર્પાસ (કર્પાસ-cotton) ઘણો ઓછો (ઘાય) છે, જેનાં કપડા ક્યારેક પહેરેલા જૈવામાં આવે છે. આ દેશો શીત છે એટલે લોકો હંમેશા ખંઝીશ

તથા પાયજામા પહેરે છે. આ દેશો પૈકી પાર્સો, નગ્ન લોકો, તિબેટવાસીઓ તથા તુર્કી પ્રાંતોમાં બૌદ્ધધર્મ નથી, પરંતુ બીજા દેશોમાં તે પ્રવર્તે છે અને તેને લોકો હજી અનુસરતા આવ્યા છે. જે પ્રદેશોમાં ખંભીશ તથા પાયજામા વપરાય છે ત્યાંના લોકો તેમના પાવિત્ર્ય તથા ચારતા માટે અભિમાન ધરાવે છે. પણ ઉચ્ચ સંસ્કારિતા, ભાષાલાલિત્ય, વાસ્તવિકતા, મિતતા, સ્વાગત તથા વિદ્યાયની વિધિઓ, ખોરાકનો મધુર સ્વાદ, તેમજ સદાચાર ને પરોપકારની ઉચ્ચતાં દ્રક્ષ્ય ચીનમાં જ જોવામાં આવે છે; બીજો કોઈ પણ દેશ એમાં એનાથી ચઢતો નથી. પશ્ચિમથી લિન્નતાના મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે: (૧) ખોરાકની સ્વચ્છતા ન જાળવવી (જુઓ પ્રક. ૪); (૨) મળમૂત્રની ક્રિયા કર્યા બાદ (હાથ પગ) ન ધોવા (પ્રક. ૧૮); હંતકાષ્ઠ ન ચાવવું (પ્રક. ૮). વળી કેટલાક એવા છે જે અવિહિત કપડા પહેરવા ખોટું ગણતા નથી; તેઓ સંક્ષિપ્ત વિનયમાંથી નીચે પ્રમાણે વાક્ય ટાંકે છે: ‘એક દેશમાં અશુદ્ધ ગણાતી વસ્તુ બીજા દેશમાં શુદ્ધ ગણાતી હોય તો કાંઈ પણ

૧ તિબેટમાં બૌદ્ધધર્મ ક્યારે દાખલ થયો તે વિષે આપણે બહુ ઓછું જાણીએ છીએ. ઇ. સ. ૬૩૨માં તિબેટના બૌદ્ધ રાજાએ બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રો મેળવવા પોતાના એક એલચીને હિંદ મોકલ્યો હતો. ઇત્સીંગ હિંદમાં ગાળેલો સમય ઇ. સ. ૬૭૧-૬૮૫ છે, અને તે અહિં જણાવે છે કે તિબેટમાં બૌદ્ધ ધર્મ પ્રચલિત નથી. પણ આપણને ખબર છે કે પાર્સોમાંથી કેટલાક જુએન-સાંગના સમયમાં બૌદ્ધ થઇ ગયા હતા, તથા તેના વખતમાં તિબેટ પણ બૌદ્ધમતવાદી દેશ હતો.

પાપના પાત્ર થયા વિના ત્યાં તેનું આચરણ થઈ શકે છે. પરંતુ કેટલાક ભાષાંતરકર્તાઓ આનો ખોટો અર્થ સમજાવે હતા; ખરો અર્થ ઉપરના જેવો નથી, જે મેં અન્યત્ર સંપૂર્ણ રીતે સમજાવ્યો છે.

ચીનનો સિંધુ જે વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરે છે તે પૈકી ત્રિચીવર સિવાય બીજી કંઈ પણ વસ્તુ ખુદ્ધે રચેલા નિયમો અનુસાર નથી. જો અવિહિત વસ્ત્ર પહેરવાથી કોઈ પાપ થતું હોય તો આપણે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

હિંદુસ્તાન જેવા ઉષ્ણ દેશમાં બધી ઋતુમાં ગ્રાણુનું એક જ વસ્ત્ર માણસ પહેરી શકે છે, પણ હિમાચાલિત પર્વતોમાં અથવા શીત ગામડાઓમાં, નિયમોનું પાલન કરવાની ઈચ્છા હોવા છતાં માણસ (વધુ કપડા વિના) નિભાવી શકતો નથી. વળી શરીરની તંદુરસ્તી જાળવવી, તેમજ આપણું કાર્ય આગળ કયે જવું એવો આપણને ખુદનો નિષ્ણાસ ઉપદેશ છે; દેહક્રમન તથા કબ્જનો ઉપદેશ પાખંડીઓ કરે છે. આપણા ગુરુને અવમાનો અથવા તો બીજાને અનુમત્તે; એ બેમાંથી કયો માર્ગ તમે લેશો ?

પણ નથી. લિપનો સંસ્કૃતમાં 'પેદું' આચ્છાદિત કરવાનું વચ્ચે
એવો અર્થ થઈ શકે. એ કેવી રીતે ઘનાવવામાં આવે છે તેનું
અહિં હું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપીશ. કપડાનો એક કટકો એવી
રીતે કાપો કે તેમાં પીકનો ભાગ હોય નહિ અને એક અણુ
ખુણ્ણ રહે. એને બાંધ લગાવવાની હોતી નથી. માત્ર એક જ
કટકો લેવામાં આવે છે અને તે પહેરી શકાય એટલો પહોળો
ઘનાવવામાં આવે છે. કપડાના ખસા નરક્ની બાંધનો ભાગ
પહોળો હોતો નથી અને તે ડાબા હાથ તરફ હોય છે; એ
પહોળું તથા મોટું હોવું જોઈએ નહિ. જમણા હાથ તરફ તે
બાંધવામાં આવે છે જેથી પવન શરીરને લાગે નહિ. તે ઘણું
જાડું તથા ગરમ ઘનાવવા તેમાં ૩ તથા ૬ ન ઘણું ભરવામાં
આવે છે, અગર ક્યારેક જમણા હાથ તરફ તે સીવી દેવામાં
આવે છે, અને માણસની ઉંચામાં ઉંચી બાજુએ પટ્ટીઓ લગા-
વવામાં આવે છે. એ વસ્ત્ર ઘનાવવાના આવા મૂળ નિયમો છે.^૧

જ્યારે હું પશ્ચિમમાં હતો ત્યારે આ વસ્ત્રના કેટલાક
કટકા મેં જોયા હતા; ઉત્તર તરફના (સૂલિ વગેરે) ધર્મગુરુઓ
આમાન્ય રીતે તે લાવે છે અને પહેરે છે. નાલન્દ વિહાર નજીક
એકે જગ્યાએ તે (વસ્ત્ર) આપણા જોવામાં આવતું નથી,
કેમકે ત્યાં એટલી બધી ગરમી છે કે એવા વસનની ત્યાંના

૧ મત્સીંગ કેવા પ્રકારના વસ્ત્રનું વર્ણન કરે છે એ ૨૫૪
સમજાવતું નથી. શુંદરી એક મૂર્તિમાં તેની છાતી પર એક વસ્ત્ર
જોવામાં આવે છે, જેને ડાબી બાજુ તરફ એક ઘણી નાની બાંધ
છે. કાચ એ મત્સીંગનું 'વિશિષ્ટવસ્ત્ર' હોઈ શકે.

લોકોને જરૂર પડતી નથી. ઠંડા મુલકના લોકો માટે બુદ્ધે એ (વસ્ત્ર)ની પરવાનગી આપી હતી. (એને મળતા ચીની વસ્ત્રમાં) પાછલું અને ખુટ્ટું ખભું યોગ્ય નિયમો પ્રમાણે ધનાવવામાં આવે છે, પણ જમણા હાથ તરફના એના ભાગ સથે એક વધુ (કટકો) હોય છે, એટલે એ પ્રમાણે એ અવિહિત બને છે. જો માણસ યોગ્ય નિયમો વિરુદ્ધ વર્તે તો, તે અપરાધી બને છે. સખત ઠંડીથી પોતાનું રક્ષણ કરવા માણસ લિપ વસનથી પોતાનું પેદું આચ્છાદિત કરી શકે છે, અથવા હિમ શમાવવા જાડો જલ્લો પણ તે પહેરી શકે છે.

બુદ્ધની પ્રતિમાઓ અથવા અન્ય સંમાનનીય સંતો આગળ માણસે પોતાનું ખભુ ખુટ્ટુ રાખવું એ સામાન્ય છે, પણ તે પર વસ્ત્ર ઓઢવાથી અપરાધ થાય છે. ધરખાર ત્યજવા એટલે ઉપાધિમુક્ત બનવું.

જો શીયાળામાં માણસ ઘરમાં રહેતો હોય તો, તે સગડીનો ઉપયોગ કરી શકે છે, અને ઘણા કપડા પહેરવાની ઠંડાકૂટમાં પડવાની જરૂર રહેતી નથી. બીમારીને લીધે જો જાડા કપડાની કોઈને જરૂર જણાય તો નિયમોનુ ઉલ્લંઘન ન થાય એવી રીતે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તે કામચલાઉ તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. પણ ચીનમાં શીયાળામાં કડકડતી ઠંડી પડે છે, જે શરીરને લેદે છે અને તેથી ગરમ કપડા વિના આપણું જીવન ત્યાં ભયમાં આવી પડે છે. ધર્મમાં આ એક નકાન વિધન છે, પરંતુ આવા દેશના લોકોનો પણ મોક્ષમાં સમાવેશ થવો જોઈએ.

ત્હમારી માંયો ચોરસ, અને ખલુ ખુલ્લુ રાખો જેથી ગૃહસ્થોથી ત્હમે જુદા ઓળખાઈ આવો, અને કડકડતી ઠંડીમાં લિપને બદલે એ પહેરો. જો કે યોગ્ય નિયમો અનુસાર તે નથી, છતાંય કામચલાઉ તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે, કેમકે આપણી જાતનું રક્ષણ કરવાનો એમાં આશય છે. જેમ ચક્રને તેલની જરૂર પડે છે (તેમ આપણી જાતને) ઉબાની જરૂર પડે છે. (જ્યારે આપણે નિયમ વિરુદ્ધ રહેતા હોઈએ) ત્યારે આપણે ઘણું શરમાવું જોઈએ. જો (અવિહિત વસ્ત્ર) પહેર્યા વિના આપણે શીયાળામાં રહી શકીએ તો તો ઘણું સારું. ઝલ્લો, પાચળમા, મુરવાલ અને ખંભીશ જેવી ખીજ વસ્તુઓ કદી વાપરવી જોઈએ નહિ; (જો ત્હમે કામચલાઉ એ વસ્તુઓ વાપરો તો પણ) શીયાળો વીત્યા બાદ તે કપડા ત્હમારે ન જ પહેરવા જોઈએ.

વળી કેટલાક ‘ ખંડી ’ (Half Shirt) પહેરે છે જેની પરવાનગી બુદ્ધે કદી આપી નથી. આ ઉપાધિયુક્ત જગતથી દૂર લાગતા અને અગત્યના માર્ગે ચાલતા, (બુદ્ધના) ઉદાત્ત હૃદય તરફજ આપણે જોઈએ છીએ અને તદનુસાર જ વર્તીએ છીએ. (બુદ્ધના આદેશોનું પાલન કરવાનું) કોઈ કદાચ ચૂકે, પરંતુ નરનો દાખલો શીખવી કે બેસાડી કોઈએ ખીજને કદી ખોટું રત્તો દોરવા જોઈએ નહિ.

જુના આચારોને બદલે, બેશક, નવા ત્હમે દાખલ કરી શકો છો. ત્યારે એમ કહી શકાય કે ત્હમે બધા શાઉ-શીહ^૧

૧ હો-નાનમાં સુંગ પર્વતની દક્ષિણે આ પર્વત આવેલો છે. શાઉ-શીહ પરનું એક પ્રસિદ્ધ મંદિર શાઉ-લિન કહેવાતું હતું.

પર્વત પર (ચીનમાં) (વિહારમાં) સાથે બેસી, હિંદના ગૃધ્રકૃટ (પર બેસનારા) જેટલા જ ઉન્નત ત્હમે બધા ત્હમારી જાતને બનાવો છે, અને રાજગૃહ શહેરમાં જાણે ત્હમે બધા એકત્ર થતા હો એમ લાગે છે, તેમજ ચીનની રાજધાનીના બધા માણસો સાથે ત્હમે સંબંધ ચલાવો છો.

(બુદ્ધગયાના) મુચિલિન્દ સરોવર સાથે (ચીનની ' હ્વાંગ-હો નામનો) મ્હોટી નદીના નિર્મળ પ્રવાહનો સંગમ થાય છે. હ્મી-હ્યુ^૧ ની કીર્તિ બોધિવૃક્ષની દીપ્તિ જેવી છે, જેના ' શેતુરવૃક્ષના ક્ષેત્રની જગ્યાએ સમુદ્ર થઈ જાય નહિ ત્યાં મુધી, અથવા કલ્પશીલા તથા પૂરેપૂરી ઘસાઈ નહિ જાય ત્યાં મુધી '² દીપ્તમાન કીર્તિ આબાદ છે, અને સદા આબાદ રહેશે. તો (બુદ્ધની) પ્રશસ્તિ કરવી ઘટે છે. તેના સિદ્ધાંત અનુસરવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ. સૂર્યસમ બુદ્ધ અસ્ત પામ્યા છે, અને ભાવિયુગો માટે પોતાની પાછળ પોતાનો સિદ્ધાંત તે મૂકી ગયા છે. જો આપણે તેના સિદ્ધાંતનું આચરણ કરીએ તો, આપણા તે મહાન ગુરુ સમક્ષ જાણે આપણે રહેતા હોઈએ તે બરાબર

૧ શાન હાઇ-કોંગના એક દ્વીપનું આ નામ છે; પણ એ એક વૃક્ષનું નામ હોય એવી રીતે ઇત્સોંગ અહિં એનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૨ ' શેતુરવૃક્ષના ક્ષેત્રની જગ્યાએ સમુદ્ર થઈ જવો ' એ લાંબા સમય માટે એક ચીની ઉપમા છે. કલ્પ=જેટલા વખતમાં દેવદૂત (Angel) પોતાની પાંખ વડે એક મ્હોટી શીલા ઘસી નાંખે તેટલો સમય.

છે; જે તેના ઉપદેશ વિરુદ્ધ આપણું વર્તન રાખીએ તો આપણામાં ઘણા અપરાધો આવિર્ભૂત થશે. તેથી એક સૂત્રમાં^૧ કહ્યું છે: ‘ મહારા આદેશોનું ચોખ્ખ આચરણ કરો તો પછી હું આ જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાઉં છું જ. ’

કેટલાક કદાચ આમ કહેશે: ‘ ગત યુગોના સદાચારી માણસો (ચીની આચારો વિરુદ્ધ) કાંઈ બોલતા નહોતા; તો પછી આપણે, ત્યાર પછી થયેલા માણસોએ, તે નિયમો શા માટે બદલવા જોઈએ ? ’ પણ એમ કહેવું જોડું છે, કેમકે આપણે માણસનું નહિ પણ ધર્મનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. આ મુદ્દા પર બુદ્ધિ આપણને સ્પષ્ટ બોધ આપ્યો છે.

વિનય-પિટકમાં આપેલા નિયમો સાથે સરખાવતાં એમ માલમ પડે કે અન્નવસ્ત્ર પરત્વેના ત્હમારા આચારોમાં કાંઈ ચૂક નથી તો, ત્હમારે તે પાળવા જોઈએ. નિયમોનું આચરણ કરવું પણ તે શીખવા નહિ એ મુશ્કેલ છે. નિયમો શીખી રહ્યા બાદ જે વિદ્યાર્થી તે મુજબ વર્તે નહિ તો તે માટે ગુરુ ઠપકાપાત્ર નથી.

વળી હું પદ્યમાં કયું છું: ૨

‘ માણસના જીવનમાં, અન્ન અને વસ્ત્ર પ્રથમ અને અગત્યના છે, માણસને પુનર્જન્મના ક્ષેત્રમાં ખાંધતી એ બે વસ્તુઓ શુંખલા અને ભેડી છે.

તે ઉમદા ઉપદેશનું અનુસરણ કરવાથી

૧. ૧ ધણેભાગે મહાપરિનિર્વાણસૂત્ર.

૨. ગુજરાતી અનુવાદ મઘમાં જ આપ્યો છે. -લા. મં. ૨.

માણસને શાંતિ અને મોક્ષ લાવશે.
 જો તે સ્વાર્થ દોર્યો ચાલશે તો
 પાપ અને દુઃખ તેને ખેંચી જશે.
 મુર મનુષ્ય ! સાવધ રહે, કર્મનું પ્રતિકૂળ વ્યક્ત છે,
 આઠ પ્રાણો ત્હમારા દેહમાંથી ચાલ્યા ગયા પછી,
 પાંચ જણે ત્હમને ડરાવશે નહિ.
 પંકમાં પડેલા રત્નની માફક ત્હમે સદા શુદ્ધ રહોઃ
 કમલપત્ર પર વિરાજતા ચાકળ-ગિંદુઓ જેટલા સ્પષ્ટ (ખુલ્લો).
 શરીરનું આચ્છાદન ધાય એટલા વસ્ત્રો પૂરતાં છે.
 કુધાથી મૃત્યુ ન ધાય-એટલો ખોરાક ખસ છે.
 મનુષ્ય કે દેવનું નહિ પણ મોક્ષનું અન્વેષણ કરો.
 'મૂતાડોનું' આચરણ કરી તમારું જીવન વ્યતીત કરો. '

' નવ લોકના શૂન્ય જન્મને અવમાનો. દશ દશાનો પરિ-
 પૂર્ણ ક્રમની અભિલાષા ધરાવો. દાનનો સ્વીકાર કરવામાં, ૫૦૦
 અર્હંતો વત્યાં હોય, એવી રીતે ત્હમે વર્તો. આશિર્વાદનો
 આપતી વખતે ૩,૦૦૦ લોકને (10000) તે આપવાની
 ત્હમે આશા રાખો.

પ્રકરણ ૧૧ મું

કપડા પહેરવાની રીત

હવે હું, ધાર્મિક વસ્ત્રો પહેરવાની રીત તથા પટીઓના ઉપયોગનું, વિનય અનુસાર, વર્ણન કરું છું.

પાંચ હાથ લાંબા એક કપડાનો કટકો લેા અને તેને ત્રેવડો કરો. ખલાના સીવેલા ભાગ પર, ગળાથી ચાર-પાંચ આંગળ પર, પાંચ આંગળ પહોળો ચારસ કટકો બન્ને તરફ લગાડવાનો હોય છે; તેની ચાર બાજુ સીવી લેવામાં આવે છે. આ ચારસ કટકાના મધ્ય ભાગમાં એક નાનું છિદ્ર પાડો, અને તેમાં થઇને એક પટી ખોસો. ખંભીશનો પટી જેવડી એ પટી રેશમી કે સુતરાઉ હોઇ શકે. તેની લંબાઇ માત્ર બે આંગળ હોવી જોઇએ, જેના બન્ને છેડા સખત સાથે બાંધી દેવા જોઇએ, અને બાકીનો ભાગ કાપી નાંખવો જોઇએ. કાણાઓમાં થઇ એક વધુ પટી લગાડો, અને બીજી પટી ઉપર થઇને પસાર થાય એવી રીતે તે બહાર ખેંચો; એ પ્રમાણે તેને બે પટીઓ હોય છે. અંદરના ગાંઠો એ વસ્ત્રના સીવેલા ભાગ પર વક્ષઃસ્થળ પર આવે છે. ગાયના બંધનો ખંભીશના જેવાજ હોય છે. નિયમો આવા છે (એ વસ્ત્ર તૈયાર કરવાના)^૧.

આમ મેં વસ્ત્રો વિષે યોગ્ય નિયમો વર્ણવ્યા છે, પણ

૧ આખું વર્ણન અસ્પષ્ટ છે અને અનુવાદ (અંગ્રેજી) કેવળ ક્ષમચલાઉ જ છે.

(એમાં) માત્ર મહત્વના મુદ્દાઓજ આપ્યા છે. એ રીત માટે ઠીક માહિતી મેળવવાની ત્હમારી ઇચ્છા હોય તો આપણે એક-એકને મળીયે ત્યાં મુખી ત્હમારે ગ્રહ જોવી જોઈએ. વચ્ચની કિનારી પર પણ પટીઓ લગાડવામાં આવે છે. માણસ પોતાની ઇચ્છાનુસાર વચ્ચનો છેડો ઉઘી લઈ શકે છે; બુદ્ધે એની પરવાનગી આપી હતી. ભોજન સમયે (નાની તથા નીચી ખુરશી પર બેસતી વખતે) છેડાની બન્ને બાજુ પર એક પટી તથા બાંધણુ લગાવવા જોઈએ. છેડો મહેજ ઉઘી ચઢાવી તેને આગળના ભાગ પર બાંધવો. આ અગત્યનો નિયમ છે. ત્યારે માણસ વિહારમાં કે અંધના સભ્યો આગળ હોય ત્યારે પટીઓ પહેરવી કે ખભુ ખુલ્લુ રાખવું એ આવશ્યક નથી. પરંતુ વિહાર બહાર જતી વખતે કે કોઈ ગૃહસ્થના ઘરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે તે પહેરવાં જોઈએ; બીજા પ્રસંગે માણસ તે ખભા ઉપર રાખી શકે છે. ખાનગી કામ કરતી વખતે માણસ ગમે તે પ્રમાણે તે પહેરી શકે છે. બુદ્ધની પ્રતિમા આગળ માણસે તે (વસ્ત્રો) નિયમસર પહેરવા જોઈએ.

વચ્ચનો જમણો છેડો લઈ તે ડાબા ખભા પર નાંખવો, અને તે પાછળ લટકતો રહેવા દેવો, પણ તે હાથ પર ન રાખવો જોઈએ. જો માણસને પટીઓ રાખવાનું મન હોય તો, આખું ખભુ પ્રથમ ઉઘાડું કરવું જોઈએ અને અંદરના બાંધણુથી તે પીઠ પર લેવું. વચ્ચનો છેડો ફરીથી ખભા પર અને વચ્ચ-ગળાની આસપાસ આવવા દો. બન્ને હાથો વચ્ચની નીચે આવે છે; વચ્ચનો બીજો છેડો આગળના ભાગ પર લટકે છે. અશોક રાજાની પ્રતિમાને આ પ્રમાણે વચ્ચ પહેરાવવામાં આવ્યું છે.

ચાલતી વખતે છત્રી ઝાલવાની રીત અતિ આકર્ષક છે; આદેશ પ્રમાણેજ ઉત્તરીય વસ્ત્ર નિયમસર પહેરવું જોઈએ. છત્રી વાંસની પટ્ટીઓથી ગુંથાવવી જોઈએ, અને વાંસની છાખડી જેટલી પાતળી બનાવવી જોઈએ, પણ તે બેવડી આચ્છાદિત કરવી ન જોઈએ. પોતાની મરજી મુજબ તેનું કદ એ કે ત્રણ ફીટ (બ્યાસ જેટલું) હોઈ શકે. મધ્યબિંદુ બેવડું, રાખવું જોઈએ કે જેથી તેમાં ઢાંડો આવી શકે. ઢાંડાની લંબાઈ ઢાંકણની પહોળાઈના પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ. વંશ-ઢાંકણ પર વાર્નિશ લગાવી શકાય છે. તે વાંસને બદલે બરડનું પણ ગુંથી શકાય છે; આ નેતરના ટોપને મળતું આવે છે. જો એ ગુંથણીમાં કાગળ દાખલ કરવામાં આવે તો તે વધારે મજબુત બને છે. ચીનમાં આપણે આવી છત્રી વાપરતા નથી. તોપણ એ એક અતિ અગત્યની વાપરવા જેવી વસ્તુ છે. અણુધાર્યા વર્ષાદના આપટા વખતે આપણા કપડાનું ભીંજાશથી રક્ષણ થાય છે, અને ગ્રીષ્મના પ્રચંડ તાપમાં આપણે ગરમીથી મુક્ત રહી શકીએ છીએ. છત્રીનો ઉપયોગ વિનયના નિયમો અનુસાર જ છે અને તે આપણા શરીરને લાલકારક છે; અને તે વાપરવામાં કશી હાની નથી. આ પ્રમાણે એ વાતનો વિચાર કરતાં આપણને માલમ પડે છે કે છત્રીનો ઉપયોગ અતિ અગત્યનો છે. પણ ચીનમાં તે વપરાતી નથી.

કાપાયનો ઉપલો છેડા ચીનમાં સામાન્ય રીતે હાથના આગલા ભાગ પર લટકે છે. જે જે હિંદી ધર્મગુરુઓ ચીન આવ્યા તે બધા ચીની રીત જ અનુસરતા. મુંવાળા રેશમનું

ખનેલું કાપાય ખલા પરથી નીચે સરસી જાય છે, એ પ્રમાણે તે ખાલું પર સ્થાપવાનો આચાર થાય છે, જે આચાર વિહિત નિયમ વિરુદ્ધ છે.

પછી જ્યારે ચીનનો ત્રિપિટક-આચાર્ય^૧ (હિંદ) આવ્યો ત્યારે તેણે કાપાય (કાળા) ખલા પર લટકતું રહેલું જોઈએ એવી હિમાયત કરી હતી, પણ આ પ્રધાને નાપસંદ કરનાર બીજા કેટલાક સ્થવિર આચાર્યો છે. પુરાણા આચાર્યોની સામાન્ય ભૂલ આપણે જ્યાં જઈએ ત્યાં જોવામાં આવે છે.

ત્રિચીવર સંબંધના વિષયમાં, (અત્યાર સુધી વપરાતી) લાંબી દોરીઓને બદલે જો ત્હમે થોડી ટુંકી પટ્ટીઓ મૂકો તો, નિય-
માનું કશું ઉલ્લંઘન થતું નથી. સામાન્ય પાયલમાની જગ્યાએ જો ત્હમે શરીરના નીચલા ભાગ પર એક આખું વસ્ત્ર વીંટાળો તો, સીંચવાની ભાંજગડ ત્હમને રહેશે નહિ. લોટો, ભિક્ષાપાત્ર, તથા ત્હમારી પાસે હોય તે બધીય ચીજો ત્હમારા ખલા ઉપર લટકતી રહેવી જોઈએ ત્હમારા શરીરની બાજુએ પહોંચે એ પ્રમાણે તે વસ્તુઓ લટકતી રહેવી જોઈએ, અને આગલી વસ્તુ પાછળથી બીજી વસ્તુ સાથે આડી આવવી ન જોઈએ. આ ચીજો લટકાવવા માટે વપરાતી દોરી લાંબી હોવી નથી. પણ તે ખલા ઉપર રહે એટલીજ હોવ છે. જો એ ચીજો છાતી ઉપર લટકતી રહે તો શ્વાસ સહેલાઈથી લઈ શકતો નથી, અને યોગ્ય નિયમો પ્રમાણે તે (ચીજો) એ પ્રમાણે રહેવી જોઈએ નહિ.

૧ અહિં જુએન-ભાગ વિવક્ષિત છે.

લોટાની થેલી વિષે હું આગળ ઉપર લખીશ.^૧ ખલા ઉપરથી લટકતી વસ્તુઓને, ઉત્તરમાં સૂલિના લોકો એકમેક સાથે આડી આવવા દે છે; તે પ્રદેશમાં આ નિયમોમાં સુધારા થયા હોય એમ લાગે છે, પણ તે નિયમો ખુદ્દમણીત નથી.

જે તહમારી પાસે વધારાના કપડા હોય તો, કાપાય (જે તહમે પહેરે છે) પર તથા (તહમે લઈ જાય છે તે) વાસણ પર તે તહમે ખલા ઉપર પહેરે.

જે તહમે દેવમંદિર કે કોઈ ગૃહસ્થને ઘર જાય તો, તહમારે તેના ખંડ (Hall) આગળ જવું જોઈએ, તહમારી છત્રી નીચે મૂકવી જોઈએ, અને પછી જે વસ્તુઓ લટકતી રાખવાની હોય તે લેગી કરવી જોઈએ. આવનાર માણસને પોતાની વસ્તુઓ ટીંગાડવા માટે ખંડની દીવાલ પર હાથીઠાંતની ઘણી કડીઓ લગાવવી જોઈએ. ખીલુ બાળતો માટે ૨૬ મું પ્રકરણ જુઓ, જેમાં મિત્રને મળવાના નિયમો આપ્યા છે.

ન્યારે કાપાય પાતળા રેશમનું બનાવવામાં આવે છે ત્યારે તે અતિ બારીક હોય છે અને ખલા પર રહી શકતું નથી; અને ન્યારે તહમે પૂજા કરતી ધખતે નમન કરે છે ત્યારે તે ઘણુંખડું જમીન પર સરી જાય છે. સંહેલાઈથી સરી ન પડે એવા કોઈ કપડાનું તે બનાવવાની તહમારી ઇચ્છા હોય તો, ખરબચડું રેશમ કે મુંવાળી સફેદ શણ તે માટે ઉત્તમ છે.

૧ ધર્સીંગ આ વચન જૂલી જાય છે.

ચીની મંકશિકા-એ વસ્ત્ર લે ત્હમે એક હાથ વધારે લાંબુ રાખો તો તે બરાબર થશે. સંકશિકા પહેરવામાં ત્હમારે જમણા ખભું ઉઘાડુ રાખવું જોઈએ, અને ફક્ત ડાંબુ ખભું જ આવશ્યકિત કરવું જોઈએ.

માણસ જ્યારે પોતાના આવાસમાં હોય છે ત્યારે મંક-શિકા તથા નિવાસ જ સામાન્ય રીતે પહેરવામાં આવે છે. પણ જ્યારે તે બહાર જાય છે અને પ્રતિભાની પૂજા કરે છે ત્યારે તેણે બીજા વધારાના કપડા પહેરવા જોઈએ. હવે નિવાસ પહેરવાની રીત હું સંક્ષેપમાં વર્ણવીશ. મૂલસર્વાસ્તિ-વાદનિકાયના સ્વીકૃત નિયમો મુજબ, નિવાસ એ પાંચ હાથ લાંબા અને ચાર હાથ પહોળા કપડાનો એક કટકો છે. પોતાને મળી શકે તે પ્રમાણે તેનું કપડું રેશમનું કે શણનું હોઈ શકે.

હિંદીઓ તે એકવડું જ રાખે છે, જ્યારે ચીનાઓ તે બેવડું કરે છે; તેની લંબાઈ કે પહોળાઈ નિશ્ચિત હોતી નથી. શરીર (ના નીચલા ભાગ)ની આબુખાબુ તે વીંટાળી, નાભિ ઢંકાય ત્યાં મુધી તે ઉંચે ખેંચવું. હવે ત્હમારા જમણા હાથ વડે ઉપલો છેડા ડાબા હાથ તરફ પકડો, અને (ડાબા હાથ વડે) ત્હમારા જમણા હાથ તરફનો અંદરનો બીજો છેડા બહાર ખેંચો. ત્હમારા ઉત્તરીય વસ્ત્રના ડાબા છેડાથી ત્હમારી ડાબી ખાણુ ઢાંકો, (અને જમણા છેડાથી જમણી ખાણુ).

નિવાસના બન્ને છેડા બન્ને હાથ વડે બરાબર આગળ લાવી, વચમાં તેને ભેગા કરી તેના ત્રણ આમળા મારો.

પછી ત્હમારી પીઠ પાછળ ત્રણ ગાંઠ મારે; આશરે ત્રણ આંગળ ઉંચે તે ખસેડો, અને પછી મુમારે ત્રણ આંગળ નીચે અંદરના ભાગે ખોસો. હવે જો કાયબન્ધન ન હોય તોપણ તે ખસી જશે નહિ. હવે આશરે પાંચ હાથ લાંબો કમર-પટ્ટો લો, અને આંકડાવાળો ભાગ જરાખર નાભિ નીચે લાવો અને ત્હમારા નિવાસનો ઉપલો છેડો બાંધી દો.

કમર-પટ્ટાના બન્ને છેડા ત્હમારી પીઠ પર આવવા નોંધ્યે અને એક બીજા પર થઈ પસાર થવા નોંધ્યે; પછી તેજમણી તથા ડાબી બાજુ પાછા પાછળ ખેંચી લેવા નોંધ્યે; (આગલા ભાગ આગળ) બન્ને છેડા જોડી ત્હમે ત્રણ ગાંઠ મારો ત્યારે ત્હમારા હાથથી તે સખત ઢબાવવા. જો કમરપટ્ટો ઘણો લાંબો હોય તો, તે કાપી નાંખવો; જો તે ઘણો ટુંકો હોય તો, તેની સાથે બીજો થોડો ભાગ જોડવો. કમરપટ્ટાના બન્ને છેડા સ્ત્રીવવા કે શણગારવા ન નોંધ્યે.

નિવાસ પહેરવાની ઉપર વર્ણવેલી રીત, સર્વાસ્તિવાદ નિકાયને બીજા નિકાયોથી ભુલેા પાડે છે, અને તે પરિમણ્ડલ નિવાસ (-યતિ) કહેવાય છે, જે ચાઇનીસમાં ' આબુબાબુ ધોતી વીંટાળવી ' કહેવાય છે. (કમર-) પટ્ટાની પહેણાઈ એક આંગળ હોય છે. જોડાની દોરી, મોઝાની દોરી વગેરે જોળ કે ચોરસ હોઈ શકે, અને તે બન્ને વિહિત છે. શણના રજા જેવી વસ્તુ વાપરવાની વિનયગ્રંથોમાં છૂટ નથી.

ત્યારે હવે નાની ખુરશી કે પાટલા પર બેસો ત્યારે ત્હમારા ઉત્તરીય વસ્ત્રની ફલક આગળ ત્હમારે નિવાસનો ઉપસો ભાગ પકડવો જોઈએ, અને ત્હમારું નિવાસ તરતજ ઉંચે ખેંચી લેવું જોઈએ કે જેથી તે ત્હમારી જઘા નીચે આવી શકે. ત્હમારા ખન્ને જાનુ આચ્છાદિત કરવા જોઈએ, પણ ત્હમારો ધુંટણ નીચેનો ભાગ ખુલ્લો રાખવામાં કાંઈ દોષ ગણાતો નથી.

ત્યારે કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર માણસ જાય ત્યારે નાભિથી પગના નળા ઉપર ચાર આંગળા મુધીના ભાગ પર નિવાસ પહેરવું જોઈએ એવો નિયમ અનુસરાય છે. પણ ત્યારે આંખો વિહારમાં હોઈએ ત્યારે, પગનો નીચલો ભાગ અનાચ્છાદિત રાખવાની પરવાનગી છે. આ નિયમ યુદ્ધે પોતે જ ઘડ્યો હતો, અને તે આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તેમ મુદ્ધારવો જોઈએ નહિ. શાસન વિરુદ્ધ વર્તવું તેમજ આપણો સ્વાર્થ સાધવો—એ ઉચિત ન લેખાય. ત્હમારું નિવાસ જો લાંબુ હોય અને તે જમીનને અડે તો, શ્રદ્ધાશીલ ગૃહસ્થે આપેલા પુનિત દાનને ત્હમે કલંકિત કરો છો, તેમજ તે મહાન ગુરુના આદેશની ત્હમે અવગણના કરો છો.

મહારા આ પ્રેમાળ મૂલ્યનોતું ત્હમારામાંથી કોણ અતુસરણ કરશે ? દશસહસ્ર ધર્મગુરુઓમાંથી એકજ એવો નીકળે જે મહારા કથનો પર ધ્યાન આપશે એમ હું ઇચ્છુ છું. હિંદમાં પહેરવામાં આવતું નિવાસ શરીરના નીચલા

લાગ પર આડું વીંટાળવામાં આવે છે. નિવાસ તરીકે વપરાતું, સફેદ મુંવાળું કપડું બે હાથ લાંબુ હોય છે, અથવા કેટલીક વખત એથી અધું (—એક હાથ) હોય છે.

ગરીબ લોક આ કપડું મેળવી શકતા નથી (નિર્ણિત નિવાસમાં નોંધએ એટલું). (ખર્ચ બચાવવા) કપડાના બન્ને છેડા બેડી, સીવી લઈ શકાય છે, અને તેના ખુલ્લા ભાગમાં પગ દાખલ કરી શકાય છે. એ પ્રમાણે તે (નિવાસની) ગરજ સારે છે.

કપડા પહેરવા સંબંધી બધા નિયમો વિનયશ્રંધમાં નોંવામાં આવે છે. મેં માત્ર મહત્ત્વના મુદ્દાઓનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું છે. એ વિષે સૂક્ષ્મ ચર્ચા તો આપણે મળીએ ત્યારે જ થઈ શકે.

વળી પરિત્રાજકના બધાય વચ્ચે ‘કન્દ’^૧ (પીળા રંગ) થી રંગોવા નોંધએ. ટી-હુ આંગ—(*Rehmannia Glutinosus*), પીત ચૂર્ણ (Yellow Powder), અથવા કાંટાળા નીએહ—વૃક્ષ—(*Pterocarpus indicus*)—માંથી એ રંગ બનાવી શકાય છે. આ રંગોને રાતી માટી રાતા પથ્થરના ચૂર્ણના રંગો સાથે મિશ્ર કરવા પડે છે. રંગ ઘણા ઘેરો કે ઝાંખો ન થાય તે પર ધ્યાન આપવું નોંધએ.

ખર્ચ બચાવવા, ફક્ત ખજુર, રાતી માટી, રકતાશ્મ ચૂર્ણ,

૧ કન્દ-૬ અથવા ગન્દ-૬: સંસ્કૃત શબ્દ લાગે છે.

જંગલી ઘેર (Wild Pear) અથવા દુ-ત્તે (જાંબુડીયા માટી) વાપરી શકાય છે.

આ રંગોથી કપડું તવઈ લાય છે, પરંતુ બીજા વસ્ત્રની જરૂર પડે એટલું તે કાટી જતું નથી.

શેતુર વૃક્ષની છાલમાંથી બનાવેલો રંગ, તેમજ ભૂરા અને લીલા રંગો નિષિદ્ધ છે. ખરો જાંબુડીયો તથા આંખો બદામી રંગ પશ્ચિમમાં (હિંદમાં) વપરાતા નથી.

જોડા તથા ચંપલ પરત્વે, બુધ્ધે થોડા નિયમો ઘડ્યા છે. લાંબા જોડા કે રંગીન (લીટીવાળી) ચંપલ શાસન વિરુદ્ધ છે. બરતબરેલી કે શણગારેલી ગમે તે વસ્તુ વાપરવાની બુધ્ધે રજા આપી નથી. ‘ ચર્મના નિયમો ’^૧ નામક પુસ્તકમાં એ સવિસ્તર સમજાવવામાં આવ્યું છે.

---

૧ વિનયના આ ગ્રંથનો અનુવાદ ઇત્સંગિ કર્યો હતો; તે કોટીઅન સંગ્રહમાં જ માત્ર મોજુદ છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું

લિક્ષુણીના કપડા તથા મરણક્રિયા સંબંધી નિયમો

લિક્ષુણીનો ચીની પહેરવેશ સમાન્ય સ્ત્રીઓના જેવો જ છે, અને તે પહેરવાની હમણાની પ્રચલિત પ્રથા યોગ્ય નિયમોથી ઘણી વિરુદ્ધ છે. વિનય પ્રમાણે, લિક્ષુણી માટે પાંચ વસ્ત્ર હોય છે :

૧. સંઘાતી.
૨. ઉત્તરાસંગ.
૩. અન્તર્વાસ.
૪. સંકક્ષિકા.
૫. કુસૂલક. (Skirt)

આ પૈકી પહેલા ચારની રીત તથા નિયમો સંઘના સ્થવિર સભ્યોના જેવા જ છે, પણ નિવાસનો એક ભાગ જુદો છે. સંસ્કૃતમાં લિક્ષુણીનું નિવાસ 'કુસૂલક' કહેવાય છે, જેનું ભાષાંતર ' પેટી જેવું વસ્ત્ર '—છી થાય છે, કેમકે તેનો ઘાટ એક નાની પેટી (કુસૂલ)ના જેવો છે, અને તેના ખન્ને છેડા સાથે સીવવામાં આવે છે; તેની લંબાઈ ચાર હાથ, અને પહોળાઈ બે હાથ હોય છે. તે નાભિ મુધી (શરીર) આચ્છાદિત કરે છે, અને પગની ઘુંટી ઉપર ચાર આંગળ મુધી તે નીચે આવે છે. તે પહેરતી વખતે, તેમાં પગ ધાલવા જોઈએ, અને

પછી નાલિની ઉચે તે ખેંચવું. કમરની આબુખાબુ તેને સંકેરી પીઠ પાછળ તે ખાંધવું જોઈએ.

- લિલ્હુણીના કાયંબ-ધન કે પટીના નિયમો તથા માપો લિલ્હુના જેવા જ છે. એના વક્ષસ્થલ કે બે બાબુ તરફ કાંઈ ગાંઠ કે કપડા હોવા જોઈએ નહિ.

પણ જ્યારે તેના સ્તન ઘણા વિકસ પામે છે ત્યારે-તે યુવતી હોય કે ઘરડી હોય તો પણ-વસ્ત્ર પહેરવામાં કાંઈ દોષ ગણાતો નથી.

માણસો આગળ (અનાચ્છાદિત સ્તન દર્શાવતા) લજ્જા પામવાથી જો તે નિયમોનું પાલન ન કરે તો, અથવા જો શરીરને પુષ્કળ આલૂપિત કરે તો તે ખોટું છે, અને એમ કરવાથી તે દરેક રીતે અપરાધ કરે છે. આવી અપરાધી લિલ્હુણીના મૃત્યુ વખતે (તેને કર્મે પડતાં) પાપો ઝરમર વર્ષાતા વર્ષાઈ જેવા થશે. ઘણા અપરાધો પૈકી જો એક જ તેણે કર્યો હોય તોપણ તેણે તેનો ખદલો વાળી આપવો જોઈએ. જ્યારે તે બહાર હોય છે, અથવા લિલ્હુ સન્મુખ ઉભી હોય, કે કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર જન્મવાનું નિમંત્રણ તેને આપવામાં આવ્યું હોય ત્યારે, તેનું કાપાય હંમેશા તેના ગળાની આસપાસ હોવું જોઈએ, અને તેનું શરીર તેથી ઢંકાયલું રહેવું જોઈએ; કાપાયના ખસાની પટી જોડવાની હોતી નથી. લોજન લેતી વખતે તેણે છાતી ખુલ્લી રાખવી ન જોઈએ, પરંતુ (કાપાય) નીચે થઈને તેના

હાથ બહાર નીકળવા જોઈએ. સંકલ્પિકા વસ્ત્ર પહેરવું,^૧ એક બહુ ઉઘાડું રાખવું, અથવા ‘ખમ્મીશ’ કે પાયજામા પહેરવા-
એ બધાનો બુદ્ધિ પોતે નિવેધ કર્યો છે, અને લિલ્લુણીએ એ
(વસ્ત્ર) પોતાની પાસે રાખવા જોઈએ નહિ.

હક્ષિણુ સમુદ્રના બધા દેશોમાં, લિલ્લુણીએ એક ખાસ
વસ્ત્ર રાખે છે. તે જોકે હિંદી રીત અનુસાર નથી તોપણ એ
સંકલ્પિકા જ કહેવાય છે. તેની લંગાઈ તથા પહોળાઈ બે હાથ
હોય છે. મધ્યભાગ આગળ એક કુટ સિવાય તેના છેડા સીવી
દેવામાં આવે છે; ખૂણા એક તમ્બુ (પાછળ લઈ લેવામાં આવે)
છે, અને તેને સખત ટાંકા ભરી દેવામાં આવે છે. એ પહેરતી
વખતે, તે હાથે પકડી તેમાં માથું તથા બાજુ દાખલ કરવામાં
આવે છે. જમણુ બહુ તેમાંથી આખું બહાર રખાય છે. કમર-
પટ્ટી વાપરવામાં આવતી નથી. તેથી છાતી, નાભિ તથા જાંઘ
આજુબાજુ આચ્છાદિત થાય છે. જો, તે પહેરવાની કોઈ
(લિલ્લુણી)ની ઇચ્છા હોય તો, વિના અપશયે તે પહેરી
શકાય છે.

એ વસ્ત્ર પર બેજ પટ્ટી મૂકવામાં આવે છે; લલ્લજા ઢાંકવા
પૂરતું તે બસ છે. પણ જો એ પહેરવાની કોઈની ઇચ્છા ન હોય

૧ પોતે આગળ જણાવ્યા સાથે આ વિરોધી લાગે છે, કેમકે
આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં ઇત્સીંગ સંકલ્પિકાને લિલ્લુણીના પાંચ વસ્ત્રો
પૈકીનું એક ગણાવે છે. કદાચ અહિં ચીનાઈ સંકલ્પિકા સમજવાનું
એના મનમાં હોય, જે હિંદી સંકલ્પિકાથી જુદું છે.

તો, લિલ્હુના જેવું જ સંકલ્પિકા (વસ્ત્ર) તેણે પહેરવું નોંધ્યો. વિહારમાં કે પોતાના આવાસમાં કુસૂલક તથા સંકલ્પિકા પૂરતાં છે.

(ઇત્સીગતું ટિપ્પણ):

હિંદી ગ્રંથો તપાસતાં મ્હને સ્કન્ધાચ્છાદક વસ્ત્રતું નામ કદી જડ્યું નથી; મૂળ શબ્દ સંકલ્પિકા છે, જેનું આઈનીસમાં દી-ચી એવું સંક્ષિપ્ત નામ વપરાય છે. એ નિવાસ કહેવાતું નથી, પણ એ નામના લાવાંતરો અઘાપિ અનેક ચતા હતા.

નિયમ વિરુદ્ધના વસ્ત્રનો અસ્વીકાર કરવો નોંધ્યો, અને જે પહેરવાનો આદેશ હોય તે જ વસ્ત્ર વાપરવું નોંધ્યો. ચાર કે પાંચ હાથ લાંબા તથા દોઢ હાથ પહોળા, રેશમ કે શણના કપડાનું સંકલ્પિકા વસન બને છે. પાંચ લીટીવાળા વસ્ત્રની માફક જ તે ખભા ઉપર પહેરવામાં આવે છે. બધાય ભાગોમાં લજ્જા બરાબર ઢાંકવી નોંધ્યો; મૂત્રસ્થાનમાં પણ ખભા ખુલ્લા રાખવા ન નોંધ્યો.

આ વસ્ત્ર વસંત તથા ગ્રીષ્મઋતુમાં પહેરવું નોંધ્યો, અને ઇચ્છા હોય તો શરદઋતુમાં તથા શીયાળામાં ગરમ કપડા પહેરી શકાય છે. કમવડલુ રાખી બિલ્લા માંગી પૂરતી રીતે ઉદરનિર્વાહ ચલાવી શકાય છે.

જો કોઈનું—પછી લલે તે સ્ત્રી હોય—મન ઘણું પ્રબળ હોય તો તેને વણકર તરીકે કામ કરવાની જરૂર રહે નહિ,

તેમજ સાધારણ (ગૃહ-)કાર્ય પૂર્ણ ન-કરવું પડે; અને વળી વધુ કપડાં-ઘડીકમાં પાંચ અને ઘડીકમાં દશ-પહેરવાની યે ખીલકુલ આવશ્યકતા રહે નહિ.

કેટલાક માણસો એવા હોય છે જેઓ લોકેષણથી પ્રેરિત થઈ તેમાં વધુ ને વધુ આગળ ધપતાં, કદી પણ અધ્યયન કે ધ્યાન વિષે વિચાર કરતા નથી. વળી ખીલ, શીલ તરફ બેઠર-કાર રહી, વસ્ત્ર તથા આભૂષણ પર ઘણું ધ્યાન આપે છે. આ બધા અનુયાયીઓની સામાન્ય માણસોથી તપાસ થવાને સંભવ રહે છે. ચીન કરતાં હિંદની ભિક્ષુણીઓ ઘણી જુદી હોય છે. ભિક્ષા માંગી તેઓ ઉદરપોષણ કરે છે, અને રંક તથા સાદું છવન ગાળે છે.

અહિં એક પ્રશ્ન ખડો થઈ શકે: 'સંઘના સ્ત્રી-સભ્યોને પૂરી પાડવામાં આવતી ચીજો તથા તેના લાભો ઘણા ઓછા હોય છે, અને ઘણા સ્થળના વિહારો તેમને અન્ન પૂરું પાડતાં નથી. આમ હોવાથી, જો તેઓ પોતાના નિર્વાહ માટે કામ ન કરે તો ભરણપોષણનો કાંઈ માર્ગ રહેશે નહિ; અને જો તેઓ એમ વર્તે તો, તેઓ બહુધા વિનય-ઉપદેશ વિરુદ્ધ આચરણ કરે છે, અને જુદની આર્થ ઈચ્છાને અવગણે છે. એક માર્ગ સ્વીકારવો અને ખીજો અવમાનવો-એ વિષે તેઓ શી રીતે દશા નિર્ણય પર આવી શકે? ત્યારે માણસનું શરીર સ્વસ્થ હોય ત્યારે તેનો ધર્મ આખાદ રહે છે. આ મુદ્દાઓ પર ત્હમરો નિર્ણય સાંભળીયે એવી અભ્યર્થના છે.'

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર હું નીચે પ્રમાણે આપું છું: ‘ માણ-
સની મૂળભૂત ઇચ્છા ધરખાર ત્યજવાની હોય છે, અને તેનું
ધ્યેય મોક્ષ મેળવવાનું હોય છે. ત્રણ (વિવિધ) વૃક્ષોના^૧
પીડાકર મૂળોનો ઉચ્છેદ કરવા, તથા ચાર વહેતા ઝરાનું^૨
પાણી અટકાવવા, માણસે પૂતાકોનું પાલન કરવું જોઈએ,
તથા સુખદુઃખના લયાનક પંચથી દૂર રહેવું જોઈએ; નિખાલસ
મનથી તથા વાસનાનું દમન કરી, માણસે શાંતિના સાચે માર્ગે
ચાલવું જોઈએ. રાતદિન શીલનું પાલન કરવાથી ધર્મ સમૃદ્ધ રહે
છે. જો માણસ તેના શરીરની સગવડ જાળવવાનોજ કેવળ વિચાર
કરે તો, તે ખોટું કરે છે. જ્યારે માણસ આચારનું કડક પાલન
કરે તેમજ વિનય-ઉપદેશ પ્રમાણે, તેના વર્તનમાં નિખાલસ
રહે છે ત્યારે, નાગો, પ્રેતો, દેવો તથા મનુષ્યો તેને અનુસરે
છે અને સત્કારે છે. તે પછી. માણસે પોતાના ભરણ પોષણ
માટે શા માટે એટલી બધી ચિંતા રાખવી જોઈએ અને
(હુનિયાની) વૃથા મહેનત શા માટે કરવી જોઈએ ? ’

પાંચ વસ્ત્રો, લોટો, તથા લિક્ષાપાત્ર ઉદરનિર્વાહ માટે
‘ ભિશુણીને પૂરતાં છે; અને જીવન નિભાવવા એક નાની ઓરડી
બસ છે. ખાનગી (માલિકીની) ચીજો ઓછી કરી શકાય છે
અને એ પ્રમાણે ગૃહસ્થ-ઉપાસકોની પીડાથી વિમુખ રહી
શકાય છે; પંકનિમગ્ન મહાહર્ષ રત્નની માફક કે જળમાં

૧ લોખ, તિરસ્કાર અને મૂર્ખતા.

૨ હુનયવી વામના, જીવન-અગ્નિત્વ, સખલનરીત મત, તથા
અજ્ઞાન.

(વિરાજતા) કમળ-પુષ્પની જેમ તેઓ નિર્મળ રહી શકે છે, અને એવી રીતે તેમનું જીવન, અધમ કહેવાતા છતાં, વાસ્તવિક રીતે, પ્રજ્ઞાનુ જીવન હોય છે જે કે ઉન્નત માણસના જીવન તુલ્ય છે.

માતાપિતાના મરણ સમયે, ભિક્ષુ કે ભિક્ષુણીઓ ઉત્તર ક્રિયામાં જોઈએ તેટલી કાળજી હંમેશા દાખવતા નથી, કે સામાન્ય માણસના જેટલો શોક દર્શાવતા નથી, અને છતાં પોતાને ‘ આત્મકિત છોકરાંઓ ’ ગણે છે.

કેટલાક પોતાના આવાસોમાં મૃતાત્માઓ માટે મંદિર બનાવે છે, અને બલિ અર્પે છે, અથવા તેઓ શોક પાળે છે તે દર્શાવવા રંગીન કપડું બહાર પાથરે છે. ખોળાઓ પ્રચલિત પ્રાર્થા વિરુદ્ધ તેમના વાળ કપાવતા નથી, અથવા શોકદંડ સાથે લઈ ફરે છે, અથવા પરાણની પથારી પર સુવે છે. આ બધા આચારો ખુલ્લે ઉપદેશ્યા નથી, અને તેથી કાંઈ અપરાધ કયાં વિના માણસ તેને જતા કરી શકે છે. તેણે શું શું કરવું જોઈએ તે નીચે પ્રમાણે છે: પ્રથમ તો સદ્ગત માટે એક ચોરડો શુદ્ધ કરી આભૂષિત કરવો, કે કેટલીક વખત થોડા સમય માટે થોડા (નાના) વિતાન કે પડદા નાંખવા, અને સૂત્રો વાંચતી વખતે શુદ્ધનું ધ્યાન ધરતાં, ગંધ પુષ્પ અર્પવા. મૃતાત્મા સારી જગ્યાએ જન્મ લે એવી ઇચ્છા દર્શાવવી જોઈએ. આ પ્રમાણે કરવાથી માણસ ‘ આત્માપાલક બાળક ’ બને છે, અને મૃતાત્મા જ્યારે જીવતો હોય ત્યારે તેણે કરેલા હિતોનો બદલો પણ વળાય છે.

ત્રિવર્ષી શોક કે સાપ્તાહિક અનશનત્રંત એ જ માત્ર

રીત નથી જેમાં પરોપકારી માણસની તેના મરણ પછી સેવા થઈ શકે. (આ પ્રતોથી કાંઈ લાભ મળતો નથી એટલે), મૃતાત્માઓ પુનઃ દુન્યવી દુઃખોના બંધન પામે છે (ફરી જીવાત્મા તરીકે જન્મ ધારણ કરે છે), અને (પાપની) શૃંખલાના ભોગ બને છે. એવો રીતે દ્વાદશ નિદાનોના ત્રણ ભાગોથી અજ્ઞાત રહી, પરિપૂર્ણતાની દશ દશા^૧ કદી અવલોક્યા વિના તે મૃતાત્માઓ તિમિરમાંથી તિમિરમાં અને મૃત્યુમાંથી મૃત્યુમાં પ્રસાર થયા કરે છે.

બુદ્ધના ઉપદેશ પ્રમાણે, જ્યારે ધર્માચાર્ય^૨ મરણ પામે છે ત્યારે, તેણે ખરેખર દેહ છોડ્યો છે એવી તપાસ કરાવ્યા બાદ, તે જ દિવસે તેનું શબ મરણ-પાલખીમાં સ્મશાનભૂમિ પર લઈ જવામાં આવે છે, અને ત્યાં તેને બાળવામાં આવે છે. શબ બળતું હોય ત્યારે તેના સર્વે મિત્રો ત્યાં એકત્ર થાય છે અને એક બાળુ બેસે છે. તેઓ કાં તો ઘાસ પર, કાંતો જમીનના ઉન્નત સ્થાન પર, કાં તો ઇંટ કે પથ્થર પર બેસે છે. બીજાને કંટાળો ન ઉપજે એ આશયથી એક હુશિયાર માણસ અનિત્ય-સૂત્રમાંથી એક બે પાના વાંચે છે.

(ઇર્ત્સાગનું ટિપ્પણ):

૧. પ્રસ્તુત પુસ્તક સાથે આ સૂત્ર પણ હું મોકલી આપું છું.

ત્યાર બાદ તે બધા (બધી અવસ્થાની) અનિત્યતા પર ચિંતન કરે છે. ચોતાને મુકામે પાગ ફરતી વખતે, તે બધા વચ્ચેસહિત વિહાર બહાર તળાવમાં સાથે સ્નાન કરે છે.

બે તળાવ ન હોય તો, તેઓ કુવા પર બંધ છે અને ત્યાં ન્હાય છે. નવિન વસ્ત્ર ખગડે નહિ એ આશયથી તેઓ બુના કપડા પહેરે છે; પછી તેઓ સૂકા વસ્ત્ર પહેરે છે. પોતાને મુકામે પાછા આવી, તેઓ શૂર્ણિત ગોમયથી જમીન સાફ કરે છે; ખીણ ખધી ચીંતે જેમ હોય તેમ રહે છે. શોકવસન પહેરવાની કાંઈ પ્રથા નથી. મૃતાત્માના શરીર-અવશેષ રાખવા તેઓ કેટલીક વખત સ્તૂપ જેવું કાંઈ બાંધે છે. તે 'કુલ' કહેવાય છે, જે નાના સ્તૂપ જેવું જ હોય છે, પણ તેના પર ધુમટ હોતો નથી.

પરંતુ સામાન્ય માણસ અને ઉન્નત માણસનાં સ્તૂપો વચ્ચે થોડો તફાવત છે, જેનું સવિસ્તાર વર્ણન વિનયશ્રીમાં આપવામાં આવ્યું છે.^૧

શાક્ય પિતાના ઉમદા ઉપદેશનો ત્યાગ કરી, ચાઉના અમીરના ઉતરી આવેલા સામાન્ય સિવાજ-ઘણા માસ રહવું અને વિલાપ કરવો, અથવા ત્રણ વર્ષ શોકવસન પહેરવા-ને અનુસરવું એ ધર્મશ્રી માટે યોગ્ય ન લેખાય.

લીન-યુ નામનો (મુઈ વંશમાં, ઇ. સ. ૬૦૫-૬૧૮) એક ધર્મશ્રી હતો, જેણે ચીની સિવાજ પ્રમાણે કદી વિલાપ કાર્યો ન હોતો કે શોકવસન કદી પહેર્યા ન હોતા. તેને મૃતાત્મા માટે ઘણું માન હતું, અને તેને માટે તે પુણ્ય કાર્યો આચરતો. રાજનગરી નજીક રહેતા ઘણા આચાર્યો એના દાખલાનું અનુસરણ કરતા. કેટલાક ધારે છે કે તે પુત્રીય નથી, પરંતુ તેમને ખબર નથી કે તેની કરણી વિનય અનુસાર છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું

ઉપકલ્પિત ભૂમિ

ઉપકલ્પિત ભૂમિના પાંચ પ્રકાર છે:—

૧. દી-સીન-સો-તે જ જગ્યા પર વિહાર બાંધવાના માણસના પલ્લથી પવિત્ર કરેલી જગ્યા.
૨. કું-ગ-ઇન-ચીહ-વિહાર બાંધવા માટે બેથી વધુ લિહુની જાહેરાતથી કાઢી રાખેલી જગ્યા.
૩. જ્યુ-નીયુ-વો-જ્યાં મુતેલી ગાયના આકાર જેવું મકાન હોય તે જગ્યા.
૪. ક્યુ-દ્દ-ચ્યુ-દેવાલય કે બીજા પવિત્ર મકાનોના ખંડિયેર.
૫. ખીંગ-ફા-સો-પવિત્ર કર્મથી લિહુએ પસંદ કરેલી અને પવિત્ર કરેલી જમીન.

૧. જ્યારે વિહાર બાંધાવવાનો હોય, અને તેનો પાયો નંખાઈ ગયો હોય ત્યારે તે કામ પર તપાસ રાખતા લિહુએ નીચે પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરવી જોઈએ: ‘વિહાર યા મકાનની આ જગ્યા પર સંઘ માટે આપણે શુદ્ધ રસોડું બાંધીએ.’

૨. જ્યારે પાયો નંખાયો હોય ત્યારે, જે દેખરેખ નીચે

તથા લિધુઓ હોય તો, એકબીજાને તેમણે આમ કહેવું જોઇએ: ' સંમાનનીય તાતો, ધ્યાન રાખજો, આપણે આ જગ્યા નિર્ણિત કરી પસંદ કરી છે, અને વિહાર કે મકાનની આ જ જગ્યા પર સંઘ માટે એક રસોડું ખાંધીશું.' બીજા બે લિધુઓ પણ એ જ પ્રમાણે ઉચ્ચારવું જોઇએ.

૩. જ્યુ-નીચુ-વો એ વિહારો છે. તેના મકાનો નીચે પડેલી ગાયના (આકાર) જેવા હોય છે, અને આવાસો માટેના દરવાજા અહિં તહિં રાખવામાં આવે છે. આવું મકાન જો કે કદી કોઈ કર્મથી વિનિયોજિત થયું નથી, તોપણ તે પવિત્ર મનાય છે.

૪. ઠ્યુ-ફેઇ-ચ્યુ એ સંઘ લાંબા સમયથી ત્યાગેલી જગ્યા છે. જો સંઘ ફરી ત્યાં આવે તો, તે જ જગ્યા, જેને અગાઉ ઉપયોગ થયો હતો તે પવિત્ર થાય છે, પણ કર્મ કર્યા વિના ત્યાં રાત પ્રસાર કરવી ન જોઇએ.

૫. પીંગ-ફા-ત્સો એ કર્મ તથા નિવેદન બન્નેથી પવિત્ર કરેલી જગ્યા છે. મૂલસર્વાસ્તિવાદનિકાયેકશતકર્મનૂમાં આ સમજાવવામાં આવ્યું છે.^૧

૧ આ બધા નામો આધનીય છે; એના મૂળ નામો કયા હશે તે શોધવા કઠિન છે. મહાવચ્ચ, ૬, ૨૪, ૪-૫ માં, ચાર પ્રકારની કપ્પિય-ભૂમિનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ છે:

(૧) જાહેરાતથી જે ' કપ્પિય ' થાય છે તે (ઇત્તરીંગની, ૧ અને ૨); (૨) ગોનિસાદિક (સરખાવો ઇત્તરીંગની ઉપરુકત ૩ જી ભૂમિ); (૩) ગૃહસ્થનું મકાન; અને (૪) યોગ્ય રીતે પસંદ કરેલી જગ્યા-(ઇત્તરીંગની-૫).

ખુદ કહે છે કે, જ્યારે આ પાંચ પૈદી એક પવિત્ર નિયમનું પાલન થાય છે ત્યારે, બધા લિધુઓ તેમાં દિવિધ આનંદ મેળવી શકે છે, (૧) અંદર રસોઈ કરવી અને બહાર ભંડાર રાખવો; (૨) અંદર ભંડાર રાખવો અને બહાર રસોઈ કરવી. બન્ને હોપયુક્ત છે.

જ્યારે આપણે ચાર નિકાયના સંઘોની ક્રિયાઓ સરખાવીએ, હાલના આચારો જોઈએ અને વિનયનું તાત્ત્વ્ય ખારીકાઈથી તપાસીએ ત્યારે (માલમ પડશે કે) ભૂમિ વિનિયોજિત કરવાના નિયમો ઘણા મળતાં છે. જો ભૂમિ હજી ઉપકલ્પિત કરવામાં ન આવી હોય તો, તે જગ્યા પર ખાવા, પીવા કે બેસવામાં અપરાધ થાય છે; જો ક્રિયા થઈ ગઈ હોય તો તે જગ્યા પર રસોઈ કરવામાં કે બેસવામાં અપરાધ થતો નથી.

જેને આપણે વિહાર કહીએ છીએ તે (સંઘના) વાસની જગ્યાનું સામાન્ય અલિધાન છે, જેના આખા ભાગને વિહારનું રસોડું ગણી શકાય. દરેક આવાસમાં, કાચું તથા પકવ અન્ન રાખી શકાય છે. જો વિહારમાં સુવાની પરવાનગી ન હોય તો, ત્યાં રહેતા બધા ધર્મચાર્યોએ બહાર જવું જોઈએ અને બીજા કોઈ સ્થળે સુકામ કરવો જોઈએ. વળી (અનિષ્ટ સામે) શયનખંડને રક્ષિત ન રાખવાનો એક હોપ છે; ઉપરાંત વિહારમાં બીજી સામગ્રી રાખવાની (વિનય અનુસાર) છુટ છે. આખા વિહારને રસોડા તરીકે ઉપકલ્પિત કરવાનો હિંદમાં સાંપ્રદાયિક રિવાજ છે, પરંતુ તેના એક ભાગને રસોડા

તરીકે વપરાશમાં લેવાની પણ બુદ્ધિ પરવાનગી આપી છે. ચીનના વિનય-આચાર્યો જે મુદ્દાઓ શીખવાનું કહે છે તેજ આ મુદ્દાઓ નથી.

પોતાના કપડાની પવિત્રતાનું રક્ષણ કરવા ભૂમિને ઉપકલ્પિત કર્યા વિના જો કોઈ વિહાર બહાર મુવે તો તે દોષપાત્ર ગણાતો નથી. જો (ભૂમિ-) સંસ્કાર યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો, ત્યાં મુનાર માણસ કાંઈ દોષ કરતો નથી. વિહારના રસોડાને સંસ્કાર કરવો પડે છે. બુદ્ધનો આપણને એવો આદેશ છે, અને આપણી પોતાની મનોવૃત્તિની જ ગણના થવી જોઈએ નહિ. વસ્ત્રની પવિત્રતા સાચવવાની વિધિત જગ્યાઓમાં, વૃક્ષ નીચેની જગ્યાઓ વચ્ચે ભિન્નતા હોય છે (અથવા ગામડામાં).

કેવળ સ્ત્રીઓથી સાવચેત રહેવા માટે જગ્યાનું રક્ષણ કરવાનો આશય નથી; જેમ (સ્ત્રી-)નોકર કોઈક વખત રસોડામાં પ્રવેશ કરે છે, અને છતાં (વિનિયોજિત) રસોડાને ગામ ગણવાનું નથી, (તેમ સ્ત્રીઓ હોવા છતાં જો ભૂમિ ઉપકલ્પિત થઈ હોય તો તે પવિત્ર છે). જ્યારે કોઈ માણસ ગામમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે. સાથે ત્રિચીવર લઈ જવા એટલે સ્ત્રીથી સાવચેત રહેવું એમ ન કહેવાય. પોતાના ત્રિચીવર માથે કર્મદાને^૧ વિહારના કામોની તપાસ રાખવી-ખાસ કરીને જ્યારે કોઈ સ્ત્રી અંદર આવે ત્યારે-એ અતિ કડક રિવાજ છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું

પંચ પરિષદનું વર્ષ^૧

પ્રથમ વર્ષ પાંચમા માસના કૃષ્ણ પક્ષના પ્રથમ દિવસે અને દ્વિતીય વર્ષ છઠ્ઠા માસના કૃષ્ણ પક્ષના પહેલે દિને શરૂ થાય છે; માત્ર આ જ દિવસે પરાવર્તન કરી શકાય છે. આ જ મિતિ વચ્ચે કોઈ પણ વખત એ ક્રિયા શાસ્ત્રમાં વિહિત નથી. પ્રથમ વર્ષ આઠમા માસના મધ્ય ભાગમાં ખતમ થાય છે, અને બીજું નવમા મહીનાના વચલા ભાગમાં. જે દિવસે પરાવર્તન મમાપ્ત થાય છે તે દિવસે ધર્માચાર્યો તથા ગૃહસ્થો પૂજની મોટી ક્રિયા કરે છે. આઠમા માસના મધ્ય ભાગ પછી, કાર્તિક માસ કહેવાય છે; ક્રીઆંગ-નાન (ચીન)માં 'કા-તિ' માં એક પરિષદ ભરાય છે—એટલે કે ત્યારે પ્રથમ ગ્રીષ્મ મમાપ્ત થાય છે ત્યારે.^૨ આઠમા માસના સોળમા દિવસે કનિ-

૧ વર્ષ = Summer Retreat જુઓ પ્રકરણ ૧ મું, ટિપ્પણ ૧.

૨ પાંચ ઋતુઓ ચીનની દિંદી ૭ ઋતુઓ (ચિનપમા) (૧૬માથી ૧૫મા દિન મુધી)

શીયાળો	{	૬-૧૦ માસો માર્ગશીર્ષ	{	નવેન્દ્ર-ગન-યુ. સિસિર
		૧૦-૧૧ " પોષ		
		૧૧-૧૨ " માચ		
		૧૨-૧ " કાર્તિક		

[૧૬૮મા પૃષ્ઠ પર ચુક]

આસ્તાર^૧ (સંઘને ઉપહાર તરીકે) વિસ્તૃત કરવામાં આવે છે. આ પુરાણો રિવાજ છે.

વિનયમાં (વિનય-સંગ્રહ, પ્રક. ૭ મું) કહેવામાં આવ્યું છે: ‘ જો (બહાર જવા માટે) યોગ્ય અવસર હોય તો, એક દિવસ ગેરહાજર રહેવાની રજા મેળવવી જોઈએ.’ આ વાક્યનો અર્થ એ છે કે માણસને (બહાર જવાના) ઘણા પ્રસંગો માંપડે છે (નિમંત્રણ કે બીજા કાંઈ કામસંર), એટલે તેણે જેટલા દિવસ ગેરહાજર રહેવું હોય તેટલા દિવસની રજા મેળવવી જોઈએ-એક રાતમાં પુરૂ કરવાના કામ માટે તેણે એક દિનની રજા લેવી જોઈએ, અને એવી રીતે સાત દિવસ^૨ મુધી, પરંતુ માણસે જુદા જુદા માણસો પાસેજ જવું જોઈએ. જો

વર્મંત	૧-૨	મામે	શ્રીમ	}	માર્ચ-મે	શ્રીમ.
ગાળાહ	૨-૩	„	વૈશાખ			
	૩-૪	„	જ્યેષ્ઠ	}	મે-જુલાઈ	વર્ષા.
			આષાઢ			
ચોમાસુ	૪-૫	„	શ્રાવણ	}	જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર	શરદ.
છેલ્લી ઋતુ	૫-૬	„	માઘ			
	૬-૭	મામે	ભાદ્રપદ	}	સપ્ટેમ્બર નવેમ્બર	હેમન્ત
હાથી ઋતુ	૭-૮	„	અશ્વિન			
	૮-૯	„	કાર્તિક			

૧ Robes.

૨ ખાસ અગત્યની જરૂર સિવાય, સાત દિવસ એ વધુમાં વધુ ન હોય એમ લાગે છે. જુઓ મહાવજ્ર, ૨, ૫, ૫.

(એકજ માણસને) બીજી વખત મળવાનો પ્રસંગ આવે તો, વિનયનો આદેશ છે કે તેણે ફરી રજા લીધા બાદ જવું. જો ગેરહાજરીની મુદત સાત દિવસ કરતાં વધે—આઠ દિવસ કે ચાળીશ રાત મુધી પણ—તો ચાલતી ક્રિયા દરમ્યાન માણસે રજા લેવી જોઈએ. પણ વર્ષની અર્ધી મુદત મુધી બહાર રહેવાની પરવાનગી નથી; તેથી વધુમાં વધુ ચાળીશ દિવસની રજા આપવામાં આવે છે. જો કેાઈ બીમાર માણસની સેવામાં કે કાંઈ મુશ્કેલ કામે જવાનું હોય તો, માણસે (રજા લીધા સિવાય પણ) આદ્યા જવું જોઈએ; આવા કિસ્સામાં રજા લેવામાં ન આવી હોય તો પણ તે વર્ષનું ઉત્સવન કરતો નથી. ઘરબાર વિનાના સભ્યોની પાંચ પરિપદ^૧ આ પરાવર્તન કરવું પડે છે; એ પૈકી જરૂરી પ્રસંગે પોતાના જગ્યાએ બીજાને દાખલ કરવા પરવાનગી મેળવવા વિનંતિ કરી, નીચલા વર્ગના સભ્યને ગેરહાજર રહેવાની છૂટ છે. વર્ષ (વર્ષા ઋતુ) પહેલા દરેક માણસને ઓરડીઓ આપવામાં આવે છે, સ્થવિરોને સારી ઓરડીઓ અપાય છે, અને એ પ્રમાણે ક્રમશઃ છેક નીચલા વર્ગના સભ્યોને. નાલન્દ વિહારમાં આવા નિયમો હમણા પળાય છે; ધર્માચાર્યોની મોટી સભા દર વરસે આ વાસો સોંપે છે. લોકજ્યેષ્ઠ આપણને શીખવ્યું તે આ છે, અને તે અતિ હિતકર છે. પ્રથમ તો, એ

૧ લિપ્તુ, લિપ્તુણી, શિક્ષમાણા, શ્રમણેર તથા શ્રમણેરી—એ બધા પાંચ પરિપદ કહેવાય છે; કેટલીક વખત એમાં ઉપાસિકા તથા ઉપાસિકાઓ ઉમેરવામાં આવે છે, એટલે એકદરે આમ સાત પરિપદ થાય છે. જુઓ મહાવગ્ગ, ૩, ૫, ૪.

માણસની સ્વાર્થ છુદ્ધિ દૂર કરે છે; બીજી, ધર્માચાર્યો માટે યોગ્ય રીતે ચોરડીઓ રક્ષિત રહે છે. પરિવ્રાજક લિક્ષુઓએ આ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ તે ઘણું વ્યાજબી છે. કીર્ત્યાંગના દક્ષિણ ભાગમાં વિહારો આ પ્રમાણે ધર્મશુરુઓને આવાસો મેંપે છે; પ્રાચીન મુનિઓએ આપણને આ (રિવાજ) આપ્યો છે, અને અદ્યપિ તે પ્રચલિત છે. માણસે કેઈ મંદિરમાં મુકામ કરી તે પોતાની માલીકીનું છે એમ માનવું, અને આવો આચાર વિહિત છે કે નહિ એ જાણ્યા વિના જીવન વ્યતીત કરવું એ શું યોગ્ય છે ? આગલા જમાનામાં આમ થતું નહોતું. આખા ચીનમાં પાછલા જમાનાના માણસોની દષ્ટિ બહાર ધર્મ ગયો છે. જે ઉપદેશ અનુસાર આવાસો નિયુક્ત કરવામાં આવે તો તે (મંઘને) ઘણું લાભદાયી નીવડશે.

પ્રકરણ ૧૫ મું

પ્રવારણ દિન

જે દિવસે વર્ષ સમાપ્ત થાય છે, અને વરસ પૂરૂ થાય છે તે દિવસ મુ-ઘ હોવો જોઈએ-એટલે ત્રણ મુઘા (-માણસે જે જોયું હોય, સાંભળ્યું હોય તથા જે વિશે તેને શક હોય તે) અનુસાર સ્વેચ્છાએ બીજાના હોયો બતાવવા. ત્યાર બાદ ‘એકરાર’^૧ અને અપરાધો માટેનું પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. પ્રવારણનું આગલું ભાષાંતર ૨-સે-સે હતું. એટલે કે ‘આત્મ-અનિગ્રહ.’

ચૌદમા દિવસની રાતે, ઉંચી બેઠક પર બેસી, બૌદ્ધ સૂત્રો વાંચવા એક ગાયકને પરિષદે બોલાવવો જોઈએ. તે વખતે ગૃહસ્થ ભક્તો તથા ધર્માચાર્યો એક કે ધૂમસની જેમ એકત્ર ટોળે મળે છે. તેઓ દીપો અવિરત પ્રગટાવે છે, અને ગંધ-પુષ્પ અર્પે છે. બીજે દિવસે સ્હવારે તે બધા ગામો કે નગરોની આસપાસ બાય છે અને ભક્તિભાવથી બધા ચૈત્યોની પૂજા કરે છે.

માળવાળી ગાડીઓ, પાલખીમાં પ્રતિમાઓ, નગારા તથા બીજા ગગનભેદી વાદ્યો, મુખ્યવસ્થિત હારમાં ઉંચે લગાવેલી,

^૧ ક્રમ્પાત, પાપનિવેદન: Confession

મૂર્યને આવરતી ધ્વજાઓ તથા વિતાનો, તેઓ લાવે છે. આ મા-મ-કીન-લી (સામગ્રી) કહેવાય છે, જેનો અર્થ 'સમન્વય' કે ' સાથે લેગા મળવું '—એવો થાય છે. બધા ઉપવસ્થ-દિનો આ દિવસના જેવા હોય છે. ચીનમાં આપણે આને ' નગરની આગુળાગુ જવાનો વિધિ ' કહીએ છીએ. પૂર્વાદિની શરૂઆતમાં (સહવારે ૬ થી ૧૧) તેઓ વિહારમાં પાછા ફરે છે, બપોરે તેઓ મહાન ઉપવસ્થ-ક્રિયા કરે છે, અને સાંજે પોતાના હાથમાં તાજા ' રશીમ 'ના સ્વળકે લઈ બધા લેગા મળે છે. પોતાના હાથથી તેને ચડી કે પગ તળે તેને છૂંદી, તેઓ ધરણ પ્રમાણે વર્તે છે—પ્રથમ લિલ્લુઓ અને પછી લિલ્લુણીઓ; ત્યારપછી સંઘના ત્રણ નીચલા વર્ગો, જે એવો લય રહે કે માણસની મોટી સંખ્યાને લીધે સમય ઘણો વહી જશે તો, ઘણા સભ્યોને, એક સાથે જઈ પ્રવારણ-વિધિ કરવાનું, સંઘે ફરમાવવું જોઈએ. જો બાંજે કોઈ કાંઈ અપરાધ બતાવે તો, તે કબૂલ કરી ધર્મ પ્રમાણે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ.

એ વખતે, કાં તો ગૃહસ્થો ઉપહાર આપે છે, કાં તો સંઘ જાતે તે વહેંચે છે, અને બધી જાતના ઉપહારો પરિવ્રજ સમક્ષ લાવવામાં આવે છે. પાંચ સંમાનનીય માણસોએ (પાંચ પરિવ્રજમાંથી અકકેક ?) સ્થવિરોને આમ પૂછવું જોઈએ: ' સંઘના સભ્યોને આ ચીજો આપી શકાય અને તે પર તેમની માલીટી ધાય કે નહિ ? ' સ્થવિરો ઉત્તર આપે છે: ' હા. ' પછી બધા વસ્ત્રો, ચપ્પુઓ, સોથો, આરા (ચર્મપ્રલેદિકા) વગેરે સ્વીકારાય છે અને સરખી રીતે વહેંચવામાં આવે છે.

કરનાર—એટલે પોપણનો અર્થ સદ્ગુણોનું પોપણ કરવું, અને શીલનું ઉદ્ધર્ધન કરવાના અપરાધને પવિત્ર કરવો. અગાઉ એની જગ્યાએ પુ—સ શબ્દ વપરાતો હતો, પણ તે ઘણો સંક્ષિપ્ત તથા ખોટો શબ્દ છે.

પ્રથમ સ્કંધના અપરાધ (પારાજિક અપરાધો)નું પ્રાયશ્ચિત્ત થતું નથી. બીજા વર્ગના અપરાધો (સંઘાદિ રોપ અપરાધો કે પાપો)માં અપરાધીને, પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી, ભિલુના મંધમાં પાછો લેવો જોઈએ,^૧ પણ જો અપરાધ નાનો હોય તો, પોતાના દરજ્જાના નહિ એવા માણસો આગળ તે (ગુન્હો) કબૂલ કરી, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. સંસ્કૃતમાં આપણે તેને ‘ આપત્તિ—પ્રતિદેશન ’ કહીએ છીએ; આપત્તિ એટલે ‘ પાપ ’ કે ‘ અપરાધ ’, અને પ્રતિદેશન એટલે બીજા સમક્ષ કબૂલ કરવું.

આમ પોતાના અપરાધો કબૂલ કરતાં અને પવિત્ર થવાની ઇચ્છા કરતાં, માણસ આશા રાખે છે કે, એક પછી એક પાપો કબૂલ કરવાથી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે. એકી વખતે બધાં પાપો કબૂલ કરવાની વિનયમાં રજા નથી. અગાઉ આપણે (એને માટે) જ્ઞાનકુઈ શબ્દ વાપરતા હતા, પરંતુ તે ‘ કબૂલાત ’ ને અનુલક્ષતો નથી, કેમકે ક્ષમા (ચાઈનીસ જ્ઞાનનો અર્થ ક્ષમા

૧ મરખાવો—પાતિદેસનીયા ધર્મ, પાતિમોખ્ખ, પૃ. ૫૬, S. B. E. vol. xiii.

થાય છે) એ હિંદી શબ્દ છે અને તેનો અર્થ ' માફી આપવી ' થાય છે, જ્યારે કુદ એ ચીની શબ્દ છે જેનો અર્થ ' પશ્ચાત્તાપ ' થાય છે.

પશ્ચાત્તાપને ક્ષમા સાથે લેશ પણ સંબંધ નથી. જો આપણે હિંદી પાઠને કડકાઈથી અનુસરીએ તો, પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરતી વખતે આમ બોલવું જોઈએ; ' નિખાલસ મનથી હું મહારા અપરાધ કબૂલ કરું છું.' આ ઉપરથી આટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ક્ષમાનો પશ્ચાત્તાપથી અનુવાદ કરવામાં કાંઈ આધાર કે પ્રમાણ નથી.

જ્યારે હિંદીઓએ કાંઈ ભૂલ કરી હોય, અથવા અજાણપણે ખીજના શરીરનો સ્પર્શ થયો હોય ત્યારે તેઓ, કેટલીક વખત, જેનો અપરાધ કયો હોય તેનું શરીર ધામડી, કે કેટલીક વખત તેના ખલાનો સ્પર્શ કરી, ક્ષમા (શબ્દ) ઉચ્ચારે છે; પોતાના હરજીવની પરવા વિના તેઓ આમ કરે છે; જો એમાં ખન્ને પક્ષો સ્થવિરના હોય તો, નીચે લટકતા હાથ રાખી એક ખીજની સામે તેઓ જુએ છે, અથવા જો એક માણસ ઉતરતી પંક્તિનો હોય તો, તે હાથ જોડી સામા માણસને યોગ્ય સન્માન આપે છે.. ક્ષમાનો અર્થ ' ત્હમારી માફી માંગુ છું.' ' મહેરબાની કરી ગુસ્સે થશો નહિ ' એવો થાય છે. જ્યારે આપણે ખીજની માફી માગીએ છીએ ત્યારે વિનયમાં ક્ષમા શબ્દ વપરાય છે, પણ જ્યારે આપણે આપણા પાપો કબૂલ કરીએ છીએ ત્યારે દેશન (પ્રતિદેશન) શબ્દ વપરાય છે.

લાવિ જમાનાના માણસોને આપણે જોડે રસ્તે દોરી જઈએ એવી ભીતિથી આગલા વખતમાં જે જે ભૂલો દાખલ થઈ છે તે વિષે મેં લખ્યું છે. જો કે આપણે આધુનિક રીત-રિવાજોથી ટેવાયા છીએ, તો પણ મૂળ નિયમો અનુસરવા, આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સંસ્કૃત પ્રવારણ (શબ્દ)નું લાપાંતર ‘ પોતાની ઇચ્છા-નુસાર (કરવું) ’ એવું થાય છે; ‘ સંતોષવું ’ એવો પણ એનો અર્થ થાય છે, અને વળી ‘ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બીજાના અપરાધ દર્શાવવા ’ એવો પણ એ શબ્દનો લાવાર્થ છે.

— — —

પ્રકરણ ૧૬ મું

ચમત્યા તથા છરી

પશ્ચિમમાં (હિંદમાં) ખાવાની રીતના સળાંધમાં (જણાવવાનું કે) તેઓ ફક્ત જમણે હાથ જ વાપરે છે, પણ ને કોઈ ખીમાર હોય કે ખીભું કાંઈ કારણ હોય તો, ચમત્યા ઉપયોગમાં લેવાની છૂટ છે. હિંદના પાંચે ભાગોમાં આપણે ‘ છરી ’ વિષે કાંઈ સંભળતા નથી; ચારે નિકાયેના વિનયમાં પણ એ વિષે કશો ઉલ્લેખ નથી, અને ચીનમાં જ તે વપરાય છે. ગૃહસ્થો શ્વાભાવિક રીતે જૂનો રિવાજ (છરી વાપરવાનો) પાળે છે, અને ધર્માચાર્યો તેમની મનોવૃત્તિ પ્રમાણે તે વાપરે કે નહિં એ વાપરે. છરી કદી વિહિત થઈ નથી તેમજ નિષિદ્ધ પણ નથી, એટલે સંક્ષિપ્તવિનય અનુસાર એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવું જોઈએ, કેમકે જ્યારે છરીનો ઉપયોગ થાય છે ત્યારે માણસ ચર્ચા કરતા નથી કે કાંઈ બોલતા એ નથી.

ચીનમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે, કેમકે ને ‘ આપણે જકઠી તેનો ઉપયોગ અસ્વીકાર્ય ગણીશું ’ તો, લોકો આપણને હસી કાઢશે અથવા તો તેઓ ફરિયાદ કરશે.

હિંદુસ્તાનમાં તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ નહિ. સંક્ષિપ્ત વિનયનો આવો ઉપદેશ છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું

વંદન માટે યોગ્ય અવસર

વંદનની રીત નિયમો અનુસાર હોવી જોઈએ, નહિ તો તે સપાટ જમીન પર પડ્યા બરાબર છે. તેથી બુદ્ધ કહે છે: ‘ જે પ્રકારનું અશોચ છે જેની સાથે કોઈએ પણ વંદન સ્વાકારણું નહિ, ખીજાને વંદન કરવું નહિ. ’

જો તે શાસન વિરુદ્ધ થાય તો, દરેક નમનમાં ઉપેક્ષાનો દોષ આવે છે. તો તે જે પ્રકારનું અશોચ તે કયું ?

પ્રથમ, ખાવાપીવાથી આવતી અપવિત્રતા. કાંઈ પણ ખાવાથી કે દવા પીવાથી પણ, મોં ધોયા વગર તથા હાથ સાફ કર્યા વિના, માણસ વંદનને લાયક થતો નથી. જ્યારે તેણે કાંઈ પાન, પાણી, ચૂડા કે મધુ-જલ પીધું હોય કે ઘી કે આદ્રાં ખાંડ ખાધી હોય ત્યારે પણ યોગ્ય રીતે શુદ્ધ થયા વિના તે (વંદન માટે) તેટલો જ અયોગ્ય હોય છે.

ખીજું, નહાવા ધોવાની ઓરડીએ કે મૂત્રસ્થાને જવાથી આવતી અપવિત્રતા. ત્યાં ગયાથી માણસ અશુદ્ધ બને છે, અને (તેથી) શરીર, હાથ તથા મોં પવિત્ર કરવું, આવશ્યક બને છે.

એજ પ્રમાણે જ્યારે માણસનું શરીર કે કપડાં, મુખરસ કે કંઈપણ બગડવાથી અશુદ્ધ બન્યા હોય ત્યારે પણ.

સ્કંધવારમાં દંતકાષ્ઠ ન વાપરવાથી (આવતી) અપવિત્રતાનો પણ આમાં સમાવેશ થાય છે.

ધર્માચાર્યોની સલા વખતે કે ઉપવસ્થ-દિને, જો માણસ અશુદ્ધ હોય તો તેણે ક્રૂર પગે લાગવું. હાથ જોડવા એટલે માન આપવું, અને તેથી તેણે પૂર્ણ વંદન કરવું જોઈએ નહિ. જો તે એમ કરે તો, તે વિનય વિરુદ્ધ વર્તે છે. ઉદ્યોગી સ્થળે કે અપવિત્ર જગ્યાએ, કે રસ્તા પર વંદન કરવું ન જોઈએ. આ વિગતોનું વિનય ગ્રંથોમાં વર્ણન છે. વિનયનું કડક પાલન કરવાની ઇચ્છા છતાં ખોટા સાંપ્રદાયિક રિવાજથી કે ભિન્ન આબોહવાથી કેટલાક આચારોમાં વિશ્લેષ આવે છે.

ત્યાંમુધી આપણા જેવા વર્તનારા પડ્યા છે અને જેમને આપણે દોષિત સાધીઓ તરીકે જોઈ શકીએ છીએ ત્યાંમુધી આપણામાંથી કેઈ પણ નાના અપરાધથી સાવચેત રહેશે નહિ !

પ્રકરણ ૧૮ મું

મળશુદ્ધિ

હવે હું મળશુદ્ધિ સંબંધી નિયમોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરીશ. શરીરના નીચલા ભાગ પર માણસે ન્હાવાનું કપડું, અને ઉપરના ભાગ પર સંકક્ષિકા પહેરવું જોઈએ. પછી સાફ સુક્ર કરવા માટે પાણીથી એક ઘડો ભરવો, લોટો લઈ જાંજરામાં જવું, અને પછી અંદર ગુપ્ત રહેવા ખારણું વાસી દેવું જોઈએ. માટીના ચૌદ પિંડો વર્ચસ્કુટીની બહાર રાખવામાં આવે છે અને તે માટીની થાળી કે એક નાના પાટીયા પર મૂકવામાં આવે છે. એ થાળી કે પાટીયું એક હાથ લાંબુ અને અર્ધો હાથ પહોળું હોય છે. એ માટીના પિંડોનો ભૂકો કરી નાંખવામાં આવે છે, અને તેની બે હાર કરવામાં આવે છે. દરેક પિંડનો ભૂકો જુદો જુદો રાખવામાં આવે છે. ત્યાં એક વધુ પિંડ પણ હોવો જોઈએ. માણસે બીજા ત્રણ પિંડ સંકાશમાં લઈ જઈ, ત્યાં એક બાજુએ મૂકવા જોઈએ. આ ત્રણ પૈકી-એકનો ઉપયોગ શરીર ઘસવામાં, જ્યારે બીજાનો શરીર ધોવામાં કરવાનો હોય છે. શરીર ધોવાની રીત નીચે પ્રમાણે છે: ડાબા હાથે શરીર સાફ કરવું જોઈએ, અને ફરીથી પાણી તથા માટી વડે તે શુદ્ધ કરવું જોઈએ. હજુ એક પિંડ બાકી રહે છે, જે વડે એક વખત ડાબો હાથ જેમ તેમ ધોઈ નાંખવો જોઈએ. બે પતાકડાનો કટકો હોય તો તે અંદર લાવવો ઠીક

છે, પણ તેનો ઉપયોગ થયા પછી જાંજરા બહાર તે ફેંકી દેવો જોઈએ. પણ જો જુનો કાગળ વાપરવામાં આવે તો, તેને અંદર જ નાંખી દેવો. શૌચ કર્યા પછી, કપડાં બરાબર પાછા પહેરવાં, અને જમણા હાથમાં લોટો લઈ બહાર આવવું જોઈએ. ફરીથી ડાબા હાથથી લોટાને પકડી, પણ ડાબો હાથ બીડી, જમણા હાથથી ખારણું વાસી સંડાથ છોડવું. હવે ત્યાં માટીના પિંડો રાખ્યા હોય ત્યાં આવવું, અને એક બાજુએ બેસવું; જો કોઈ સાદડી વાપરે તો, પ્રસંગ પ્રમાણે તે મૂકવી જોઈએ. ઘડો ડાબા ઘુંટણ પર મૂકવો જોઈએ અને તે ડાબા હાથથી નીચે નમાવવો. પ્રથમ તો પાસે જે સાત માટીના પિંડા પડ્યા હોય તે ડાબો હાથ સાફ કરવા વારા ફરતી વાપરવા, અને પછી બન્ને હાથો સાફ કરવા બાકીના સાત એક પછી એક વાપરવા.

ઈંટ તથા પાટીયાની સપાટી સ્વચ્છતાથી સાફ કરવી જોઈએ. હજુ એક પિંડ બાકી રહ્યો હોય છે જે વડે ઘડો, હાથ, પેટ તથા પગો સાફ કરવા જોઈએ; જ્યારે બધું શુદ્ધ તથા સ્વચ્છ થાય ત્યારે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે માણસ જતો રહી શકે છે. ઘડાનું પાણી મ્હોં અને ઓળે લગાડવા લાયક હોતું નથી. પછી પોતાની ઓરડીમાં પાછા આવવું જોઈએ, અને સ્વચ્છ ઘડાના પાણીથી મ્હોં ધોવું જોઈએ. જાંજરે જઈ આખ્યા બાદ જો કોઈ ઘડાને અડે તો તેણે ફરી હાથ ધોવા જોઈએ અને મ્હોં સાફ કરવું જોઈએ, અને પછી ગમે તે વાસણને તે અડી શકે છે. મળોત્સર્ગનો આવા નિયમો છે. પીડાથી બચવા ધર્મા-

આર્ય જાતે પોતાને શુદ્ધ કરે છે; પણ જેને નોકર હોય છે તેને શરીર સાફ કરવા દે છે.

સંકાશે જઈ આવ્યા બાદ એક બે માટીના પિંડોથી ગમે તે સંલેગોમાં માણસે તેના હાથ સાફ કરવા જોઈએ, કેમકે શૌચ આદર આપવાનો પાયો છે. એ ખરું છે કે, કેટલાક આ વાતને નજીવી ખાતર ગણે છે, પણ વિનયમાં (એ માટે) કડક નિયેષો છે.

શૌચ કર્યા વિના સંઘની માલીકીની ખુરશી પર બેસવું જોઈએ નહિ કે ત્રિરત્નને વંદન કરવું જોઈએ નહિ. આવી રીતે શેન-ત્સે (કાયપુત્ર) એ એક 'પાખંડી'ને વશ કર્યો હતો.^૧ તેથી બુદ્ધે બિહુઓ માટે નિયમો ઘડ્યા હતા. જે ત્હમે (તેના 'આદેશનું') આચરણ કરશો તો, વિનય નિયમના અનુસરણથી 'પ્રાપ્ત થતું' પુણ્ય ત્હમને મળશે, નહિ તો તેના ઉપદેશનું ઉલ્લંઘન કરવાથી ધતો અપરાધ ત્હમને લાગશે. ઉપરના જેવા નિયમો ચીનમાં કદી દાખલ કરવામાં આવ્યા નથી. જે તે શીખવવામાં આવે તોપણ, લોકોને તે નાપસંદ લાગશે અને તેઓ કહેશે, 'મહાયાનબોધિત શૂન્ય વિશ્વમાં શુદ્ધ શું અને અશુદ્ધ શું ? ત્હમોરું અંતર સદૈવ પૂર્ણ છે; તો પછી બાહ્ય શુદ્ધિનો શો ઉપયોગ વારુ ?' પરંતુ તેઓ જાણતા નથી કે આ પ્રમાણે વિચારવાથી તેઓ બુદ્ધના ઉપદેશની ઉપેક્ષા કરે છે, અને તેના આર્ય હૃદયને અજીગતું કરે છે.

• આ નિર્દેશો વિષે જે એ ચોક્કસ કદી શકાય એમ નથી.

એક બીજાને માન આપવાથી. કે એક બીજાથી તેનો સ્વીકાર કરવાથી પાપ લાગે છે. કપડા પહેરવાની તથા ખોરાક લેવાની આપણી રીતથી દેવો તથા પ્રેતો ઉદ્દેગ પામ્યા છે.

જો કોઈ પ્રજ્ઞાલન કરી શુદ્ધ ન થાય તો, હિંદના પાંચ ભાગના લોકો તેને હુમ્મી કાઢે છે, અને ત્યાં જશે ત્યાં એ માણુમની નિંદા થશે. જેના પર ધર્મપ્રચારનું કામ અવલંબે છે તેણે (બુદ્ધનો) ઉપદેશ પરંપરા પહોંચાડ્યો જોઈએ. ' આપણે સંસારની જાંજળથી દૂર ભાગ્યા છીએ, અને ઘરખાર ત્યજી પરિવ્રાજક બન્યા છીએ એટલે શાક્ય પિતાના એકે એક વચન (શબ્દ) નું પાલન કરવા આપણે બંધાયા છીએ. વિનયના વિષય તરફ આપણે શી રીતે અરુચિકર દષ્ટિ નાંખીએ ? ત્હમે આ વાત ન માનો તો પણ, જેનો (અહિં) નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તેનું પાલન કરવા પ્રયાસ કરો તો ઠીક. પાંચ છ દિવસ પછી સાક્ષુદ્ધ ન કરવાના ઢોપો ત્હમે ભણુશો.

' શ્રીયાળામાં ત્હમે ગરમ પાણી વાપરી શકો છો; બાફીની ત્રણ ઋતુમાં ત્હમारी ઇચ્છાનુસાર ત્હમે ઉપયોગ કરી શકો છો. પણ નાના વાસણનો (પાણી રાખવા) તથા કકડાનો (શરીર દોહવા) ઉપયોગ વિનયમાં વિહિન નંધી. કેટલાક મ્હોમાં પ્રાણી રાખી જાંજરામાંથી બહાર બાય છે; આ પ્રથા પણ શૌચના નિયમો વિરુદ્ધ છે.

ધર્મપ્રચારની રહેવાની જગ્યાએ સંડાંશ સ્વંચ રાખવાં જોઈએ, જો એમ જાતે ન થઈ શકે તો બીજાને સમજાવી એ

કામ કરાવવું. ચારે દિશામાંથી આવતા, સરખા અને ઉન્નત આચાર્યોને આવી રીતે એક આશ્રય મળે છે. ખર્ચ ઓછો થવો જોઈએ એ મહત્વનું છે.

શૌચની આવી ક્રિયા છે અને તે નકામી વસ્તુ નથી. એક બે શિફ્ટ પાણી માઈ શકે એવડું વાસણ તૈયાર કરવું. તેમાં માટી ભરવી અને તે સંડાશ નજીક મૂકી રાખવું. પાણી રાખવા માટે, જો પોતાના ઓરડામાં પાણીનો ઘડો તૈયાર કરેલો ન હોય તો ધર્માચાર્યને માટીનું વાસણ વાપરવાની છૂટ છે.

જલપૂર્ણ લાંડ સંડાશમાં લાવી ત્યાં એક ખૂણામાં તે મૂકવું, અને જમણા હાથથી શરીર સાફ કરવું.

પાણીવાળા પ્રદેશમાં (ચીનમાં કીર્ત્તિંગ તથા હ્વાઈ) જમીન નિમ્ન હોય છે અને (ચીની) ઘડો મળોત્સર્ગ માટે બહુધા વપરાય છે. તે જ સ્થળે કોમથી પ્રક્ષાલન કરી શકાય નહિ; અને બહાર પાણી વહી જાય એવી પ્રક્ષાલન-ગૂંચા જુદી બનાવવી જોઈએ.

ફેન-ચાઉમાં ફા-ફું મંદિર; તાઈ ગિરિઉપર લીંગ-ચેન, હ્વાંગ શહેરમાં યૂ-હ્સેન; યાંગ-ચાઉમાં પા-તા; ચીનના આ બધા દેવળોમાં, પાણી તથા માટીની ક્રિયા સિવાય, યોગ્ય નિયમો અનુસાર જાજરા બનાવવામાં આવ્યા હતા. જો કોઈ માણસે આ એક વિગત ફેરવી હોત તો, રાજગૃહના જેવી જ ગોઠવણ થાત. આગલા આચાર્યોની ભૂલને, નહિ કે પાછલા

શિબ્યોના દોષને ઠપકો આપવો જોઈએ. અંડાશ આગળ રાખવાની માટી તથા ઘડામાં ભરવાનું પાણી મુરસિત મૂકી રાખવાં જોઈએ, અને પૂરતા પ્રમાણમાં એ વસ્તુ પૂરી પાડવી જોઈએ.

ખીન્ન ઘડાને (જેમાંથી પાણી બહાર ફેડવામાં આવે છે) એક નાળયું લગાવેલું હોવું જોઈએ. જો કોઈ કુણ્ડી વાપરે તો, મેં આગળ વર્ણન કર્યું છે તે પ્રમાણે તે બનાવવી જોઈએ.^૧

પહોળા મુખવાળો અને ઢાંકણવાળો ત્રાંગાનો ઘડો પ્રક્ષાલનમાં વાપરવા યોગ્ય નથી. જો તેની બાજુમાં એક ખીન્ન મુખ ત્હમે કરો તો તેના ઢાંકણના ઉપલા ભાગનું પતરાથી રક્ષણ કરવું જોઈએ, અને અણીદાર મૂર્ધભાગના મધ્ય ભાગમાં એક કાચું કોરો. જરૂર પ્રસંગે ત્રાંગાનો ઘડો ત્હમે વાપરી શકો છો.

અત્યાર સુધી મેં મ્હારી કલમ સાથે મહેનત કરી છે અને મ્હારા કાગળ વાપર્યા છે, એટલે મ્હારા વર્ણનની સવિસ્તારતા એ એનું પરિણામ આપ્યું છે. હું આશા રાખું છું કે મ્હારો બોધ સાંભળનાર અને (યોગ્ય) માર્ગનું અનુસરણ કરનાર કેટલાક માણસો નીકળશે.

તેં મહા મુનિ યુગ્મ શાલ-વૃક્ષમાં નિર્વાણ પામ્યા, અને અહીંતો પણ હિંદના પાંચ ભાગોમાં ભરૂં થયા.

તેમની પાછળ રહેલો ધર્મ તેની છાયા અને સ્વરમાં હજી ખીલવાની શરૂઆત કરે છે.^૨ જેમણે સંસારો જીવનનો ત્યાગ કર્યો છે તેમની પાસે જઈ તેમને ત્હમારી જાત સોંપો; જેમણે

૧ જુઓ પ્રક. ૬.

૨ ઇત્સીંગ એમ કહેવા મળે છે કે ધર્મની અસર હજી થોડી જ છે.

દુન્યવી જન્મજા છોડી છે એવા માણસોને અનુસરો. આ ખટ-પટી તથા મલિન તિમિરની દુનિયાનો ત્હમારે ત્યાગ કરવો જોઈએ; પવિત્રતાનું પ્રશાન્ત તથા શુદ્ધ જીવન ત્હમારે ગાળવું જોઈએ. બાહ્ય મેલ તથા આંતરિક રુખલન એ બન્ને ત્હમારે દૂર કરવા જોઈએ, તેમજ ઉપર નીચેના બંધનોનો ત્હમારે ઉચ્છેદ કરવો જોઈએ. ત્હમારું શરીર પ્રશાન્ત તથા મન પવિત્ર રહેવાથી, ત્હમારા ચાર કામોને^૧ કઢી તકલીફ પડશે નહિ, અને ત્રિરત્નો ત્હમારા સદાના મિત્રો થશે.

હવે ત્હમે વિદ્યમાન માણસોના ઉપહાસપાત્ર રહેશો નહિ; મૃત્યુ-રાજ (યમ) ની કોપાયમાન દષ્ટિથી ત્હમારે શા માટે ખડીવું જોઈએ ? પ્રાણીના નવ (૯) લોકને કેવી રીતે લાલ કરવા તથા ત્રણ લાંબા યુગ દરમ્યાન (બુદ્ધત્વનું) સાડું કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા આપણે પૂરતા વિચાર કરવા જોઈએ.

હું ખરેખર આશા રાખું છું કે જો (મહારાજ લખાણથી) લાખમાંથી એક પણ માણસ પોતાને મુદારશે તો મહારી વીશ^૨ વર્ષની મહેનત દરમ્યાન મેં જે મુશ્કેલી તથા કટુતા સહન કર્યા છે તે માટે હું દીલગીર ધંધશ નહિ.

૧ જતું, રહેતું, ખેસતું અને મૃતું.

૨ ' દિકાદશ વર્ષો ' એ ચીની ભાષામાં બે'ચી' છે. સામાન્ય રીતે ચી એટલે બાર (૧૨)-એટલે અહિં ૨૪ વર્ષ થશે. પણ ઇ. મ. ૬૭૧ થી ૬૯૧ સુધીમાં-જે ગાળામાં પ્રતીગિ પ્રસ્તુત ગ્રંથ ચીન મોકલ્યો હતો-ફક્ત ૨૦ વર્ષ થાય છે. પણ ચી સંખ્દ દશ (૧૦) માટે પણ વપરાય છે એટલે અહિં ' બે દશ ' (૨૦) એવો અર્થ વિરક્ષિત છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું

દીક્ષાના નિયમો

ભિક્ષુની કક્ષામાં દાખલ થતી વખતે પશ્ચિમમાં જે વિધિઓ કરવામાં આવે છે તે માટે ખારીક નિયમો છે. એ બધા નિયમો (બુદ્ધ) મુનિએ સ્થાપિત કર્યા છે અને તે એક-શતકર્મનમાં^૧ આપવામાં આવ્યા છે; પણ તે સખંધી કેટલાક મુદ્દાનું અહિં હું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરીશ. ગમે તેણે પોતાના વિચારો (ધર્મ તરફ) ફેરવ્યા હોય અને ભિક્ષુ થવાનો તે ઉત્સુક હોય તો પોતે પસંદ કરેલા ગુરુ પાસે તે જાય છે, અને તેના આગળ પોતાની ઇચ્છા દર્શાવે છે. એક યા બીજી રીતે માર્ગમાં, કાંઈ અતેરાય છે કે નહિ-ચિતૃહત્યા, માતૃહત્યા ઇત્યાદિ-તેની ગુરુ તપાસ કરે છે.

જો તેને કાંઈ મુશ્કેલી ન જણાય તો તે (ગુરુ) જે વિરજિત કરવામાં આવી હોય તેની રજા આપે છે અને તેને (સંઘના સભ્ય તરીકે) સ્વીકારે છે. તેને સ્વીકાર્યા પછી, ગુરુ તેને દશ દિવસ કે એક માસ છૂટો રહેવા દે છે, અને પછી પાંચ શીલ^૨ શીખવે છે.

૧ મૂલસર્વાસ્તિવાદનિકાય-એકશતકર્મન.

૨ બુદ્ધના મુપ્રસિદ્ધ પાંચ શીલો કે આદેશો: (૧) અહિંસા, (૨) અસ્તેય, (૩) અસત્યનો ત્યાગ, (૪) અસંભોગ, અને (૫) મદિરાદિનું અપાન.

જે માણસ અત્યાર સુધી સાત પરિવર્તનો સહ્ય નહોતો તે હવે ઉપાસક કહેવાય છે; બુદ્ધતા ધર્મમાં આ એનું પ્રથમ પગથિયું છે. પછી પાટ (સાદો ઝલ્લો), સંકલ્પિકા, નિવાસન, પાત્ર તથા ગરણુ વ્યવસ્થિત ગોઠવી, ગુરુ મંથને મંજોષે છે અને કહે છે કે આ માણસ ભિક્ષુ થવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. જ્યારે સંઘ તેને દાખલ કરે છે ત્યારે ગુરુ પોતાના તરફથી આચાર્યોને (તે ક્રિયા ચલાવવા) કહે છે. પછી એકાંત જગ્યા માં પેલો માણસ પોતાના વાળ તથા દાઢી નાપિત પામે કપાવે છે, અને ઋતુ પ્રમાણે ગરમ કે ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરે છે. એક કે બીજા પ્રકારે ગુરુ તપાસે છે કે તે વ્યંદન છે કે નહિ ઇત્યાદિ, અને પછી તેને નિવાસન પહેરાવે છે. પછી તેને ઉત્તરીય વસ્ત્ર આપવામાં આવે છે, જેને પોતાના શિર્ષથી દર્પણ કરી તે સ્વીકારે છે. ધર્માચાર્યને ઝલ્લો ઝૂંહણ કર્યા પછી, તે પાત્ર લે છે. હવે તે પ્રવ્રાજિત કહેવાય છે. પછી ઉપાધ્યાય અમલ, આચાર્ય તેને દશ શિક્ષાપદ કંઠસ્થ બોલી કે વાંચીને ઉપદેશ કરે છે. આ ઉપદેશ લીધા પછી તે શ્રમણુર કહેવાય છે.

(ઇત્સીંગનુ ટિપ્પણ):

શ્રમણુરનો અર્થ—‘ જે આરામ લેવા ચત્ન કરે છે તે ’—એવો દરવાનો છે, એટલે કે ‘ જે નિર્વાણપૂર્ણ આરામ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા કરે છે તે. ’ એ શબ્દની જગ્યાએ અગાઉ શા—મી શબ્દ વપરાતો હતો, જે અતિ સંક્ષિપ્ત અને ઉચ્ચારમાં ખોટો છે. એનો અર્થ ‘ દયામાં આરામ લેતો ’ એવો કરવામાં આવતો હતો, જે માટે કાંઈ પ્રમાણ નથી—જો કે અર્થ માટે કદાચ તેમ હોય.

ઉપદેશ લેવાની વિનંતિ કરવાની' અને પોતાની ઇચ્છા બહાર કરવાની ક્રિયાઓ, મહિમા, વિધિઓ, વૃત્તિ તથા રીત-એ સર્વ લેઓ પૂર્ણ દીક્ષા (ઉપસમ્પદા) સ્વીકારવા બંધ તેમને મળતું જ છે. પણ અમણેરની વાતમાં વિનયમાં આપેલી બાર વિગતોનું ઉલ્લંઘન કરવાથી દોષ થતો નથી; પણ શિક્ષમાણા માટે નિયમમાં કેટલાક ફેરફાર છે. એ બાર વિગતો તે કઈ ?

૧. (શાસ્ત્રોક્ત તથા નિર્પિદ્ધ) ઝલ્લા વચ્ચે તક્ષવત સમજવો નોંધ્યો. (નિરસન્નિજ્યા-૧-૧૦).

૨. વસ્ત્ર વિના મુખું ન નોંધ્યો.

૩. અગ્નિનો સ્પર્શ ન કરવો નોંધ્યો^૧ (ઘણે ભાગે પાચિ-ત્તિયા ૫૬).

૪. ઘણું ખાણું નહિ નોંધ્યો—(પાચિત્તિયા, ૩૫, ૩૬ અને ૩૪).

૫. સ્ત્રીવ પદાર્થને કાંઈ ઇલા કરવી ન નોંધ્યો (પાચિ-ત્તિયા ૬૧).

૬. લીલા ઘાસ પર ગંદી વસ્તુ નાંખવી ન નોંધ્યો (પાચિ-ત્તિયા ૧૧ ને ૨૦).

૭. ઉંચા વૃક્ષ પર બેઠરકારીથી ચઢવું ન નોંધ્યો (ખાસ જરૂર સિવાય).

૮. રત્નનો સ્પર્શ કરવો ન નોંધ્યો (પાચિત્તિયા ૮૪; નિરસન્નિજ્યા ૧૮ અને ૧૯).

૧ કારણ પ્રમાણે, આ ખુદ્દી જગ્યામાં બગતો અગ્નિ છે.

૯ ઉચ્છિષ્ટ લોન આવું ન જોઈએ (પાચિત્તિયા ૩૮)

૧૦. જમીન ખોદવી ન જોઈએ (" ૬)

૧૧ ખીજા આપે તે અન્નની ના પાડવી ન જોઈએ

૧૨. ઉગતા અંકુરને કાંઈ ઇજા કરવી ન જોઈએ.

મંધના જે ઉતરતા વર્ગો (શ્રમણેર તથા શ્રમણેરી) એ આ બાર નિયમોને વળગી રહેવું ન જોઈએ, પરંતુ શિક્ષમાણુઓ જે છેલા પાચ નિયમો (૮-૧૨) નું પાલન કરવાનું થૂકે તો તેઓ દોષપાત્ર ઠરે છે આ ત્રણ ઉતરતા વર્ગોએ પણ વર્ષનું પાલન કરવું પડે છે

(સ્ત્રીઓ માટેના) છ મહત્વના તથા ગૌણ નિયમો અન્યત્ર^૧ આપવામાં આવ્યા છે જે આ નિયમો તોડવાના

૧ ત્રિપદ-મગ્ગ, પ્રક ૧૨. ૭ મહત્વના નિયમો

૧. સ્ત્રીઓ એકના મુખાકર્ષી કરી નહિ.

૨. " " નરી ઓગમવી નહિ

૩. , માણુમના સંગીનો સ્પર્શ કરવો નહિ

૪. " માણુમ સાથે મુગમ કરવો નહિ

૫. , મુગમ-જોડનાર તરીકે ઢામ વરવું નહિ

૬. " લિપ્તુણીએ ઢોનો ગણીગ મુન્દો ઢાકવો નહિ

૭ ગૌણ નિયમો

૧. સ્ત્રીઓ પોતાનું ન દોષ એનું સોનું કે રૂપું લેવું નહિ

૨. , મસ્તક સિવાયના ખીજા વાળ કાપવા નહિ

૩. " ખીનખેડાયતી જમીન ખોદવી નહિ.

૪. " ઉગતું વામ કે વૃક્ષ જાણી જોઈને કાપવું નહિ

૫. , પોતાને ન અપાયવો ખોરાક ખાવો નહિ.

૬. , એક વખત સ્પર્શ થયવું અન્ય આવું નહિ

તેઓ દોષધાત્ર ન હોય તો તેઓ નિયમો અનુસાર વર્તે છે એમ ગણી શકાય; એમ હોય તો પાંચ પરિવ્રજામાં તેમનો યોગ્ય રીતે સમાવેશ કરવામાં આવે છે અને તત્તજન્ય લાભોનો ભાગ તેઓ લઈ શકે છે. જે પરિવ્રાજક થયો છે તેને દશ શીલો ન બ્રોધવા તથા તેનું ઉચ્ચંધન તે કરશે એવા ભયથી તેને મહા-શીલની શિક્ષા ન આપવી એ આચાર્ય માટે અયોગ્ય લેખાય, કેમકે આવા પ્રસંગે શૈલ (શ્રમણેરતુ) ખોટું નામ ધારણ કરે છે (જેનો અર્થ) ' આરામ શોધવો ' થાય છે, અને ' પોતાનું ગૃહ ત્યજી જતો રહ્યો છે ' એવું (પ્રત્રાજિતનું) અભિધાન વૃથા ધારણ કરે છે આ એક મોટો ગેરલાભ છે, જે કે કેટલાક ભલે એમ ધારે કે આવા સંજોગોમાં પણ પરિવ્રાજક બનવામાં કાંઈક ફાયદો છે. એક મૂલનાં^૧ કહ્યું છે: ' દશ શીલની શિક્ષા લીધા પહેલાં જેની પરિવ્રાજિતોમાં ગણના થાય છે તેને માટે કામચલાઉ જ એકક ખુટ્લી હોય છે. તે એકક શી રીતે લઈ શકે અને તે કેવી રીતે કાયમ રાખી શકે ? '

ચીનમાં બહેર નામલેખનથી માણસને પરિવ્રાજક-વર્ગમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. વાળ કપાડ્યા પછી, તે આચાર્ય સાથે થોડો વખત આરામ લે છે; એક પણ નિપેદા-મક નિયમનો ઉપદેશ આપવા ગુજ પોતાને જવાબદાર લેખતો નથી તેમજ શિષ્ય દશ શીલના બ્રોધ માટે પોતે વિનંતિ પણ કરતો નથી.

તે પૂર્ણ દીક્ષા (ઉપસમ્પદા) લે તે પહેલાં-યથેષ્ટ વર્ત-

વામાં તે ખોટું કરે છે. જે દિવસે તે આ દીક્ષા લે છે તે દિવસે વિનયવિહિત કાર્યક્રમની અગાઉથી કાંઈ પણ જાણ વિના તેને બાધિમંડલમાં જવાનું ફરમાન કરવામાં આવે છે. એ વિધિ વખતે તે શી રીતે ઉચિત વર્તન રાખી શકે ? નિયમો જાળવી રાખવાનો આ રસ્તો નથી. વિહારવાસી પરિવ્રાજક બનાવવા આવો માણસ તદ્દન નાલાયક છે. બીજાઓ પાસેથી ભેટો લેવા છતાં પણ તે ભારે દેવાદાર બને તો તેમાં શી નવાઈ ? ઉપદેશ અનુસાર તેણે પોતાનું તેમજ બીજાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. જેઓ જાહેર રીતે પરિવ્રાજક બને છે તેમણે પ્રથમ તે વિષે શુરુને પૂછવું જોઈએ. શુરુએ (તેમાં વચ્ચે નડતાં) વિધ્નોની તપાસ કરવી જોઈએ, અને જો (પરિવ્રાજક બનવાના) અભિલાષી માણસો શુદ્ધ અને સ્વચ્છ માલમ પડે તો શુરુએ પાંચ શીલોનો તેમને ઉપદેશ આપવો. તેનું શિરોમુંડન જોયા પછી તેણે (શુરુએ) તેને પાટ (માદો અલ્લો) આપવો, અને સાથે માથે દશ શીલોનો પણ બાધ કરવો.

જ્યારે આ નવો શિષ્ય બધી ધાર્મિક ક્રિયાઓ પરિચિત થાય અને લાયક વયનો^૧ થાય ત્યારે, જો પૂર્ણ દીક્ષા લેવાની તેની મરજી હોય તો, શિષ્યની શીલ પાળવાની ઇચ્છા તથા દૃઢ નિશ્ચય જોયા પછી, શુરુ તેને માટે ષડ્-પરિષ્કાર ગોઠવે છે, અને (એ ક્રિયામાં ભાગ લેવા) બીજા નવ^૨ માણસોને બોલાવે છે. નાની અગાશી પર કે મોટા વાડામાં કે કુદરતી

૧ વીરા વર્ષનો (કારણ).

૨ એકંદર દશ આચાર્યો હોવા જોઈએ (કારણ).

હૃદમાં એ વિધિ થઈ શકે છે. એ સ્થળે સંઘની સાદડીઓ વાપરી શકાય છે અથવા દરેક માણસ પોતપોતાની સાદડી વાપરી શકે છે. ભારે ખર્ચ કરી ગંધયુગ્મ તૈયાર રાખવામાં આવે છે. ત્યાર પછી ત્યાં હાજર રહેલ દરેક ગુરુને ત્રણ વખત વંદન કરવાનો, કે કેટલીક વખત, તેની પાસે આવતા દરેક ગુરુના પાદને સ્પર્શ કરવાનો ઉપદેશ તે શિષ્યને આપવામાં આવે છે. બુદ્ધના ઉપદેશ પ્રમાણે આ બે વંદનવિધિ છે. આ વિધિ પૂરે થયા બાદ, મહાશીલ શીખવાનો પ્રયત્ન કરવાનું તેને કહેવામાં આવે છે. તે ત્રણ વખત થઈ ગયા બાદ, પરિપક્વ સમક્ષ ઉપાધ્યાય તેને વસ્ત્રો તથા પાત્ર આપે છે.

ત્યાર પછી તેણે તે (લિક્ષા -) પાત્ર લઈ ફરવું પડે છે, અને ત્યાં એકત્ર થયેલા બધા આચાર્યોને તે વારા ફરતી બતાવવું પડે છે. એ તે યોગ્ય હોય તો, તે ધર્માચાર્ય કહે છે: 'સાઝ પાત્ર'; એ તેઓ આમ ન બોલે તો ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરવાના અપરાધપાત્ર તેઓ બને છે. પછી વિધિ પ્રમાણે તે શિષ્યએ તે પાત્ર સ્વીકારવાનું હોય છે. ત્યાર બાદ આ કર્મ કરનાર આચાર્ય પોતાની આગળ ધરેલા પુસ્તકમાંથી વાંચી કે મહોડે બોલી તેને મહાશીલનો ઉપદેશ કરે છે; કેમકે બુદ્ધે (ઉપર્યુકત) બન્ને પ્રકારની છૂટ આપી છે. જેને આ શીલનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપ-સમ્પન્ન કહેવાય છે (કેમકે તેણે હવે ઉપસમ્પદા દીક્ષા લીધી છે).

(ઇર્ત્સાગનું ટિપ્પણ):

ઉપસમ્પન્ન: ઉપ એટલે નજીક, અને સમ્પન્ન એટલે

પૂર્ણ—અને એનો અર્થ નિર્વાણ થાય છે. આ પૂર્ણ શીલોની શિક્ષા લેવાથી માણસ નિર્વાણની વધુ સમીપ આવે છે. આ અર્થ જુના શબ્દ, યૂ-ત્સો (=પૂર્ણ) થી અરુપ્પટ સમજાતો હતો.

આ કર્મ પૂરું થતાની વાંત (દીક્ષાનો દિવસ નક્કી કરવા) સૂર્યનો પડછાયો તરત માપવો જોઈએ, તેમજ ઋતુનું નામ પણ લખી લેવું જોઈએ. સૂર્યનો પડછાયો માપવાની રીત નીચે પ્રમાણે છે: પાતળી ચીપ જેવડો, એક હાથ લાંબો લાકડાનો કટકો લો; છેડેથી ચાર આંગળને અંતરે મુધારના કાદ-ખુણાના આકારમાં તેને વાળી, લાંબા ભાગને લાકડીના સીધા ભાગથી છૂટો પડયા વિના, તેના ઢુંકા છેડાને હાથે આવવા દો. ખપોરે, જ્યારે લાકડીનો લાંબો ભાગ જમીન સાથે સપાટ થઈ આવે ત્યારે, તેના સીધા ભાગનો પડછાયો લાકડીના આડા ભાગ પર પડે છે. ચાર આંગળથી પડતો પડછાયો માપી શકાય છે. ચાર આંગળ (=અંગુલ) જેટલો લાંબો જો પડછાયો પડે તો, તે માપ એક પુરુષ (અથવા પૌરુષ) કહેવાય છે, અને જો પ્રમાણે સમયનું માપ આટલા પુરુષ થયા એવી રીતે કઢાય છે, અથવા કેટલીક વખત એક પુરુષ અને એક અંગુલ કે અર્ધ અંગુલ, કે માત્ર એક અંગુલ વગેરે (જ્યારે એક

૧ ૧૨ અંગુલ=વિતરિત. માપ તરીકે પુરુષ એટલે સામાન્ય રીતે હાથ તથા આંગળા હાથ કરવાથી માણસની જેટલી લંબાઈ થાય તે, એટલે આસરે એક ફેધમ=૧ ફીટ. પણ પ્રતીગના કહેવા પ્રમાણે, એક પુરુષ=૪ અંગુલ=૩ વિતરિત=૬ હસ્ત.

પુરુષ જેટલું માપ ન થાય ત્યારે). એવી રીતે અંગુલો ઉમેરી અને બાદ કરી (વખતના તફાવતો) મપાય છે અને ગણાય છે.

(ઇર્સીંગનું ટિપ્પણ):

પુરુષ એટલે માણસ; ચાર આંગળ જેટલો પડછાયો ' એક પુરુષ ' કહેવાય છે તેનું કારણ એ કે ચાર આંગળ લાંબી સીધી લાકડીનો પડછાયો પણ જ્યારે આડી લાકડી પર ચાર આંગળ હોય છે ત્યારે જમીન પર પડતો માણસનો માણ-મનો પડછાયો, તે માણસની જેટલી ઉંચાઈ હોય તેટલો લાંબો હોય છે. જ્યારે સીધી લાકડીનો પડછાયો આડી લાકડી પર આઠ અંગુલ પડે છે ત્યારે, જમીન પર પડતો માણસનો પડ-છાયો તેની ઉંચાઈથી બમણો હોય છે. મધ્યમ કદના માણ-સમાં આમ બને છે; બધા જ માણસોને આ નિયમ લાગુ પડતો નથી.^૧ આ રીત પ્રમાણે બીજા માપો પણ બનાવાય છે.

આટલું જણાવવું જોઈએ કે ભોજન પહેલાં કે પછી (દીક્ષાનો વિધિ થયો છે.) જ્યારે આકાશ વાદળાથી ઘેરાયું હોય કે જ્યારે શત્રિનો સમય હોય ત્યારે તદનુરૂપ રીત પ્રમાણે વખત માપવો જોઈએ

ચીનની રીત પ્રમાણે, એક ઉચ્ચદર્શી માપથી સૂર્યની છાયા માપવામાં આવે છે, અથવા જેના પર બાર કલાકના વિભાગો અંકિત કરવામાં આવ્યા હોય એવું (એક યંત્ર) વાપરવામાં આવે છે. પાંચ ઋતુઓ કઈ ? અત્યક્ષ જ્ઞાન સિવાય

૧ ઇર્સીંગનું આ કથન ખોટું લાગે છે: ગમે તે માણસને આ નિયમ લાગુ પડવો જોઈએ.

મહિનાના પિલાગ જાણવા મુશ્કેલ છે, કેમકે જુદા જુદા દેશોમાં તે જુદા હોય છે હિંદમાં પ્રથમ ઋતુ શીયાળો કહેવાય છે, અને તેના ચાર માસ છે—નવમા માસના મોળમાં દિનથી પહેલા માસના પદરમાં દિવસ મુધી બીજી ઋતુ વનત છે, જેમાં પણ ચાર મહિના છે—પહેલા માસના મોળમાં દિનથી પાંચમા માસના પદરમાં દિવસ મુધી ત્રીજી વર્ષા ઋતુ છે, જેનો માત્ર એક જ મહિનો છે—પાંચમા માસના મોળમાં દિવસ મુધી છઠ્ઠા માસના પદરમાં દિન મુધી ચોથી ‘અંતિમ’ ઋતુ કહેવાય છે, જેમાં માત્ર એક દિવસ અને એક રાત્રિ છે—છઠ્ઠા માસના મોળમાં દિનના દિવસ તથા રાત્રિ પાંચમી ‘લાખી’ ઋતુ છે—છઠ્ઠા માસના સત્તરમાં દિનથી નવમા માસના પદરમાં દિવસ મુધી

પણ આ તો જુદાના આદેશ મુજબ વિનયમાં વર્ષના ભાગો છે ઋતુની વર્ગીકરણની આ ગીતમાં એક નિષ્પટ્ટ અને ઉડો અર્થ છે

જુદા જુદા પરગણાના આચારો પ્રમાણે, ત્રણ, ચાર કે છ ઋતુઓ હોય છે, જેનો અન્યત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે જ્યારે હિંદના તથા દક્ષિણ મધ્યના બધા ગુરુઓ પહેલી જ વખત એક બીજાને મળે છે ત્યારે તેઓ આમ પૂછે છે ‘પૂજ્ય, આપે કેટલા વર્ષ પ્રસાર કર્યા છે ?’ જેને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હોય તે ઉત્તર આપે છે ‘અમુક’ જો તેમણે સરખા વર્ષ વ્યતીત કર્યા હોય તો ઈશ ઋતુમાં તેને દીક્ષા આપ

૧ વર્ષ Summer-retreat એક વરસમાં મે વર્ષ થાય
૩ જુઓ પ્ર- ૧૫ સુ

વામાં આવી હતી એમ એક બીજાને પૂછે છે. જો એક જ ઋતુમાં બન્નેએ દીક્ષા લીધી હોય તો, વળી બીજો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે કે તે ઋતુના કેટલા દિવસ બાકી રહ્યા હતા. જો દિવસ પણ સરખા જ હોય તો બીજો પ્રશ્ન એમ પૂછાય છે કે તે દિવસે ભોજન પહેલા કે પછી દીક્ષા આપવામાં આવી હતી. જો બન્નેને બપોર પહેલાં એક જ દિને દીક્ષા અપાઈ હોય તો પછી પડછાયાની લાંબાઈ વિષે પૂછપરછ કરવામાં આવે છે; જો એમાં તફાવત માલમ પડે તો બેમાંથી એકનું ન્યૂનતમ કરવામાં આવે છે. પણ જો પડછાયા પણ સરખો જ લાંબો જણાવવામાં આવે તો બે વચ્ચે કંઈ તફાવત રહેતો નથી. એવા પ્રસંગે બેઠકનો ક્રમ ત્રીજી પ્રથમ આગમનથી નિર્ણય થાય છે, અથવા તો કર્મદાન તેમને પોતાને એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા દે છે. જેઓ હિંદુસ્તાન જાય છે તેમણે આ વિગતોથી ટેવાણું બેઠવ્યું. ચીનના રિવાજ કરતાં આ સહેજ જુદો છે. ત્યાં (ચીનમાં) ધર્મશુરુઓ દીક્ષાની મિતિ જ જણાવે છે, પણ નાલન્દ-વિહારમાં 'લાંબી ઋતુ'ના પ્રથમ દિને (હજી માસના સત્તરમા દિવસે-), પ્રાતઃકાળમાં પરિવ્રાજકો ધણુંખરું ઉપસરખા દીક્ષા લે છે. તે જ ઋતુમાં દીક્ષા લેનારા પૈટ્રી તેઓ ન્યૂનતાનો દાવો કરે છે. આ ચીનના 'હજી માસના સત્તરમા દિવસનો પ્રાતઃકાળ છે; (તેઓ આમ કરે છે કેમકે. નહિતર તેમને બીજું વર્ષ મળતું નથી).^૧

(ઇર્સીંગનું ટિપ્પણ):

હિંદના વર્ષ^૧ અનુસાર આ વર્ગીકરણ છે. ચીનના જુના

રિવાજ પ્રમાણે બીજું વર્ષ પાંચમા માસના સત્તરમા દિને આવે છે.

જ્યારે છઠ્ઠા માસના સોળમા દિનની^૧ રાત્રિ પૂરી થવા આવે ત્યારે જો કોઈ દીક્ષા લે તો, તે જ ઋતુમાં દીક્ષા લેનાર બધાનો તે કનીયાન્ ગણાશે. (જ્યારે છઠ્ઠા માસના સત્તરમા દિને-બીજા વર્ષની શરુઆતને દિવસે-કોઈને દીક્ષા મળી હોય તો), તેને બીજું વર્ષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી તેણે પોતાના આચાર્યો-જેમને કાંઈ નજીવી કે મહામૂઝી લેટ આપી શકાય છે-સિવાય બીજા કોઈને, દીક્ષા લીધા પછી, કાંઈ પણ લેટ આપવી જોઈએ નહિ. જે આચાર્યો દીક્ષાની જગ્યાએ હાજર હોય (અને તેમાં ભાગ લેતા હોય) એવાને હાર્દિક ઉપકાર દર્શાવવા, કાયબન્ધન કે ગરજા જેવી કાંઈ ચીજ લાવીને આપવી જોઈએ. ત્યારબાદ પ્રાતિભોક્ષ^૨ વાંચી સંલગાવી ઉપાધ્યાય નવા શિષ્યને અપરાધનો પ્રકાર અને શીલ કેવી રીતે ઉચ્ચારવા તે શીખવે છે.

આ શીખી રહ્યા પછી, શિષ્ય બૃહદ્ વિનય-પિટક વાંચવાનું શરુ કરે છે; દરરોજ તે તે (પુસ્તક) વાંચે છે, અને દર રહવારે તેની પરીક્ષા લેવામાં આવે છે, કેમકે જો તે તેનો અભ્યાસ અવિરત ચાલુ ન રાખે તો તે પોતાની બૌદ્ધિક શક્તિ ગુમાવશે.

વિનય-પિટકનું અધ્યયન સમાપ્ત થયા બાદ, તે સૂત્રો

તથા શાસ્ત્રો શીખવા માટે છે. હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રમાણે ગુરુ શિક્ષણ આપે છે. તે મુનિ (બુદ્ધ) ના દિવસો પછી જો કે લાંબો સમય વહી ગયો છે, તોપણ આવો રિવાજ અવિચ્છિન્ન હજી ચાલુ જ છે. આ જો ગુરુઓ^૧ (કર્માચાર્ય તથા ઉપાધ્યાય) ની માતૃપિતા સાથે તુલના થાય છે. જેણે દીક્ષા લેવા માટે અન્નાધારણ દુઃખ વેઠ્યું હોય એવા, માણસે દીક્ષા લીધા પછી શીક્ષ પર બીજાકુલ ધ્યાન ન આપવું એ શું યોગ્ય છે ?

ખરેખર એ દયાજનક છે કે આવી શરૂઆતનો અંત સંતોષકારક નથી આવતો. કેટલાક એવા છે જેઓ પોતાના ગુરુઓને પહેલ વહેલા મળતી વખતે દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા દર્શાવ્યા પછી, દીક્ષા લીધા બાદ ફરી ગુરુઓને કદી મળતા નથી; તેઓ નથી વાંચના; શીલનું પુસ્તક કે નથી ખોલતા વિનય-ગ્રંથો; આવા માણસોને સંઘમાં નફરતા દાખલ કરવામાં આવ્યા છે, અને તેઓ પોતાને તેમજ બીજાને ગેરલાભરૂપ થશે. આ પ્રકારના માણસો ધર્મનો વિધ્વંસ કરે છે.

હિંદી કર્માચાર્યની શ્રેણી નીચે પ્રમાણે છે: ઉપસરૂપદા દીક્ષા પછી તે ચ-ગ-૨ (ચંદ્ર) કહેવાય છે, જેનો અર્થ, ‘ નાનો ગુરુ ’ થાય છે, અને જેમણે પૂરેપૂરા દશ વર્ષ પ્રસાર કર્યા હોય તેઓ સ્થવિર કહેવાય છે, જેનો અર્થ ‘ પ્રતિષ્ઠિત સ્થિતિ ’ થાય છે, કેમકે સ્થવિર, ગુરુની દેખરેખ વગર, જાતે રહી શકે છે. તે ઉપાધ્યાય પણ થઈ શકે છે.

૧ આ જો ગુરુઓ માટે જુઓ મહાવગ્ગ, ૧, ૩૨, ૧; ૫. ૧૭૮-૯; S. B. E. vol. viii.

રિવાજ પ્રમાણે બીજું વર્ષ પાંચમા માસના સત્તરમા દિને આવે છે.

જ્યારે છઠ્ઠા માસના સોળમા દિનની રાત્રિ પૂરી થવા આવે ત્યારે જો કેઇ દીક્ષા લે તો, તે જ ઋતુમાં દીક્ષા લેનાર બધાનો તે કનીયાન ગણાશે. (જ્યારે છઠ્ઠા માસના સત્તરમા દિને-બીજા વર્ષની શરુઆતને દિવસે-કેઇને દીક્ષા મળી હોય તો), તેને બીજું વર્ષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી તેણે પોતાના આચાર્યો-જેમને કાંઈ નજીવી કે મહામૂઢી લેટ આપી શકાય છે-સિવાય બીજા કેઇને, દીક્ષા લીધા પછી, કાંઈ પણ લેટ આપવી જોઈએ નહિ. જે આચાર્યો દીક્ષાની જગ્યાએ હાજર હોય (અને તેમાં ભાગ લેતા હોય) એવાને હાદિક ઉપકાર દર્શાવવા, કાયબન્ધન કે ગરણા જેવી કાંઈ ચીજ લાવીને આપવી જોઈએ. ત્યારબાદ પ્રાતિભોક્ષ^૧ વાંચી સંભળાવી ઉપાધ્યાય નવા શિષ્યને અપસ્રધનો પ્રકાર અને શીલ કેવી રીતે ઉચ્ચારવા તે શીખવે છે.

આ શીખી રહ્યા પછી, શિષ્ય બૃહદ્ વિનય-પિટક વાંચવાનું શરુ કરે છે; દરરોજ તે તે (પુસ્તક) વાંચે છે, અને દર મહવારે તેની પરીક્ષા લેવામાં આવે છે, કેમકે જો તે તેનો અભ્યાસ અવિરત ચાલુ ન રાખે તો તે પોતાની બૌદ્ધિક શક્તિ ગુમાવશે.

વિનય-પિટકનું અધ્યયન સમાપ્ત થયા બાદ, તે સૂત્રો

૧ જુઓ વિનય-પુસ્તક, ભાગ ૧-S. B. E., vol. III.

તથા શાસ્ત્રો શીખવા માંડે છે. હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રમાણે ગુરુ શિક્ષણ આપે છે. તે યુનિ (ખુદ) ના દિવસો પછી જો કે લાંબો મમય વહી ગયો છે, તોપણ આવો રિવાજ અવિચ્છિન્ન હર્ષ ચાલુ જ છે. આ જો ગુરુઓ^૧ (કર્માચાર્ય તથા ઉપાધ્યાય) ની માતૃપિતા સાથે તુલના થાય છે. જેણે દીક્ષા લેવા માટે અમાધારણ દુઃખ વેઠ્યું હોય એવા, માણુએ દીક્ષા લીધા પછી શીલ પર ખીલકુલ ધ્યાન ન આપવું એ શું યોગ્ય છે ?

ખરેખર એ દયાજનક છે કે આવી શરૂઆતનો અંત મ'તોપકારક નથી આવતો. કેટલાક એવા છે જેઓ પોતાના ગુરુઓને પહેલ વહેલા મળતી વખતે દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા દર્શાવ્યા પછી, દીક્ષા લીધા બાદ ફરી ગુરુઓને કદી મળતા નથી; તેઓ નથી વાંચના; શીલનું પુસ્તક કે નથી ખોલતા વિનય-ગ્રંથો; આવા માણુઓને સંઘમાં નક્રમા હાખલ કરવામાં આવ્યા છે, અને તેઓ પોતાને તેમજ ખીલને ગેરલાલકૃપ થશે. આ પ્રકારના માણુઓ ધર્મનો વિધ્વંસ કરે છે.

હિંદી ધર્માચાર્યની શ્રેણિ નીચે પ્રમાણે છે: ઉપસમ્પદા દીક્ષા પછી તે ચ-ગા-૨ (=૬૬૨) કહેવાય છે, જેનો અર્થ, ' નાનો ગુરુ ' થાય છે, અને જેમણે પૂરેપૂરા દશ વર્ષ પ્રસાર કર્યા હોય તેઓ સ્થવિર કહેવાય છે, જેનો અર્થ ' પ્રતિષ્ઠિત સ્થિતિ ' થાય છે, કેમકે સ્થવિર, ગુરુની દેખરેખ વગર, જાતે રહી શકે છે. તે ઉપાધ્યાય પણ થઈ શકે છે.

૧ આ જો ગુરુઓ માટે જુઓ મહાવગ્ગ, ૧, ૩૨, ૧: ૪
૧૭૮-૯, S. B. E. જો. પાં.

પત્રોમા કે બીજા કાંઈ લેખનમાં તેને માટે અમુક અમુક શ્રમણે, દહર કે સ્થવિર લિખુ એમ લખાય છે; પરંતુ જે તે શાસ્ત્રો તથા સાપ્રદાયિક સાહિત્યમાં વિદ્વાન હોય અને સદ્-શુણી તરીકે સુપ્રસિદ્ધ હોય તો તેને માટે અમુક અમુક બહુશ્રુત લખવું જોઈએ. (ચીનમાં લખાય છે તે પ્રમાણે) અમુક અમુક સંઘ લખવું જોઈએ નહિ, કારણ કે સંઘ તો બધા સાધુઓની સભા છે. તો પછી જેમાં ચાર પ્રકારના લિખુઓ હોય છે એવા સંઘને પોતાની જાત તરીકે શી રીતે સંજોગી શકાય ? હિંદમાં (ચીનના જેમ) પોતાને સંઘ કહેવાની પ્રથા નથી.

જે ઉપાધ્યાય થાય છે તે સ્થવિર હોવો જ જોઈએ, અને તેણે પૂરા દશ વર્ષો પ્રસાર કર્યા હોવા જોઈએ. કર્મચાર્ય, ખાનગી શિક્ષક, તથા સાક્ષી તરીકે હોય એવા બીજા ગુરુઓની ઉમરની કાંઈ હદ હોતી નથી; જાતે પવિત્ર હોઈ, તેઓ વિનયથી પૂછું પરિચિત હોવા જોઈએ; અને તેઓ તેમની પૂરેપૂરી કે અર્ધી સંજ્યામાં હોવા જોઈએ. વિનયમાં કહ્યું છે: ' જે ખરેખર ઉપાધ્યાય ન હોય તેને જેઓ ઉપાધ્યાય કહે છે, કે ઐથી ઉલટું જેઓ જાતે ઉપાધ્યાય હોય પણ તેમ કહેવડાવવાની ના પાડે છે, તેઓ 'બીજાને કલુષિત કરવાના દોષ-પાત્ર છે, '

જ્યારે કોઈએ કોઈને આમ પૂછ્યું હોય—' તમારા ઉપાધ્યાયનું નામ શું છે ? ' કે ' તમને કોના શિષ્ય છે ? ' અને વળી સંજોગ પ્રમાણે પોતાના ઉપાધ્યાયનું નામ કહેવાનું જ્યારે કોઈ યોગ્ય ધારે ત્યારે તેણે આમ કહેવું જોઈએ:

‘ હાલના સંજોગ પ્રમાણે હું’ મ્હારા ઉપાધ્યાયનું નામ કહું છું; તેનું નામ ફલાણા ફલાણા છે. ’ ‘ હું ’ (સર્વનામ) અહિં વપરાયું. ^૧ એટલે કોઈએ નવાઈ પામવાની જરૂર નથી, કેમકે હિંદુસ્તાન તથા દક્ષિણ મધ્યના ક્ષેત્રોમાં ‘ હું ’ એ ઉદ્ધત શબ્દ ગણાતો નથી. ^૨ બીજાને ‘ ત્હમે ’ થી સંજોગવા એ પણ અસહ્ય ભાષા ગણાતી નથી.

એક બીજાથી જુદા જોળખાવાનો જ એમાં અર્થ છે, અને આ શબ્દો ઉદ્ધતપણાનો ભાવ કદી દર્શાવતા નથી. ચીનની માન્યતા આથી જુદી છે. ત્યાં ‘ હું ’ તથા ‘ ત્હમે ’ નો ઉપયોગ અસહ્ય તથા અરુચિ મનાય છે. છતાં પણ જો કોઈને ‘ હું ’ નો ઉપયોગ ન રહે તો, તે માણસ ‘ હું ’ ને બદલે ‘ હવે ’ શબ્દ વાપરી શકે છે. ^૨ આ મુદ્દાઓ યુદ્ધના ઉપદેશ સાથે મુસંજત છે, અને તેનું લિધુઓએ આચરણ કરવું જોઈએ. જે માફનરસુ જોઈ શકતા નથી એવા અંધ પુરુષોના ટોળામાં ત્હમે જોડાશે નહિ.

જેઓ ધર્માચાર્યના મુકામે આવે છે અને એક દિવસ

૧ વાંચકને જણાવવું જોઈએ કે સભ્ય ચીની ભાષામાં પહેલા પુરુષનું સર્વનામ વાપરવું ફીક ગણાતું નથી, પણ મેવક, દાસ કે પોતાનું નામ વાપરવામાં આવે છે.

૨ ‘ હું ’ ને ‘ બદલે ‘ હવે ’ ચીની ભાષામાં વાપરી શકાય છે, જો કે અંગ્રેજીમાં (તથા, ગુજરાતીમાં) તે અતિ વિચિત્ર લાગે છે.

તેમનું શિરોમુકુટન થશે તથા તેઓ કાળા ઝભ્લા પહેરશે એવા ધરાદાથી જેઓ મુખ્યત્વે બૌદ્ધ ગ્રંથો વાંચે છે એવા સંદેહ ઝભ્લા પહેરનારા (ગૃહસ્થો) ‘ માનવ ’ કહેવાય છે.

(ધર્માચાર્ય પાસે આવી), સંસાર-ત્યાગ કરવાની કાંઈ પણ ઇચ્છા વિના, જેઓ માત્ર સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય શીખવા માગતા હોય તે ‘ બ્રહ્મચારિન્ ’ કહેવાય છે. આ જે જાતના માણસોને (વિહારમાં રહેવા છતાં પણ) પોતાના ખર્ચ પર છુવનનિર્વાહ ચલાવવો પડે છે.

(ઇત્સીંગનુ ટિપ્પણ) :

હિંદના વિહારોમાં ભિક્ષુઓને ઘણા બ્રહ્મચારીઓ મોંપવામાં આવે છે, અને તેઓ તેમને સાહિત્ય શીખાવે છે.

એક તરફ બ્રહ્મચારીઓ ભિક્ષુઓની, નોકર તરીકે, સેવા ઉઠાવે છે, તો બીજી તરફ (ભિક્ષુના) શિક્ષણથી તેઓ પુનિત અભિલાષાઓ સેવતા થશે. આથી બન્ને પક્ષને લાભ થાય છે, એટલે તેમને ત્યાં રાખવા એ ઘણું આગ્રહ છે. કાંઈ પણ તસ્દી વિના ધૂતથી પ્રાપ્ત કરેલા એક ઉપહારપૂર્ણ પાત્ર બરાબર એ છે. જો તેમની સેવા જ લાભ તરીકે ગણવામાં આવે તો પણ તેઓ ઉપયોગી છે; તેમને દંતકાષ્ઠ લાવવા દો કે ભોજન મમયે તેમને પીરસવા દો, અને એ જોઈતી જરૂરીયાત પૂરી પાડવા બચ્ચ છે. ગમે તેમ પણ એ જોટી રીત નથી.

આ બ્રહ્મચારીઓને સંઘની કાયમી મીલકતમાંથી ખવડાવવું જોઈએ નહિ, કેમકે બુદ્ધના ઉપદેશમાં એનો નિષેધ છે;

પણ જો સંઘ માટે તેમણે પરિશ્રમ ઉઠાવી કાંઈ કામ કર્યું હોય તો તેમની મહેનત પ્રમાણે વિહારે તેમને લોભન આપવું જોઈએ.

સામાન્ય કાર્ય માટે રાંધેલો ખોરાક, કે બ્રહ્મચારીના ઉપયોગ માટે કોઈ દાતાએ લેટ આપેલું અન્ન કાંઈ પણ હોય વિના તેમને આપી શકાય છે.

નાગ-નદીમાંથી પુદ્ગનો પકડાયો અદૃશ્ય થઈ ગયો છે, અને તેમના પ્રતાપની દીપ્તિ ગૃધ્ર-કૂટમાંથી ચાલી ગઈ છે; પવિત્ર ધર્મ ખીજીને પરમ્પરા આપી શકે એવા અહીંતો આપણી પામે કેટલા છે ?

શાસ્ત્રમાં આમ કહ્યું છે: ‘ત્યારે મહાન સિદ્ધિ તેના નેત્રો મીઠ્યાં ત્યારે બધા જોનારા પણ એક પછી એક પંચત્વ પામ્યા. જગત કલેશથી વધુ કલુષિત થયું. (શીલનુ) અતિ કમણુ કર્યા વગર દરેકે પોતે સાવધ રહેવું જોઈએ.’

બધા સહચારી મનુષ્યોએ ધર્મનું રક્ષણ કરવા સંયુક્ત થવું જોઈએ. પણ જો ત્હમે, શિયિલ તથા આળસુ રહી માનવ વૃત્તિઓને જામે તેમ વર્તવા દેશો તો, જેમનું માર્ગ દર્શન ત્હમારા હાથમાં છે એવા મનુષ્યો તથા દેવો સાથે ત્હમે શું કરશો ?

વિનયમાં કહ્યું છે: ‘જ્યાં મુધી કર્માચાર્ય હશે ત્યાં મુધી મહારા ધર્મનો વિનાશ થશે નહિ. જો કર્મ (નિયમો) નું ધારણ કરનાર અને રક્ષણ કરનાર કોઈ રહેશે નહિ તો મહારા

તેમનું શિરોમુડન થશે તથા તેઓ કાળા ઝલ્લા પહેરશે એવા ઇરાદાથી જેઓ મુખ્યત્વે બૌદ્ધ ગ્રંથો વાંચે છે એવા સફેદ ઝલ્લા પહેરનારા (ગૃહસ્થો) ‘ માનવ ’ કહેવાય છે.

(ધર્માચાર્ય પાસે આવી), સંભાર-ત્યાગ કરવાની કાંઈ પણ ઇચ્છા વિના, જેઓ માત્ર સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય શીખવા માગતા હોય તે ‘ બ્રહ્મચારિન્ ’ કહેવાય છે. આ બે જાતના માણસોને (વિહારમાં રહેવા છતાં પણ) પોતાના ખર્ચ પર જીવનનિર્વાહ ચલાવવો પડે છે.

(ઇત્સીંગનું ટિપ્પણ):

દિંદના વિહારોમાં લિઙ્ગુઓને ઘણા બ્રહ્મચારીઓ મોંપવામાં આવે છે, અને તેઓ તેમને સાહિત્ય શીખવે છે.

એક તરફ બ્રહ્મચારીઓ લિઙ્ગુઓની, નોકર તરીકે, મેવા ઉઠાવે છે, તો બીજી તરફ (લિઙ્ગુના) શિક્ષણથી તેઓ પુનિત અભિલાષાઓ સેવતા થશે. આઘી જન્મે પક્ષને લાલ થાય છે, એટલે તેમને ત્યાં રાખવા એ ઘણું સાટું છે. કાંઈ પણ તન્દ્રી વિના ધૂતથી પ્રાપ્ત કરેલા એક ઉપકારપૂર્ણ પાત્ર બરાબર એ છે. જો તેમની સેવા જ લાલ તરીકે ગણવામાં આવે તો પણ તેઓ ઉપયોગી છે; તેમને દંતકાષ્ઠ લાવવા દો કે બોજન સમયે તેમને ખીરચવા દો, અને એ જોઈતી જરૂરીયાત પૂરી પાડવા બચ્ચ છે. ગમે તેમ પણ એ જોડી રીત નથી.

આ બ્રહ્મચારીઓને સંઘની કાયમી મીલકતમાંથી ખવડાવવું જોઈએ નહિ, કેમકે જુદના ઉપદેશમાં એનો નિષેધ છે;

પણ જો સંઘ માટે તેમણે પરિશ્રમ ઉઠાવી કાંઈ કામ કર્યું હોય તો તેમની મહેનત. પ્રમાણે વિદ્યારે તેમને લોજન આપવું જોઈએ.

સામાન્ય કાર્ય માટે રાંધેલો ખોરાક, કે ગ્રહચારીના ઉપ-યોગ માટે કોઈ દાતાએ ભેટ આપેલું અન્ન કાંઈ પણ દોષ વિના તેમને આપી શકાય છે.

નાગ-નદીમાંથી પુદ્ગનો પકાણો અદૃશ્ય થઈ ગયો છે, અને તેમના પ્રતાપની દીપ્તિ ગૃધ્ર-કૂટમાંથી ચાલી ગઈ છે; પવિત્ર ધર્મ ખીજીને પરમ્પરા આપી શકે એવા અહીંતા આપણી પાસે કેટલા છે ?

શાસ્ત્રમાં આમ કહ્યું છે: ‘જ્યારે મહાન સિંહે તેના નેત્રો મીઠ્યાં ત્યારે બધા જોનારા પણ એક પછી એક પંચત્વ પામ્યા. જગત કલેશથી વધુ કલુષિત થયું. (શીલનુ) અતિ-ક્રમણુ કર્યા વગર દરેકે પોતે સાવધ રહેવું જોઈએ.’

બધા સદાચારી મનુષ્યોએ ધર્મનું રક્ષણ કરવા સંયુક્ત થવું જોઈએ. પણ જો ત્હમે, શિથિલ તથા આળસુ રહી માનવ વૃત્તિઓને ગમે તેમ વર્તવા દેશો તો, જેમનું માર્ગ દર્શન ત્હમારા હાથમાં છે એવા મનુષ્યો તથા દેવો સાથે ત્હમે શું કરશો ?

વિનયમાં કહ્યું છે: ‘જ્યાં મુધી કર્મચાર્ય હશે ત્યાં મુધી મહારા ધર્મનો વિનાશ થશે નહિ. જો કર્મ (નિયમો) નું ધારણ કરનાર અને રક્ષણ કરનાર કોઈ રહેશે નહિ તો મહારા

ધર્મનો અંત આવશે. ' વળી કહેવામાં આવ્યું છે: ' ત્યાં મુઘી મહારા આદેશો પ્રવર્તશે ત્યાં મુઘી હું હયાત જ છું. ' આ કાંઈ મિથ્યા કથનો નથી, પણ એમાં ઉડો અર્થ સમાયો છે, અને તેથી એનું યોગ્ય સન્માન થવું જોઈએ. એજ હું વળી પદ્યમાં સમજાવું છું: ૧

તે મહાન શુરોનો પડછાયો અદૃશ્ય થઈ ગયો છે, અને ધર્મના મુખ્ય ઉદ્ધારકો આપણી પાસેથી ચાલ્યા ગયા છે. પાખંડીઓ, પર્વત જેટલા ઉંચા હવે ઉભા છે, અને પરોપકારના નાના ગિરિનો પણ નાશ થવા માંડ્યો છે.

સૂર્યમમ ખુદની દીપ્તિ જાળવી રાખવી એ ખરેખર સત્યરુપો તથા પ્રજોનું કાર્ય છે. જો માણસ સંકુચિત માર્ગને અનુસરે તો, તે મહત્તર માર્ગનો કેવી રીતે ઉપદેશ આપી શકે? સદ્ભાગ્યે (એ મદર્મ) મેધાવી વર્ગને વારસામાં મળ્યો છે, અને તેણે એને ખંતથી પ્રવર્તાવવો જોઈએ.

એવી આશા રાખવી ઘટે કે એને કલુષિત કર્યા વિના પણ અને દ્વરતમ ભાવિ યુગો માટે સર્વદા વધુ પરિમલવત કરી, માણસ એ ધર્મનો પ્રચાર કરશે. ' ધર્મને સર્વદા વધુ પરિમલવત કરી ' એનો અર્થ શો ?

શીલોદધિના તરંગો ગતિમાન કરવા એ એનો અર્થ. એમ કરવાથી ખુદના ઉપદેશનો, જો કે તેનો મૂલ્યુદ્ધે વાગ-
 ૧. શુન્દરની અનુવાદ ગદ્યમાંજ કર્યો છે. ભાષાંતર કરતાં.

વાની તૈયારી થઈ રહી છે, તો પણ અંત આવે નહીં, અને ધર્મનો આચાર ખોટો થાય નહિ—જે કે તેનો લગભગ ખોટો અર્થ તો થતો આવ્યો જ છે. રાજગૃહમાં જે સાચો બોધ આપવામાં આવે છે તેની સાથે આપણે આપણા આચાર મળતા બનાવવા જોઈએ, અને જેત-ઉદ્ધાનમાં પ્રણીત થયેલા અદ્વૈત શીક્ષની કક્ષાએ પહોંચવા આપણે પ્રયાસ કરવા જોઈએ.

પ્રકરણ ૨૦ મુ

ચોથા સમયે સ્નાન

હવે હું સ્નાન કરવાની રીતનું વર્ણન કરીશ. હિંદુસ્તાનની ન્હાવાની રીત ચીનથી જુદી છે. બધી ઋતુમાં હવામાન પરિમિત છે. હંમેશા બારમા,—ઝેલા—માસમાં પણ કુલો અને ફળો મળે છે. કશું અને બરફ ત્યાં અસાત છે; તુષાર હોય છે પણ અતિ અલ્પ (કેટલીક ઋતુમાં) ગરમી જણાય છે ખરી, પણ ને પ્રચંડ હોતી નથી; અને ગરમમાં ગરમ મોસમમાં પણ લોકો ‘સશૂક ઉભા’ થી પીડાતા નથી. જ્યારે સખત ઠંડી પડે છે ત્યારે તેમના પગ ફાટતા નથી, કેમકે તેઓ પગ વારંવાર ધુવે છે તથા સ્નાન કરે છે, અને શરીરની પવિત્રતા વિષે તેઓ ઘણો વિચાર કરે છે. તેમના દૈનિક જીવનમાં સ્નાન કર્યા પહેલાં તેઓ ખાતા પણ નથી.

સર્વત્ર તળાવોમાં પાણી લગચક હોય છે. તળાવો ખોદાવવા પુણ્ય કાર્ય મનાય છે. આપણે એક જ યોજન જમીને એટલામાં વીશ ત્રીશ સ્નાનધામો આપણી નજરે પડે છે, તેમના કદ પણ લિન્ન હોય છે—કેટલાક એક માઉ (= ૭૩૩ ફૂટ) ઘન વાર મુમારે) અને બીજાં પાંચ માઉ. તળાવની ચારે બાજુએ શાલ વૃક્ષો રોપવામાં આવે છે, જે ૪૦ કે ૨૦ ફીટ ઉંચા થાય છે. આ બધા તડાગો વર્ષાદિના પાણીથી ભરાય છે, અને નિર્મળ

૧ Lichen Tropicus નું એક ઉગ્ર સ્વરૂપ છે.

નદીના જેટલા તે સ્વચ્છ હોય છે. આઠે ચૈત્યો^૧ પામે અકેક

૧ આઠ ચૈત્યો નીચે પ્રમાણે ૩ —

૧. શુદ્ધના જન્મસ્થાન કપિવન્તુમા, લુગ્મિની-ઉદ્યાનમા
૨. મગધમા, નૈરઝીના નદી આગળ બોધિ-વૃક્ષ નીચે-જ્યા મિદ્ધાર્થ શુદ્ધ થયા હતા
૩. ઠાશીઓના દેશમા-વાગલ્પીમા (ઠાની, મનારમ)-જે જન્મ્યાએ શુદ્ધ પોતાના ધર્મની પટેલ વગેરે ઉપદેશ યોગ્ય હોય
૪. આવન્નીના જેત-ઉદ્યાનમા-જ્યા શુદ્ધની મહાન અનો કિન્ન શક્તિઓ દર્શાવનામા આવી હતી
૫. કાન્થકુબ્જમા (ઠનોજ)-જ્યા શુદ્ધ ત્રયચિન્ન શ્રવર્ગમાથી નીચે ઉતર્યા હતા
૬. રાજશ્રુદમા-જ્યા શિષ્યો વચ્ચે મતભેદ ઉભો થયો હતો, અને શુદ્ધે તેમને તત્તુમાર બોધ આપ્યો હતો
૭. વૈશાલીમા જ્યા શુદ્ધ પોતાના આયુષ્યની અવધ મુખથી બોધ્યા હતા. (આ પ્રમગના મુખધમા જુઓ, ઈર્મીંગનો પુસ્તુત પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાત).
૮. કુશીનગરમા શાયવૃક્ષોના મહાન દુર્મમાર્ગમા જ્યા શુદ્ધ નિર્વાણ પામ્યા હતા ઉપયુક્ત નામો નીચેના પુસ્તકમા જોનામા આવે છે

(૧) કાશ્યપની ટીકા, (૨) મૂનમર્ત્તમિતવાદ નિકાય-વિનય-મયુ પ્તવન્તુ અધિકરણ ૩૮, જેનો અનુવાદ ઇર્મીંગિ ઇ. મ ૭૧૦ મા યોગ્ય હતો, (૩) શીવાદિત્યવિરચિત-અષ્ટ-મહા-ચૈત્ય-સ્તોત્ર (૪) મહાચૈત્ય-અભિધાન સુત્ર. મરખાવો—

(૧) આઠ અૂપો-મહાપરિનિબ્બાન-સુત, ૬, ૫૧-૬૨ (૫ ૧૩૧-૧૩૫).

(૨) એશીએગીક રીમર્ચીઝ, પુ ૨૦, ૬. ૨૯૬, ૩૧૫.

તળાવ છે, જેમાં તે જગદ્ગુરુ સ્નાન કરતા હતા. બીજા તળાવો કરતા આ તળાવોનું પાણી ઘણું નિર્મળ છે.

નાલન્દ-વિહાર નજીક દશ કરતા વધુ તડાગો છે, અને ત્યાં દર તડવારે ધર્મગુરુઓને સ્નાન-કાળની ખબર કરવા ઘંટ વગાડવામાં આવે છે. દરેક જણ પોતાની માથે ન્હાવાનો કટકો લાવે છે. કેટલીક વખત એ તો કેટલીક વખત એક હજાર (ધર્મગુરુઓ) એક સાથે વિહારમાંથી જાય છે, અને આ તળાવો તરફ બધી દિશામાં જાય છે. ત્યાં બધા સ્નાન કરે છે.

ન્હાવાના કટકાનો નિયમ નીચે પ્રમાણે છે: પાંચ શીટ લાગે અને દોઢ શીટ પહોળો એક મુંવાળો કટકો લેવો, અને (અંતર-વસન ઉપર) શરીર પર તે વીટાળવો. સામાન્ય અંતર વસન બહાર ખેંચી કાઢી નાંખવું. ન્હાવાના કટકાના બન્ને છેડા આગળ લાવો. પછી જમણા હાથવડે ડાળા છેડાનો ઉપલો ભાગ પકડો, અને કમર તરફ ખેંચી તેને શરીર સાથે અડવા દો; કપડાના જમણા છેડા સાથે પછી એને જોડો; અને બન્નેના ગાંઠ વાળી, કમર તથા કપડા વચ્ચે તેને જોડો. ન્હાવાનું વસ્ત્ર પહેરવાની આ રીત છે. મુતી વખતે અંતરવસન પહેરવાની રીત પણ એ જ છે. સ્નાન કર્યા પછી બહાર નીકળતી વખતે, તેણે શરીરને કમ્પ આપવો અને કપડાને વળગેલા જંતુઓ રખેને બહાર આવે એ બીતિથી તેણે પાણીમાંથી ઘણું ધીમે બહાર નીકળવું જોઈએ. કિનારા પર આવવા મુખેથી નિયમો વિનય-ગ્રંથોમાં^૧ આપવામાં આવ્યા છે.

^૧ મૂલમવાંસ્તિ-મદનિકામ-મધુકતાસ્તુ અધિ. ૫, અને વિનય-મંત્રદ અધિ. ૧૨.

તળાવે ગયા વિના .વિહારમાં સ્નાન કરવાના પ્રસંગે, ન્હાવાનું વસ્ત્ર એવી જ રીતે પહેરવામાં આવે છે, પણ બીજાં માણસ પાણી રેડી (ન્હવડાવે છે), અને સ્નાન કરવાની જગ્યાએ બંધીઆર લાગ કરવો પડે છે.

સ્નાન-આવાસ કેવી રીતે બાંધવો, ખુટલી જગ્યાએ ઇંટનું તળાવ કેવી રીતે બાંધવું, તેમજ વ્યાધિ મટાડવા વૈદકીય સ્નાન કેવી રીતે કરવું-એ બધા વિષે તે જગદ્ગુરુ ઉપદેશ આપ્યો છે. કેટલીક વખત આપું શરીર તેલથી અનુલિપ્ત કરવા, કેટલીક વખત દર રાતે તેલથી પગનું મર્દન કરવા કે દર સ્કવારે (તેલથી) માથાનું (મર્દન કરવા) તેમણે આદેશ કર્યો છે, કેમકે નેત્ર સારા રાખવા તથા ઠંડી દૂર કરવા માટે આ ઉપચાર ઘણા આદે છે.

આ બધી વિગતો સળંધી આપણી પાને શાસના પ્રમાણુ છે. તેનું કદ એટલું છે કે તે અહિં પૂર્ણ રીતે વર્ણવી શકાય એમ નથી. તેનું સવિસ્તર વર્ણન વિનય-ગ્રંથોમાં^૧ મળે છે. સ્નાન કર્યા પછી લોજન લેવાથી બે પ્રકારના લાલ થાય છે. એક તો બધા મેલરહિત થવાથી, શરીર સ્વચ્છ તથા હલકું થાય છે. બીજું ખોરાક સારી રીતે પચશે, કેમકે ન્હાવાથી કદ્દમુક્ત તથા આંતર અવયવોના કોઈ પણ રોગથી મુક્ત થવાય છે. ઘણું બધા પછી, ચિકિત્સાવિદ્યામાં સ્નાન નિષિદ્ધ છે. તેથી આપણે જોઈએ છીએ કે (ચીની) કહેવત-

૧ મુક્તસર્વાસ્તિવાદનિકાય-સંયુક્તવસ્તુ, આધ, ૩. તથા અનુવર્ગ-વિનય-પિટક.

‘ભૂખ્યા હોવ ત્યારે વાળ ધુવો, પણ લોજન પછી સ્નાન કરો’
 -દરેક દેશમાં લાગુ પડતી નથી. જ્યારે ત્રણ શીટ લાંબુ
 સ્નાન-વસ્ત્ર પહેરવામાં આવે છે (જે ચીનમાં સામાન્ય છે)
 ત્યારે તે અતિ ટુંકુ હોવાને લીધે મર્યાદા રાખી શકતું નથી.
 કાંઈ પણ વસ્ત્ર (પહેર્યા) વિના સ્નાન કરવું એ ખુદના
 ઉપદેશ વિરુદ્ધ છે. જેની લંબાઈ પહોળાઈ કરતાં ચાર ગણી
 હોય એવું સ્નાનવસ્ત્ર લોકોએ વાપરવું જોઈએ; ત્યારે જ
 સ્વચ્છરીતે શરીર આચ્છાદિત થઈ શકે છે. આવી રીતે ખુદના
 આય ઉપદેશ સાથે પૂર્ણપણે સુસંગત છે એટલું જ નહિ
 પણ માણસો તથા દેવો સમક્ષ કાંઈ લજ્જા એથી ઉદ્ભવતી
 નથી. ખોલ ખાખતોની યોગ્યાયોગ્યતા વિષે મુસોએ પોતાની
 જાતે જ કાળજીપૂર્વક વિચારી લેવું જોઈએ.

રાતે સ્નાન કરતી વખતે પણ યોગ્ય આચારને વળગી
 રહેવું જોઈએ, તો પછી લોકોની દૃષ્ટિ સમક્ષ માણસે પોતાનું
 શરીર કેટલું વધારે આચ્છાદિત કરવું જોઈએ ?

પ્રકરણ ૨૧ મુ

બેસવાની ગોદડી

હિંદુસ્તાનના પાંચે ભાગોમાં પૂજા કરતી વખતે બેસવા માટે ગોદડી વાપરવાનો કાંઈ રિવાજ નથી; તેમજ ત્રણ વખત બીજાને વંદન કરવાના તથા ઉભા રહેવાના રિવાજ વિષે ચાર નિકામના નિયમોમાં કાંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી. વંદન કરવાના સામાન્ય નિયમો બીજા પ્રકરણોમાં (૨૫ તથા ૩૦) મળશે. બેસવા કે મુલા (નિષિદાન) માટે ગોદડી બનાવતી વખતે કપડાના કટકાને કાપી (જે ભાગ કરવા), અને એક પર બીજે કટકે મૂકી બન્નેને મીવી લેવા. ગોદડીને કોર લગાવવામાં આવે છે. તેના કદનું ખારીક વર્ણન અહિં આપવાને મહેને વખત નથી. જ્યારે કોઈ બીજાની ગોદડી પર મુલે ત્યારે તેને જાળવવા એનો ઉપયોગ થાય છે. જ્યારે જ્યારે પારકાની કાંઈ પણ વસ્તુ-જુની કે નવી-કોઈ વાપરે છે ત્યારે તેણે પોતાની ગોદડી પાથરવાં જોઈએ. પણ જો અમુક વસ્તુ પોતાની જ હોય, અને જો તે જુની હોય તો, (ખીંછ ગોદડી) વાપરવાની જરૂર નથી. પણ વિશ્વસનીય માણસે આપેલી લેટો બગાડી તેનો નાશ કરવો જોઈએ નહિ. વંદન ક્રિયા કરતી વખતે ગોદડી વપરાતી નથી.

દક્ષિણ સમુદ્રના દ્વીપોના ભિક્ષુકોં, જેવડ વાળેલા નાના

કટકાની જેમ, ત્રણ કે ચાર શીટ લાંબો એક કટકો રાખે છે, અને વંદન કરતી વખતે તે પર ઘુંટણીએ પડે છે—નમન કરે છે. ચાલતી વખતે તેઓ તે ખલા પર રાખે છે. જ્યારે હિંદી ભિક્ષુઓ આ બેટોમાં આવે છે ત્યારે આ રિવાજ બેધ તેઓ હસ્ત્યા વિના રહી શકતા નથી.

પ્રકરણ ૨૨ મુ

મુલાના તથા આરામ લેવાના નિયમો

હિંદુસ્તાનમાં (વિહારના) આવામો વિશાળ હોતા નથી, અને ત્યાં રહેનારા ઘણા હોય છે, એટલે માણુમો (સ્કવાર્માં) ઉઠ્યા પછી, ખાટલા ત્યાંથી ખમેડી લેવામાં આવે છે. ચોરડીના એક ખૂણામાં તે મૂકવામાં આવે છે કે બારણા બહાર તેને ખમેડવામાં આવે છે. ખાટલાની પહોળાઈ બે હસ્ત (= ૩ ફીટ), અને લંબાઈ ચાર હસ્ત (= ૬ ફીટ) હોય છે. ગોઠડું પણ એટલા જ કદનું બનાવવામાં આવે છે, અને તે બારે હોતું નથી. (ચોરડાની) જમીન સૂકા ગોમયથી માફ કરવામાં આવે છે. પછી ખુરશી, ખાટલા, નાની ગાદીઓ વગેરે ત્યાં ગોઠવવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ ભિક્ષુઓ પોતાના હોદા પ્રમાણે બેસે છે. જરૂરી વામણે અલસાઈ પર મૂકવામાં આવે છે.

(ચીનના જેવો) ખાટલાને પડદાથી ઢાંકવાનો રિવાજ અહિં નથી, કેમકે જો બીજાઓ સાથે એક જ ચોરડામાં મુલાને માણુમ લાયક ન હોય તો, તેણે તેમ કરવું ન જોઈએ. અને જો બધા જ એક મરખા ગુણાન્વિત હોય તો પછી પડદો નાંખી એક બીજાથી બુદ્ધ શા માટે મુવું જોઈએ ?

મંઘની માલીકીનો ખાટલો વાપરતી વખતે, શરીર અને ખાટલા વચ્ચે કાંઈ મૂકવું જોઈએ; અને આજ કારણ માટે

નિષિદ્ધાન વપરાય છે. જો આ નિયમ પ્રમાણે ડાઈ વર્તે નહિ તો તે 'કાળી પીઠ' નું પ્રતિક્ષણ ભોગવવાને લાયક બને છે આ સુદા પણ આપણને બુદ્ધના કંડક આદેશો છે, અને તે વિશે આપણે ઘણી કાળજી રાખવી જોઈએ

દક્ષિણ મચુદ્રના દશ જેટલા તેમજ હિંદના પાંચ ભાગોમાં લોકો માથુ ઉચુ ગણવા કાષ્ઠ-ઉપધાન^૧ વાપરતા નથી. ચીનમાં જ આ રિવાજ જોવામાં આવે છે

ઉશોકના ગણેષો હિંદમાં બધે મળી જ રીતે બનાવવામાં આવે છે તે માટે રંગમ કે શણ વપરાય છે, માણસની પસઢગી પ્રમાણે રંગમાં દેગકાગ હોય છે એક હાથ લાંબી તથા અડધો હાથ પહોળી ચોરસ થેલીમાં તે સીવવામાં આવે છે ઉત્તર, નક્કમી શણ, 'પુ' ના પુષ્પરજ, ક, બરૂ, ટી-આવ, સુવાળા પાદડા, મૂકા શલભ, રયુ-મીંગ, શણ વગેરે જેવી સગ વડ ભરેલી ધરગથુ વસ્તુઓથી ઉશીકુ ભરવામાં આવે છે, ઠંડી કે ગરમીની ઋતુ પ્રમાણે તે ઉચુ કે નીચું બનાવવામાં આવે

૧ મુલમવાંઞિતવાદિકથતકર્મન મા નીચે પ્રમાણે છે

'જુદે કણુ કે બિમ્બુએ મધનો ખાળો તે પર કાષ્ઠ પાચવા વિના વાપરવો ન જોઈએ તેમણે કાળી પીઠવાળા એક માણસ તરફ નિદેશ કરી આનન્દને 'જુદે કે જેનો માણસ આગવા એક જુદ નીચે ગરબપ નામનો બિમ્બુ હતો પણ મધના ખાટલા પર કાષ્ઠ પાચ્યો વિના સુતથી તે નર્કમાં પડ્યો અને પગ વખત તે માળી પીઠ માથે જળમ્બો હતો'

૨ લા-ગનુ ઉગીકુ

છે. શરીર ટેકવવાનો તથા આરામ લેવાનો એમાં આશય છે સ્પર્શ કરવાથી તે કંઠણ લાગશે એવો કાંઈ ભય હોતો નથી. પણ લાકડાનું ઉશીકું કંઠણ તથા ખરખરકું હોય છે, અને તેને લીધે ગળા નીચેથી પવન પ્રસાર થઈ જાય છે, અને વારંવાર માથું ટુંખે છે. પણ દેશાનુસાર રિવાજો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે; પરદેશમાં મેં જે સાંભળ્યું તે જ હું તો માત્ર અહિં વર્ણવું છું. અને તેથી માણસે આ પ્રમાણે વર્તવું કે નહિ તે તેણે પોતાના મરણ પ્રમાણે વિચારવાનું છે. પણ ગરમ ચીજો ઠંડી દૂર કરે છે, અને શણ તથા માષ (Rabbit) ઘણા ક્ષયદાકારક હોવા ઉપરાંત આંખ માટે આરા છે; એટલે આવી વસ્તુઓ કાંઈ પણ સંકોચ વિના વાપરી શકાય છે. ઠંડા મુલકમા જો માથું ખુલ્લું રાખવામાં આવે તો શરદી ઘણી ખરી થઈ આવે છે (અથવા તીવ્ર નિવરિત વ્યાધિ થાય છે), શીયાળાના માસોમા સ્નેહન પણ એ જ કારણથી થાય છે. જો ચોખ્ખ વખતે માથું રોકવામાં આવે તો કાંઈ પીડા કે રોગ થશે નહિ: (ચીનની) કહેવત—‘ મસ્તક ઠંડું અને પગ ગરમ ’—પર સર્વદા ભરોમો રાખી શકાય નહિ.

દેટલીક વખત ભિક્ષુઓ રહેતા હોય તે ચોરડાની ખારીમાં કે ખાસ બનાવેલા ગોખલામાં પવિત્ર મૂર્તિ મૂકવામાં આવે છે. જ્યારે તેઓ ભોજન લેવા બેસે છે ત્યારે, શણના પડદાથી ભિક્ષુઓ મૂર્તિને આવરે છે. તેઓ જે જે વસ્તુ ખાવાના હોય તેનું દરરોજ બપોરે તેઓ નંવેદ્ય કરે છે ગાઓ (ના યુસ્તકો) થી બરેલી પેટી એક બાજુ પર મૂકવામાં

આવે છે. મુતી વખતે તેઓ એક બીજી ઓરડીમાં જાય છે (કે બીજી ઓરડીમાં મૂર્તિને મૂકે છે). દક્ષિણ સમુદ્રના દ્વીપોમાં પણ આજ રિવાજ છે. સિંદુઓ પોતાના ખાનગી આવાસોમાં સામાન્ય રીતે જે પૂજા કરે છે તે નીચે પ્રમાણે છે: દરેક વિહારમાં તેની પોતાની એક મૂર્તિ હોય છે. તે એક ખાસ મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠાપિત કરેલા હોય છે. મૂર્તિ ઘડાયા પછી મરણાંત મુઘી સિંદુએ મૂર્તિને તાદ્ કરવા ચૂકવું ન જોઈએ. અને માત્ર ઉપવસ્થ-દિને જ અન્નબલિ અર્પવાની પરવાનગી નથી. જે આ નિયમો પાળવામાં આવે તો, એકજ ઓરડામાં મૂર્તિ રાખવી એ અયોગ્ય નથી. જ્યારે બુદ્ધ હયાત હતા ત્યારે, તેના શિષ્યો તે જ ઓરડામાં રહેતા, અને મૂર્તિ તો માણસના પ્રતિનિધિરૂપ છે; કાંઈ પણ હરકત વિના આપણે તે જ (જ્યાં મૂર્તિ હોય તે) ઓરડામાં રહી શકીએ છીએ. આ સાંપ્રદાયિક રિવાજ હિંદમાં લાંબા સમયથી પળાતો આવ્યો છે.

પ્રકરણ ૨૩ મુ

યોગ્ય કસરતથી તંદુરસ્તીને થતા ફાયદા

હિંદુસ્તાનમાં લિલુઓ તથા ગૃહસ્થો સામાન્ય રીતે ફરવા જવાની ટેવ રાખે છે. યોગ્ય વખતે તથા મરજી પ્રમાણે તેઓ એક રસ્તા પર જાય છે અને પાછા ફરે છે; ઘોંઘાટવાળી જગ્યા તેઓ ત્યજે છે. ફરવાથી એક તો રોગ સાર થાય છે, અને બીજું તેનાથી ખોરાક પચવાને મદદ મળે છે. ફરવા જવાનો વખત બપોર પહેલાં (૧૧ વાગ્યા પહેલાં) તથા મોડી સાંજે હોય છે. તેઓ કાં તો તેમના વિહારમાંથી (ફરવા માટે) જાય છે, કે ઝરુખામાં શાંતિથી આમતેમ આંટા મારે છે. જો કોઈ આ કસરતની ઉપેક્ષા કરે તો, તે બીમારીથી પીડાશે, અને પગ કે જઠર સૂઝવાથી, કે કોણી ખલાના દુઃખાવાથી તે હેરાન થશે. બેસી રહેવાની ટેવથી કફનો ઉપદ્રવ પણ થાય છે. એથી ઉલટું, જો કોઈ ચાલવાનો મ્હાવરો પાડે તો તેનું શરીર સ્વસ્થ રહેશે, અને તે વડે તે તેનું ધાર્મિક પુણ્ય મુધારશે. તેથી ગૃધ્ર-કૂટ પર, જો-વૃક્ષ નીચે મૃગાઢાવમાં, રાજ-ગૃહમાં તથા બીજા પવિત્ર ધામોમાં ચંકમ^૧ રાખવામાં આવ્યા છે, જ્યાં તે જગદ્ગન્ધ ફરતા હતા. તે ઇંટથી બાંધેલા છે અને આશરે બે હાથ પહોળા, ચૌદ પંદર હાથ લાંબા, અને બે હાથ

૧ જુઓ મહાવગ્ગ, ૫, ૧. ૧૪; સુલ્લવગ્ગ, ૫, ૧૪. ૧; ઇડીઅન એન્ડીકવેરી, વો. ૧૦ પ. ૧૯૨.

ઉંચા છે, દરેકની સપાળી પર વિકસિત કમળના ચૌદ પદ્મ ચિત્રો મૂકેલા હોય છે એ ચૂનાના બનાવેલા છે, અને એ હાથ ઉંચા છે, તેનો આસ એક કુટ છે (દરેક સપાળી પર) મુનિના પગથી તે અકિત હોય છે આ ચક્રોને દરેક છેડે માણસના જેટલો ઉંચો નાનો ચત્ર હોય છે, જેમા પવિત્ર પ્રતિમા-શાક્ય મુનિની નટાર મૂર્તિ-કેટલીક વળત મૂકવામા આવે છે ત્યારે કોઈ મંદિર કે ચૈત્યની આમપામ જમણી બાજુ તરફ દરે છે ત્યારે તે ધાર્મિક પુણ્ય માટે એમ કર છે, તેથી જ્યાં આદ્ય ભાવથી તેણે તે ક્રિયા કરી જોઈએ પણ (જે વિષે હું હમણાં લખુ છું તે) કસરત હવા ખાવા માટે છે, અને તેનો ઉદ્દેશ માત્રી તરફ તી રાખવાનો કે રાગ મગડવાનો છે અગાઉ એનું નામ સૌગ-ગાઉ (કે 'સ્મતા પર ફરવું') હતું હવે આપણે એને રાગ-સૌગ (કે 'ગોળ ફરવું') કહીએ છીએ બન્નેનો અર્થ તો એક જ છે પણ આ સુખ દેવ દુઃખ-સુઆનમા તો ક્યારની હુખ થઈ ગઈ છે ! સૂત્રોમા આપણે વાચીએ છીએ 'ઝાટો તરફ દિશી ફેરતા, તેઓ ફરે છે' વળી વજાસન નજીક આપણે તે જ જગ્યા (જ્યાં ખુદ ફરવા જતા હતા-) જોઈએ છીએ, ફક્ત ત્યાં (ચીનમા લોકો બનાવે છે એવો કમળના જેવો ગોળ) ન્તાલ આપના જોનામા આપતો નથી

પ્રકરણ ૨૪ મુ

વંદન પરસ્પર અવલંબન નથી

વંદનના નિયમોનું પુરૂષના શાસન પ્રમાણે આચરણ કરવાનું હોય છે. જે પૂર્ણ દીક્ષા માટે ગયો હોય અને જેનો ત્રીક્ષાકાળ (ખીજતી) વહેલો હોય તે પોતાથી કનીયાનું માણુએ પાસેથી વંદનની અપેક્ષા રાખી શકે. પુરૂષે કહ્યું હતું: ‘વંદનને લાયક જે પ્રકારના માણુનો છે, એકે તથાગત, અને ખીજા સ્થવિર લિહુઓ.’ પુરૂષના આ મોનેરી શબ્દો છે, પછી નમ્ર તથા નિરલિભાની થવા આપણે ગા માટે માથાફટ કરવી જોઈએ? જ્યારે કનીયાનું પોતાથી વડાને મળે ત્યારે તેણી શાંતિથી તેને સન્માન આપવું જોઈએ અને ‘વન્દે’ (હું વંદન કરું છું, પણ ઘણું ખરું ‘વંદન’) શબ્દથી તેણે નમન કરવું જોઈએ, અને તે વંદન સ્વીકારતી વખતે તે વડાએ, પોતાના હાથ આગળ લાવી, ‘આરોગ્ય’ (તંદુરસ્તી) શબ્દ ઉચ્ચારવો જોઈએ. આ શબ્દમાં એવી અભ્યર્થના ગર્ભિત છે કે જેને એ પ્રમાણે સંબોધન કરવામાં આવ્યું હોય તેને કાંઈ પણ રોગ થાય નહિ (‘અરોગ’) જો તેઓ આ શબ્દો સંબોધે નહિ તો, બન્ને પક્ષો દોષિત થાય છે. ઉભા હોય કે બેઠેલા હોય તોપણ સામાન્ય વિધિ બદલાવો ન જોઈએ. પોતાથી ઉતરતા દરજ્જાના માણુસ હોય તેમને જેઓ વંદનને લાયક હોય તેમણે વંદન કરવું જોઈએ નહિ. હિંદના પાત્ર ભાગના લિહુઓમાં આવો નિયમ છે જ્યારે વંદન થવાનું

હોય ત્યારે પોતાથી વડા માણસ ઉભા રહેશે એવી આશા રાખવી અનુચિત છે, તેમજ વંદન સ્વીકારતી વખતે પોતાથી ઉતરતા માણસને કુપિત કે નારાજ કરવાથી વડા માણસે જીવું એ પણ તેને માટે ઉચિત નથી, અને આ ઉદ્દેશથી કેટલાક કનીયાનને ઉતાવળથી પકડે છે અને તેને વંદન કરવા દેતા નથી. કેટલીક વખત કનીયાન વંદનાહું થવા સતત મથે છે, પણ યોગ્ય દરજ્જે પહોંચી શકતો નથી. છતાં તેઓ વારંવાર કહે છે - 'જે તેઓ અન્યથા વર્તે તો, તેઓ વિધિઓનું પાલન કરતા નથી.' અફસોસ ! તેઓ ઉમદા ઉપદેશને ગણતા નથી અને પોતાની વૃત્તિને વશ થાય છે, તથા વંદન કરવાના તેમજ સન્માન સ્વીકારવાના નિયમોને અનુમરતા નથી. આ મુદ્દા પર ખરેખર ઘણું ધ્યાન આપવું જોઈએ. આ ચિરપ્રચલિત ભૂલ કોણે અટકાવવી જોઈએ ? (- લાંબા કાળથી ઓત ઉભરાય છે ! તેને માટે કોણે બંધ બાંધવો જોઈએ ?)

પ્રકરણ ૨૫ મું

ગુરુ તથા શિષ્યનુ પરસ્પર વર્તન

ધર્મની આભાદી માટે શિષ્યોપદેશ (સદ્ધિવિહારિક) મહત્વની બાબત છે. જો એની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો, ધર્મનો વિનાશ એ એનું નિશ્ચિત પરિણામ આવશે. આપણે આપણી ફરજો અંતર્થી જાળવવી જોઈએ, અને જેમ એકે બાળ તેમાંથી પાણી વહી જવા દે છે તેમ આપણે (આપણે માટે વધુ પડતી છૂટ) ન લેવી જોઈએ.

વિનયમાં^૧ કહ્યું છે: ‘ હર પ્રાતઃકાળે, દાતણ કયાં પછી શિષ્યએ પોતાના ગુરુ પાસે જવું જોઈએ અને તેને દંતકાષ્ઠ આપવું જોઈએ, તથા તેના આસન પાસે જલ-પાત્ર તથા કટકો મૂકવા જોઈએ. ’ આ પ્રમાણે એની સેવા કયાં પછી, તેણે પવિત્ર મૂર્તિની પૂજા કરવી જોઈએ અને મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરવી જોઈએ. ત્યાર પછી ગુરુ પાસે પાછો જઈ તે તેને (ગુરુને) વંદન કરે છે, અને પોતાનો અભ્યો ઉંચો કરી, હાથ જોડી તથા ત્રણ વખત (જમીનને પોતાના માથાથી) સ્પર્શ કરી, જમીન પર તે ધુટણીએ પડે છે. પછી માથુ નીચું નમાવી તથા હાથ જોડી, તે પોતાના ગુરુને આમ કહે છે: “ મહારા ઉપાધ્યાય, અવાહિત રહો, ” કે “ મહારા આચાર્ય, અવાહિત રહો; ”

૧ મૂલસર્વોસ્થિતવાદ-નિકાય-સંયુક્તવસ્થુ, અધિકરણ ૨૫; તથા મહાવગ્ગ ૧, ૨૫.૬.

હવે હું આપને ખબર પૂછું છું કે સતે મહારા ઉપાધ્યાય કુશળ હતા કે, આપનું શરીર પૂર્ણ આરોગ્ય ભોગવતું હતું કે, આપ અનલસ તથા આનંદી છો કે, આપને ધોરાક બરાબર પચે છે કે કેમ અને સ્હવારના નાસ્તા માટે આપ તૈયાર છો કે કેમ. ' સંલોગાનુસાર પૂછપરછ ટુંકી કે પૂર્ણ હોઈ શકે. પછી ગુરુ પોતાની તબીયત સખંધી પૂછપરછનો ઉત્તર આપે છે. ત્યારબાદ શિષ્ય આસપાસના આવાસોમાં રહેતા તેના વડીલોને વંદન કરવા જાય છે. પછી તે શાસ્ત્રમાંથી થોડું વાંચે છે, અને તે જે શીખી ગયો હોય તે પર મનન કરે છે. પ્રતિદિન તે નવું જ્ઞાન મેળવતો જાય છે, અને એક પણ પળ નકામી ગુમાવ્યા વિના, પ્રતિ માસ જુના વિષયોમાં તે અન્વેષણ કરે છે.

સ્હવારના નાસ્તાના^૧ વખતની રાહ જોતાં તે શિષ્યએ તેની કુધા પ્રમાણે ભોજન લેવા પૂછવું જોઈએ. પોતાના ગુરુને પણ કદા વિના, કે દાતણ કર્યા વગર કે પાણીમાં છવજંતુ છે કે નહિ તેની તપાસ કર્યા વિના એટલી બધી ઉતાવળથી સ્હવાર પહેલાં ઓઢન-જલ પીવા જવાથી શું વળે છે ? પોતાને સાફ કરવાનું કે શુદ્ધ કરવાનું પણ તેનાથી બની શકશે નહિ. બુદ્ધના ઉપદેશના આર મુદ્દાનું^૨ તે ઉદ્ભવન કરે છે એ

૧ દીકાકાર કારવપ પ્રમાણે, પહેલા નાસ્તાનો વખત મૂર્ચ્છા પછી તરતજ હોય છે.

૨ (૧) મૂર્ચ્છા પહેલાં આવું; (૨) પોને ભોજન લેવા જાય છે તેની ખબર ગુરુને ન આપવી; (૩) દંતકાષ્ઠ ન ચાવવું; (૪) પાણીમાં જંતુ છે કે નહિ તેની તપાસ ન કરવી. (કારવપ)

આવે માણસ શું નથી જાણતો ? એમાંથી બધી ભૂલો ઉદ્ભવે છે. હું વિનંતિ કરું છું કે જેઓ ધર્મનું રક્ષણ કરવાને જવાબદાર હોય તેમણે આ મુદ્દાઓ ધરાબર વ્યવસ્થિત કરવા જોઈએ.

(ઇત્સાંગનું ટિપ્પણ) :

૧. ઉપાધ્યાયઃ ઉપ એટલે નજીક. જ્યારે આપણે ‘ પા ’ ઉચ્ચારીએ છીએ ત્યારે, તેમાં બીજો ‘ અ ’ સમાવેલો હોય છે, અને અધ્યાય એટલે વાંચતા શીખવું. આ શબ્દની જગ્યાએ હો-શાંગ ખોટી રીતે વાપરવામાં આવ્યો હતો. હિંદુસ્તાનમાં વિદ્વાન માણસો માટે સામાન્ય નામ વુ-શી છે, પણ આ ગૌદ (કે નિયમાનુસાર) શબ્દ નથી. બધા મંત્રકૃત મંત્રો તથા વિનય ગ્રંથોમાં ઉપાધ્યાય શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, જેનો અર્થ ‘ જાતે શીખવનાર આચાર્ય ’ થાય છે. ઉત્તરના પ્રદેશોમાં આચાર્ય સામાન્ય રીતે હો-શી કહેવાય છે; આને ક્ષીધે અનુવાદકોએ ખોટો શબ્દ વાપર્યો.

૨. આચાર્ય એટલે વિનય-શિક્ષક; એનો અર્થ ‘ શિષ્યોને નિયમો તથા વિધિઓ શીખવનાર ’ થાય છે. જુના ભાષાંતર કર્તાઓએ આ શબ્દને બદલે આ-શાવ-દ્વી ‘ એવો ખોટો શબ્દ યોજ્યો હતો.

૩. પોતે શું શું કર્યું વગેરે-જે ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે-ગુરુને કહેવું એ આચાર્ય-દેશમાં શીખવવામાં આવતો એક આચાર્ય જો આચાર્ય એટલે ઉમદા આચાર્ય દેશ એ

પશ્ચિમ માટે એક નામ છે. એ એમ કહેવાય છે કારણ કે ત્યાં આર્યચરિત્રશીલ માણસો વારા ફરતી જન્મ લે છે, અને લોકો એ નામથી પોતાના દેશની પ્રશંસા કરે છે. તે મધ્ય-દેશ પણ કહેવાય છે, કેમકે તે હજારો દેશોનું કેન્દ્ર છે. બધા લોકો 'આ' નામથી પરિચિત છે. ઉત્તરની જાતિઓ (હુ=મોંગોલ કે તુર્ક) જ આર્ય દેશને હિંદુ કહે છે, પણ આ કાંઈ સર્વસામાન્ય નામ નથી. એ માત્ર એક દેશી નામ છે, અને એમાં કાંઈ ખામ અર્થ નથી. હિંદુસ્તાનના લોકો બહુધા આ અભિધાન જાણતા નથી, અને હિંદ માટે ઉપયુક્તતર નામ તે આર્યદેશ છે. કેટલાક કહે છે કે ઇન્દુનો અર્થ ચંદ્ર થાય છે, અને હિંદુસ્તાનનું ચીની નામ ઇન્દુ તેમાંથી વ્યુત્પન્ન થયું છે, જો કે એવો અર્થ હોય છતાંય તે સર્વસાધારણ નામ નથી. મહાન ચાઉ (ચીન)નું હિંદી નામ-ચીન-એ કેવળ એક નામ જ છે, અને તેનો કાંઈ વિશિષ્ટ અર્થ નથી.

વળી આપણે નોંધ લેવી જોઈએ કે હિંદના પાંચ ભાગોનો અને સૌ દેશ પ્રદેશો કહેવાય છે.

ઉત્તરમાં સૂરિ મોંગોલીઅન સરહદ કહેવાય છે. આ બધા નામોનો ગોટાળો કોઈએ કરવો જોઈએ નહિ તેમજ તે બધાને એક જ અભિધાનથી ઓળખવા જોઈએ નહિ.

શિરોમુંડન કરાવી, પાટ (સાદુ વસ્ત્ર) પહેર્યા પછી, તથા પરિવ્રજિત બની ઉપસમ્પદા દીક્ષા લીધા બાદ, વિનયમાં^૧ ફરમાવ્યા પ્રમાણે તેણે પોતાના ગુરુને પાંચ બાળતો

કહેવાની જરૂર નથી. તે પાંચ બાબતો આ રહી: (૧) દાતણ કરવું; (૨) પાણી પીવું; (૩) મળોત્સર્ગ; (૪) ચૈત્યવંદન કે પવિત્ર હૃદનો અંદર ૪૯ દ્રેધમ (એક દ્રેધમ = ૬ શ્રીટ) માં ચૈત્યની પૂજા કરવી. જ્યારે, દાખલા તરીકે, શૈશ્ય આવવાનો હોય ત્યારે તેણે પોતાના ગુરુ પાસે જવું જોઈએ, અને નિમંત્રણ સર તેને વંદન કરી, તેને નીચે પ્રમાણે જાહેર કરવું જોઈએ: ‘ મહારા ઉપાધ્યાય, અવહિત રહે! હમણા હું ત્હમને જણાવું છું કે મહારા હાથ તથા વાસણો હું માફ કરું છું, અને લોજન લેવા ઇચ્છું છું. ’ ‘ સાવધ રહેજે ’ એમ ઉપાધ્યાયે ઉત્તર આપવો જોઈએ. બીજા બધા નિવેદનો પણ આ ઉદાહરણ પ્રમાણે કરવા જોઈએ. નિવેદનની બાબત તથા સમય મળંધ્રી શું કરવું તે ઉપાધ્યાય તેના શિષ્યને પછી કહેશે. ઘણી બાબતો જણાવવાની હોય ત્યારે શિષ્યએ તે એકી વખતે બધું જણાવવું જોઈએ. વિનયમાં પ્રભુત્વ ત્રેગવ્યા પછી પાંચ વર્ષ બાદ, ઉપાધ્યાયથી જુદા રહેવાની તેને પરવાનગી છે. પછી તે કોઈ પાસે આમ તેમ જઈ શકે છે, અને બીજા કોઈ ધ્યેય તરફ તે વળી શકે છે. છતાં પણ જ્યાં જાય ત્યાં તેણે કોઈ પણ આચાર્યની દેખરેખ નીચે રહેવું જોઈએ. દશ વરસ વીત્યા બાદ-એટલે કે તે વિનય સમજી શકે ત્યાર પછી-આ પ્રતિબંધ અટકશે. તે મહાન મુનિનો પ્રેમજી હેતુ આ ભૂમિકાએ તેને લાવવાનો છે. જો કોઈ ભિક્ષુ વિનય સમજે નહિ તો, તેણે જીવનપર્યંત બીજાની દેખરેખ નીચે રહેવું પડશે. જો કોઈ મોટો ગુરુ ન હોય તો, ઉપ-ગુરુના હાથ નીચે તેણે રહેવું

જોઈએ. આ વખતે શિષ્યએ વંદન સિવાય બધું કરવું જોઈએ, કેમકે સ્હવારમાં તે ગુરુને વંદન કરી શકે નહિ કે તેની કુશળતા પૂછી શકે નહિ કારણ કે તેણે વિનય મુજબ હંમેશા વર્તવું જોઈએ—જેના તેને પરિચય નથી; અને ગમે તે બાબત જાહેર કરવી આવશ્યક હોય તો પણ, ત્યારે તે શું કરવું એ સમજતો ન હોય ત્યારે તે એ પ્રમાણે, શી રીતે 'ચાત્રી' શકે ? કેટલીક વખત તે સ્હવારે તથા સાંજે ઉપ-ગુરુ પાસે શીજે છે તે આવા શિષ્યને ઉપદેશ કરે છે તો પણ, જેવી રીતે વિનયનો અર્થ સમજાવો જોઈએ (શિષ્યથી) તેમ ન પણ મમળ શકાય, કારણ કે જો શિષ્ય પોતાનું દ્વિષિનિંદુ યથાર્થ બતાવે નહિ તો, શિક્ષક યોગ્ય આદેશ કેવી રીતે કરી શકે ? તેથી પૂર્ણ ' એકશર ' કરવો જોઈએ નહિ પરંતુ બેદરકારી ક્યારની ધર ઘાલી બેઠી છે; સહેલે માર્ગે ચાલતાં લોકો ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાની પરવા રાખતા નથી.

બુદ્ધના ઉપદેશ અનુસાર આપણે આચર્યોએ તો ધર્મ—પરમ્પરા અબાધિત ચાલ્યા કરશે. જો તેના કાનૂનો અવગણવામાં આવે તો, જેનું વજન પડે એવું બીજું શું હોઈ શકે ? એટલે વિનયગ્રંથમાં^૧ કહ્યું છે: 'બીજાને ઉપસમ્પદા દીક્ષા આપ્યા પછી જે ગુરુ તેમને ઉપદેશ આપતો નથી તેવા ગુરુ ધવા કરતાં ખાટકી બનેા એ સાડું.''

હિંદુસ્તાનમાં ગુરુની સેવા શિષ્ય નીચે પ્રમાણે પણ કરે છે: રાત્રિના પહેલા તથા બીજા પ્રહરે તે ગુરુ પાસે જાય છે.

પહેલાં ગુરુ તેને ચથામુખ બેસવાનું કહે છે. ત્રિપિટકમાંથી (કેટલાક : પરિચ્છેદ પસંદ કરી) તે સંબોગાનુસાર તેને પાઠ આપે છે, અને એક પણ વાત કે ત્રિદ્વાંત સમજાવ્યા વગર તે રહેતો નથી. પોતાના શિષ્યના નૈતિક જીવનની તે તપાસ કરે છે, અને તેના ઢોપો તથા ઉદ્દાંધનો વિષે તેને ચેતવણી આપે છે. જ્યારે જ્યારે તે શિષ્યને ઢોપિત બેય છે, ત્યારે ત્યારે તે તેના ઉપાયો તેની જ પાસે શોધાવે છે, અને તેની પાસે પંશ્ચાત્તાપ કરાવે છે. શિષ્ય ગુરુના શરીરને મર્દન કરે છે, તેના કપડાની ઘડી કરે છે, કે કેટલીક વખત તેની ઓરડી તથા આંગણું સાફ કરે છે. ત્યાર બાદ પાણીમાં જંતુ છે કે નહિ તે તપાસ્યાં પછી, ગુરુ વતી તે બધું કામ કરે છે. જો આમ કાંઈ પણ કામ કરવાનું હોય તો તે તેના વતી બધું કામ કરી દે છે. પોતાથી શ્રેષ્ઠને આ પ્રમાણે સન્માન આપવામાં આવે છે. વળી શિષ્ય બીમાર હોય તો, ગુરુ જાતે તેની બરદાસ કરે છે, બધી જીરૂરી ચીજો પૂરી પાડે છે, અને તે પોતાનો બાળક હોય તેમ જણી તેના તરફ કાળજી રાખે છે.

બુદ્ધના ધર્મના મૂળ તત્ત્વોમાં અધ્યાપન તથા ઉપદેશ સૌથી વધુ મહત્વના ગણવામાં આવે છે. જેવી રીતે ચક્રવર્તી રાજા પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રનું રક્ષણ અને કાળજી પૂર્વક કરે છે અને તેને ઉછેરે છે તેવી રીતે તેટલીજ ખંતથી શિષ્યને ધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. વિનયમાં (એ માટે) બુદ્ધનું સ્પષ્ટ વિધાન છે; (તો પછી) આ વિષયની શું આપણે અવગત કરવી જોઈએ ?

હવે ઉપર જણાવેલા ચૈત્યવંદન વિષે. જ્યોરે તે મહાન ગુરુ, તે જગદ્ગ્ધ, નિર્વાણ પામ્યા હતા, 'અને તેના' શરીરને અગ્નિમાં બાળવા, મનુષ્યો તથા દેવો એકત્ર થયા હતા ત્યારે, તેઓ અધી જાતના ગંધર્વોએ એટલા બધા લાબ્યા હતા કે તેનો એક રાશિ થયો હતો, જે ચિતિ^૧ કહેવાયો હતો-ચિતિ એટલે ઢગલો. એ શબ્દમાથી પાછળથી વ્યુત્પન્ન થયેલો શબ્દ તે ચૈત્ય. પણ આ શબ્દના બીજા પણ અર્થ છે: (૧) તે જગદ્ગ્ધના બધા સદ્ગુણો અહિં મામટા રાખવામાં આવ્યા છે (કે સંગ્રહવામાં આવ્યા છે, ચિત્) તેથી; (૨) ઇટિ કે માટીનો ઢગલો કરી તે બનાવવામાં આવ્યો છે તેથી. આ શબ્દનો અર્થ આમ આપણી પાસે સ્પષ્ટ રીતે આવ્યો છે. એનું બીજું નામ સ્તૂપ^૨ છે. એનો અર્થ પણ ચૈત્યના જેવો જ છે. આગલા લાખાંતર કર્તાઓએ એ માટે વાપરેલું સામાન્ય નામ તા (જાપાનીમમાં તો)^૩ છે, અને ખાસ નામ ચિહ્ન-તિ છે. બન્ને (શબ્દો) ખોટા છે, પણ બન્ને વાપરી શકાય છે, કેમકે એ શબ્દોના અર્થની ચર્ચા કર્યા વગર, લોકો એ નામોનો અર્થ મમળે છે. નામ હિંદમાં બે રીતે વપરાય છે. (૧) અર્થ-

૧ મરખાવો-મહાપરિનિબ્બાન, ૬, ૩૫ મહ્વગન્ધાત ચિત્ત-
ર્કં કરિત્વા મગ્ધતો શરીર ચિત્તકમાગોપેન્નુમ્ ।-એટલે
ઇત્તર્ભાગિના ચિતિ તે ચિત્તક-ચિતા-ને બદલે વાપરેલો શબ્દ લાગે છે.

૨ ચૈત્ય તથા સ્તૂપ વચ્ચેના તફાવત તથા મંજીર માટે
જુઓ —Prof. Keen-Buddhism, પૃ. ૧૭૩.

૩ તા, તો-પો (જાપાનીમ તોજ) માટે છે. મરખાવો-પાલિ થપ.

દ્યોતક નામ; (૨) અર્ધરહિત નામ. અર્ધદ્યોતક નામમાં નામનો હેતુ હોય છે, અને શબ્દના અર્થ પ્રમાણે તે (નામ) અમળ-વધુ જોઈએ. આ પ્રકારમાં નામ તથા વસ્તુ એક બીજા માથે અનુવૃત્ત હોય છે.

શન-શુ (= મહાયાનમાં મુગ્ધવિષ્ટ) જેવા નામો શરૂઆતમાં અર્ધદ્યોતક હતા, અને સત્કર્મોને ક્ષીણે તેમને (એ) નામ આપવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ જ્યારે લોકો નામથી પરિચિત થાય છે ત્યારે તેઓ તેના અર્થનો વિચાર કરતા નથી, અને માણસને શન-શુ કહે છે, કેમકે જગત તેને એ પ્રમાણે સંગ્રામે છે. એવી રીતે એ (શબ્દ) અર્ધરહિત નામ બન્યું છે. વન્દન એટલે પૂજા-નમન. જ્યારે આપણે ચૈત્યવન્દન માટે બહાર જવાના હોઈએ, અને આપણે ક્યાં જઈએ છીએ એ વિષે લોકોએ આપણને પૂછ્યું હોય ત્યારે આપણે આ પ્રમાણે ઉત્તર દેવો: ‘ ચૈત્યવન્દન માટે હું અમુક જગ્યાએ જઈએ છીએ. ’ વન્દન કે પૂજાનો અર્થ પોતાથી જ્યેષ્ઠને મન્મથાન આપવું તથા નમ્ર રહેવું એ છે. જ્યારે કોઈ વન્દન કરવાનો હોય ત્યારે, તેને પ્રથમ લિલ્લુનો અભ્યો બરાબર પહેરવો જોઈએ, અને (જમણા હાથ વડે) ડાબી બાજુ વસ્ત્રને દબાવી તેને ડાબા બાજુપર લાવવું જોઈએ કે જેથી તે શરીર-અસંકલ્પ રહે. હવે ડાબો હાથ નીચે ત્રાણી, અંતર્વસ્થનો ડાબો ભાગ પકડવો, અને જમણા હાથે નિવાસનો પકડેલો ભાગ લેવો અને નિવાસના છેડાથી તેને ઝેવડ કરવું કે જેથી જાનુ બરાબર આચ્છાદિત કરે; એમ કરતી વખતે શરીરનો કોઈ પણ ભાગ

ખીન્તથી દેખાવો ન જોઈએ. નિવાસનો પાછલો ભાગ ઉતાવળથી શરીરને સ્પર્શવા દો. ઉત્તરીય તથા અંતર્વસન પકડી રાખવા અને તેને જમીનને અડવા દેવા નહિ. બન્ને એડી સાથે રાખવી જોઈએ, અને ગર્દન તથા પીઠ ટટાર રહેવા જોઈએ; જમીન પર દશ આંગળા રાખી હવે તેણે માથું નમાવવું જોઈએ. ઘુંટણની નીચે કાંઈ વસ્ત્ર હોવું જોઈએ નહિ. પછી જોડેલા હાથ આગળ લાંબાવવા જોઈએ અને ફરી મસ્તકથી જમીનનો સ્પર્શ કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે કાળજીપૂર્વક ત્રણ વખત નમન કરવું જોઈએ. પણ સામાન્ય વન્દન વખતે એક જ વખત તેમ કરવું બસ થશે. વચમાં ઉભા થવાની કાંઈ પ્રથા નથી. જ્યારે હિંદીઓ, કોઈ માણસને ઉભો થઈ ત્રણ વખત વન્દન કરતો જોય છે ત્યારે, તેમને તે અતિ વિચિત્ર લાગે છે. જો એમ લાગે કે (વન્દન કર્યા પછી) કપાળ પર કાંઈ ધૂળ લાગી છે તો, પહેલા ત્યાં (હાથ) ઘસી, પછી પાછું તે સાફ કરવું જોઈએ. ત્યાર બાદ પગે લાગેલી ધૂળ સાફ કરવી જોઈએ; અને કપડાં (પાછા) બરાબર કરી, ચોરડીના એક ખૂણામાં તેણે બેસવું કે થોડો વખત તેણે ઉભા રહેવું જોઈએ. જો તે ઉભો રહે તો વન્દન પામેલો માણસ તેને બેસવાનું કહેશે. જ્યારે કાંઈ ગુન્હા માટે તેને કપડો મળતો હોય ત્યારે, આખો વખત તેણે અચૂક ઉભા જ રહેવું જોઈએ. ખુદના સમયથી શુરુ મારફત શિષ્ય પરમ્પરા પ્રાપ્ત આવો આચાર અવિચ્છિન્ન ગ્રાહ્યો આન્યો છે. સૂત્રો તથા વિનયમાં પણ તે જોવામાં આવે છે; વારંવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે કોઈ ખુદ પાસે

જાય છે, તેના બન્ને પગનો સ્પર્શ કરે છે, અને ચોરડીના એક ખૂણામાં બેસે છે. પણ (તે માટે) ગોદડી વપરાઈ હોય એમ કહી આપણા સાંભળવામાં આવ્યું નથી. વન્દન ત્રણ વંખતે કર્યા પછી તે ખૂણામાં ઉભો રહે છે, બુદ્ધનો આવો ઉપદેશ છે. પૂજ્ય સ્થવિરોના આવાસોમાં ઘણી બેઠકો હોય છે, અને જેઓ અંદર આવે છે તેમણે ચોખ્ખા આચાર પ્રમાણે ત્યાં બેસવું જોઈએ. બેઝતી વખતે, તેના પગ જમીનને અડે છે, પણ આરામથી બેસવા જેવો કાંઈ આ આચાર નથી. વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે તેણે પ્રથમ ‘બુ-રથુ-થુ-ચીઆ’^૧ કરવું જોઈએ, આનુ ભાષાંતર ‘ઉકડા બેઝવું’ એમ થાય છે—એટલે કે જમીન પર બન્ને પગ સખી તથા બન્ને જાનુ ઉંચા સખી, અને જમીન પર પડવા ન હેતાં, કપડાંને સરીરસંસક્ત સખવા, અને પવિત્ર વિષયો પર ચર્ચા કરતી વખતે, કપડાનું રક્ષણ કરવાનો એ સાન્ભાય નિયમ છે. બીજા સમક્ષ પાપનિવેદન કરતી વખતે, કે મ્હોટી પરિષદને વંદન કરતી વખતે, કે કપડો મળ્યો હોય ત્યારે માફી માગતી વખતે, કે ઉપસમ્પદા નીક્ષા લીધા પછી સંઘને વન્દન કરતી વખતે આજ નિયમ પાળવામાં આવે છે.

૧ આ (ચીની) શબ્દ માટે જાપાનીસ શબ્દ ‘ઉ-કુટ-ચિ-ક-ક’ છે. પાલિમા ‘ઉકકુટિક’-નિસીદ્ધિ’ શબ્દ છે; તામ્બુરુપ સંસ્કૃત શબ્દ ‘ઉત્કટક’ ચીલ્ડર્મ (children) આપ્યો છે. મરુત ઉત્કટક આમન એટલે ‘ પક્ષાડી વાળા જંઘા પર બેસવું ’ એમ અર્થ થાય છે, આ આસન છત્તીશતા વર્ષનીથી તદ્દન જુદું છે. સન્ભાવો ચુક્કવગ્ગ, ૪, ૪, ૧૦.

મંદિર (-ગન્ધકુટી) જોતી વખતે કે તેની પ્રશંસા કરતી વખતે જુદી રીતે એસવું પડે છે-જમીન પર જાને જાનુ દેકવી હાથ જોડી નમન કરવું તથા પૂજા કરવી, પરંતુ પલંગ પર બેઠા બેઠા વન્દન કે પૂજા કરવાનો રિવાજ (ચીન સિવાય) બીજા કોઈ દેશમાં નથી: તેમજ (પૂજા કરતી વખતે) ગરમ જોહડી વાપરવાનો રિવાજ પણ ભોવામાં આવતો નથી. બીજાને મન્માન આપતી વખતે ઉપર્યુક્ત ઉદ્વેગ વર્તન દાખવવું શું ઉપપન્ન છે ? જો કોઈ પલંગ પર અથવા ગાદી પર બેઠો હોય તો, તે મામાન્ય (સ્નેહ-) સંમેલનમાં પણ યુક્ત આદર આપતો નથી એમ કહેવાય, તો પછી પૂજ્ય ગુરુ કે તે મહાન મુનિની પૂજા કરતી વખતે તે કેટલું અયોગ્ય લેખાય ? હિંદી પ્રવચન-ગૃહો તથા ભોજન-આવાસોમાં મોટા પલંગો કદી રાખવામાં આવતા નથી, પરંતુ ત્યાં પાટલા તથા નાની ખુરશીઓ હોય છે, જેના પર ભાષણ સાંભળતી વખતે કે ભોજન લેતી વખતે લોકો બેસે છે. આ ઉપપન્ન રીત છે.

પલાડી વાળી એસવાની રીત ચીનમાં ક્યારની દાખલ થઈ ગઈ છે. જો કે તરકાવીન રિવાજ પ્રમાણે માણસ બેમી થકે છે, તો પણ યોગ્યાયોગ્યનો ભેદ તેણે જાણવો જોઈએ.

પ્રકરણ ૨૬ મુ

અપરિચિત કે મિત્રો પ્રતિ વર્તન.

તે મહાન ગુરુ હયાત હતા તે સમયે, તે પોતે ધર્મશાસ્ત્ર હતા છતાં, જ્યારે જ્યારે કોઈ અપરિચિત લિખુ આવતો ત્યારે તે તેને આવકાર આપતા. જો કે હિંદી લિખુઓએ (તેમના મિત્રોના સત્કાર માટે) ઘણા વિધિઓ સ્થાપિત કર્યા છે, તો પણ આ સામાન્ય નિયમ છે કે જ્યારે (વિહારમાં) આવતા કોઈ માણસને-પછી તે મિત્ર હોય કે અપરિચિત, શિષ્ય હોય કે છાત્ર કે કોઈ ઓળખીતો માણસ હોય-કોઈ જોય તો, તેને આવકાર આપવા તે તરત દોડી જાય છે, અને ‘ સ્વાગત ’^૧ (ભલે પધારો) શબ્દ ઉચ્ચારે છે. પણ જો આવનાર માણસ અપરિચિત માલમ પડે તો, તે ખીજી વખત ‘ સુસ્વાગત ’ શબ્દ ઉચ્ચારે છે. જો તે આ શબ્દો સંજોષે નહિ તો તે એક તરફ વિહારના વિધાનથી રચુત થાય છે, અને ખીજી તરફ વિનય (ના શાસ્ત્ર) પ્રમાણે તે અપરાધી બને છે. આગંતુક માણસ પોતાથી ઉંચા કે નીચા દરજ્જાનો છે તે પૂછ્યા વગર આ પ્રમાણે અનિવાર્ય કરવામાં આવે છે. અને હંમેશા આમ જ બને છે કે, જ્યારે કોઈ માણસ આવે છે ત્યારે, તે (યજ્ઞમાન)

૧ અથવા આનો અર્થ એમ પણ થાય કે: પછી અતિથિ, સ્વાગત શબ્દ પછી (જવાબમાં) તરત જ સુસ્વાગત શબ્દ ઉચ્ચારે છે. અહિં એનો અર્થ ‘ સારો મત્કાર કર્યો ’ એમ થશે ?

નવા આવનાર માણસનો લોટો તથા શિક્ષાપાત્ર લઈ લે છે, અને દીવાલની ખીંટી પર તે લટકાવે છે, અને જો તે અતિથિ શેક્ષ હોય તો, તેને એક વિવિક્ત જગ્યાએ મુખેથી બેસી આરામ લેવાનું તે કહે છે; જો તે સંમાનનીય મહેમાન હોય તો, આગલા આવાસમાં (તેને બેસાડવામાં આવે છે). જો યજમાન અતિથિથી કનીયાન હોય તો, પોતાના જ્યેષ્ઠના માનમાં તે અતિથિના પગના જંઘાપિંડ પકડે છે, અને પછી તેના શરીરના બધા ભાગો યાગડે છે; અને જો યજમાન જ્યેષ્ઠ હોય તો તે (અતિથિ) તેની પીઠ યાગડે છે—પણ કમર કે પગ જેટલે નીચે નહિ. પણ જો બન્ને મુખોવડિયા હોય તો, કાંઈ તક્ષવત રહેતો નથી.

થાક ઉતર્યા પછી, હાથપગ ધોઈ, જ્યાં તેનો જ્યેષ્ઠ હોય ત્યાં તે (અતિથિ) જાય છે, અને એક વખત સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી તેને આદર આપે છે; અને ઘુંટણીએ પડી, તેના ચરણ પકડે છે. જમણે હાથ આગળ કાઢી, તે જ્યેષ્ઠ (અતિથિનું) ખંભું તથા પીઠ યાગડે છે—પણ જો તેમને છૂટા પડ્યાને લાંબો સમય ન થયો હોય તો, તે હાથથી તેને યાગડતો નથી. હવે આચાર્ય તેની કુશળતા પૂછે છે, અને તે કેમ છે તેનો તે શિષ્ય જવાબ આપે છે. પછી તે (શિષ્ય) એક બાજુ બસી જાય છે, અને ઉચિત આદરપૂર્વક ત્યાં બેસી જાય છે. તેઓ ચીનો (લોક) ના જેમ ઉભા રહેતા નથી હિંદમાં સામાન્ય રિવાજ નાના પાટલા પર બેસવાનો છે. અને બધાના પગ ખુલ્લા હોય છે. પૂર્વ દ્વારી (ચીન) માં આવો રિવાજ નથી, અને

તેથી બીજાના ચરણરૂપશ કરવાની ક્રિયા ત્યાં કરવામાં આવતી નથી.

સૂત્રોમાં વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે, માણસો તથા દેવો બુદ્ધ પાસે આવ્યા હતા, અને બુદ્ધના બંને ચરણો આગળ માથું નમાવ્યા પછી, ણસી જઈ એક બાજુ તેઓ બેઠા હતા; હું જેતું વર્ણન કરી રહ્યો છું તે જ આ રીત છે. પછી યજમાને વરસની કંઈ ઋતુ આવે છે તે વિચારી, ગરમ પાણી કે બીજું કાંઈ પીણું (પાન) તેને આપવું જોઈએ.

તેની ઇચ્છા મુજબ, ઘી, મધુ (મધ), શર્કરા, કે બીજું કાંઈ પણ ખાદ્ય કે પેય વસ્તુ આપી શકાય છે. અથવા જો તે બુદ્ધવિહિત અષ્ટપાન^૧ (આઠ પ્રકારના પીણા) પૈકી ગમે તે એક હોય તો, તે આપતા પહેલાં તેને ગાળી તે ચોખ્ખું બનાવવું જોઈએ. પણ જો તે કચરાથી ભડું હોય તો, બુદ્ધ તે (આપવા) ની કદી રજા આપતા નથી.

૧ અષ્ટ પાન (Eight kinds of Syrup) માટે જુઓ : મહાવગ્ગ ૬, ૩૫. ૬, 'તથા વિનયસંગ્રહ અધિ. ૮, તેમજ એકશતકમંદૂ, અધિ. ૫. ઇત્સીંગ પ્રમાણે જે અષ્ટ પાન છે તે આ રહ્યા : (૧) મોચ, (૨) ચોચ (૩) કાલક, (૪) અમૃત્ય, (૫) કૃત્તલ (કે હિદુમ્બર), (૬) પરસક, (૭) મૃદિકા અને (૮) ખલ્લૂર.

મહાવગ્ગમા-૬, ૩૫. ૬ - (૧) અમ્બ, (૨) જમ્બુ, (૩) ચોચ, (૪) મોચ, (૫) મધુ, (૬) મૃદિકા, (૭) માચૂક અને (૮) શરસક.

ધીમે તાપે ઉકાળેલા એપ્રીકોટનો રસ સ્વભાવે જાડો છે, અને (તેથી) બ્યાજળી રીતે આપણે તેને વિહિત પાનોમાંથી ખાતલ કરી શકીએ. વિનયમાં કહ્યું છે : ' જ્યાં મુધી તેનો રંગ વેત્રના પીત પત્ર જેવો થાય નહિ ત્યાં મુધી પાન શુદ્ધ રીતે ગાળવું જોઈએ. '

અભ્યાગતો-આચાર્યો, છાત્રો, શિષ્યો, અપરિચિત ગૃહસ્થો કે મિત્રો-ને સત્કાર આપવાની આવી ક્રિયાઓ છે. પોતાના કપડા તથા ટોપી તરફ દરકાર રાખ્યા વિના, ઠંડી સામે ખાથ લીડી કે ગરમી સહન કરી-જેના પરિણામે હાથ પગ ઠરી જાય છે કે આખા શરીરે પ્રસ્વેદ આવે છે-, કોઈ ગૃહસ્થ આગળ આવે કે તરતજ ઉતાવળથી હો-નન (આગળ જુઓ) કરવું સુક્ત નથી. ત્વરાની આવી રીત નિયમોથી ઘણી વિરુદ્ધ છે.

જ્યારે ગુરુ ધર્મ સિવાય બીજા ગમે તે (વિષય) પર લાહેરથી વાત ચલાવતા હોય ત્યારે જો તે તેના શિષ્યને એક બાજુ બેમાડવાને બદલે ઉભો રહેવા દે તો તે 'ખોટું' છું. આવો માણસ શું ખરેખર ધર્મપ્રવર્તનને અતિનિર્જનક નરુશીઆત ગણે છે ?

હો-નનને મંદ્રકૃતમાં પન્તિ (વન્દે-હું વન્દન કરુ છું) કે વન્દન કહે છે. લોકો ખરો ઉચ્ચાર કરી શક્યા નહિ, એટલે તેમણે તેને હો-નન (વ-નન કે જાપાનીસમાં વ-દ-ન) કહ્યું, અને ઘણા સમયથી વપરાતો શબ્દ માણસ દેરવી શકતો નથી, તેથી હજી હો-નન (શબ્દ, વન્દનની જગ્યાએ) વપરાય છે.

પણ ને આપણે મૂળ શબ્દ લઈએ તો તે પન્તિ (વન્દે) હોયો નોંધએ.

રસ્તા પર કે જનસમૂહમાં ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલ, વન્દન યુક્ત નથી. પણ માણસે પોતાના નેડેલા હાથ આગળ લાંબાવી તથા માથુ નીચુ નમાવી પન્તિ (વન્દે) શબ્દ ઉચ્ચારવો નોંધએ. તેથી સૂત્રમાં કહ્યું છે; ‘અથવા માત્ર તે તેના હાથ નેડી આગળ લાંબાવે છે, અને તેનું મસ્તક સહેજ નીચે નમાવે છે.’ આ પણ વન્દન કરવાની એક રીત છે. દક્ષિણ^૧ તરફનો માણસ પોતાને મળનાર માણસને (કુશળતા) પૂછે છે; આ પ્રમાણે તે અજાણપણે યુક્ત આચાર મુજબ વર્તે છે. ને તે પોતાની પૂછપરછને બદલે એક માત્ર વન્દે શબ્દ વાપરે તો, વિનયના આદેશ અનુસાર જ પૂરેપૂરું તેનું કર્મ થાય.

---

૧ દીક્ષકાર કાર્યપત્રે મતે, દક્ષિણના માણસો તે કીઆંગ-નાન (યોંગ-ત્સે કીઆંગ નદીની દક્ષિણે) ના વિનય-આચાર્યો છે, જેઓ દશાધ્યાય વિનયને જાને છે.

પ્રકરણ ૨૭ મુ

બીમારીના લક્ષણો

મેં આગળ જણાવ્યું છે (પ્રક. ૨૫) તેમ માણસે પોતાની કુધાપ્રમાણે ખોરાક લેવો જોઈએ. એટલે કે ચાર મહા ભૂતોની^૧ સ્થિતિ પ્રમાણે. જો ભૂખ સારી લાગી હોય તો સામાન્ય ખોરાક લેવો. જો તબીયત ઠીક ન લાગે તો તેનું કારણ શોધી કાઢવું જોઈએ, અને તે શોધ્યા પછી આરામ લેવો. તબીયત મુધર્યા પછી ભૂખ લાગશે. બીજી વખતના હલકા જમણુ વખતે પ્રથમ અન્ન લેવું. પ્રાતાઃકાળ સામાન્ય રીતે ‘કફનો વખત’ હોય છે, જ્યારે રાત્રે લીધેલા ખોરાકનો રસ હજી છાતીની આબુ ખાબુ વળગેલો હોય છે, કારણ કે તે ત્યારે વીખરાઈ ગયેલો હોતો નથી. એ વખતે લીધેલો કાંઈ પણ ખોરાક મુસંગત થતો નથી.

હાખલા ‘તરોકે’—જો બળતામાં લોકડું નાંખવામાં આવે તો તે બળી જશે પરંતુ જો ચૂલામાં ઘાસ નાંખવામાં આવે તો તે તેમનું તેમ રહેશે અને દેવતા મળગશે નહિ.

સામાન્ય ખોરાક ઉપરાંત, હલકો ખોરાક લેવાની બુદ્ધ રત્ન આપે છે. ભૂખ પ્રમાણે ખોરાક લેવો જોઈએ—પછી તે ચોખ્ખા હોય કે તેનું ચોસામણ હોય.

શાસન પાળતા જો માત્ર ચોસામણ પર જ રહી શકાય

૧૫૨ી, જગ તેજ અને વાયુ—ચાર મહાશૂતો.

તો બીજું કાંઈ આવું જોઈએ નહિ; પણ જો શરીર-પોષક ચોખાના રોટલાની જો કોઈને જરૂર જણાય તો અપરાધ (કર્મા) વિના તે લઈ શકાય છે. જ્યારે કોઈનું માથું ડુંખતું હોય અને તે પથારીમાં સુઈ રહ્યો હોય તે (સ્થિતિ) રોગ કહેવાતી નથી, પણ જ્યારે ખાવાથી જોયેની લાગે ત્યારે રોગનું કારણ થાય છે. જો દવાથી બીમારી મટી ન હોય તો ગમે તે અનિર્ણિત વખતે ખોરાક લઈ શકાય છે—જો વૈદ એમ કરવાની રજા આપે તો. બુદ્ધિ કહ્યું છે: ‘એવા પ્રસંગે ખાનગી જગ્યાએ ખોરાક આપવો જોઈએ.’ નહિતર અયોગ્ય વેળાએ ખોરાક લેવાની મનાઈ છે. ચિકિત્સા-હિંદની પાંચ-વિદ્યામાંની એક-કહે છે કે રોગીનો અવાજ તથા ચહેરા તપાસી વૈદ ચિકિત્સાના આઠ વિભાગ પ્રમાણે તેને દવા આપે છે.

આ વિદ્યાનું રહસ્ય જો તે સમજતો ન હોય તો, ખરું (સારું) કરવાની ઇચ્છા છતાં તે ભૂલ કરશે. ચિકિત્સાના આઠ વિભાગો નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) સર્વ પ્રકારના વ્રણો; (૨) ગળાના ઉપરના ભાગમાં કોઈ પણ રોગ માટે *accompanieture*; (૩) શરીરના રોગો, (૪) ભૂત-રોગો; (૫) અગતઃ; (૬) બાળ-રોગો; (૭) દીધાંયુ થવાના ઉપાયો; (૮) પગ તથા શરીરને શક્તિ આપવાની રીતો.^૧

૧ (૧) શાલાક્ય; (૩) કાપ-ચિકિત્સા; (૪) ભૂત-વિદ્યા; (૫) દસ; (૬) કૌમાર-લૃત્ય; (૭) રમાયણ; (૮) વાજકરણ.

- (૧) યશો બે પ્રકારના હોય છે—બાહ્ય અને આંતરિક,
- (૨) ગળા ઉપરના ભાગનો રોગ તે ચક્રેરા તથા માથા પર જે થાય તે.
- (૩) ગળાની નીચેના ભાગમાં થતો કોઈ પણ રોગ શારીરિક રોગ કહેવાય છે.
- (૪) ભૂત-રોગ એટલે ભૂતો-પિશાચો-ના ‘ હુમલા ’
- (૫) અગદ એટલે ઝેરા ઉતારવાની દવા.
- (૬) બાળકો એટલે છેક ગર્ભધી મોળ વર્ષ મુધીની વયના છોકરા.
- (૭) દીર્ઘાયુ થવું એટલે લાંબો વખત જીવવા શરીર ટકાવવું.
- (૮) શરીર અને અવયવો મજબુત તથા તંદુરસ્ત રાખવા તે.

આ અષ્ટ કળા અગાઉ આઠ ગ્રંથોમાં હતી, પરંતુ હમ-સ્થાન એક માણસે સારસ્વતે તે બધું એક પુસ્તકમાં લખ્યું છે. હિંદના પાંચે ભાગોના વૈદો આ પુસ્તકને જ અનુસરે છે, અને જે વૈદને એનું ધણું સાફ જ્ઞાન હોય છે તેને મરકારી નોકરી મળ્યા વિના રહેતા નથી. હિંદીઓ વૈદોને તથા વેપારીઓને ધણું માન આપે છે, કેમકે તેઓ જીજ્ઞાસુ તેમજ પોતાને ફાયદો કરે છે. ચિકિત્સાનો મેં પૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હતો, પણ તે મારો રોગ્ય ધંધો (વિષય) ન હોવાથી મેં છેવટે તે છોડી દીધો છે.

વળી આપણે જોવું જોઈએ કે હિંદની ઔષધિ ચીનના

જેવી જ નથી, એક દેશમાં થતી વસ્તુ બીજા દેશમાં મળતી નથી, અને બધી ચીજો એક જ પ્રકારે બધે વાપરી શકાય નહિ દાખલા તરીકે-ટાંગ-કુઇ, મા-હુઆંગ, વગેરે ચીનમાં ઉત્તમ ઔષધિ છે, પણ તે હિંદુસ્તાનમાં કદી જડતી નથી. હંગતક હિંદમાં પુષ્કળ છે, ઉત્તર (હિંદ) માં ઝોઈક વખત કુ કુમ જળાય છે, અને આ વેઈ^૧ હિંદની પૂર્વ ચીમામાં પુષ્કળ થાય છે દક્ષિણ સમુદ્રના દ્વીપોમાં બરફ-કપૂર થોડું થાય છે. દાર(વતી)માં એલચીની ત્રણે જાત થાય છે, લવિંગની બે જાત પુલો-ગાન્ડો રમાં મળે છે ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલી ઔષધિ ચીનમાં જેવી રીતે વપરાય છે તેવી જ રીતે હિંદમાં પણ વપરાય છે, ખીજ બધી ઔષધિ ચાચન કરવા લાયક નથી

સામાન્ય રીતે રાગીરને લાગુ પડેલો રોગ અત્યાહારનાથી ઉદ્ભવે છે, પણ કેટલીક વખત અતિ પશ્ચિમથી કે આગલો ખોરાક પાચન થયા પહેલા ફરી ખાવાથી પણ તે ઉપન્નિત થાય છે જ્યારે ખીમારીનું આવું કારણ હોય છે ત્યારે તે ઝોગળી યામાં પરિણમે છે તેથી લાગ લગત ઘણી ગતિ મુધી ખીમારી લાગ્યા કરશે પેટ દશ કરતાં વધુ દિન સૂઝેલું રહેશે એવી સ્થિતિમાં પૈસાદાર માણસો મૂત્રપિંડમાંથી તૈયાર કરેલાં મોઢી

૧ આ-વેઈ-પર્મીઆમાં થાય છે એ (ઝોડ) આઠ નવ રીટ ઉચો હોય છે, અને તેની ઊંચ બઘમી ૩ રીંગ માસમાં એને પાછા આવે છે અને તે ઉદરના કાન જેવા હોય છે. એને ૫૧ કે ૬૧ આનતા નથી (કાન્ધપ /

ગોળીઓ ખરીદી શકે છે અથવા તો ટાચિન (સિરિયા) થી આવતો કીમતી મલમ.

પણ ગરીબ લોકો કાંઈ કરી શકતા નથી અને મરણના લોગ થઈ પડે છે. બીમારી લયંકર લાગતી હોય તો શું કરવું ? બધા ઇલાજ નકામા જશે—હુ—નો વૈદ સ્હવારે આવી ગોળી કે ચૂર્ણ આપે, અથવા પી—એન—ચીઆવ સાંજે આવી કવાથ કે લેપ આપે તો યે શું ? ડામ હઈ અથવા ‘છિદ્ર પાડી’ લાકડા કે પથ્થરની જેમ શરીર પર ઉપચાર કરવામાં આવે છે. પગ હલાવવાથી અને માથું ફેરવવાથી ફક્ત માંદો માણસ શબ્દથી જીવે પડે છે.

રોગનું કારણ ન જાણવાથી તથા ઉપાય કરવાની સમજના અભાવે આવા પરિણામો આવે છે. જેમ કહી શકાય કે ઝરણાના મૂળ આગળ પાળ બાંધ્યા વિના જેમ તેનો પ્રવાહ અટકાવવાની ઇચ્છા કેટલાક માણસો રાખે છે, તેમ કેટલાક લોકો ઉપાય કર્યા વિના સાજ થવાની આશા રાખે છે, અથવા જંગલનો નાશ કરવા ઉત્સુક છતાં જેઓ ઝાડોને સમૂળ કાપી નાંખતા નથી—પરંતુ પ્રવાહને અગર નવા ઉગેલા ફાલને આગળને આગળ વધવા દે છે.

જેઓ સૂત્રો અને શાસ્ત્રો શીખે છે તેઓ ત્રિપિટક જ્ઞેઘને જ આગળ અભ્યાસ કરવા અશક્તિમાન હોવાથી હંમેશ માટે શોક કરશે, અને જેઓ ધ્યાન આચરો રહ્યા છે તેઓ ધ્યાનના

આઠ વિભાગનો વિચાર કરતા (ચાર ધ્યાન, અને ચાર અરુ-
પધાતુ) ચિરકાળ નિઃશ્વાસા નાંખશે. મીંગ કીંગ^૧ ને પહોંચવા
પ્રયાસ કરનારે ‘ હૈમાશ્વદ્વાર ’^૨ આગળ લગામો કાપવી પડશે,
અને જે ચીન-શીહની હરોલમાં^૩ બેસવા તત્પર છે તે અંતે
‘ અશ્મ-ગટરની અદાલત ’^૪ તરફ જતો અટકશે. ખીમારી
આપણને કામ અને ધંધા કરતાં શકે એ શું દુઃખદ નથી ?
આપણી કીર્તિ ગુમાવવી એ કાંઈ નજીવી વાત નથી અને તેથી
જ મેં આ વિષય પરત્વે આટલું લખ્યું છે. મ્હને આશા છે
કે વાંચક એને લાંબી પુનરુક્તિ ગણી વાંધો ઉઠાવશે નહિ.
મ્હારી ઇચ્છા છે કે ઘર ઘાલી બેઠેલો રોગ ઘણી દવા ઠર્યા વગર
સારો થઈ શકે અને નવો રોગ થતો અટકાવી શકાય. એથી
વૈદની જરૂર રહેશે નહિ, અને પછી તંદુરસ્તી તથા કોઈ પણ
રોગના અભાવની આશા રાખી શકાય. ચિકિત્સાના અભ્યાસથી
જે માણસો પોતાને તેમજ પારકાને ઉપયોગી થઈ શકે તો તે
શું લાલકારી નથી !

પણ વિષ પીવું, અથવા મરણ કે જન્મ એ ઘણું ખર્ચ
માણસના આગલાં કર્મ અનુસાર હોય છે; પણ તેથી એમ
ફલિત નથી થતું કે, જે વસ્તુ રોગને મદદ કરે છે અથવા
જેવડે તે અટકી શકે છે તેનાથી દૂર રહેવા અથવા તેમ કરવા
માણસે આ જીવનમાં ખંચકાવું જોઈએ.

૧ Master of Classics.

૨ Gate of the Golden Horse: વિદ્વાનો માટેનો એ
બાદશાહી મહેલ છે. હન વંશના તુ-ટીએ ત્યાં કાંમાનો અશ્વ મૂકાવ્યો
હતો તે ઉપરથી એનું નામ એ પ્રમાણે પાડ્યું છે.

૩ બાદશાહી પુસ્તકાલય.

પ્રકરણ ૨૮ મુ

દવા આપવા સંબંધી નિયમો

પ્રાણી માત્ર ચાર મહાભૂતના શાંત કાર્ય વા નિષ્ફળતાને વશ છે. એક પછી એક ક્રમશઃ આવતી આઠ દશાઓ-શારીરિક અવસ્થાના વિકાસ અને ફેરફાર-અવિરત ચાલ્યા કરે છે. રોગ લાગુ પડે એટલે તરત આરામ તથા કાળજી લેવી જોઈએ.

તેથી બુદ્ધિ પોતે ચિકિત્સા-વિદ્યા પર એક સૂત્ર લખ્યું હતું. તેમાં તે કહે છે: ‘ચાર મહાભૂતનું અનારોગ્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. ઋતુ-હુ-પૃથ્વી-મહાભૂતના વધવાથી શરીર ભારે તથા આળસુ બનવું.
૨. સીંહ-પો-જળનો સંગ્રહ થવાથી કફ થવો.
૩. પી-ટો-તેજની અતિ ગરમીથી માથું તથા છાતી ઘણા તાવવાળા થવા.
૪. પો-ટો-વાયુની ફેરવાની અસરથી, સખત વાત છૂટવો.^૧

ચીનમાં આપણે આ બધાને આ નામોથી ઓળખીએ છીએ: (૧) શરીર ભારે લાગવું; (૨) કફનો રોગ; (૩) પીત

^૧ સંસ્કૃત શબ્દો: (૧) ગુદ્મ (અથવા ગુરુ કે ગૌરવ). (૨) ક્ષેષ્મ (કફ)-મરખાવો પાલિ મેઘ્હે. (૩) પિત અને (૪) વાત.

(પીળો) જવર; (૪) ‘ ઉછળતો વાયુ ’ (તમ્બર આવવા, દમ, શરદી). પરંતુ પ્રચલિત રિવાજ મુજબ આપણે રોગની ચર્ચા કરીએ તો (ચારને બદલે) માત્ર ત્રણ પ્રકારના રોગો છે: ત્રિદોષ:-(૧) વાતજન્ય, (૨) પિત્તજન્ય અને (૩) કફજન્ય-દોષો. શરીર ભારે લાગવું એ કફજન્ય દોષ જેવો જ છે, અને તેથી પૃથ્વી મહાભૂતનો રોગ જળના રોગથી જુદો પાડવામાં આવ્યો નથી. માંદગીનું કારણ જાણવા માટે સ્થવારમાં શરીર તપાસવું જોઈએ. એ તપાસ અંગે ચાર મહાભૂતમાં કાંઈ ગરબડ જણાય તો પ્રથમ ખોરાક લેવો અંધ કરી દેવો. ઘણી તૃષ્ણા લાગે તો પણ પાણી કે કોઈ પણ પાન પીવું નહિ, કેમકે આ વિદ્યા (ચિકિત્સા) માં એની સખત મનાઈ છે. રોગમુક્ત થવાય ત્યાં મુઘી આમ કરવું ચાલું રાખવું-કોઈક વખત એક બે દિવસ અને કોઈક વખત ચાર પાંચ દિવસ મુઘી. સાજા થવામાં (આમ કરવાથી) કાંઈ વાંધો આવશે નહિ. જો એમ લાગે કે પેટમાં અન્ન પડી રહ્યું છે તો, નાભિ આગળ પેટ દબાવવું અથવા તો તે ઉપર જરા ઠોકવું, પી શકાય એટલું ગરમ પાણી પીવું અને ગળામાં આંગળી ખોસી ઉલટી કરવી; અંદર રહેલો ખોરાક બધો (બહાર) નીકળી જાય ત્યાં મુઘી (પાણી) પીવું અને ઉલટી કરવી ચાલુ રાખવી.

અથવા ઠંડું પાણી પીવામાં પણ કાંઈ તુકશાન નથી. સુંઠ મેળવી ગરમ પાણી પીવું એ ઉત્તમ ઉપચાર છે. જે દિવસે ઉપચાર ચાલુ કરવામાં આવે તે દિવસે તો ખીમાર માણસે ખીલકુલ ખાવું નહિ. ખીજે દિવસે સ્થવારે પહેલી જ વખત

ખાવું. જો આ મુશ્કેલ લાગે તો સંજોગ પ્રમાણે બીજા કાંઈ રસ્તો લેવો. સખત તાવ આવ્યો હોય તો પાણી (ના પોતા મૂકી) તાવ ઉતારવાની મનાઈ છે. ચરીર ભારે લાગે ત્યારે અને કંકડાવીને ટાઢ વાય ત્યારે સગડી (અગ્નિ) પાત્રે બેસવું એ સર્વોત્તમ ઉપચાર છે પરંતુ યાંગ-ત્સે (નદી) અને રેંજની દક્ષિણ તરફ આવેલા ગરમ તથા લેજવાળા ભાગોમાં ઉપલેા ઉપચાર કરવો નહિ. એ પ્રદેશોમાં તાવ આવે તો પાણીના પોતા મૂકવા અસરકારક નીવડે છે. ફેંગ-ચી (વા) ના હરદમાં ઘવાયલી તથા દુઃખતી જગ્યા પર તેલ ઘસવું અને ગરમ કટકાથી શેક કરવોએ ઉત્તમ ઉપાય છે. ગરમ તેલનું જો મર્દન કરવામાં આવે તો એ પરિણામ સારું આવે છે. કેટલીક વખત આપણને માલમ પડે છે કે દશેક દિવસ કંઈ ગળામાં રહે છે, મોઢામાં પીક આવ્યા કરે છે તથા નાક ગળ્યા કરે છે. વાયુ-નાલિકામાં સંચિત થઈ રહેલા વાયુથી ગળામાં સખત દુઃખાવો થાય છે. આવી સ્થિતિમાં બોલી શકવું પણ મુશ્કેલ બને છે અને બધા ખોરાકે સ્વાદ રહિત લાગે છે.

ઉપવામ એ રામબાણ ઇલાજ છે. તેમાં માથાને ડામવાની કે ગળાને મર્દન કરવાની કાંઈ પણ પીડા હોતી નથી. ક્વાથ કે બીજી કાંઈ પણ દવાના ઉપચાર વિના રોગ નાબૂદ કરવો એ ત્રિકિત્સા (વિદ્યા) ના મામાન્ય નિયમ સાથે મુમંગત છે.

એતું કારણ એ છે કે જંઠર ખાલી હોવાથી સખત તાવ ઉતરે છે; જ્યારે ખોરાક (થી થયેલો) રસ શોષાઈ જાય છે ત્યારે

કંઈજન્ય દોષ મટે છે અને જ્યારે આંતરિક અવયવો શાંત હોય છે અને જ્યારે દૂષિત વાત છૂટો પડે છે ત્યારે સખત ઠંડી સ્વાભાવિક રીતે જ દૂર થશે. આ ઉપચાર અજમાવવામાં આવે તો એ નિષ્ફળ જશે નહિ.

નાડી જોવી સહેલી વાત છે; તો પછી ભવિષ્યવેત્તા પાસે શા માટે જવું જોઈએ ?

દરેક જણ પોતે મોટો વૈદ છે; કોઈ પણ માણસ જીવક^૧ થઈ શકે છે. ટાન-લાન^૨, -ધર્મનો આચાર્ય-ગરમી ઉતારી રોગો મટાડતો; કોઈ તપસ્વી જ આમ કરી શકે. હુધ-સ્પૂ^૩-ધ્યાન-ગુરુ-એ ઓરડામાં બેસી (ધ્યાન ધરી) એક અનિદ્ર રોગ નષ્ટ કર્યો હતો; સામાન્ય જ્ઞાન-આણું કદી સિદ્ધ કરી શકે નહિ. પૂર્વ પાટનગર-લો-યાંગ-માં કોઈ પ્રખ્યાત તબીબની સલાહ લેવી આવશ્યક જણાય તો (ખર્ચના કારણે) ગરીબો મૃત્યુવશ થાય છે; અને જ્યારે પશ્ચિમના' ક્ષેત્રમાંથી સર્વોત્તમ ઔષધિ લાવવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે અનાથ અને નિરુપાય માણસો જીવન ખોય છે. પરંતુ ઉપવાસનો ઇલાજ સાદો અને સ્લાઘ્ય છે, કેમકે તે ધનવાન કે અકિંચન એક સરખી રીતે અજમાવી શકે છે. શું તે અગત્યનો નથી ?

બધા રોગોમાં ખોરાક લેવો બંધ કરવો જોઈએ-દાખલા

૧. જીવક: જીવના સમયનો એક પ્રસિદ્ધ વૈદ.

૨. સુંખાવની સંપ્રદાયનો પિતા-મરણ ઇ. સ. ૫૪૨.

૩. દિએન-યાંઈ પંથનો ત્રીજો પિતા-મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૭૭.

તરીકે: ગાંઠ કે નાનું ગુમડું એકાએક નીકળવું; લોહીનું એકા-
 એક ધસવું અને તર્જન્ય જ્વર; હાથ અને પગ સખત દુઃખવા;
 દેવી ઉત્પાત—(દા. ત. વીજળી પડવી) જન્ય પીડા, હવામાન,
 તલવાર કે ધનુષ્યથી શરીરને ઇલા થવી; પડી જવાથી થયેલો
 ત્રણ (ધા), તીવ્ર જ્વરરૂચક વ્યાધિ કે કોગળીયું; અર્ધાહ્નિક
 સંઘ્રહષ્ટિ, માથાનો દુઃખાવો, હૃદયવ્યાધિ, નેત્રવ્યાધિ, કે કાંતનો
 દુઃખાવો. સાન-તેંગ નામની ગોળી ઘણા વ્યાધિ મટાડે છે
 અને તે મેળવવી મુશ્કેલ પણ નથી. હરીતક (કે ઠી) નું છોડું,
 મુંઠ અને ખાંડ એક સરખા પ્રમાણમાં લેવા; પહેલી બે વસ્તુને
 ખાંડી તેમાં થોડું પાણી નાંખી. ખાંડ સાથે તે મેળવી દેવું,
 અને પછી તેમાંથી ગોળી બનાવવી. દરરોજવારે આશરે દશ ગોળી
 એક વખત લેવી; એમાં પરેણ પાળવાની જરૂર નથી. સંઘ-
 હષ્ટિમાં વીશથી ત્રીશ ગોળી સાજા થવા માટે પૂરતી છે.
 આ ગોળીથી ઘણો ફાયદો થાય છે, કેમકે તેના સેવનથી ચક્કર
 આવવા, શંરદી અને અપચો મટી જાય છે; તેથી જ હું એનો
 અહિં ઉલ્લેખ કરું છું. ખાંડ નહિ હોય તો મુરબ્બો કે મધ
 પણ ચાલશે. હરીતકનો કટકો બે દરરોજ સહેજ ચૂંસવામાં
 આવે અને તેનો રમ પીવામાં આવે તો આખી છાંદગી વ્યાધિ-
 મુક્ત રહે છે. ચિકિત્સાની આ વિગતો શક દેવેન્દ્રથી પરંપ-
 રાગત હિંદની પાંચ વિદ્યામાંની એક વિદ્યા તરીકે ઉતરી આવી
 છે, અને હિંદના પાંચ ભાગોમાં એનું અનુનરણ થાય છે. તેમાં
 અતિ અગત્યનો નિયમ ઉપવાસનો છે. જુના ભાષાંતરકર્તાઓએ
 કહ્યું હતું કે સાત દિવસ ઉપવાસ કર્યાથી વ્યાધિ આરો ન થાય

તો પછી અવલોકિતેશ્વરની મદદ લેવી. ઘણા ખરા ચીનાઓ આવા પ્રયોગથી અપરિચિત હતા અને તેથી તેમણે એને એક બુદ્ધો ધાર્મિક ઉપવાસ ગણ્યો. એ પ્રમાણે વિદ્યા તરીકે એનો પ્રયોગ કે અભ્યાસ તેમણે કદી કર્યો નહિ. આ ભૂલનું કારણ બુદ્ધના ભાષાંતરકર્તાઓના ચિકિત્સા-વિદ્યાના જ્ઞાનનો અભાવ છે. ટાન-શીહ (રાતો પથ્થર) ગળી જવાથી ઉપસ્થિત થયેલી ખીમારીમાં, ઘર ઘાલી બેઠેલી માંદગી કે જઠરનું સૂઝી જવું- એ બધામાં ઉપયુક્ત પ્રયોગ અજમાવી શકાય છે.

(ઇતર્સીંગનું ટિપ્પણ) :

મૂંડને ભય છે કે એવા કેટલાક માણસો હશે કે જેઓ ટાન-શીહ^૧ ખાય છે; જો કે એનાથી ક્ષુધા દબાય છે તો પણ એમ કરવું ઠીક ન કહેવાય. ચીન સિવાય બોન્ગ કોઈ પણ દેશમાં ફેઈ-ટાન^૨ મળતો નથી. પથ્થર ખાવાનો આચાર માત્ર ચીનમાં જ પ્રચલિત છે. સફેદ પથ્થર કોઈક વખત અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે છે; જો તે પેટમાં જાય તો શરીર ‘ જળી જાય છે અને ચીરાઈ જાય છે. ’ હાલના લોકો આ બાબતના નથી અને એ ભૂલના, એ અજ્ઞાનના લોગ થનારા અસંખ્ય માણસો છે. તેથી દરેકે તજ્જન્ય ભયથી પૂર્ણ વાકેફ રહેવું જોઈએ.^૩

૧ ‘ Red Stone ’: Red sulphuret of mercury
(કારબન)

૨ ‘ Flying Red Stone. ’ એ જો ખાવામાં આવે તો માથુંમ ઉડી શકે છે. (કારબન)

સર્પદંશના જેવા જેરો ઉપયુક્ત રીત પ્રમાણે ઉતારાતા નથી. આપણે ખોરાક ન લેતા હોઈએ ત્યારે ખીલકુલ ચાલવું કે કાંઈ કામ કરવું ન જોઈએ.

લાંખી મુસાફરીએ જનાર માણસ ઉપવાસથી કાંઈ પણ નુકસાન થવાના લય વિના ચાલી શકે છે; પરંતુ જે વ્યાધિ માટે તે ઉપવાસ કરી રહ્યો હોય તે સારો થયા બાદ તેણે આરામ લેવો જોઈએ, અને તાજા રાંધેલા ચોખા ખાવા જોઈએ તથા મસાલાયુક્ત સાડુ ઉકાળેલું મચ્છરનું પાણી તેણે પીવું જોઈએ. જો ઠંડી લાગે તો ઉપરનું પાણી, પીપર બાદુ તથા પિપ્પલી સાથે મેળવી પીવું. જો શરદી જણાય તો પલાણુ અથવા રાઈ (વાટી) લગાવવી.

વૈદક શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે: ‘ મુંઠ સિવાય ગમે તે તીખી. કે ઉષ્ણ વસ્તુ ઠંડી મટાડે છે.’ પણ જો એને ખીણ ચીજો સાથે મિશ્ર કરવામાં આવે તો પણ આડું. જેટલા દિવસ ખોરાક લેવામાં ન આવે તેટલા દિવસ શરીરને આરામ આપવો. ઠંડું પાણી પીવું નહિ, તથા વંદની સલાહ પ્રમાણે ખીણ પરેણ પણ પાળવી. જો ચોખાનું પાણી પીવામાં આવે તો કફ વધાવાનો લય રહે છે. શરદી થઈ હોય તો ખોરાકથી નુકસાન થતું નથી; તાવ માટે તિક્ત ગિન્સેન્ગ સારી રીતે ઉકળી તેનો ક્વાથ અપાય છે.

ચહા પણ સારી છે. સ્વેદેશ છોડ્યાને વીસ વર્ષ થઈ ગયા છે અને (તે દરમ્યાન) એજ (ચહા) તથા જીનસેન્ગ-ક્વાથ

મેં દવા તરીકે લીધા છે; અને પરિણામે મૂંઝવે લાગ્યે જ કોઈ ગંભીર રોગ થયો હશે.

ચીનમાં ઔષધિ, પથ્થર, કુંપળો અને મૂળોની બહુ
આરસોકરતાં વધારે છે. તેમાંની ઘણીખરી બહુ ઉત્તમ, રંગે
તથા સ્વાદે દુર્લભ તથા અતિ મુવાસિત હોય છે. તેનાથી આપણે
ગમે તે વ્યાધિ સારા કરી શકીએ છીએ હમજ મિલજ કાણુમાં
રાખી શકાય છે. Acupuncture તથા ડામથી સારા કરવાની
કળામાં તેમજ નાડી પરીક્ષાના કૌશલ્યમાં જમ્બુદ્વીપ (હિંદ)
નો કોઈ પણ ભાગ ચીનની હરોલમાં કદી આવી શક્યો નથી.
દીર્ઘાયુ કરવાની ઔષધિ ક્ષત ચીનમાં જ છે. આપણા ગિરિઓ
હિમાલય સાથે સંકલિત છે અને આપણા પર્વતો ગન્ધમાદન
નો એક ચાલુ ભાગ જ છે; ત્યાં સર્વ પ્રકારની વિચિત્ર અને
મહાદેવ ચીને પુષ્કળ મળે છે.

માણસોના આરિત્ર તેમજ વસ્તુઓના ગુણ પરથી ચીન
દિવ્ય ભૂમિ કહેવાય છે. હિંદુસ્તાનના પાંચે ભાગોમાં એવો કોણ
માણસ છે જે ચીનને ન વખાણતો હોય ? આર સમુદ્રના બધા
આદર પૂર્વક શાસન ગ્રહણ કરે છે. તેઓ (હિંદીઓ) કહે છે

૧ ગન્ધમાદન: અનવતપ્ત સરોવર-જેમાંથી સિતા, ગડગા, સિંધુ
અને વશુ (ઓક્ષસ)-આર નદીઓ નીકળે છે-નો પ્રદેશ આ
સરોવર કદાચ માનસરોવર હોય, એટલે હિમાલયની ઉત્તરના ઉચ્ચ
પ્રદેશને આપણે ગન્ધમાદન મણી શકીએ.

કે મઝ્જુશ્રી^૧ હમણા ચીનમાં રહે છે. જ્યારે તેઓ એમ સાંભળે છે કે અમુક માણસ દેવ-પુત્રનો ધર્મગુરુ છે ત્યારે બધા તે જ્યાં જાય ત્યાં તેને ઘણું માન આપે છે. દેવ એટલે સ્વર્ગ અને પુત્ર એટલે છોકરો; દેવ-પુત્રના ધર્મગુરુનો વધુ સરળ આ ધાય: 'ચીનનો દેવ-પુત્ર જ્યાં રહે છે ત્યાંથી આવનાર માણસ.' આપણે જોઈએ છીએ કે ઔષધિ તથા પથ્થરો ખરે-ખર ઉત્તમ છે તેમજ તેમાં અસાધારણ ગુણો છે, પણ શરીરની માવજત તથા તેનું રક્ષણ તેમજ વ્યાધિના કારણોની તપાસ-એ બધા તરફ ઘણું દુર્લભ અપાય છે. તેથી હાલની જરૂરીયાતોને પહોંચી વળવા માટે મેં અહિં દવાના ઉપચારની સામાન્ય વાતે વર્ણવી છે ઉપવાસથી જ્યારે કાંઈ પણ નુકશાન થતું ન હોય ત્યારે દવા પદ્ધતિસર શરૂ કરવી. તિકત-છનસેંગમાંથી તૈયાર કરેલો કવાથ તાવ મટાડવા ખાસ કામ લાગે છે. ગી, તેલ કે પાનો (Ointment) ઠંડો હળવી કરે છે. પશ્ચિમ હિંદમાં લાટ^૨ દેશમાં માંદા માણસો એક પખવાડીયું કે એક માસ મુઘી બીલકુલ ખોરાક લેતા નથી. જે વ્યાધિથી તેઓ પીડાતા હોય તે પૂર્ણ સારો ન થાય ત્યાં મુઘી તેઓ કદી ખાતા નથી. મધ્ય હિંદમાં ઉપવાસની લાંબામાં લાંબી અવધિ એક અડવાડીયું છે જ્યારે દક્ષિણ સમુદ્રના દ્વીપોમાં ત્રણ દિવસ છે. આનું કારણ દેશ, આચાર તથા શરીર બંધારણની ભિન્નતા છે.

૧ ધર્મીગના સમયમાં મઝ્જુશ્રી ચીનમાં રહેતો હતો એમ હિંદીઓ માનતા લાગે છે. પ્રક. ૩૪ માં પણ આવું જ કથન આવે છે.

૨ લાટ: બૃહત્ સંહિતા, ૬૯, ૧૧, માં માલવ, ભરૂચ, મુરત (સુગપ્ત) લાટ અને સિંધુનો એક રાજ્યગુજમાં ઉલ્લેખ છે.

રોગ સારો કરવા ચીનમાં ઉપવાસનો પ્રયોગ અજમાવ્યો કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી. પણ જો સાત દિવસ 'ખોરાક' ન લેવાથી મરણ નીપજે તો તેનું કારણ એ કે વ્યાધિ શરીરમાં રહેતો નથી, કારણ કે જો તેમ હોય તો એથી પણ વધુ દિવસ ઉપવાસ કરવાથી મૃત્યુ થતું નથી. થોડા સમય પહેલાં મેં એક માણસને જોયો હતો, જે એક માસ ઉપવાસ કર્યા બાદ પુનઃ જાગ્યો થયો હતો, તો પછી દીર્ઘ ઉપવાસની અસર વિષે આપણે શા માટે શંકા રાખી જોઈએ ?

તેમજ એક માણસ ખીમાર છે એટલું જ માત્ર જોઈ, પણ તેની ખીમારીનું કારણ તપાસ્યા વગર, સખત જવરથી પીડાતા તે માણસને બળજબરીથી ગરમ એસામણ પાવું કે ખોરાક આપવો એ પણ સાફ નથી; એમ કરવું ભય ભરેલું છે !

આવા ઉપચારોથી કદાચ કોઈ સામે થાય, ખરો, છતાંય લોકોને તે પ્રમાણે કરવા કહેવું ચોખ્ખું ન ગંણાય. વૈદક શાસ્ત્રમાં એની સખત મનાઈ છે. વળી ચીનમાં હાલનાં લોકો ઘણું ખર્ચ મચાવી તથા શાકો રાંધ્યા વિના ખાય છે; કોઈ પંજુ હિંદી આમ કરતો નથી. બધા શાકો બરાબર રાંધવા જોઈએ અને ઘી, તેલ કે કોઈ મસાલા સાથે મિશ્ર કર્યા પછી જ તે ખાવા જોઈએ.

(અહિંના) લોકો કોઈ પણ જાતના કાંદા ખાતા નથી. કોઈ કોઈ વખત હું લોભાતો અને તે ખાતો, પણ ધાર્મિક ઉપવાસ કરતી વખતે તે (કાંદા) થી દુઃખ થાય છે અને તે ચેટને નુકસાન કરે છે. તે ઉપરાંત આપણી દષ્ટિ (આંખ)

બગડે છે, વ્યાધિ વધે છે, અને શરીર વધારે ને વધારે નિર્બળ થતું જાય છે. આ કારણને લીધે હિંદીઓ કાંદા ખાતા નથી. મહારા કથન પર મુજોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ; જે ઉપ-યોગી છે તેનું તેમણે આચરણ કરવું જોઈએ અને જે વાંધા ભરેલું હોય તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કારણ કે વૈદના કહેવા પ્રમાણે જો વર્તવામા ન આવે તો પછી તેનો (વૈદનો) કાંઈ દોષ નથી.

જો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આચરવામાં આવે તો ઉપર્યુક્ત ઉપચારથી શરીરમાં સ્ફૂર્તિ તથા ધાર્મિક ક્રિયામાં પૂર્ણતા આવશે, અને એ પ્રમાણે બીજાને તથા પોતાને લાભ થશે. જો એનો અસ્વીકાર કરવામાં આવશે તો દુર્બળ શરીર તથા મંકુચિત જ્ઞાન એ પરિણામ આવશે, અને પારકાની તેમજ પોતાની મફળતા તદ્દન નષ્ટ થશે.

પ્રકરણ ૨૯ મુ

નુકશાનકારક ઉપચાર અજમાવવા જોઈએ નહિ

એવી કેટલીક જગ્યા છે કે જ્યાં અધમ રિવાજ લાંબા મમયથી પ્રચલિત છે; જ્યારે જ્યારે ખીમારી ઉદ્ભવે છે ત્યારે ત્યારે લોકો મળ અને મૂત્રનો દવા તરીકે ઉપયોગ કરે છે, કેટલીક વખત ડુક્કર કે ખિલાડીનું ‘ છાણ ’-જે યાળીમાં મૂકવામાં આવે છે અથવા તો ઘટમાં રાખવામાં આવે છે-પણ તેઓ દવા તરીકે વાપરે છે. લોકો તેને નાગ-કવાથ કહે છે. જો કે એનું નામ તો મુંઢર છે, પણ તે ખરાબમાં ખરાબ ગંદો કચરો છે. કાંઠા ખાતી વખતે પણ (જેની બુધ્ધે પરવાનગી આપી છે) તે માણસ પોતાની ઇચ્છાથીજ એક જુદા જોરડામાં ભેમે છે અને સંઘર્ષમાં આવતા પહેલા સાત દિવસ મુધી ન્હાઈ ઘોઈ પોતાને શુદ્ધ કરે છે. જ્યાં મુધી કોઈનું શરીર અશુદ્ધ હોય ત્યાં મુધી તે પરિપક્વમાં કદી દાખલ થતો નથી, સ્તૂપની આજુબાજુ પ્રદક્ષિણા કરવા તે યોગ્ય ગણાતો નથી અને તેણે વંદન કે પૂજા કરવી જોઈએ નહિ.

કાંઠા દુર્ગંધ મારે છે તેમજ તે અશુદ્ધ છે. તેથી ખીમારી સિવાય બીજા પ્રસંગે તે ખાવાની છુટ નથી. સડેલા અને ફેંકી દીધેલા પદાર્થથી સાજા થવું-લિટ્ટુના ચાર ‘ નિસ્સાય ’^૧ પૈકી

૧ ચાર નિસ્સાય મહાવગ્ગ-૧, ૩૦, ૪.

(૧) પિરિઝ્યાલોપભોજનમ્; (૨) પન્નુકુલચીવરમ્, (૩) આખમૂલમેનામનમ્; (૪) પૂતિમૂત્રમેસર્જનમ્. જુઓ-અતુર્વર્ગ-વિનય, પ્રક ૩૫.

એક-તે આ છે: સડેલી અને વાસી ફેંકી દીધેલી વસ્તુનો ઉપ-
યોગ; માત્ર જીવનનિર્વાહ પૂરતી વસ્તુ બાકી રહે એટલી હદ
મુખી કરકસર કરવાનો એમાં ઉદ્દેશ છે. બેશક, કીમતી દવા
બાધા કરી શકે છે, અને તે લેવી એ કદી ખોટું પણ નથી.

‘ સડેલી-ફેંકી દીધેલી દવા ’નો સંસ્કૃત પર્યાય ‘ પૃતિ-
મુક્ત-લૈપન્ય ’ છે.

મળ અને મૂત્ર દવા તરીકે વાપરવાની પરવાનગી વિનયમાં છે,
એ વાછરડાનું છાણ તથા ગાયનું મૂત્ર છે. કિંદુસ્તાનમાં જેને
અધમમાં અધમ અપરાધીઓ ગણવામાં આવે છે તેમના શરીર
છાણથી લિપ્ત કરવામાં આવે છે, અને તેમને જન-સમાજ-
માંથી બહિષ્કૃત કરી જંગલમાં બળાકારથી કાઢી મૂકવામાં
આવે છે. ભંગીઓ ફરતા હોય ત્યારે લાકડીનો^૧ અવાજ કરી
તેઓ તેમની હાજરી જણાવે છે; જો બૂલથી (અળાણપણે)
કોઇ તેનો સ્પર્શ કરે તો તે સ્નાન કરે છે અને (પહેરેલા) કપડા
ઘોઇ નાંખે છે.

આપણા મહાન શુરુ જો કે સંજોગને અનુસરી કામ

૧ આ કથનને કા-લીએનનું સમર્થન મળે છે. તે કહે છે:
‘ જેમને દુષ્ટ માણસ ગણવામાં આવે છે અને જે ખીજા માણ-
સોથી ભુદા વસે છે તેમને ‘ ચણાલ ’ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે
તેઓ શહેરના દરવાજામાં કે પસાગારમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે, તેમની
હાજરી જણાવવા તેઓ લાકડી ઠોકે છે જેથી લોકો તેમનાથી દૂર ખસે
છે અને તેમનો સ્પર્શ કરતા નથી. ’

કરતા અને લોકના ઝડઝડાટ તેમજ નિંદાથી સદા દૂર ભાગતા તો પછી શું તે તત્કાલીન લોકોની ઇચ્છા વિરુદ્ધ છાણુ જેવી ગંદી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવાની રજા આપે ખરા ? એમ નહિ કરવાના કારણો પોતે વિનયમાં સવિસ્તર સમજાવ્યા છે. મળ કે મૂત્ર જેવી ગંદી ચીજ ખીજીને દવા તરીકે આપવી એ ખરેખર અધમ છે. એ પ્રમાણે લોકોને વર્તવા દેવા ન જોઈએ તેમજ એનો પ્રચલિત રિવાજ કરવા દેવો ન જોઈએ. જે પરદેશીઓ આ વાત સાંભળે તો આપણા દેશની ખીજીને પલટાવવાની અસર ઓછી થઈ જશે. અને વળી આપણે ત્યાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળતી મુવાસિત ઔષધિઓ આપણે શા માટે ન વાપરવી ? ગંદા પદાર્થો તો આપણને નાપસંદ છે; તો પછી તે ખીજીને આપણે શા માટે આપવા દેવા જોઈએ ? અર્પ-દંશની વિષનાશક દવા તરીકે આપણી પાસે ‘ગંધકના પદ્ધરો’, ‘ગંધકના કુલો’ તથા ગેમ્બોજ છે. આમાંની એકાદ વસ્તુ આપણી પાસે રાખવી એ કાંઈ અતિ મુશ્કેલ વાત નથી. તાવ કે મેલેરીઆ આવે ત્યારે હેંગ-શાનના^૧ મૂળનો કવાથ આપણે વાપરી શકી જ છીએ. આદુ, પીપર તથા પિપ્પલી-ફળ લેવાથી ઠંડી હંમેશા મટે છે. ઘન તથા શુષ્ક ખાંડ ખાવાથી તૃષા અતિતૃપ્ત થઈ જાય છે.

દવાના અર્થ પૂરતું કાંઈ ખચાવ્યું ન હોય તો પૈસાની તંગી જરૂર પડતે જણાશે જ. જે આપણે ઉપદેશનો અનાદર કરશું અને આપણે વર્તવું જોઈએ તેવું આચરણ ન રાખશું તો

આપણે શું દોષરહિત ગણાશું ? લોકો છૂટે હાથે પૈસા વાપરે છે અને તાત્કાલિક જરૂરીયાત માટે સગવડ રાખવા બેઠરકાર રહે છે. જો હું તેમને ચેતવણી ન આપું તો એ સુદૃઢ સ્પષ્ટ રીતે કોણ સમજશે ? અફસોસ ! લોકો સારી ક્વા લેતા નથી, અને ઓછામાં ઓછા ખર્ચની અપેક્ષા રાખી નાગ-કવાથ વાપરે છે ! જો કે તેમનો હેતુ આવી ક્વા વાપરી કાયદો મેળવવાનો હોય છે, છતાંય તેઓ ઉમદા ઉપદેશનો ગંભીર ગુન્હો કરે છે તેની તેમને ખબર નથી. આર્ય-અભિમતિ પંથના કેટલાક અનુયાયીઓ પૂતિ-મુક્ત-ભૈષજ્યનો (ગંદા પદાર્થ તરીકે) ઉલ્લેખ કરે છે, પણ અલખત, એ પંથ હમારાથી ભિન્ન છે અને તેની સાથે હમને કાંઈ લેવાદેવા નથી. જોકે વિનય-દ્વાવિંશતિ-પ્રસન્નાર્થ-શાસ્ત્રમાં પણ આવી ક્વા વિષે અમુક નિર્દેશ છે, પણ આર્ય-સર્વાસ્તિવાદ સંપ્રદાયમાં જે પુસ્તકનું અધ્યયન થાય છે તે આ પુસ્તક નથી.

પ્રકરણ ૩૦ મુ

વંદન વખતે જમણી તરફ ફરવું

‘જમણી તરફ ગોળા ફરવું’ એ સંસ્કૃતમાં ‘પ્રદક્ષિણમ્’ કહેવાય છે. ‘પ્ર’ ઉપસર્ગના અનેક અર્થ છે; અને અહિં આ શબ્દનો તે એક ભાગ હોવાથી, તેનો અર્થ ‘ગોળા ફરવું’ થાય છે. દક્ષિણ એટલે ‘જમણું’ અને સામાન્ય રીતે કોઈ પણ સુગમ તથા આદરણીય વાત એવો અર્થ એ શબ્દ સૂચવે છે. તેઓ (હિંદીઓ) તેથી જમણા હાથને ‘દક્ષિણ બાહુ’ કહે છે: ‘જમણી બાહુ જવું’ એ માનનીય, તથા સગવડ ભરેલું છે એમ અર્થ સૂચવે છે. એ કારણથી પ્રદક્ષિણાની ક્રિયામાં એ અનુકૂળ છે. દક્ષિણા—(સ્ત્રી લિંગ નામ તરીકે)નો અર્થ દાન થાય છે અને એ પ્રસંગે ‘મે’ આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે (જુઓ પ્રક. ૯) ઉપર કરતાં એનો અર્થ જુદો થાય છે. હિંદના પાંચે વિભાગમાં તેઓ પૂર્વ દિશાને ‘સામી’ (Front) અને દક્ષિણને જમણી કહે છે, પણ જમણી અને ડાબી (બાહુ)ને એ પ્રમાણે કહી શકાતું નથી.

સૂત્રોમાં આપણે આ પ્રમાણે વાંચવું જોઈએ: ‘ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી’,^૧ પણ જો ‘જુદની પ્રદક્ષિણા કરી’ એમ એનું ભાષાંતર આપણે કરીએ તો તે જોડું છે. ‘ત્રણ વખત

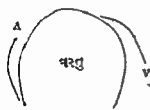
^૧ મહાપરિનિબ્ધાન, પ્રક. ૬. ૪૬: ‘પત્રખણ્ કત્વા.’

પ્રદક્ષિણા કરી '—સૂત્રના એ શબ્દો ફરવાનું અંતરૂં વર્ણન છે; વળી બીજી એક ટુંકું સૂત્ર આ રહ્યું: 'શતસહસ્ર વખત ગોળ ફરી', પણ અહિં 'જમણી તરફ' એવો ઉલ્લેખ નથી.

જમણી કે ડાબી બાજી ગોળ ફરવું એટલે શું એ ચોક્કસ કરવું સહેજ મુશ્કેલ લાગશે. જો એક માણસ પોતાના જમણા હાથ તરફ ચાલે તો શું તે 'જમણી બાજી ગોળ ફરવું' કહેવાય છે કે ડાબા હાથ તરફ ચાલવું એ? એકલા ચીનમાં મેં એક વિદ્વાન માણસ પામેથી એનો અર્થ આમ સાંભળ્યો હતો: 'પ્રદક્ષિણા કરવી' એટલે આપણે જમણો હાથ વર્તુલમાં રાખવો^૧ અને ડાબી બાજી ફરવું,—એટલે ડાબો હાથ વર્તુલમાં હોવો; અને વસ્તુતઃ જ્યારે માણસ પોતાના ડાબા હાથ તરફ

૧ દિંદી રિવાજ પ્રમાણે આ અર્થ નિઃશંક ખરો છે, પણ છત્તીગ એથી વિરુદ્ધ કહે છે. કાશ્યપ નીચે પ્રમાણે ઉદાહરણ આપે છે:—

(અ)

શરૂઆત

અંત

(ખ)

અંત

શરૂઆત

(અ) પ્રદક્ષિણું ફરવું એટલે 'એક વસ્તુ તરફ જમણો હાથ ફેરવવો.'

(ખ) પ્રસવ્યું ફરવું એટલે 'એક વસ્તુ તરફ ડાબો હાથ ફેરવવો.'

ગોળ ફરે છે ત્યારે જમણી તરફ ફરાય છે. 'આ તે વિદ્વાન માણસને એક માત્ર અભિપ્રાય છે, જે બીલકુલ ખરો નથી. આથી અજ્ઞાત માણસો ખરી રીત વિષે શું થવલુમાં પડ્યા છે અને કેટલાક પ્રખ્યાત માણસો પણ ઉપલા અર્થમાં ચોતાની હાજી હા બણી, ખોટે રસ્તે દોરવાયા છે. તો હવે માત્ર સિદ્ધાંતોથી અનુમાન કરી આ પ્રશ્નનું આપણે શી રીતે નિરાકરણ કરવું ? આપણે માત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથો પરજ આધાર રાખવો પડશે અને વ્યક્તિગત મતો ત્યાજ્ય કરવા પડશે. જમણા હાથ તરફ ફરવું એટલે જમણી બાજુ ગોળાકારમાં ફરવું^૧ અને ડાબા હાથ તરફ ફરવું એટલે ડાબી બાજુ ગોળાકારમાં ફરવું. આ બુદ્ધે રચેલો નિયમ છે એટલે એ વિવાદાતીત છે.

હવે યોગ્ય સમય અને અયોગ્ય સમય વિષે આપણે વિવેચન કરશું. યોગ્ય સમયની ચર્ચા કરતા સૂત્રમાં જુદા જુદા સંજોગોને અનુકૂળ સમયો પરત્વે લિન્ન લિન્ન વાત છે. પણ ચાર નિકાયના વિનય-ગ્રંથોમાં સર્વાનુમતે કહેવામાં આવ્યું છે

૧ ઇર્સીંગના કહેવા પ્રમાણે 'પ્રદક્ષિણું કૃ' નીચે પ્રમાણે થશે—

પ્રદક્ષિણા કરી '—સૂત્રના એ શબ્દો ફરવાનું અંપૂર્ણ વર્ણન છે; વળી બીજી એક ટુંકું સૂત્ર આ રહ્યું: 'શતમહસ્ર વખત ગોળ ફરી', પણ અહિં 'જમણી તરફ' એવો ઉલ્લેખ નથી.

જમણી કે ડાબી બાજી ગોળ ફરવું એટલે શું એ ચોક્કસ કરવું મહેજ મુશ્કેલ લાગશે. જો એક માણસ પોતાના જમણા હાથ તરફ ચાલે તો શું તે 'જમણી બાજી ગોળ ફરવું' કહેવાય છે કે ડાબા હાથ તરફ ચાલવું એ ? એકદા ચીનમાં મેં એક વિદ્વાન માણસ પામેથી એનો અર્થ આમ સાંભળ્યો હતો: 'પ્રદક્ષિણા કરવી' એટલે આપણે જમણો હાથ વર્તુલમાં રાખવો^૧ અને ડાબી બાજી ફરવું,—એટલે ડાબો હાથ વર્તુલમાં હોવો; અને વસ્તુતઃ જ્યારે માણસ પોતાના ડાબા હાથ તરફ

૧ દિંદી રિવાજ પ્રમાણે આ અર્થ નિશ્ચંક ખરો છે, પણ પ્રત્યોગ એથી વિરુદ્ધ કહે છે. કાશ્યપ નીચે પ્રમાણે ઉદાહરણ આપે છે:—

(અ)

શરિઆત

અંત

(ખ)

અંત

શરિઆત

(અ) પ્રદક્ષિણું ફેરવે એટલે 'એક વસ્તુ તરફ જમણો હાથ ફેરવવો.'

(ખ) પ્રસવ્યું ફેરવે એટલે 'એક વસ્તુ તરફ ડાબો હાથ ફેરવવો.'

ગોળ ફરે છે ત્યારે જમણી તરફ ફરવું છે.' આ તે વિઠાન માણસને એક માત્ર અભિપ્રાય છે, જે બીલકુલ ખરો નથી. આથી અસાત માણસો ખરી રીત વિષે શું ચવણમાં પડ્યા છે અને કેટલાક પ્રખ્યાત માણસો પણ ઉપલા અર્થમાં પોતાની હાજી હા લણી, ખોટે રસ્તે દોરવાયા છે. તો હવે માત્ર સિદ્ધાંતોથી અનુમાન કરી આ પ્રશ્ન આપણે શી રીતે નિરાકરણ કરવું? આપણે માત્ર સંસ્કૃત શ્રેયો પરજ આધાર રાખવો પડશે અને વ્યક્તિગત મતો ત્યાજ્ય કરવા પડશે. જમણા હાથ તરફ ફરવું એટલે જમણી બાજુ ગોળાકારમાં ફરવું^૧ અને ડાબા હાથ તરફ ફરવું એટલે ડાબી બાજુ ગોળાકારમાં ફરવું. આ બુદ્ધિ રચેલો નિયમ છે એટલે એ વિવાદાતીત છે.

હવે યોગ્ય સમય અને અયોગ્ય સમય વિષે આપણે વિવેચન કરશું. યોગ્ય સમયની ચર્ચા કરતા સૂત્રમાં જુદા જુદા સંજોગોને અનુકૂળ સમયો પરત્વે લિન્ન લિન્ન વાત છે. પણ ચાર નિકાયના વિનય-શ્રેયોમાં સર્વાનુમતે કહેવામાં આવ્યું છે

૧ ઇર્ષ્યાગિના કહેવા પ્રમાણે 'પ્રદક્ષિણ' ૬ 'નીચે પ્રમાણે થશે.—

કે મધ્યાહ્ન (જમણુ માટે) અનુકૂળ વખત છે. (સમય ચક્રવાના) અપરાધથી જે માણસ સાવધ રહે છે તે જો ચાર મુખ્ય દિશાઓ ચોક્કસ જાણવા માગતો હોય તો તેણે રાતે ઉત્તરધ્રુવની સ્થિતિ નક્કી કરવી જોઈએ અને તરત જ દક્ષિણ-ધ્રુવ (ની દિશા)નું અવલોકન કરવું જોઈએ, અને (આમ કરવાથી દક્ષિણ તથા ઉત્તરની) ચોક્કસ લીટી તે નક્કી કરી શકે છે.

મુગમ જગ્યાએ માટીની એક નાની ટેકરી તેણે કરવી જોઈએ એ (ટેકરી) ગોળ, એક ફુટ વ્યાસની, અને પાંચ ઈંચ ઉંચી હોવી જોઈએ તેના મધ્યભાગમાં એક નાનકડી લાકડી ખોમવામાં આવે છે અથવા તો વાસની ચોપ-ટીક જેટલો પાતળો અને ચાર આંગળની પહોળાઈ જેટલો ઉંચો ખીલો એક પથ્થરની બેઠક પર બેસાડવો જોઈએ ધરાણર બપોરે બાગ વાગે (લાકડીના) પડતા પડછાયા આગળ નિશાની કરવી જોઈએ. જો પડછાયો એ નિશાની વટાવી આગળ આવ્યો ગયો હોય તો જમણું જોઈએ નહિ હિંદુ-સ્થાનમાં લગલગ બધે જ આવા (સમયમાપક) ચત્રો બનાવવામાં આવે છે. એ વેલાચક્ર કહેવાય છે. ત્યારે તે લાકડીનો પડછાયો નાનામાં નાનો હોય ત્યારે તે જોવો એ પડછાયો માપવાની રીત છે. આ સમય તે મધ્યાહ્ન હોય છે, પણ જમણુદીપમાં સ્થળો જુદી જુદી જગ્યાએ આવેલા હોવાને લીધે પડછાયાની લંબાઈ બધે એક મરખી હોતી નથી. દાખલા તરીકે-કોઈ પ્રાંતમાં પડછાયો બીલકુલ પડતો નથી, પણ બીજા

૧. એ પ્રાંત ધણે ભાગે મધ્ય દિવસ છે. તેા ચીનની રાજધાની

પણ નહીં.

ભાગમાં એમ હોતું નથી. વળી એક વધુ ઉદાહરણ લઈએ: શ્રીભાગ દેશમાં, આઠમા માસના મધ્ય ભાગમાં,^૧ વેલાચક્રનો પડછાયો લાંબો કે ટુંકો થતો નથી. તે દિવસે બપોરે ઉભેલા માણુમનો પડછાયો બીજકુલ પડતો નથી. વર્મત ઋતુના મધ્ય ભાગમાં પણ એમજ બને છે.^૨ વરમમાં બે વખત સૂર્ય આપણા મસ્તકની બરાબર ઉપર થઈ પ્રમાર ધાય છે. જ્યારે સૂર્ય દક્ષિણમાં અથન કરે છે ત્યારે (માણુમનો) પડછાયો ઉત્તર તરફ પડે છે અને તે બે ત્રણ ફીટ લાંબો હોય છે. જ્યારે સૂર્ય ઉત્તરમાં હોય છે ત્યારે પડછાયો દક્ષિણ તરફના લેવો જ હોય છે. ચીનમાં ઉત્તર વિભાગમાં દક્ષિણ વિભાગ કરતા પડછાયો જુદો હોય છે, ઉત્તર પ્રદેશમાં બારણા હંમેશા સૂર્યાભિમુખ રાખવામાં આવે છે. ચીનના પૂર્વ અમુદ્ર કિનારામાં (હાઈ-ટુંગ) જ્યારે મધ્યાહ્ન હોય છે ત્યારે કવાન-હ્મીમાં (શેન-સીની પશ્ચિમ તરફનો પ્રદેશ) બપોર હોતો નથી. એ પ્રમાણે કુદરતની લિન્નતા હોવાને લીધે એકજ સમય સાર્વત્રિક હોવો જોઈએ એમ કહી શકાય નહિ તેથીજ વિનયમાં કહ્યું છે: ‘જુદા જુદા રૂપોમાં મધ્યાહ્ન પ્રમાણે તે સમયનો નિર્ણય થઈ શકે છે’. જેમ દરેક ધર્મગુરુ પવિત્ર કાર્નૂન પ્રમાણે વર્તવા ઉત્સુક હોય છે અને દરેકજ પોતાક લેવો એ આવશ્યક છે તેમ નિર્ણિત વેલાએ પોતાક લેવા માટે પડછાયો માપવા તેણે કાળજી રાખવી જોઈએ. જો તે આટલું કરવાનું ચે ચૂકે તો તે બીજા આદેશો

૧ About the time of the autumnal equinox

૨ About the time of the vernal equinox.

કેવી રીતે પાણી શકે ? તેથી પ્રખ્યાત માણસોએ, જેઓ ધર્મનો ઉપદેશ તેમજ તેનું પાલન કરે છે, અને જેઓ આવા સૂક્ષ્મ તથા ગુચ્છવણી ભરેલા નિયમોથી આશ્ચર્ય પામતા નથી, જળમાર્ગે સફર કરતી વખતે પણ પોતાની સાથે વેલાચક લેવું જોઈએ; જમીન પર મુસાફરી કરતી વખતે તો તે ખાસ લેવું જ જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં એક કથન છે: ‘પાણીમાં જંતુઓની જે તપાસ કરે છે તથા મધ્યાહ્ન સમય બરાબર પાળે છે તે વિનયગુરુ કહેવાય છે.’

એ ઉપરાંત, હિંદુસ્તાનના મઠોમાં Clepsydrae ઘણા વપરાય છે. આ યંત્રો, તથા તે જોનારા છોકરા, કેટલા વાગ્યા છે તે મઠવાસીઓને જણાવવા માટે, અનેક પેઢીઓના રાજાઓ તરફથી દાન તરીકે અપાયેલા હોય છે. એક ત્રાંખાના વાસણમાં પાણી ભરવામાં આવે છે અને તેમાં ત્રાંખાનોએક ખ્યાલો તરતો રાખવામાં આવે છે. એ ખ્યાલો પાતળો અને નાબુક હોય છે અને તેમાં બે ગ્રાંગ (પ્રસ્થ) પાણી ભાય છે. તેના તળીયામાં ટાંકણી જેટલું બારીક છિદ્ર કોરેલું હોય છે જેમાંથી પાણી ઉપર આવે છે. વરસની મોસમ પ્રમાણે આ છિદ્ર નાનું કે મોટું કરવામાં આવે છે. કલાકની ગણતરી કરવા એ બરાબર ગોઠવવું જોઈએ.

સ્કંધવારથી આરંભ કરી, પહેલી વાર તે ખ્યાલો ડૂબી જાય એટલે ઘંટપર એક ટકોરો વગાડવામાં આવે છે; બીજી વખત બે, અને ત્રીજી વખત ત્રણ. પણ ચોથી વખત ચાર ટકોરા ઉપરાંત બે શંખનાદ અને ઘંટ પર એક વધુ ટકોરો ધાય છે.

આ પ્રથમ ‘કલાક’ કહેવાય છે—એટલે કે એ વખતે સૂર્ય પૂર્વ તરફ હોય છે (શિરો બિંદુ અને ક્ષિતિજની વચ્ચે). જ્યારે બીજી વખત પ્યાલાના ચાર નિમજ્જન પૂરા થાય છે ત્યારે, પહેલાના જેમ ઘંટ પર ચાર ટકોરા થાય છે અને શંખ પણ ફૂકવામાં આવે છે જેના પછી (ઘંટ પર) બે વધુ ટકોરા વગાડવામાં આવે છે. આ બીજો ‘કલાક’ કહેવાય છે—એટલે બરાબર મધ્યાહ્ન (ની શરૂઆત). (એ વખતે) જો છેલ્લા બે ટકોરા ધર્મગયા હોય તો ધર્મશુરુઓ ખાતા નથી, અને જો કોઈ જન્મતો માલમ પડે તો વિહારના નિયમ પ્રમાણે તેને બહાર કાઢી મુકવામાં આવે છે. બપોર પછી પણ બીજા બે ‘કલાકો’ છે જેની ચેતવણી ઉપર મુજબ જ અપાય છે. તેમજ દિવસના જેવા રાત્રિના પણ ચાર ‘કલાકો’ હોય છે. એ પ્રમાણે એક દિવસ અને એક રાત્રિના આઠ ‘કલાક’ થાય છે. જ્યારે રાતે પહેલો કલાક ખતમ થાય છે ત્યારે કર્મદાન, મઠની મેડીમાં ઘંટ વગાડી, તે બધાને જાહેર કરે છે. નાલન્દવિહારમાં આ પ્રમાણે સમયની ગણતરી થાય છે. સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્ત સમયે દરવાજા બહાર ઘંટ વગાડવામાં આવે છે. આવા સામાન્ય કામો નોકરો તથા મજૂરો પાસે કરાવવામાં આવે છે. સૂર્યાસ્તથી સૂર્યોદય મુઘી ઘંટ વગાડવાનું કામ ધર્મશુરુઓનું કે નોકરોનું હોતું નથી. એ ફરજ કર્મદાનની હોય છે. (ઘંટના) ચાર અને પાંચ (ટકોરામાં) ભિન્નતા હોય છે જેનો સંપૂર્ણ ઉલ્લેખ અન્યત્ર કરવામાં આવ્યો છે.

મહાબોધિ તથા કુશીનગરના વિહારમાં ઉપર કરતાં જશતરા જુદી રીતે સમયના ભાગ પાડવામાં આવે છે. સવાર અને બપોર મુધીમાં સોળ વખત ખ્યાલો (પાણીમાં) ડુબાવવામાં આવે છે.

દક્ષિણ સમુદ્રના પુલો-કોન્કોર દેશમાં, પાણીથી ભરેલું એક મ્હોટું તામ્ર વાસણ (કે ઘટ વાપરવામાં આવે છે. તેના તળીયામાં એક છિદ્ર પાડવામાં આવે છે જેમાંથી પાણી બહાર નીકળે છે. જ્યારે ને વાસણ ખાલી થઈ જાય છે ત્યારે, ઘંટ પર એક ટકોરો મારવામાં આવે છે. જ્યારે ચાર ટકેરા થાય છે. ત્યારે મધ્યાહ્ન થયો હોય છે. સૂર્યાસ્ત મુધી એ જ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. દિવસના જેમ રાતે પણ આઠ ' કલાક ' થાય છે, અને એ પ્રમાણે બધા મર્જી મોળ ' કલાક ' થાય છે આ Clepsydra તે દેશના રાજાએ લેટ તરીકે આપ્યું છે.

એના ઉપયોગને લઈને ધનધોર દિવસે પણ મધ્યાહ્નનો સમય વર્તવા કાંઈ ગફલત થતી નથી, અને (ચોમાસામાં) અંધકારપૂર્ણ રાત્રિઓ હોય ત્યારે પણ ચોકી મૂકવાનો ભય રહેતો નથી. રાજાની મદદ માંગી (ચીનના વિહારોમાં) આવી વ્યવસ્થા કરવી ઈષ્ટ છે, કેમકે સંઘના ગ્રંથો માટે એ અંતિ આવશ્યક છે.

આવું ' ચંત્ર ' તૈયાર કરવા, પ્રથમ દિવસ તથા રાત્રિ (ના સમય) ની ગણતરી કરી, પછી તેના કલાકમાં પેટા વિભાગ પાડવા. સ્વવાસ્થી બપોર મુધીમાં ખ્યાલોના આઠ નિમ-

જનન (પાણીના વામણમાં) થાય. કદાચ આ નિમજનન આઠ કરતાં ઓછાં થાય તો 'ખ્યાલાનું' છિદ્ર સહેજ મ્હોટું કરવું. પણ તે બરાબર કરવા કુશળ યંત્રકારની જરૂર પડે છે. જ્યારે દિવસ કે રાત્રિમાં ક્રમશઃ ઘટાડો થતો જાય ત્યારે અર્ધા કડછી પાણી ઉમેરવું, અને જ્યારે તેમાં વધારો થતો જાય ત્યારે તેટલું જ પાણી કાઢી લેવું.

પણ આનો ઉદ્દેશ કેટલા વાગ્યા છે તે જણાવવાનો છે એટલે કર્મદાનને પોતાના અંડમાં નાનો ખ્યાલો વાપરવા દેવો જ્યાજ્જી ગણાય.

જો કે ચીનમાં (રાતે) પાંચ ' પહેરા ' હોય છે, અને હિંદમાં ચાર ' કલાક ' હોય છે, તો પણ પુરુષદમ્યસારથિના^૧ ઉપદેશ પ્રમાણે તો માત્ર ત્રણ ' કલાક ' છે—એટલે એક રાત્રિના ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.^૨ પ્રથમ અને તૃતીય ભાગમાં ચાલ કરવું, (પ્રાર્થના) બોલવી, અને ધ્યાન (ધરવું)—આટલું કરવામાં આવે છે: વચલા ભાગમાં પોતાના વિચારો કાબુમાં રાખી ધર્મશુભો નિદ્રા લે છે. ખીમારી મિલાય ખીજા પ્રનંગોમાં આમાંથી ચલિત થનારા ધર્મનું ઉદ્ધલન કરવાના અપરાધ પાત્ર થાય છે. જો તેઓ ઉપર પ્રમાણે આદરપૂર્વક વર્તે તો તેઓ પોતાનું તેમજ પારકાનું ભલું કરે છે.

૧ શુદ્ધ.

૨ એ પ્રમાણે દિવસ અને રાત્રિ મળી છ ' કલાક ' થશે.

પ્રકરણ ૩૧ મુ

પૂજાની પવિત્ર વસ્તુ સાફ કરવાના નિયમો

ત્રિરત્નની પૂજા કરતાં બીજી કંઈ વધુ વંદનયોગ્ય પૂજા નથી તેમજ ચાર ઉમદા સત્યના ચિંતન કરતાં પરિપૂર્ણ જ્ઞાન (ની પ્રાપ્તિ) માટે બીજો કોઈ ઉચ્ચતર માર્ગ નથી. પણ એ સત્યનો અર્થ એટલો ગંભીર છે કે તે સામાન્ય કોટિના માણસોની મમજ શક્તિથી પર છે, જ્યારે પવિત્ર પ્રતિમાનો સ્નાન-વિધિ બધાથી થઈ શકે એવો છે. જો કે તે મહાન ગુરુ નિર્વાણ પામ્યા છે, પણ તેની પ્રતિમા હજી હયાત છે, અને તેની હાજરીમાં જ બાણે આપણે હોઈએ એવા ઉત્સાહથી આપણે તેની પૂજા કરવી જોઈએ. જેઓ તેને હંમેશા ગંધપુષ્પ અર્પે છે તેઓ તેમના વિચાર શુદ્ધ રાખી શકે છે, તેમજ જેઓ તે પ્રતિમાને કાયમ સ્નાનવિધિ કરે છે તેઓ તિમિરમાં નાંખે એવા પાપો^૧ નિવારી શકે છે. જે આ કામમાં લાગેલા રહેશે તેમને અવિદ્યપ્ત^૨ બદલો મળશે અને જેઓ એમ કરવા બીજાને ઉપદેશ આપે છે તેઓ વિદ્યપ્ત કર્મથી પોતાનું તથા બીજાનું લજ્જું કરે છે. તેથી ધાર્મિક પુણ્ય સંચિત કરવા જેઓ

૧ સ્વાનકર્મઃ સ્વાનકર્મ સ્વાનગૌદ-અભિધર્મ (Metaphysical) નો સાંકેતિક શબ્દ છે. દત્તસીંગ અહિં તે વિસ્તૃત અર્થમાં વાપરે છે.

૨ Invisible.

ઉત્સુક છે તેમણે આ કર્મોના અનુષ્ઠાનમાં પોતાનું ચિત્ત પરો-
વવું જોઈએ એ ધ્યેયનીય છે.

હિંદી વિહારમાં, જ્યારે મહાવાસીઓ રહવારે, પ્રતિમાને
સ્નાન કરાવવાના હોય, ત્યારે તે જાહેર કરવા - કર્મદાન ધંદ
વગાડે છે. રત્નજડિત છત્ર વિહારના આંગણમાં ઉપર લટકાવ્યા
પછી, અને મંદિરની બાજુમાં સુવાસિત પાણીના ઘડા એક
હારમાં ગોઠવી, મુવણું, રજત, તામ્ર કે પાપાણુની પ્રતિમા તેજ
પદાર્થના ધામણુમાં મૂકવામાં આવે છે, અને તે વખતે કન્યા-
ઓની એક ટુકડી ત્યાં મંગીત ગાય છે. મુગંધીદાર તેલથી
પ્રતિમાને અનુલિખત કર્યા પછી તેના પર સુવાસિત જળ
રેડવામાં આવે છે.

(ઇત્સીંગનું ટિપ્પણ) :

સંસ્કૃત શબ્દ-કર્મદાન-નો^૧ અર્થ: કર્મ એટલે કામ
અને દાન એટલે આપવું-એટલે કે ‘ જે જીજ્ઞાસુ જુદા જુદા
કામો યોગે છે તે માણસ. ’ અત્યાર મુધી આ શબ્દનો અનુવાદ
‘વેઈ-ન’થી કરવામાં આવતો હતો, પણ તે ખરો નથી. વેઈ-એ
ચાઈનીસ શબ્દ છે અને તેનો અર્થ ‘ ગોઠવવું ’, ‘ વ્યવસ્થા
કરવી ’ એવો થાય છે, જ્યારે ‘ન’ એ સંસ્કૃત શબ્દ છે; અને
‘ કર્મદા ’નો ચાઈનીસ પર્યાય ‘ વેઈ ’ છે.

૧ કર્મદાન: એ ધર્મશુરુ છે. કોઈ પણ ક્રિયા કે વિધિની
શરૂઆત ધંદ વગાડી જાહેર કરવી, તથા રસોઈની લપામ રાખવી
એ કામ એનું છે.

અંદન નીચે પ્રમાણે બનાવવામાં આવે છે: અંદન વૃક્ષ જેવા કેાઇ પરિમલયુક્ત ઝાડ (ની શાખા) નો કટકો લેવો અને તેને ઓરસીયા પર પાણી સાથે ઘસવો એટલે તેનું અંદન થાય છે. પછી તે વડે પ્રતિમાને અનુલિપ્ત કરી પછી પાણીથી તે ઘોઘ નાંખવી.

તેને ઘોઘા પછી સ્વચ્છ સફેદ વસ્ત્રથી તેને લૂંછવી; ત્યાર બાદ મંદિરમા તે મૂકવામાં આવે છે જ્યાં સર્વ પ્રકારના મુશો-ભિત પુષ્પો હોય છે. આ ક્રિયા કર્મદાનની વ્યવસ્થા નીચે વિહારવાસીઓ કરે છે.

વિહારના પોતાના ખંડોમાં પણ ધર્મશુરુઓ દરરોજ એટલી બધી કાળજીથી પ્રતિમાને જ્ઞાન કરાવે છે કે કેાઇ પણ વિધિ રહી જતો નથી. વૃક્ષ કે છોડના પુષ્પો ચઢાવી શકાય છે. બધી ઋતુમાં મુલાસિત ફુલો કાયમ ખીલે છે અને અને શેરીઓમાં ઘણા લોકો તે વેચે છે. ચીનમાં, ઉદાહરણ તરીકે, શ્રીખ અને શબ્દ ઋતુમાં કમળ તથા ખીંક (ગુલાબ ?) અહિં તહિં વિકસે છે; વસંતમાં મુવર્ણુ-કંટક, ખીચીસ, એપ્રીકોટસ સર્વત્ર ખીલે છે. એસ્થીઆ, દાડમડી, ચેરી અને આલુ એક પછી એક કુમુભિત થાય છે.

જંગલનુ મુલાસિત ઘાસ ધ્યાદિ લાવી ચઢાવવા તૈયાર રાખવું જોઇએ. દરથી માત્ર નિહાળવા બગીચામાં તે રાખી મૂકવા ન જોઇએ. પણ શ્રીયાળામાં ક્યારેક પુલ બીલકુલ ન મળે; એવા અંજોગોમાં રેશમના કટકા કરી અને ચારી મુગ-

ધિથી તેને અલુલિપ્ત કરી કૃત્રિમ પુષ્પ બનાવી શકાય અને બુદ્ધની પ્રતિમાને તે ચઢાવી શકાય છે. આ ઘણો મારો રસ્તો છે.

મોટાટી કે નાની તામ્ર પ્રતિમાઓ આદર્શ (Mirror) જેવી સ્પષ્ટ તથા સુશોભિત બને ત્યાં સુધી તે પર પાણી ફેડી, અને મુંદર રાખો અથવા ઇટનો ભૂકો ઘસી ચકચકિત બનાવવી જોઈએ. મોટાટી મૂર્તિ મહિનાના મધ્ય ભાગમાં અને અંતમાં^૧ બધા ધર્મશુરુઓએ, અને નાની મૂર્તિ, બને તો, જુદા જુદા^૨ ધર્મશુરુએ, ધોવા જોઈએ. એમ કરવાથી નાના ભોગથી મહત્ત્વ પુરુષ મળે છે.

જે પાણીથી મૂર્તિ ધોવામાં આવી હોય તે જો કોઈ બે આગળી વડે લઈ (પિતાના) માથા પર છાંટે તો તે 'શુકનનુ પાણી' કહેવાય છે, જેથી સારા ભાગ્યની આશા રાખી શકાય. મૂર્તિને ચઢાવવામાં આવેલા પુષ્પો મુંઘવા જોઈએ નહિ તેમજ તે લઈ લીધા પછી તેને પગ નીચે છૂંદવા પણ ન જોઈએ, પણ તેને એક જગ્યાએ નાંખવા. આખા જીવનમાં કોઈ ધર્મશુરુ પવિત્ર મૂર્તિને ધોવાની ઉપેક્ષા બતાવે એવું કદી બનવું ન જોઈએ, અને જો ખેતરોમાં મર્વત્ર મળતા સુંદર પુષ્પો પણ ચઢાવવા તે દરકાર ન રાખે તો તે નિંદાપાત્ર ઠરે છે. તેણે નવરા તથા બેદરકાર રહેવું જોઈએ નહિ. કુલ ચૂંટવાની તથા મૂર્તિને સ્નાન કરાવવાની દરકાર રાખ્યા વિના તેણે ઉદ્યાન તથા મરોવરને માત્ર નિહાળવા ન જોઈએ; તેમજ માત્ર ખંડ જોડી અને સામાન્ય પૂજા કરી તેણે આજસથી પૂજા ઝટ ખતમ ન કરવી જોઈએ. જો આમ બને તો આચાર્ય અને શિષ્યની પરમ્પરા તૃપ્તિ અને પૂજાવિધિ સમગ્રપણે થશે નહિ.

હિંદુસ્તાનમાં ધર્મગુરુઓ અને ગૃહસ્થો ચૈત્ય અથવા માટીની મૂર્તિઓ બનાવે છે, અથવા રેશમ કે કાગળ પર બુદ્ધની પ્રતિકૃતિ આંકિત કરે છે, અને જ્યાં જાય ત્યાં તેઓ બલિધી તેની પૂજા કરે છે. ક્યારેક તેઓ એક ઢગ દરી અને તેની આબુખાબુ ઇંટ મૂકી બુદ્ધના સ્તૂપો બનાવે છે. વળી કેાઇક વખત એકાંત ક્ષેત્રોમાં તેઓ આવા સ્તૂપો બનાવે છે, અને પછી ભાંગી પડવા ત્યા જ તે રહેવા દેવામાં આવે છે. પૂજાની વસ્તુઓ બનાવવા કોઇ પણ આ પ્રમાણે કરી શકે છે. વળી જ્યારે લોકો મૂર્તિઓ અને ચૈત્યો—જે મુવર્ણ, રજત, તામ્ર, અથ: (લોખંડ), માટી, રોગાન, ઇંટ તથા પાપાણુના બને છે—બનાવે છે, અથવા જ્યારે તેઓ સદેહ રેણુનો ઢગ કરે છે ત્યારે તેઓ મૂર્તિઓ અને ચૈત્યોમાં બે બતના ‘ શરીર ’ મૂકે છે: (૧) તે મહાન ગુરુ (બુદ્ધ) ના અવશેષ; (૨) કાર્યકારણ ગૃંખલાની ગાથા. તે ગાથા^૧ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ જાધા ધર્મો હેતુમાંથી ઉદ્ભવે છે; તેમનો હેતુ તથા-ગતે કહેા છે. આ હેતુનો અંતે નાશ કરવામાં આવ્યો છે. મહા-શ્રમણ (બુદ્ધ) નો આવો ઉપદેશ છે. ”

મૂર્તિઓમાં કે ચૈત્યોમાં બે આપણે આ બે મૂકીએ, તો તેથી અત્યંત મુખ પ્રાપ્ત થાય છે. એજ કારણથી સૂત્રો, મૂર્તિઓ, તથા ચૈત્યો બનાવવાનું પુણ્ય અનિર્વચનીય છે—દૃષ્ટાંતરૂપ કથાઓમાં

૧ કારણે મૂળ ગાથા નીચે પ્રમાણે આપે છે:

યં ધર્મો હેતુમમવાસ્તેષાં હેતું તથાગત ઉચાચ ।

તેષાં ચ યો નિરોધ પર્યવાદી મહાશ્રમણઃ ॥

એવી પ્રથાંસા છે. જો કોઈ માણસ જવના દાણા જેટલી નાની મૂર્તિ બનાવે, અથવા બોરનાં કદનું ચૈત્ય બનાવે અને તેના પર એક ગોળ આકૃતિ, અથવા નાની ટાંકણી જેવી એક લાકડી મૂકે તો, તેથી (બીજા ભવમાં સારો જન્મ મેળવવાનું) એક ખાસ સાધન (કારણ) ઉપલબ્ધ થાય છે, અને તે સમ મનુદ્ર જેટલું અમર્યાદ ધરે અને સત્કર્મો ભાવિ ચાર જન્મો મુખી પહોંચશે. આ બાબતનો અવિસ્તાર હેવાલ જુદા સૂત્રોમાં મળે છે.

આચાર્ય તથા શિષ્યોએ હંમેશા આ બાબત પર લક્ષ આપવું જોઈએ. પવિત્ર મૂર્તિને ધોવી એ પુણ્ય કર્મ છે, જે દરેક જન્મમાં જુદાનો સમાગમ કરાવે છે; અને ગંધપુષ્પ ચઢાવવા એ દરેક ભાવિ જીવનમાં સમૃદ્ધિ તથા આનંદનું એક સાધન છે. ત્હમે પોતે એમ કરો તથા બીજાને પણ એ પ્રમાણે કરવા બોધ કરો. એથી ત્હમને અમિત મુખ લાધશે.

અતુલ્ય માસના આઠમે દિવસે^૧ મેં ચીનમાં કોઈ સ્થળે રસ્તા પર એક મૂર્તિ લાવતા કેટલાક ધર્મશુરુઓ તથા ગૃહસ્થો જોયા હતા; તેમણે મૂર્તિને યોગ્ય રીતે ધોઈ પરંતુ તેને કેવી રીતે લૂંછવી તે તેઓ બાણતા ન હતા, અને તદુચિત નિયમોની દરકાર વિના, પવનથી અને સૂર્ય (ના તાપ) થી તે મૂર્તિને તેમણે મુકાવવા દીધી.

^૧ આ દિવસ જુદાની જન્મતિથિ તરીકે રાખવામાં આવ્યો છે. જુદા (ની મૂર્તિ) ને સ્નાન કરાવવાનો રિવાજ હજી જાપાનમાં પ્રચલિત છે.

પ્રકરણ ૩૨ મુ

મંત્રોચ્ચારણની ક્રિયા

બુદ્ધના નામોના બાપ જપી તેને વંદન કરવાનો રિવાજ દિવ્ય ભૂમિ (ચીન) માં બાણીતો છે, કેમકે તે પ્રાચીન કાળથી પરમ્પરાગત છે, પણ બુદ્ધના સદ્ગુણો ગાઈ તેની પશસ્તિ કરવાની પ્રથા પ્રચલિત નથી. (પહેલા કરતાં બીજો રિવાજ વધારે અગત્યનો છે), કારણ કે વસ્તુતઃ તેના ગુણોનું માત્ર શ્રવણ કરવાથી આપણને તેની પ્રજ્ઞાની અધિકતા સમજવામાં કાંઈ મદદ મળતી નથી; ન્યારે વર્ણનર્ત્તમક ગાથામાં તેના સદ્ગુણો ગાવાથી, તેના ગુણો કેવા ઉદાત્ત છે તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. પશ્ચિમમાં (હિંદ) ધર્મશુરુઓ ચૈત્ય-વંદન કરે છે તથા સામાન્ય મેવા બપોર પછી મોડેથી કે સંધ્યાકાળે કરે છે. ત્યાં એકત્ર મળેલા બધા ધર્મશુરુઓ વિહારના ઠરવાળ બહાર આવે છે અને ગંધપુષ્પ અર્પી, સ્તૂપની ત્રણ વખત પ્રદક્ષિણા કરે છે. તે બધા ઘુંટણીએ પડે છે અને તેમનામાંથી માર્ગ ગાનાર એક જણ તે મહાન શુરુના સદ્ગુણોનું વર્ણન કરતી ગાથાઓ મધુર, શુદ્ધ તથા ગંભીર સ્વરે ગાવા માંડે છે, અને દશ કે વીશ શ્લોકો ગાય છે. વિહારમાં ન્યાં તેઓ હંમેશા ભેગા થાય છે ત્યાં તેઓ હારબંધ પાછા ફરે છે. બધા બેઠી ગયા પછી, મિંહાસન પર ચઢી સૂત્ર-વાંચનાર એક નાનું મૂત્ર વાંચે છે. સાધારણ કંઈનું એ મિંહાસન મુખ્ય ધર્મશુરુ આગળ મૂકવામાં આવે છે. આવા પ્રસંગે વાંચવાના ધર્મશાસ્ત્રો

પૈદી 'ત્રિ-કણ્ડિકા-વંદન' ઘણુખરૂં વંચાય છે; માનનીય અશ્વઘોષની આ કૃતિ છે. દશ સ્લોકના પ્રથમ ભાગમાં ત્રિ-તાનુ સ્તુતિસૂક્ત છે. બીજા ભાગમાં યુદ્ધના કથનોના કેટલાક ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી ચૂંટેલા વાક્યો છે. ત્રીજા ભાગમાં, પોતાના પુણ્ય કર્મો ફળીભૂત થાય એવી ઇચ્છા દર્શાવતા સ્તુત્યાત્મક દશ કરતા વધારે સ્લોકો છે.

આ ત્રણ કણ્ડિકા ક્રમશઃ આવે છે જે ઉપરથી એનું નામ ત્રિ-કણ્ડિકા-વંદન ઉદ્ભવ પામ્યું છે. આ કાર્ય સમાપ્ત થયા પછી એકત્ર થયલા બધા ધર્મશુરો 'મુલાધિત' શબ્દ ઉચ્ચારે છે. મુ એટલે સારું, ઠીક, અને અધિત એટલે બોલાયું. આ શબ્દથી ધર્મશાસ્ત્રો ઉત્તમ છે એવી પ્રશંસા કરવામાં આવે છે. કેટલીક વખત તેઓ ઉક્ત શબ્દને બદલે 'સાધુ' (ઠીક કથું) એવો શબ્દ ઉચ્ચારે છે.

સૂત્ર-વાંચનાર નીચે ઉતર્યા પછી મુખ્ય ધર્મશુર, ઉભો થઈ સિંહાસનને નમન કરે છે. ત્યાર બાદ સંતોના આસનોને તે વંદન કરે છે, અને પછી પોતાની બેઠક પર તે પાછો બેસે છે. હવે તેનાથી ઉતરતા દેવજ્વળનો ધર્મશુર, ઉભો થઈ, પહેલાના જેમ જ તેમને વંદન કરે છે, અને પછી વડા ધર્મશુરને નમન કરે છે.

૧ દાશ્યપ કહે છે કે 'સંતો' શબ્દનો અર્થ અહિં બોધિ-મત્ત અને અહર્તા થાય છે.

ત્યારે પોતાની બેઠક પર એ પાછો ફરે છે ત્યારે ત્રીજો ધર્મગુરુ, અને પછી એવાં જ રીતે બધા ય ધર્મગુરુઓ એક પછી એક એજ ક્રિયાઓ કરે છે. પણ જો એમની મંજૂર મહોટી હોય તો, ત્રણ કે ચાર જણે ઉપયુક્ત વિધિ કર્યા બાદ બાકીના ધર્મગુરુઓ એકી વખતે વંદન કરે છે અને પછી સ્વેચ્છાએ તેઓ આજ્ઞા બાય છે. પૂર્વ આર્યદેશ (હિંદ) માં તામ્રલિપિતમાં ધર્મગુરુઓ જે ક્રિયાઓ કરે છે તેનું આ વર્ણન છે.

નાલન્દ-વિહારમાં ધર્મગુરુની સંખ્યા મહોટી છે, અને તેઓ ૩૦૦૦ કરતાં વધારે છે, આટલાં બધા માણસોને એક સ્થળમાં એકત્ર કરવાં મુશ્કેલ છે. આ વિહારમાં આઠ વિશાળ ખંડ છે, અને ત્રણ મોઝોરડા છે. દરેક માણસને વધુ સગવડ પડતું લાગે તેમ વંદન પૃથક્ પૃથક્ જ થઈ ગયે છે. દરરોજ ગંધપુષ્પ લઈ, વિહારવાસી માણસો સાથે એક આચાર્યને શ્લોકો ગાતો ગાતો એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ મોકલવામાં આવે છે. તે એક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં જાય છે, અને દરેકમાં, બધા સાંભળી શકે એટલા ઉંચા સ્વરે તે ત્રણ કે પાંચ શ્લોક ગાય છે. માયંકાળે તે પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત કરે છે. આ આચાર્યને સામાન્ય રીતે વિહાર તરફથી એક ખામ પૂજા આપવામાં આવે છે. વળી બીજા કેટલાક ગન્ધકુટી

૧ તામ્રલિપિત જુનું સળ્પ અને શહેર: ધર્મીગના મમયમાં હિંદ અને ચીન વચ્ચેના વેપારનું કેન્દ્ર (દુબલી નદીના મુખ આગળનું હાલનું તામનુડ).

(મંદિર) સામે એકલા બેસી, મનમાં ખુદની સ્તુતિ કરે છે, તો ખીબા કેટલાક, મંદિરમાં જઈ, માથે ટટાર ઉભા રહી નમન કરે છે, પછી જમીન પર હાથ મૂકે છે અને છેવટે પોતાના મસ્તકથી ભૂમિનો સ્પર્શ કરે છે. એ પ્રમાણે નેઓ ત્રણ પ્રકારનું વંદન કરે છે. પશ્ચિમમાં^૧ (હિંદ) આવી વંદનક્રિયાઓ છે. વૃદ્ધ અને અશક્ત ધર્મગુરુઓને વંદનક્રિયા વખતે નાની માહડીઓનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવે છે. જો કે (ચીનમાં) ખુદના સ્તુતિ શ્લોકો લાંબા કાળથી ગવાય છે, પણ પ્રહારાષ્ટ્ર (હિંદુસ્તાન) કરતાં જુદી રીતે તેનો, ત્યાં ઉપયોગ થાય છે. ' ખુદના ચમત્કારોની સ્તુતિ કરો ' શી શરુ થતા શબ્દો—જે (ચીનમાં) ખુદની પૂજા કરતી વખતે બોલવામાં આવે છે—એક સરખા લાંબા સ્વરમાં તાણીને ગાવા જોઈએ. એટલી વખતે દશ કે વીશ શ્લોકો એ પ્રમાણે ગાવાનો સામાન્ય નિયમ છે. ' હે તથાગત, ' ઇત્યાદિથી શરુ થતી ગાથા વાસ્તવિક રીતે ખુદના પ્રશંસાત્મક શ્લોકો જ છે.

એ ખરું છે કે જ્યારે મુર ઘણો જેઠાવામાં આવે છે ત્યારે ગવાતા શ્લોકનો અર્થ સમજવો કઠિન હોય છે. જ્યારે એકત્ર થયલા ધર્મગુરુઓ ઉપવાસની સતે શાંત બેઠા હોય

૧ પશ્ચિમ ' પશ્ચિમ ' ને હમેશા હિંદુસ્તાનના અર્થમાં વાપરે છે; એનો અર્થ ' પશ્ચિમ હિંદ ' કદી એ પોતે કતો નથી. અહિં નાલન્દ-વિહારનું વર્ણન આવે છે, જે વિહાર પશ્ચિમ હિંદમાં નહિ પણ મધ્ય હિંદમાં, પ્રાચીન ગજગૃહથી સાત માઈલ દૂર છે.

જુઓ પુરાનન જોગેશ-કર્નીગદામ; પ. ૧, પૃ ૪૬૭.

ત્યારે કોઈ હુશીઆર માણસને ‘સાધંશતક—બુદ્ધ પ્રશંસા-ગાથા,’^૧ અથવા ‘ચતુઃશતક—ગાથા’ કે બીજી કાંઈ પણ પ્રશંસાગાથા, ગાતા માંલજવો એ ખરેખર આનંદજનક છે. હિંદુસ્તાનમાં કે વંદનક્રિયા વખતે ગાવાની અનેક પ્રશંસા-ગાથાઓ પરમ્પરાગત અતિ કાળજીપૂર્વક આવે છે, કેમકે દરેક ચતુર વિદ્વાને, ગમે તે પૂજવા યોગ્ય માણસની પ્રશંસા શ્લોકો-મા કરી છે. માનનીય માતૃચેટ આવો પુરૂષ હતો; સદ્ગુણો તથા વિદ્વત્તામાં તે પોતાના યુગના બધા વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ હતો. એને માટે નીચે પ્રમાણેની વાત ચાલે છે: જ્યારે બુદ્ધ હયાત હતા ત્યારે એકદા પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ આપતી વખતે તે એક અરણ્યમાં લોકો સાથે ભટકતા હતા. હિરણ્યપર્વત જેવા ભવ્ય, અને પરિપૂર્ણ લક્ષણોથી આભૂષિત એવા બુદ્ધને જોઈને તે કાન્તારના બુલબુલે, બણે તેની (બુદ્ધની) પ્રશંસા ગાથા ગાતું હોયને એમ મધુર સ્વરે ગાન શરુ કર્યું. પોતાના શિષ્ય તરફ જોઈ બુદ્ધે કહ્યું: ‘મહને જોઈને આનંદ—સાગરમાં ડુબી આ પક્ષી અજાણપણે મધુર ગાન કરે છે. આ સત્કૃત્યને લીધે, મહારા નિર્વાણ પછી, એ પંખી મનુષ્ય જન્મધારણ કરશે. અને એનું નામ માતૃચેટ^૨ પડશે; અને તે સત્ય કદરથી

૧ ૧૫૦: અને ૪૦૦ શ્લોકની ગાથાઓ માતૃચેટ—ગાથાઓ છે. નાવનં-વિહારમાં ઇર્ષ્યાગ રહેનો હતો ત્યારે (ઇ. મ. ૬૭૫-૬૮૫) ૧૫૦ શ્લોકોનું એણે બાધાંતર કર્યું હતું, અને પાછળથી (ઇ. સ. ૭૦૮) તે સુધાર્યું હતું.

૨ માતૃ=જનની, ચેટ=આગ્રહ.

મહારા સદ્ગુણોની પ્રશંસા કરશે. 'અગાઉ, બીજા ધર્મના અનુયાયી તરીકે, જ્યારે માતૃચેટ મનુષ્ય તરીકે જનમ્યો હતો ત્યારે તે એક તપસ્વી હતો અને તેણે મહેશ્વર દેવની પૂજા કરી હતી. એ વખતે એણે એ દેવના પ્રશંસા શ્લોકો રચ્યા હતા. પરંતુ પોતાના જન્મની આગાહી આગળથી થઈ હતી એ વાત જાણવાથી, કાષાય પહેરી અને વીતરાગ બની તે બૌદ્ધ ધર્મમાં દાખલ થયો. પોતાનો ઘણોખરો સંમય બુદ્ધની સ્તુતિ કરવામાં અને તેના યશોગાન ગાવામાં તે વ્યતીત કરતો, પોતાના ભૂતપૂર્વ પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કરતો, બુદ્ધના સન્મર્ગો ચાલવાને ઉત્સુક રહેતો, અને પોતે તે મહાન ગુરુને જાતે જોઈ શક્યો નહિ પરંતુ તેની મૂર્તિ જ જોવાને (તે ભાગ્યશાળી થયો) તેથી તે શોક પામતો. પૂર્વોક્ત આગાહી મિદ્ધ કરવા, પોતાની સાહિત્યક શક્તિ પ્રમાણે તેણે બુદ્ધના સદ્ગુણોની પ્રશંસા-ગાથા રચી.

પ્રથમ તેણે ૪૦૦ શ્લોકોની, અને પછી ૧૫૦ શ્લોકોની ગાથા રચી. સામાન્યતઃ તે પદ્પારમિતા વિષે લખે છે અને બુદ્ધના બધા ઉત્તમ ગુણો અમળાવે છે. આ મનોહર કૃતિઓ સ્વર્ગક્રુષ્ણમો જેટલી સુંદર છે, અને તેના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો ગિરિ-રાજના તુલંગ શિખરોની ભવ્યતાની સ્પર્ધા કરે છે. જે શ્લોકો રચે છે તેઓ તેની શૈલીનું અનુકરણ કરે છે અને તેને સાહિત્યનો પિતા ગણે છે. અસર્જ અને વયુબન્ધુ જેવા બોધિસત્વો પણ તેની ઘણી પ્રશંસા કરતા.

આખા હિંદુસ્તાનમાં જે માણસ સાધુ બને છે તેને, તે પંદર શીલ ગાઈ શકે કે તરત જ, માતૃચેટની બન્ને ગાથાઓ શીખવવામાં આવે છે.

મહાયાન તથા હીનયાન બન્ને પંથમાં આજ ક્રમ માન્ય છે. એના છ કારણો છે: (૧) આ ગાથાથી આપણું બુદ્ધના મહાન અને પ્રૌઢ ગુણો બાણી શકીએ છીએ; (૨) શ્લોકો કેવી, કેવી રચવા તે આપણને એ ગાથાઓ બતાવે છે; (૩) ભાષા શુદ્ધિની તે ગાથાઓ ખાત્રી આપે છે, (૪) એ શ્લોકો ગાવાથી છાતી વિસ્તૃત થાય છે, (૫) તે ગાથા ગાવાથી પરિવ્રજામાં આવતો શ્વાસ જતો રહે છે; (૬) તેના ઉપયોગથી 'વ્યાધિરહિત' બની લીધાંયુ થવાય છે. આ શ્લોકો ગાવાની શક્તિ આબ્યા બાદ, ખીજા સૂત્રો શીખવવામાં આવે છે. પણ આ મુંઠર માહિત્ય કૃતિઓ હજી ચીનમાં લાવવામાં આવી નથી.^૧

એના પર ઘણા ભાષ્યો લખાયા છે; તેમ એના અનુકરણો^૨ પણ કાંઈ થોડાં નથી. બોધિસત્ત્વ જિને પોતે આવું એક અનુકરણ રચ્યું છે. આ ૧૫૦ શ્લોકના દરેક શ્લોક પહેલાં તેણે એકેક શ્લોક (૨૨ી) ઉમેર્યો છે. એટલે એકંદર ૩૦૦ શ્લોક થયા. તેનું નામ 'સંયુક્ત-અશંસા' છે. મૃગાદાવના^૩ શાક્ય-

૧ આ પ્રકરણને અતે ધર્મીગ કહે છે કે તેણે પ્રસ્તુત પુસ્તક માથે આ ૧૫૦ શ્લોકનું ભાષાંતર પણ મોડ્યું હતું.

૨ એ પેટી એક અનુકરણ કનચ 'મમરવા-શ્લોક' હોય.

૩ Deer-Park.

દેવ^૧ નામના એક પ્રખ્યાત ધર્મગુરુએ જિનના દરેક શ્લોક આગળ એકેક શ્લોક ઉમેર્યો અને પરિણામે ‘દ્વિધા-સંયુક્તા-પ્રશંસા’ નામે એકંદર ૪૫૦ શ્લોકોની એ કૃતિ થઈ.

જે ધાર્મિક કાવ્યો રચે છે તે બધાં આને નમૂના તરીકે લે છે. બ્રાહ્મિસત્ત્વ નાગાર્જુને ‘સુહૃદ્વેષ’^૨-સુહૃદને (મિત્રને) લખેલો પત્ર-નામનો એક પદ્યાત્મક પત્ર લખ્યો હતો; દક્ષિણ હિંદના એક મહાન દેશના જિ-ધન-ત-ક (જેતક)^૩ નામના

૧ શાક્યદેવ: એની જગ્યાએ કંઈય શક્યેવ પણ હોય, પરંતુ શાક્યદેવ હોવાનો વધારે મંલવ છે.

૨ સુહૃદ્વેષ. નાગાર્જુનનું આ એક પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનકંડુ કાવ્ય છે. એના ચાર ભાગતરો છે-એક તિબેટન અને ત્રણ આધનીય પ્રથમ ભાષાંતરનો મહેમ અયોક્કસ છે, બ્યારે ચાઇનીસ અનુવાદોનો કાગ તક્તન નિર્ણિત છે. પહેલું ભાષાંતર (ગુણવર્મન) ઇ. સ. ૪૩૧; બીજું (મંધવર્મન) ઇ. સ. ૪૩૪, અને ત્રીજું-ધર્મગિ-કૃત-ઇ. સ. ૬૭૭, બ્યારે તે પ્રથમ તાત્ત્વસિંધિ આવ્યો હતો.

૩ મો-તો-ફો-હાન-ન-જેનું બીજું (ખાનગી) નામ જિ-ધન-ત-ક હતું-કેણે હતો તે હજુ યોક્કમ થયું નથી. એને વિષે નીચે પ્રમાણે હકીકત મળી આવે છે:

(અ) હુએન-સાંગ એને દક્ષિણ કોસલનો રાજા કહે છે, અને નાગાર્જુન તથા એ રાજા વિષે એક દંતકથા આપે છે. એના કહેવા પ્રમાણે એ રાજાનું નામ મહાહ છે.

(બ) તારાનાય કહે છે કે એ રાજાનું નામ ઉદયન (અથવા ઉત્તયન) હતું, અને તે આન્તિવાહન પણ કહેવાતો હતો. બીજા એક પાક પ્રમાણે શાન્તિવાહન શબ્દ પણ છે. બ્યારે નાગાર્જુન એને નાનપણમાં મળ્યો હતો ત્યારે ઉદયન જેતક નામથી ઓળખાતો હતો.

આટલી માહિતીથી આપણે મો-તો-ફો-હાન-નને સંદર્શન અને જિ-ધન-ત-કને જેતક તરીકે ઓળખી શકીએ.

રાજને જે સો-તો-દો-હાન-ન (સદ્વાહન અથવા સાતવહન) તરીકે ઓળખાતો હતો-તેના જુના દાનપતિને એ પત્ર અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. આ કૃતિની મુંદરતા આકર્ષક છે અને સત્ય માર્ગ અહિં કરવા તેના ઉપદેશ-વચનો ખરા અંતરના છે. સ્વજનથી જે ચઢીચાટી તેની અનુકમ્પા છે અને તેના પત્રનું (સ્નેહનું) તાત્પર્ય ખરેખર અનેકવિધ છે. તે કહે છે કે આપણે ત્રિરત્નને માન આપવું જોઈએ અને તેના પર શ્રદ્ધા રાખવી. જોઈએ તેમજ આપણાં માતાપિતાને મદદ કરવી જોઈએ. આપણે શીલનું સાલનું કરવું જોઈએ અને દુષ્કૃત (પાપ) કરવા જોઈએ નહિ.

માણસનું આસ્થિય જાણ્યું વિના તેના સંસર્ગમાં આવવું જોઈએ નહિ. ધન અને સૌંદર્યને આપણે ગંદામાં ગંદી વસ્તુ ગણવી જોઈએ. આપણા ગૃહકાર્યો આપણે સારી રીતે ચલાવવું જોઈએ, અને આ જગત નશ્વર છે એમ હંમેશા યાદ રાખવું.

૧ ત્રિરત્ન: આ શબ્દ ઇત્તીગ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં વારંવાર આપરે છે. ત્રિરત્ન તે-શુદ્ધ, ધર્મ અને સંધ. ક્યુજસ્થિમા, અમિતાભ, અવલોકિતેશ્વર અને મહાપ્રથામને ત્રિરત્ન ગણે છે. મુહુર્ત્તેષ્માં પહેલા બે નામો આવે છે ખરા પણ ત્રીજું નામ જણાવું નથી.

દીપવંશ-૧૧. ૩૫-માં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે:—

પ્રુષ્ઠો દલ્લિજેયમ્ બ્રહ્મા, યમ્મો બ્રહ્મા વિશ્વપીનામ્
સંધો ચ પુબ્જસ્થિતમ્મો, તીર્થિ બ્રહ્મા સદેવકે ॥

જોઈએ. પ્રેતો, તિર્યગ્યોનિ તથા દેવ મનુષ્ય અને નરક-પ્રેતોની સ્થિતિનું તે સવિસ્તર વિવેચન કરે છે. તે આગળ જણાવે છે કે આપણા મસ્તક પર અગ્નિની જ્વાલ લાભૂકતી હોય, તોપણ તે યુગાવવા એક પળ પણ નકામી ગુમાવવી નહિ, પણ કાર્યકારણ શૃંખલાના સત્યોનુ ચિંતન કરતા, આપણા મોક્ષને સતત ધ્યાનમાં રાખવો.

ત્રણ પ્રશ્નો^૧ ઓચરણ કરવા તે આપણને બોધ આપે છે જેથી આપણે આર્થ માર્ગો^૨ સ્પષ્ટ સમજી શકીએ, અને પરિપૂર્ણતાની દ્વિવિધ પ્રાપ્તિ સિદ્ધ કરવા ચાર આર્થ સત્યો^૩ તે આપણને શીખવે છે. અવલોકિતેશ્વરના જેમ, આપણે મિત્ર અને શત્રુ વચ્ચે કોઈ ભેદ રાખવો ન જોઈએ બુદ્ધ અમિતાયુ (અથવા અમિતાભ) ની શક્તિથી-જેવડે મોક્ષની ઉચ્ચતર શક્તિ આલંગત પર ચલાવી શકાય છે-પછી આપણે અમુત્ર મુખાવતીમાં મદાને માટે રહીશું.

હિંદુસ્તાનમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અભ્યાસક્રમની શરૂઆતમાં આ પદાત્મક પત્ર શીખે છે, પણ ભાવિક જનો તેમના સારા જીવનમાં તે (પત્ર) ને અભ્યાસના એક વિશિષ્ટ પુસ્તક તરીકે રાખે છે. ચીનમાં જેવી રીતે અવલોકિતેશ્વર વિષેના

૧ ત્રિપ્રશ્ના (૧) શુનપ્રાપ્ત, (૨) ચિંતનપ્રાપ્ત અને (૩) ભાવનાપ્રાપ્ત (પ્રશ્ના)

(૨) અષ્ટ આર્થ માર્ગ તથા ચાર આર્થ મત્યો માટે જુઓ આદ્યકનર્ગદ્વાર, પુદ્ગલ ૫ ૧૨૮, ૨૪૯ તથા ૨૮૮.

સૂત્રો (સદ્ધર્મપુણ્ડરીકમાં ૨૪ મુ પ્રકરણ) તથા (મંક્ષિપ્ત -) મહાનિર્વાણ-સૂત્ર યુવાન ધર્મગુરુઓ વાંચે છે, જેવી રીતે ' એક સહસ્ર (ચીની) અક્ષરોનો ગ્રંથ ' તથા ' વત્સલ ભક્તિ-લાવ-ગ્રંથ ' સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ શીખે છે, તેવી રીતે ઉપ-યુક્ત પુસ્તકનો હિંદુસ્તાનમાં ઘણી ઉત્કંઠાથી અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, અને તે સ્ટાન્ડર્ડ સાહિત્ય તરીકે લેખાય છે. જાતકમાંલા નામનુ એજ પ્રકારનું એક બીજું પુસ્તક છે. જાતક એટલે ' પૂર્વ જન્મો ' અને માલા એટલે ' હાર ' ; બોધિસત્ત્વ (પાછળથી બુદ્ધ) ના પૂર્વ જન્મોમાં કઠિન કાર્યો સિદ્ધ કરેલા તેની કથાઓ એક માલામાં બધી ગૂંથવામાં આવી છે એવો એનો અર્થ છે. ચાઇનીસમાં એનું ભાષાંતર કરવામાં આવે તો તેના દશથી વધુ ' પીંડા ' થાય. આ જાતક કથાઓ પદ્યમાં રચવાનો ઉદ્દેશ, સામાન્ય જનતાને રુચિકર તથા વાંચકને આકર્ષક લાગે એવી મનોહર શૈલીમાં સાર્વત્રિક મોક્ષના સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ કરવો એ છે.

સાહિત્યના અતિ શોખીન શીલાદિત્યે^૧ એક વખત આ પ્રમાણે આદેશ કર્યો હતો: ' ત્હમે કાવ્યના શોખીન છો તો આવતી કાલે રૂઢવારે ત્હમारी પોતાની થોડી કૃતિઓ મહને બતાવજો. '

જ્યારે તેણે બધી કૃતિઓ લેગી કરી ત્યારે તેની ૫૦૦

૧ કનોજનો રાજા શીલાદિત્ય ઇ. સ. ૬૫૫ માં મરણ પામ્યો હતો. જુઓ: બીલ-(Beal) કૃત-શુએન-સાંગનુ જીવન-ચરિત્ર, પૃ. ૧૫૬.

પોથીઓ ધરી હતી. તે તપાસતાં માલમ પડ્યું કે તેમાંની ઘણીખરી જાતક કથાઓ હતી. આ વાત પરથી આપણે એમ માનવું પડે છે કે પ્રશંસાત્મક કાવ્યો માટે જાતક-માલા સૌથી વધુ પ્રિય વિષય છે. દક્ષિણ સમુદ્રમાં દશથી વધુ દ્વીપો છે; અહિં ધર્મગુરુઓ તથા ગૃહસ્થો જાતક-માલા તથા પૂર્વોક્ત શ્લોકો^૧ વાંચે છે; પણ હજી સુધી પહેલા અંથનું ચાઈનીસમાં ભાષાંતર થયું નથી.^૨ બોધિસત્ત્વ શુભૂતવાહન-જે નાગની જગ્યાએ તાબે થયો હતો-ની કથા શીલાદિત્ય શબ્દો પદ્યમાં ઉતારી હતી.^૩ એ સંગીત સાથે પણ ગાવામાં આવ્યું હતું. નૃત્ય અને અભિનય સહિત વાદ્ય સાથે એનું ગાન પણ થયું હતું. એ પ્રમાણે તેણે પોતાના મમયમાં એને લોકપ્રિય બનાવ્યું હતું. પૂર્વ હિંદના વિદ્વાન, મહાસત્ત્વ ચન્દ્રે (ચન્દ્રદાસ ?), મુદ્દાન તરીકે અત્યાર સુધી બોળખાતા વિસ્વાન્તર^૪ (પી-યુ

૧ ૧૫૦ શ્લોકો ૪૦૦ શ્લોકો અને સુલ્લેખ.

૨ ત્યાર પછી ઇ. મ. ૬૬૦-૧૧૨૭માં એનું ભાષાંતર થયું હતું.

૩ આ, નિશંક, બૌદ્ધ નાટક નાગાનન્દમ્ છે. શુભૂતવાહનની કથા, યથામરિમાગર-૧. ૧૭૫-મા આવે છે.

૪ બેલાશક આ વિશ્વાન્તર-જાતક-વિષયક એક કાવ્ય છે. બૌદ્ધોમાં એ અતિ સુપ્રસિદ્ધ લાગે છે, કેમકે હિંદમાં આવેલા બધા બૌદ્ધ મુમાક્ષો એ વિષે ઉલ્લેખ કરે છે; (૧) કા-હીએન પોતાના પુસ્તકમાં મુદ્દાન (= વેસ્મન્તર) નો ઉલ્લેખ કરે છે; (૨) સુંગ-યુન આપણને કહે છે કે જ્યારે વરુણ નજીકના ધવલ હરતી મંદિરમાં આ રાજના દુઃખોનું ચિત્ર જતાવવામાં આવ્યું હતું ત્યારે તેની વચ્ચે તેના સાથીઓની આંખમાંથી અશ્રુ સર્પા દતા.

-આન-ત-૨) રાજને અનુલક્ષી, એક કાવ્ય રચ્યું હતું. હિંદના પાંચ ભાગોમાં લોકો એ સાથે ગાન અને નર્તન કરે છે.

અશ્વધોષે પણ સૂત્રાલંકાર શાસ્ત્ર^૧ તથા ખીજા કેટલાક કાવ્યો રચ્યા હતા. તેણે બુદ્ધચરિત નામનું એક (મહા -) કાવ્ય પણ લખ્યું હતું આ મ્હોટા પુસ્તકનો (ચાઇનીસમાં) અનુવાદ કરવામાં આવે તો, દશ કરતાં વધુ પુસ્તકો થાય.^૨ તથાગત પોતાના રાજમહેલમાં હતા ત્યારથી માંડી શાલવૃક્ષનીચે પોતાના અંતકાળ મુધીના મુખ્ય કાયો તથા તેના સિદ્ધાંતોનું એમાં વર્ણન છે: એટલે એક કાવ્યમાં બધા બનાવો (બુદ્ધના) આલેખાયા છે.

૧ કુમારગ્રીવે આ પુસ્તકનું ચાઇનીસમાં ભાષાંતર કર્યું હતું- લગભગ ઇ. સ. ૪૦૫માં.

૨ બુદ્ધચરિતકાવ્ય: આ અગત્યનું પુસ્તક પ્રોફેસર કોવેલે (Cowell) પ્રકટ કર્યું હતું અને S. B. E. vol. xlix. માં એનું ભાષાંતર કર્યું હતું: આ મહાકાવ્યના તિબેટન તથા ચાઇનીસ અનુવાદો (૨૮ પ્રકરણો) ઉપલબ્ધ છે. મંધવર્મનના (ઇ. સ. ૪૧૪-૪૨૧) ચાઇનીસ ભાષાંતરનું પાછું અંગ્રેજીમાં-S B. E. vol. xix. -ખીલે (Beal) ભાષાંતર કર્યું છે. ચાઇનીસ ભાષાંતરના પાંચ ભાગો છે, અને તેમાં આશરે ૨,૩૧૦ શ્લોકો છે; પ્રોફેસર કોવેલના મંસ્કૃત પુસ્તકમાં આશરે ૧,૩૬૮ શ્લોકો છે.

ઇતિહાસ કહે છે કે (ચાઇનીસમાં) એના દશ કરતાં વધુ પુસ્તકો થશે. સામાન્ય રીતે તે ૩૦૦ શ્લોકોનું એક પુસ્તક ગણે છે, એટલે આ બુદ્ધચરિત કાવ્યના ૩,૦૦૦ શ્લોકો હશે.

હિંદના પાંચે ભાગોમાં તેમજ દક્ષિણ સમુદ્રના દેશોમાં એ કાવ્ય ઘણું વંચાય કે ગવાય છે. એ કાવ્ય વાંચતા, વાંચક કદી કંટાળે નહિ અને તેના મનનું રંજન કરે એવા થોડા શબ્દોમાં તે અનેકવિધ અર્થ અને વિચાર સમજાવે છે. તે ઉપરાંત સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં બુદ્ધના ઉમદા સિદ્ધાંતો એ કાવ્યમાં છે એટલે એ વાંચવું તે પણ એક પુણ્ય કર્મ ગણાવું જોઈએ. આ સાથે સાર્ધશતક-ગાથા તથા નાગાર્જુનના મુહુર્ત્વેષના (ચાઈનીસ) ભાષાંતરો હું મોકલું છું. એમ કરવામાં મહારા ખાસ હેતુ છે. અને મહુને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે જેમને પ્રશંસા-શ્લોકો પ્રિય છે તેઓ તે વારંવાર વાંચશે અને ગાશે.

પ્રકરણ ૩૩ મુ

અવિહિત વંદન

વંદન કેવી રીતે કરવું તે વિષે સ્પષ્ટ નિયમો છે. હાથ-પગ મખત હલાવી, રાતદિવસ છ વખત ભક્તિ કરવી ઉચિત છે, અથવા લિક્ષા માંગી લાવવી, ધૂતાડગો^૧ પાળવા તથા આત્મસંતોષનો સિદ્ધાંત આચરવો—એ બધું કરી એક ઓર-ડામા શાત બેસવું. ફક્ત ત્રણ વસ્ત્રો (ત્રિચીવર) પહેરવા અને મોજશોખની કાંઈપણ વસ્તુ પામે રાખવી નહિ એ જ વ્યાજખી છે. જગતના પ્રલોભનોથી દૂર લાગી મોક્ષનું સતત ચિંતન કરવું જોઈએ. સંઘના એકજ નિયમો અને વિધિઓનું ભિન્ન ભિન્ન રીતે પાલન કરવું ઠીક નથી, તેમજ લિક્ષુવસ્ત્રધારીએ બહાર જેવાં સ્થળોમાં સામાન્યજનોને વંદન કરવું એ ઠીક લાગે નહિ. બુદ્ધે કહ્યું છે: ‘તહમારે માત્ર બે-મંડળને વંદન કરવું; (૧) ત્રિરત્ન અને (૨) સ્થવિર લિક્ષુઓ. કેટલાક એવા હોય છે કે જેઓ લોકો પામે પૈસા કઢાવવા બુદ્ધની મૂર્તિ ધોરી રસ્તા પર લાવે છે. એમ કરવાથી તેઓ પૂજના પવિત્ર પાત્રને ધૂળ અને કચરાથી મલિન કરે છે. જાણે આરા ઉદ્દેશ માટે પોતે કામ કરતા હોય એમ જોટી રીતે (દેહદમનની, નિશાનીઓ) બતાવી પોતાની આજીવિકા મેળવવાની ઇચ્છાથી કેટલાક વળી તેમનું શરીર નમાવી રાખે છે, મઠોં યજ્ઞયુક્ત કરે છે, માંધા કાપી નાંખે છે અથવા તો ચામડીને ઇજા કરે છે. હિંદુસ્તાનમાં આવા રિવાજો પ્રચલિત નથી. વધુ વખત આવા આચારથી લોકોને જોટે માર્ગે દોરવશો નહિ.

પ્રકરણ ૩૪ મુ

પશ્ચિમની શિક્ષણપદ્ધતિ

તે મહાન તપસ્વી (બુદ્ધ)ના એક વેણમાં ત્રિસહસ્ર જગતની બધી ભાષાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પંચમાર્ગ^૧ પર ચાલનારાની શક્તિ પ્રમાણે સાત વિભક્તિ-પ્રત્યય^૨ તથા નવ પુરુષ-પ્રત્યય^૩ શીખવવામાં આવે છે, અને એ મોક્ષનું સાધન પૂરું પાડે છે. કેવળ વિચારને જ અસર કરે એવો તત્ત્વસંગ્રહ છે અને દેવોનો ઈંદ્ર આ અનિર્વચનીય વિચારના શાસ્ત્રનું રક્ષણ કરે છે. એમ છતાં, જ્યારે એ સિદ્ધાંતને શબ્દોમાં સમજાવવામાં આવે છે ત્યારે ચીનની પ્રજા મૂળ સ્વરના અક્ષરમાં સમાયેલો અર્થ સમજી શકે છે. લિન્ન લિન્ન શબ્દોમાં, કહેવાનું સમજાવવાથી માનસિક બુદ્ધિબળ પ્રમાણે માણસની બુદ્ધિ વિકાસ પામે છે. એ ગુંચવણમાંથી માણસને નિશ્ચિતતા તરફ લઈ જાય છે અને (છેવટે) નિર્વાણ મેળવી આપે છે.

૧ પાંચ જાતિ: દેવ, મનુષ્ય, પ્રાણી, મૃતાત્મા તથા નરકલોક.

૨ સાત વિભક્તિને વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સુષુ કહે છે. હિંદી વૈયાકરણીઓ સાત જ વિભક્તિ ગણે છે અને સંજોધન-વિભક્તિનો પ્રથમામાં સમાવેશ કરે છે. નવ (પુરુષ) પ્રત્યયો તમ કહેવાય છે-એનો અર્થ ક્રિયાપદના ગણમાં બધા પુરુષના પ્રત્યયો થાય છે.

પરમાર્થ સત્ય શબ્દ કે વાણીથી અતીત છે, પરંતુ સંવૃતિસત્ય શબ્દો કે વાક્યોથી સમજાવી શકાય છે.

(ઇત્સીંગનું ટિપ્પણ):

પરમાર્થ સત્ય તથા સંવૃતિસત્ય: જુના ભાષાંતર કર્તાઓ ખીજા શબ્દોનો અર્થ દુન્યવી સત્ય કરે છે, પણ એથી મૂળ અર્થ સ્પષ્ટ સમજાતો નથી. એનો ખરો અર્થ તો એ છે કે સામાન્ય બાબતો સત્ય સ્થિતિને ઢાંકી દે છે; ઉદાહરણ તરીકે ઘટ: વસ્તુતઃ એ માટી જ છે, પરંતુ લોકો ભૂલભરેલા અભિધાનથી એમ ધારે છે કે એ ઘટ (ઘડો) છે.^૧ અવાજની બાબતમાં, બધાં વાદના સ્વરો અવાજ માત્ર છે, છતાં લોકો તેને જોડી રીતે ‘ગાયન’ કહે છે. કેવળ જ્ઞાતાની બુદ્ધિ જ કામ કરે છે અને ખીજો કોઈ જુદો પદાર્થ નથી. પરંતુ અવિદ્યા જ્ઞાનનું આવરણ કરે છે, અને તેથી એક વસ્તુનું જુદા જુદા સ્વરૂપનું માયાવી ચિત્ર ખડું થાય છે. આમ હોવાથી ‘જોતાનું’ ખરું જ્ઞાન શું છે તેથી માણસ અજ્ઞાત રહે છે અને એમ માને છે કે મન બહાર પદાર્થ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. દાખલા તરીકે—વસ્તુતઃ એક રજ્જુ (દોરડા)ને જોઈ તેને સર્પ માનવામાં આવે છે. એવી રીતે રજ્જુ પર સર્પનું જોડું આરોપણ કરવાથી સત્ય જ્ઞાન પ્રકાશનું અટકે છે. વસ્તુના સત્ય સ્વરૂપ પર અવસ્તવારોપને

૧ સરખાવો: મયકેનેવ મૃતિક્ષેન સર્વ મૃન્મયં વિજ્ઞાતં સ્યાત્, વાચારંભણં વિદ્યારો નામધેયં, મૃતિક્ષેત્યેવ સત્યે... છાંદોગ્ય-ઉપનિષદ-ભાષાંતરકર્તા.

સંવૃતિ-આવરણ કહેવામાં આવે છે. ચાંઈનીસ શબ્દ કુંહ-ત્સો-^૧ ને સમામનો અર્થ સંવૃતિ થાય છે-ને કમંધારય તરીકે જ ગણવેા જોઈએ. આ જ સત્યોને ચેન-ટી^૨ તથા કુંહ-ટી^૨ નામ આવેલે આપી શકીએ.

પરંતુ જુના ભાષાંતરકર્તાઓએ સંસ્કૃત ભાષાના નિયમો આપણને જપડેલે જ જણાવ્યા છે. જેમણે હમણા હમણા આપણી આગળ સૂત્રો દાખલ કર્યાં તેમણે ફક્ત સાત વિભક્તિ વિધે જ કહ્યું છે. આનુ કારણ (વ્યાકરણનું) અજ્ઞાન નથી, પણ સંજોધન (વિભક્તિ) શીખવવી નકામી જાણી, તેઓએ વિધે શાંત રહ્યા છે. મ્હને વિશ્વાસ છે કે અનુવાદ કરતી વખતે આપણને નડતી ધણી મુશ્કેલીઓ સંસ્કૃત વ્યાકરણના પૂર્ણ અભ્યાસથી હવે દૂર થશે. એ આંશાથી, આ પછી આવતા ફકરાઓમાં વ્યાકરણની શરૂઆત તરીકે કેટલાક મુદ્દા હું ટુંકામાં સમજાવીશ.

(ઇત્સીંગનુ ટિપ્પણ) :

પુલો-કોન્ડોર દ્વીપમાં (હસિણમાં) તથા સૂલિ દેશમાં (ઉત્તરમાં) પણ લોકો સંસ્કૃત સૂત્રોની પ્રશંસા કરે છે, તો યહી દિવ્ય ભૂમિ (ચીન) તથા ‘ સ્વર્ગીય સંગ્રહ-ગૃહ ’ (હિંદુસ્તાન) ના લોકોએ જો ભાષાના ખરા નિયમો કેટલાં વધારે શીખવા જોઈએ ? હિંદીઓએ (ચીનના) આ પ્રમાણે

૧ અહીં ઇત્સીંગ ચાંઈનીસ સમાસને સંસ્કૃત વ્યાકરણ લાગુ પાડે છે.

૨ યથાર્થ સસ તથા સંવૃત મત્ત.

વખાણ કર્યા હતા: ‘ મુજ મજબુશી^૧ હાલ પીંગ-ચાઉમાં છે, જ્યાં લોકો તેની હાજરીથી ઘણા ધન્ય છે. તેથી આપણે તે દેશને માન આપવું જોઈએ તથા તેના વખાણ કરવા જોઈએ વગેરે. ’

તેમનો આજો હેવાલ એટલો લાંબો છે કે તે અહિં આપી શકાય એમ નથી.

વ્યાકરણ શાસ્ત્રને સંસ્કૃતમાં શબ્દવિદ્યા કહે છે. તે પાંચ વિદ્યામાંની^૨ એક છે. સામાન્ય ઐહિક સાહિત્યને હિંદુસ્તાનમાં વ્યાકરણ^૩ કહે છે, જેના ચીનના પાંચ કલાત્મીકસ ઉત્તમ ગ્રંથો જેવા મુમારે પાંચ પુસ્તકો છે.

૧ મજબુશી કુમારજીત, -જેનું, મહાયાન ગ્રંથોની શઙ્ખાતમાં, ધણખડ^૪ ગતવન કરવામાં આવે છે, તેનો એક વા બીજી રીતે ચીન સાથે મંબંધ છે એ જોતાં નવાઈ લાગે છે. તે વખતે તે ચીનમાં હોતો એવી દંતકથા હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત હોય એમ લાગે છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ઇત્તીંગ એનો એ વખત ઉલ્લેખ કરે છે; ૨૮મા પ્રકરણમાં તે કહે છે કે મજબુશી ચીનમાં ગ્હે છે એમ લોકો કહે છે; અહિં પણ તે જણાવે છે કે તે પીંગ-ચાઉમાં રહે છે.

૨ પાંચ વિદ્યા: (૧) શબ્દવિદ્યા, (૨) ચિત્પવિદ્યા-કળા, (૩) ચિકિત્સાવિદ્યા-વૈદ્ય, (૪) હેતુવિદ્યા-નર્ક (Logic), અને (૫) અધ્યાત્મવિદ્યા, -તત્ત્વચિંતન- (Philosophy)

૩ વ્યાકરણ એટલે વસ્તુતઃ Grammar. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં વ્યાકરણના સંક્રિતિક અર્થ માટે જુઓ બર્નુઈ, ઉપોદાત, પૃ. ૫૪. જુએન-સાંગ કહે છે: ‘ આજણના ગ્રંથો વ્યાકરણ કહેવાય છે. તેનો વિસ્તાર લાંબો છે અને તેમાં ૧,૦૦૦,૦૦૦ શ્લોકો છે. ’

૧. સી-તાન-ચાંગ (નિદ્ધ-લેખન)-શિખાઉ વિદ્યાર્થીઓ માટે.

આ ' સિદ્ધિરસ્તુ ' પણ કહેવાય છે એનો અર્થ ' વિજય થાઓ ' એવો થાય છે, કેમકે આ નાનકડા પુસ્તકના પહેલા વિભાગનું એજ નામ છે

તેમાં ૪૯ અક્ષરો છે જે એક બીજા માથે જોડવામાં આવ્યા છે, અને તે અઢાર (૧૮) વિભાગમાં વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યા છે, પદ (વર્ણ : Syllable) ની કુલ સંખ્યા ૧૦,૦૦૦ કરતાં વધારે છે, અથવા શ્લોકો ૩૦૦ કરતાં વધુ છે. સામાન્ય રીતે દરેક શ્લોકના ચાર પાદ હોય છે, અને 'દરેક પાદમાં આઠ પદો હોય છે, તેથી દરેક શ્લોકમાં બત્રીશ (૩૨) પદો (Syllable) હોય છે.

૧ વળી શ્લોકો લાંબા તથા ટુંકા હોય-છે, એનું અહિં સૂક્ષ્મ વર્ણન આપવું અશક્ય છે.

આ પુસ્તક બાળકો છ વર્ષના થાય ત્યારે શીખવા માંડે છે અને ■ માસમાં તે સંપૂર્ણ કરે છે. મહેશ્વર-દેવે (શિવ) એ પ્રથમ શીખવ્યાનું કહેવાય છે.

૨. સૂત્ર.

આખા વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો પાયો સૂત્ર છે. અગત્યના સિદ્ધાંતો સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં સમજાવવામાં આવ્યા છે એવો અર્થ સૂત્ર શબ્દ સૂચવે છે એ (પુસ્તક) માં ૧,૦૦૦ શ્લોકો છે અને તે પાણિનિનો ગ્રંથ છે. પાણિનિ એક મહાન વિદ્વાન

પંડિત હતો અને એમ કહેવાય છે કે મહેશ્વર-દેવે તેને પ્રેરણા કરી હતી તથા મદદ કરી હતી. તેને ત્રણ આંખ હતી: આમ હાલના હિંદીઓ સામાન્ય રીતે માને છે. આઠ વર્ષના છોકરાંઓ તે શીખવાની શરૂઆત કરે છે, અને આઠ માસમાં તે આખો ગ્રંથ કંઠસ્થ કરી દે છે.

૩. ધાતુ-ગ્રંથ.

એમાં ૧,૦૦૦ શ્લોકો છે અને ખાસ કરીને તેમાં ધાતુઓ (Roots) આપવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરના 'જેટલું' જ ઉપયોગી પુસ્તક છે.

૪. ત્રિ-ખિલ.

ખિલનો અર્થ 'વેરાન પ્રદેશ' થાય છે. એને એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે (વ્યાકરણના) આ ભાગને ખેડુત યોતાનું ક્ષેત્ર જે રીતે ખેતી માટે તૈયાર કરે છે તે રીત સાથે સરખાવી શકાય. એને આપણે વેરાન પ્રદેશના ત્રણ ભાગો પરનો ગ્રંથ કહી શકીએ: (૧) અષ્ટ ધાતુમાં ૧,૦૦૦ શ્લોકો છે; (૨) મણ્ડ અથવા મુણ્ડમાં^૧ ૧,૦૦૦ શ્લોકો છે; (૩) ઉણા-દિમાં^૨ પણ ૧,૦૦૦ શ્લોકો છે.

૧. અષ્ટધાતુ: એમાં સાત વિભક્તિ (સુપ્), દશ લકાર^૩

૧ મણ્ડ અથવા મુણ્ડ શું છે તે કશું નહીં કરી શકાયું નથી. એ મણ્ડકી શિખા હશે ?

૨ ઉણાં સુત્રમાં ૨૫૦૦ શ્લોકો છે એમ હુએન-સાંગ કહે છે.

૩ દશ લકાર: લટ, લગ, લિટ, લિન્, લુટ, લુન્, લટ્, લગ્, લેટ્ અને લેગ્. આ જુન જુદા કાળ (Tense) ના નામો છે.

અને અષ્ટાદશ (૧૮) પુરુષ-પ્રત્યયો (નિ., ૨×૯=૧૮)
આપવામાં આવ્યા છે.

ક. સાત વિલક્ષિતઓ.^૧

દરેક નામને સાત વિલક્ષિત હોય છે, અને દરેક વિલક્ષિતને ત્રણ વચન (Number) હોય છે: એક વચન, દ્વિવચન, અને બહુવચન. એ પ્રમાણે દરેક નામના એકંદરે એકવીશ (૨૧) રૂપો (૩×૭) થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે પુરુષ શબ્દ સૌ. જો એક માણસ હોય તો 'પુરુષઃ', બે હોય તો 'પુરુષો' અને ત્રણ (કે વધુ) હોય તો 'પુરુષાઃ' રૂપ થાય. નામના આ રૂપોના વળી બે ભાગો પાડવામાં આવે છે. ભારે અને હલકા (સ્વરિત અને અ-સ્વરિત), અથવા પહોળા (વિદ્યુત) સ્વરથી ઉચ્ચારાતા અને સાંકડા (સંવૃત) સ્વરથી ઉચ્ચારાતા. સાત વિલક્ષિત ઉપરાંત એક આઠમી પણ છે જેને મંબોધન વિલક્ષિત (આમન્ત્રિત) કહેવામાં આવે છે. જેમ પ્રથમા વિલક્ષિતના ત્રણ વચનો છે તેમ બાકીની (સાત) વિલક્ષિતના પણ છે, જેના રૂપો વિન્તારભયથી અહિં છોડી દેવામાં આવ્યા છે. નામ 'મુખન્ત' કહેવાય છે અને તેના વિલક્ષિતચુકત એવીશ (૨૪) રૂપો (૩×૮) થાય છે.

૧ કારમપ નીચે પ્રમાણે આઠ નામો આપે છે

(૧) નિર્દેશ	(૪) મંપ્રદદિક-દત્તક	(૭) સન્નિધાન
(૨) ઉપદેશણ	(૫) અપાદત્તિ (૧)	(૮) આમન્ત્રણ
(૩) કનૂકરણ	(૬) આમિલાવાદિ. (૧)	

ખ. દશ લકાર.

લયુક્ત દશ નિશાનીઓ કાળ (Tense) નિર્દેશ માટે છે. ક્રિયાપદનું રૂપ બનાવતા, ત્રણ કાળ-વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય-દર્શાવાય છે.

ગ. અષ્ટાદશ (૧૮) તિનુ.

‘ આ ’ અને ‘ તે ’ (આત્મનેપદ અને પરસ્મૈપદ) ની ભિન્નતા દર્શાવતા, પહેલા, બીજા અને ત્રીજા પુરુષ^૧ (Person) ના આ રૂપો છે (ક્રિયાપદના ત્રણે વચનોના). એ પ્રમાણે દરેક ક્રિયાપદના (એક કાળમાં) જુદા જુદા અઢાર (૧૮) રૂપો થાય છે જે ‘ તિનન્ત ’ કહેવાય છે.

૨. મણ્ડ (અથવા મુણ્ડ)-વેન્ચા.

એમાં (ધાતુ અને પ્રત્યય કે પ્રત્યયો) સંયોજિત કરવાથી બનતા શબ્દો આપેલા છે. હાખલા તરીકે, આડ માટે સંસ્કૃતમાં ઘણા શબ્દો છે, જે પૈકી એક વૃક્ષ^૨ છે. એવી રીતે એક વસ્તુ કે પદાર્થ માટેનું નામ, સ્ત્રના નિયમો-જેનો વીશથી વધુ શ્લોકોમાં સમાવેશ થાય છે-પ્રમાણે પદો યુક્ત કરવાથી બને છે.^૩

૩. ઉણાદિ.^૩

ઉપર્યુક્ત મણ્ડના જેવું જ આ પુસ્તક છે. એમાં ફક્ત

૧ પ્રથમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ.

૨ વૃક્ષ, એ ઉણાદિ શબ્દ છે અને તે વચ્ચે અને મે તથા કિત પ્રત્યયથી માધિત થાય છે.

૩ ઉણાદિ: ઉયો શઙ્ થતાં મુણ્ડ પ્રત્યયોનો વર્ગ.

એટલો તકાવત છે કે પહેલામાં જ સવિસ્તર સમજાવું હોય તે આમાં સંક્ષિપ્ત હોય છે અને એથી ઉલટું.

છોકરાની દશ વર્ષની ઉંમર થાય ત્યારે આ (ત્રણ પિત્ર) પુસ્તક તેઓ શીખવા માંડે છે અને ત્રણ વર્ષના ખંતપૂર્વક અભ્યાસથી તે પુરેપુરું સમજાય છે.

૫. વૃત્તિ-સૂત્ર (કાશિકાવૃત્તિ)

આ પાણિનિના સૂત્ર પર લાભ્ય છે. અગાઉ એના પર ઘણી ટીકાઓ લખાઈ હતી અને તેમાંની આ સર્વોત્તમ છે.

એ પ્રથમ (મૂળ) સૂત્ર આપે છે અને તેના અનેક અર્થ સૂક્ષ્મતાથી સમજાવે છે. એમાં એકંદર ૧૮૦૦૦ શ્લોકો છે. સૂત્રમાં આવતી દરેક વસ્તુના નિયમો, તેમજ દેવ અને મનુષ્યના કાનૂનો તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે છે. પંદર વર્ષના છોકરા આ વૃત્તિને અભ્યાસ શરૂ કરે છે અને પાંચ વર્ષ પછી તે સમાપ્ત કરે છે.

ચીનથી હિંદમાં અભ્યાસ કરવા આવનારે પ્રથમ આ (વ્યાકરણ-) વૃત્તિ શીખવી પડે છે, અને પછી બીજા વિષયો; નહિં તો તેની મહેનત બરબાદ જાય છે. આ બધા ગ્રંથો કંઈક કરવા જોઈએ, પરંતુ આ નિયમ સામાન્ય રીતે તીવ્ર બુદ્ધિના માણસોને જ લાગુ પડે છે. સામાન્ય કે અદ્યપશક્તિ (બુદ્ધિ)ના માણસો માટે તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે બુદ્ધિ પદ્ધતિ અખત્યાર કરવામાં આવે છે. રાત્રિનું, એક પણ પણ આજસમાં શુભાખ્યા વિના, તેમણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. કુંગ-પિતા (કાન્દ્યુ-

શીખસ)નું અનુકરણ કરવું નોંધ્યો, જેના અવિરત વાંચનથી થી-કીંગ^૧ (પુસ્તક)નું ચામડાનું બાંધણું પણ ત્રણ વખત ઘસાઈ ગયું હતું, અથવા મુઠ-શીહનું અનુકરણ કરવું નોંધ્યો, જે એક પુસ્તક સો વખત વાંચી જતો. ઘણા, ઓછા માણસો હુશિઆર હોય છે. ઉપર્યુક્ત અથો શીખવાની મહેનત કે ગુણ મીંગ-કીંગ (ની કક્ષા તરફ) જવાની મહેનત તુલ્ય છે.

આ વૃત્તિ-સૂત્ર વિદ્વાન જ્યાદિત્યની^૨ કૃતિ છે. તે અતિ પ્રતિભાશાળી હતો અને તેની વિદ્વત્તા ચમત્કારિક હતી. તેની આદ્ય શક્તિ એવી અજબ હતી કે એક જ નખત શીખવવામાં આવેલી વાત તે તરત સમજી જતો. ત્રિરત્નને તે આદર આપતો અને સતત મત્કર્મો આચરતો. તેનું મૃત્યુ^૩ થયાને આ ત્રીશ વર્ષ વહી ગયા છે. આ વૃત્તિ શીખી રહ્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ ગદ્ય તથા પદ્યના પુસ્તકો શરૂ કરે છે, અને પછી હેતુવિદ્યા

૧ ચાઇનીઝ ચરિત્રલેખક ચુ-મા-ચીએન કહે છે કે ત્યારે મેન્-ક્યુશીઅસ થી-કીંગ વાચતો હતો ત્યારે એ પુસ્તકનું ચામડાનું બાંધણું ત્રણ વખત તૂટી ગયું હતું. જુઓ-S. B. E. vol. XX, ઉપોદ્ધાન, પૃ ૧.

૨ જ્યાદિત્ય-કારિકાવૃત્તિના વામનનો મહાલેખક.

૩ જ્યાદિત્યનું મૃત્યુ ઇ. મ. ૬૬૧-૬૬૨ માં થયલું હોવું નોંધ્યો, કેમકે ઇતિહાસ લખાણનો સમય ઇ. મ. ૬૬૧ ના અગી-આરમ્ભ મામ અને ઇ. સ. ૬૬૨ ના પાંચમા માસની વચ્ચે હોવો નોંધ્યો. પ્રોફેસર મેક્સમ્યુલરે એના મૃત્યુનો નિર્ણય કરેલો ઇ. સ. ૬૬૦ આની તદ્દન નજીક જ છે.

(Logic) તથા અભિધર્મકોશ (Metaphysics) વાંચવા માંડે છે. . .

ન્યાયદાસ્તર્કશાસ્ત્ર^૧ શીખી તેઓ અત્યંત અનુમાનો ખેંચે છે, જાતકમાલાના અસ્યાસથી તેમની સમજશક્તિ વધે છે. એ પ્રમાણે ગુરુ પાસે શીખવામાં અને ધીલ્લને શીખવવામાં, આમાન્ય રીતે મધ્યહિંદમાં નાલન્દ-વિહારમાં કે પશ્ચિમહિંદમાં વલ્લ્હી (વલ્હા) માં, તેઓ બે ત્રણ વર્ષ ગાળે છે. આ બે સ્થળે ઘીનના ઘીન-મા, શીહુ-ચ્યુ, લુંગ-મેન તથા ચ્યુ-લી^૨ જેવા છે. ત્યાં પ્રખ્યાત અને નિપુણ માણસો મંખ્યાબંધ લેગા થાય છે, શક્ય અને અશક્ય મિદ્ધાંતોની તેઓ ચર્ચા કરે છે, અને છેવટે પોતાના મતોની ઉત્તમતા વિષે વિદ્વાનોનું પ્રમાણપત્ર મળતાં પોતાના જ્ઞાન માટે પ્રખ્યાતિ પામે છે. પોતાના બુદ્ધિ-બળની ક્યોટી કરવા તેઓ રાજસભા મમક્ષ પોતાની શક્તિનું તીક્ષ્ણ અશ્ત્ર બતાવવા જાય છે; ત્યાં તેઓ તેમની યુક્તિઓ દર્શાવે છે અને રાજ્યકારભારમાં જમ્યા મેળવવા તેમનું રાજ-દ્વારી કૌશલ્ય ત્યાં દાખવે છે. જ્યારે તેઓ વિવાહ-ગૃહમાં જાય છે ત્યારે તેઓ તેમની ‘ બેઠક વધારે છે ’^૩ અને તેમની અદ્ભુત પટુતા સાબીત કરવા મથે છે.

૧ આ ગ્રંથ તર્કશાસ્ત્રનો પ્રવેશક છે. એનો કર્તા નાગાર્જુન છે અને ઇત્સિંગિ ગ્રામનીમમાં એનો અનુવાદ કર્યો હતો-(ઈ સ. ૭૧૧).

૨ આ ચાર સ્થળો ઘીનમાં વિદ્યાના કેન્દ્ર છે.

૩ અર્થ સ્પષ્ટ નથી. કારણકે કહે છે કે જ્યારે પ્રતિપક્ષી વિવાદમાં પરાજિત થાય છે ત્યારે વિજેતા તેની બેઠક લઈ લે છે અને તે (બેઠક) પોતાના આમનમાં ઉમેરે છે.

જ્યારે તેઓ પાખંડી સિદ્ધાંતોનું ખંડન કરે છે ત્યારે તેમના બધા પ્રતિપક્ષીઓ મૂકળની જાય છે, અને પોતાનો પરાજય સ્વીકારે છે. હવે તેમની કીર્તિનો ઘોષ (હિંદના) પાંચે પર્વતો પર જાય છે, અને તેમની ખ્યાતિ જાણે ત્યારે સીમા પર ઉભરાઈ જાય છે. તેમને જાગીર મળે છે, અને તેમને ઉંચી પદ્વી પર ચઢાવવામાં આવે છે. તેમના મુખસિદ્ધ નામો, પારિતોષક તરીકે ઉંચા દરવાજા પર ધવલાક્ષરમાં લખવામાં આવે છે.

૬. ચૂર્ણી.

વૃત્તિ—સૂત્ર પર ૨૪,૦૦૦ શ્લોકનું ચૂર્ણી નામનું લાખ્ય છે.

વિદ્વાન પતમ્જલિની તે કૃતિ છે. એમાં પશુ આગલા મૂત્રો (પાણિનિના) ટાંકવામાં આવે છે, પછી કઠિન મુદ્દાઓ સમજાવવામાં આવે છે અને તદાંતર્ગત સિદ્ધાંતોનું પૃથકકરણ કરવામાં આવે છે. ઘણી મૂશ્કેલીઓ સ્પષ્ટ કરી તે વૃત્તિ—સૂત્ર સમજાવે છે.^૧

વિદ્વાન પંડિતો ત્રણ વર્ષમાં એ (ગ્રંથ) શીખી જાય છે.

૧ અહિં મત્સ્યગીતા ચૂર્ણી (શબ્દ)નો અર્થ સ્પષ્ટ કરતો જણાય છે ચૂર્ણી એટલે ‘દગવું’—‘ચૂરો કરવો’, અને પતમ્જલિ—ભાષના નામ તરીકે એ શબ્દ યોજાયો છે. નિશંક, પતમ્જલિના મહાભાષ્યને અનુલક્ષી એ શબ્દ વપરાયો છે. પ્રોફેસર મેક્સમુલર જણાવે છે કે પતમ્જલિ ચૂર્ણીકૃત કે ચૂર્ણીકાર—(ચૂર્ણિના કર્તા—લેખક) એનાય છે.

એ શીખવાની મહેનત કે બદલો ચીનમાં ચુન-ચાઉ અને યી-કીંગ શીખવા સુધ્ય છે.

૭. ભર્તૃહરિ-શાસ્ત્ર.

હરે ભર્તૃહરિ-શાસ્ત્ર આવે છે. એ (આગલા અંક) ચૂર્ણી પર ભાષ્ય છે, અને તે ભર્તૃહરિ નામના એક મહાન વિદ્વાનનો અંક છે. તેમાં ૨૫,૦૦૦ શ્લોકો છે. માનવ-જીવન તથા વ્યાકરણ-શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો એમાં સંપૂર્ણ રીતે અર્થવામાં આવ્યા છે. વળી એમાં અનેક કુટુંબોની ચઢતી અને પડતીના કારણો આપવામાં આવ્યા છે. લેખક વિદ્યામાત્ર સિદ્ધાંતથી પૂર્ણ પરિચિત હતો, અને તેણે હેતુ તથા ઉદ્દેશ્ય (તર્કશાસ્ત્રના) ની કૌશલ્યપૂર્ણ અર્થ કરી છે. હિંદના પાંચે ભાગોમાં આ વિદ્વાન લેખક ઘણો પંકાયો હતો, અને તેના ઉત્તમ ગુણો સર્વત્ર જાણીતા હતા. ત્રિરત્ન પર તેને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી અને ‘દ્વિવિધ ગૂન્ય’^૧ પર તે ખંતથો ચિંતન કરતો. ઉત્તમ શાસન અંગી-કાર કરવાની ઇચ્છા થયા બાદ તે ઘરબાર વિનાનો ધર્મગુરુ થયો, પરંતુ લોકપ્રિયતાથી અભિભૂત બની તે પાછો સંસારમાં પડ્યો. એવી રીતે તેણે આત વખત ઘર ત્યજ્યું અને સાત વખત પાછો ગૃહસ્થ બન્યો. કાર્યકારણની સત્યતા જો કોઈ સારી રીતે માનતું ન હોય તો તેના જેવા પરિશ્રમથી કોઈ વર્તી શકે નહિ. પોતાની જાતને નિંદતા તેણે નીચેના શ્લોકો રચ્યા હતા:^૨

૧ ‘ આત્મા અને ધર્મ ઉભય કેવળ ખોલી દેખાત છે. ’

૨ અનુવાદ ગદ્યમાં જ. છે-ભાષાંતરકર્તા. -

જગતની મોહકતાથી હું પાછો સંસારમાં લાડ્યો.
 ઐહિક આનંદ મુક્ત હોવાથી હું પુનઃ ‘ પાદરી ’ બન્યો.
 હું બાણે બાળક હોઈની એમ મહારી ભેડે
 આ બે લાવો કેવી કીડા કરે છે ?

ધર્મપાલનો તે સમકાલીન હતો. એક વખત વિહારમાં ધર્મશુરુ તરીકે તે રહેતો હતો ત્યારે લોકૈષણથી સંતપ્ત બની, ફરી ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકારવાની તેની ઇચ્છા થઈ. છતાં તે અડગ રહ્યો, અને વિહારની બહાર એક ગાડી (વાહન) લાવવા તેણે એક શિષ્યને કહ્યું. એમ કરવાનું કારણ પૂછતાં તેણે ઉત્તર આપ્યો: ‘સત્કર્મોનું’ આચરણ કરવાનું આ સ્થળ છે, અને જેઓ શીલ (નૈતિક નિયમો)નું પાલન કરી શકે તેમને રહેવા માટે વિહાર હોય છે. પણ મહારામાં તો રાગ પ્રધાનયણે રહે છે અને તેથી આ ઉત્તમ નિયમોને વળગી રહેવા હું અશક્તિમાન છું.’ જુદી જુદી દિશામાંથી આવેલા ધર્મશુરુના મંડળમાં મહારા જેવા માણસે પ્રવેશ કરવો ભેદજો નહિ.’

પછી તે ઉપાસકના વર્ગમાં પાછો ફર્યો, અને સફેદ વસ્ત્ર પહેરી હજુ વિહારમાં રહી સદ્ધર્મને આગળ ધપાવવાનું તથા ઉન્નત કરવાનું કામ તેણે ચાલુ રાખ્યું. તેનું મૃત્યુ થયાને આળીશ (૪૦) વર્ષ થયા છે.^૧

૮. વાક્ય-પદ્ધતિ.

આ ઉપરાંત વાક્ય-પદ્ધતિ નામનો ૭૦૦ શ્લોકોનો એક

ગ્રંથ છે. તેની ટીકા ૭,૦૦૦ શ્લોકની છે. આ પણ ભર્તૃહરિની જ કૃતિ છે. અનુમાન તથા આનુમાનિક દલીલ પર એ (પુસ્તક) નિબંધરૂપ છે.

૯. ' પેન '.

વળી એક ' પેન ' (સંસ્કૃત બેડા અથવા વેડા ?) નામનો ગ્રંથ છે. એમાં ૩,૦૦૦ શ્લોક છે. અને એની વૃત્તિ ૧૪,૦૦૦ શ્લોકની છે. શ્લોકોનો કર્તા ભર્તૃહરિ છે, અને વૃત્તિ ધર્મપાલે લખી કહેવાય છે. આ ગ્રંથ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના ગૂઢ રહસ્યો ઉકેલે છે તથા માનવી સિદ્ધાંતોની તાત્ત્વિક સુંદરતા ચર્ચે છે. જે માણુમનો અભ્યાસ આ પુસ્તક મુખી પહોંચ્યો હોય તેણે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર પર મંપૂર્ણ કાણુ મેળવ્યો કહેવાય છે. ચીનના નવ શિષ્ટ ગ્રંથો તથા બીજા બધા લેખકોનો અભ્યાસ કરનાર માણુમ આથે એવા માણુસની તુલના આપણે કરી શકીએ. ઉપરના બધા પુસ્તકોનો અભ્યાસ ધર્મગુરુઓ તથા ગૃહસ્થો કરે છે, નહિ તર બહુશ્રુતતાની ખ્યાતિ તેમને મળી શકતી નથી.

૧ એમ. કે. બાણરકરની હસ્તલિખિત, પુસ્તકોની યાદીમાં (ડેક્કન કોલેજમાં) ' બેડા-વૃત્તિ ' નામનો ગ્રંથ મળી આવે છે.

' બેડા અને વેડા એકજ છે અને એનો અર્થ નૌકા જેવો થાય છે. મંસ્કૃત ગ્રંથોનાં આવાં નામો મામાન્ય હોય છે. ' જન્મા-ભોધિ ' નીચે ' બેડા-વૃત્તિ ' નામનો ગ્રંથ Aufrecht નો Catalogus Catalogorum માં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. હું ધાડં છું કે ' પેન ' તે બેડા-વૃત્તિ હોવી જોઈએ ' (જી. જી. વર)

એ ઉપરાંત ધર્મગુરુઓ સર્વ વિનયત્રયો શીખે છે અને સૂત્રો તેમજ શાસ્ત્રો પણ તપાસે છે. મેદાનમાં પશુઓને હાંકે તેમ તેઓ પાખંડીઓ સામે વિરોધ કરે છે, અને જેમ ઉકળતું પાણી ત્હમને ખીગળાવી દે છે તેમ તેઓ વાદવિવાદ ઉડાવી દે છે. એ રીતે તેઓ આખા જમ્બુદ્વીપમાં મુખર્જિ થાય છે. દેવો અને મનુષ્યો તરફથી તેઓ વધુ આદર પામે છે અને ખુદની સેવા કરતા તથા તેના સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરતા તેઓ બધા મનુષ્યોને (નિર્વાણ તરફ) દોરે છે. દરેક યુગમાં આવા એક બે માણસો પેદા થાય છે. એમને દિવાકર તથા હિમાંશુ સાથે મરણાવી શકાય, અથવા એમને નાગ અને માતૃજી^૧ ગણવા લેઈએ. અગાઉ નાગાર્જુન દેવ તથા અશ્વઘોષ ધર્મ ગયા; મધ્ય કાળમાં વસુખન્ધુ, અસર્જી, સર્જીલદ્ર તથા લવવિ વેક, હમણા જિન, ધર્મપાલ, ધર્મકીર્તિ, શીલલદ્ર સિંહચંદ્ર, સ્થિરમિત, ગુણુમતિ, પ્રજાગુપ્ત (મતિપાલ નહિ), ગુણુપ્રલ અને જિનપ્રલ (અથવા પરમપ્રલ).

આ મહાન આચાર્યોમાંથી કેાઈમાં પણ ઉપર્યુક્ત ઐહિક વા ધાર્મિક સદ્ગુણોની જિણપ ન હતી. લોભરહિત તથા આત્મ સંતુષ્ટ બની તેઓ અપ્રતિમ છવન ગાળતા. પાખંડીઓમાં કે બીજી પ્રજામાં આવા ચારિત્ર્યશીલ પુરુષો^૧ લાગ્યેજ થાય છે.)

૧ કારણપ કહે છે કે ‘ નાગ અને માતૃજી ’ નહિ પણ ફક્ત ‘ નાગ ’, કેમકે સર્વોત્તમ હાથી ‘ નાગ ’ કહેવાય છે. એનું કહેવું ખરૂં લાગે છે, પાલિમાં પણ— ‘ એત નાગા મહામચ્છા ’ છે (મમન્તપામાદિકા પ. ૩૧૩).

(ઇત્સીંગનું ટિપ્પણ):

‘ હિંદના દર્શ ભદન્તો (પુણ્યાત્મા) નું જીવનચરિત્ર ’
નામના પુસ્તકમાં તેમના જીવન સવિસ્તર વર્ણવામાં આવ્યા છે

ધર્મકીર્તિએ (જિન પદ્ધતિ) તર્કશાસ્ત્રમાં વધુ મુધાગ કર્યા; વિનય પિટકનો અભ્યાસ જિનપ્રભે બીજી વખત લોકપ્રિય બનાવ્યો; ગુણમેતિએ ધ્યાન મંપ્રદાય (Sobon) તરફ ચોતાંને પરોવ્યો, અને પ્રજાશુભ્તે મર્વ વિદોધી મતોનુ ખંડન કરી ખરો સિદ્ધાંત સંપૂર્ણ રીતે સમજાવ્યો. જેમ વિશાળ અને અગાધ મંહાસાગરમાં—ન્યા કક્ષા મગરમચ્છો રહી એક છે—અમૂલ્ય રત્નો તેમના મુશોભિત રંગો પ્રકટાવે છે; અને જેમ ગગન-ચુંબી ગન્ધમાદન પર ઔપદિઓ ઉત્તમ ગુણો બદો છે, તેમ વિશાળ અને બહુઆહી બોદ્ધ ધર્મ માનનારાઓમાં દરેક પ્રકારના ઉત્તમ માણસો જોવામાં આવે છે. આ માણસો, ગમે તે વિષય પર ત્યાં ને ત્યાં તત્ક્ષણ પુસ્તક લખી શકતા. તેમને “ ચૌદ (૧૪) પગલા ”^૧ ની રી જરૂર હતી ? માત્ર એક

૧. ધર્મકીર્તિ કરીને નીચેની વાતના મંબધમાં આ જણાવ છે સો—ચીને તેના બાધ વેન-ટીએ સાત પગલા ભરવાના મમયમાં એક ચાપનીસ કવિતા રચના કરમાવ્યું હતું: ‘તણે તે પ્રમાણે’ કરી બતાવ્યું હતું.

હિંદીઓ તત્ક્ષણ સ્થોકો ગંભીરી રોકે છે—તેમને માત્ર પગલા ભરવા જોડેલો વખતે નથી જોઈતો. પણ ઇત્સીંગ ‘ચૌદ (૧૪) પગલા’ આ માટે કહે છે ?

વખત સાલળી, એવા માણસો જે ‘અથો’^૧ પણ કંઠસ્થ કરી શકતા, તો પછી એક પુસ્તક સો વખત^૨ વાંચવાની એમને ક્યાંથી જરૂર હોય ?

(ઈત્સીંગનું ટિપ્પણ):

એક પાખંડીએ ૬૦૦ શ્લોકો રચી, ધર્મપાલ સાથે વાદ-વિવાદ ચલાવ્યો હતો; પરિષદ સમક્ષ એક જ વખત પ્રતિપક્ષીના શ્લોકો સાંભળી ધર્મપાલ તેનો અર્થ સમજ્યો હતો અને તે યાદ રાખ્યા હતા.

હિંદુસ્તાનના પાંચે ભાગોમાં પ્રાદ્યક્ષણે સૌથી વધુ પૂજનીય (વર્ણ) ગણવામાં આવે છે. જ્યારે તેઓ એક જગ્યાએ એકત્ર થાય છે ત્યારે તેઓ બીજા ત્રણ વર્ણોના સંસર્ગમાં આવતા નથી અને સંકર વર્ગના માણસોને તો એથીયે ઓછા સંસર્ગ એમની સાથે હોય છે. ચાર વેદો—જેમાં ૧૦૦,૦૦૦ શ્લોકો છે—ને તેઓ ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે માને છે. અત્યાર સુધી ચાઇનીસ અક્ષરોમા વેદને ખોટી રીતે વેઈ-ટો તરીકે ઉતારવામાં આવ્યો હતો; એ શબ્દનો અર્થ ‘સ્પષ્ટ સમજશક્તિ’ અથવા ‘જ્ઞાન’ છે. આ વેદો કાગળ કે પત્ર (પાંદડા) પર લખવામાં આવ્યા નથી પણ તે પરમ્પરાગત કંઠસ્થ, રાખવામાં આવ્યા છે.

૧ એ અથો = ૬૦૦ શ્લોકો. સામાન્ય રીતે ઈત્સીંગ એક પુસ્તક એટલે ૩૦૦ શ્લોકો ગણે છે.

૨ જુઓ પૃષ્ઠ ૩૨૮.

દરેક પેઢીમાં ૧૦૦,૦૦૦ શ્લોકો મ્હોટે રાખી શકે એવા બુદ્ધિશાળી બ્રાહ્મણો થાય છે. અતિ નિપુણ થવા માટે હિંદુ-સ્તાનમાં બે બુના રસ્તા છે. પ્રથમ તો વારંવાર એક વાત કંઠસ્થ કરવાથી બુદ્ધિ વિકાસ પામે છે, અને બીજું અક્ષરો આપણા વિચારો ચોક્કસ જણાવે છે. એ પ્રમાણે દશ દિવસ કે એક માસની ટેવથી વિદ્યાર્થીને પોતાના વિચારો કુવારાના જેમ ઉછળતા લાગે છે, અને પોતે એક જ વખત જે જે સાંભળ્યું હોય તે તે યાદ રાખી શકે છે. આ કાંઈ કલ્પિત વાત નથી, કેમકે એવા માણસોને હું જાતે મળ્યો છું.

પૂર્વ હિંદમાં ચંદ્ર (ચંદ્રાસ) નામનો, અતિ બુદ્ધિ-વાન, બ્રાહ્મિસત્વ જેવો એક મહાસત્વ રહેતો હતો. જ્યારે હું ત્યાં ગયો હતો ત્યારે આ માણસ હયાત હતો. એક દિવસ એક જણે તેણે તેને પૂછ્યું: ‘મોહ અને વિષ એ બેમાંથી વધુ હાનિકારક શું?’ તરત જ તેણે જવાબ આપ્યો: ‘બે વચ્ચે ખરેખર મ્હોટો તફાવત છે, વિષ તો ખાવામાં આવે ત્યારે જ તુકશાન કરે છે, પણ મોહ તો તેનો વિચાર કરતાં જ બુદ્ધિ નષ્ટ કરે છે.’

કાશ્યપ-માતૃજી^૧ અને ધર્મરક્ષે^૨ પૂર્વની પાટનગરી લો (હોનન-કુ) માં સારી વાતોનો ઉપદેશ કર્યો; પરમાર્થની^૩

૧ ચીન જનારા આ બે પ્રથમ હિંદી બોદ્ધા હતા; તેઓ ઇ. સ. ૬૭ માં ચીન ગયા હતા અને કેટલાક સૂત્રોનું તેમણે ભાષાંતર કર્યું હતું.

૨ પરમાર્થ ઇ. સ. ૫૪૮ માં ચીન ગયો હતો; તેણે ૩૧ ગ્રંથોનું ભાષાંતર કર્યું હતું.

ખ્યાતિ દક્ષિણ સાગરમાં (નાનકીંગ) પણ પહોંચી. અને માનનીય કુમારગ્રીવે^૧ પરદેશને (ચીન) શુભાન્વિત નમૂનો આપ્યો. ત્યાર પછી ભદ્રન્ત હુએન-સાંગે પોતાના જ દેશમાં ગુરુ તરીકે ઉપદેશ આપ્યો. એ પ્રમાણે ભૂતકાળમાં તથા હંમણા આચાર્યોએ બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રકાશ ચોમેર ફેલાવ્યો છે.

સત અને અસત^૨ સિદ્ધાંતો શીખનારને ત્રિપિટક જ શુકની ગરજ સારશે, જ્યારે ધ્યાન અને પ્રજ્ઞાનું આચરણ કરનારને સાત બોધિ-અર્થો^૩ માર્ગદર્શક બનશે.

હંમણા પશ્ચિમમાં રહેતા (અતિ પ્રસિદ્ધ) આચાર્યો આટલા છે: જ્ઞાનચંદ્ર તિલક^૪-વિહારમાં (મગધમાં) રહે છે; નાલન્દ-વિહારમાં રત્નસિંહ; પૂર્વ હિંદમાં દિવાકરમિત્ર^૫; અને છેક દક્ષિણ પરગણામાં તથાગતગર્ભ. દક્ષિણ સમુદ્રના

૧ કુમારગ્રીવ ઈ. સ. ૪૦૧ માં ચીન ગયો હતો અને તેણે ૫૦ સંસ્કૃત ગ્રંથોનો ચાઇનીસમાં અનુવાદ કર્યો હતો.

૨ Existence and Non-existence.

૩ (૧) સ્મરણ, (૨) અન્વેષણ, (૩) શક્તિ, (૪) આનંદ, (૫) શાંતિ, (૬) ચિંતન અને (૭) સમત્વ.

૪ હુએન-સાંગ જેને તિલક કહે છે તે તિલક-વિહાર. આ વિહાર નાલન્દથી એ યોગ્ય દૂર છે એમ ઇતિહાસ તેના બીજા પુસ્તકમાં - ‘જીવનચરિત્રો’-જણાવે છે. હાલનું તિલ્હાર, નાલન્દની પશ્ચિમે છે. સરખાવો:

‘ હિંદની પુરાતન ભૂગોળ ’-કર્નીગલામ પૃ. ૧, ૫. ૪૫૬.

૫ હર્ષચરિતમાં બૌદ્ધ ભદ્રન્ત તરીકે એક દિવાકરમિત્ર આવે છે.

શ્રીભોજમાં શાક્યકીર્તિ રહે છે, જે નવું નવું શીખવા હિંદના પાંચે બાગોમાં ફર્યો હતો અને જે હમણા શ્રીભોજ (મુમાત્રામાં) રહે છે. ઋષિઓને પગલે ચાલવા ઉત્સુક તથા પૂર્વજોની હરો-લમાં ભેટી શકે એવા આ બધાય પુરુષો તેમના ઝગહગતા ચારિત્ર માટે પંકાયેલા છે. હેતુ વિદ્યાની દલીલો સમજી ગયા પછી તેઓ જિનના જેવા બનવા અભિલાષ રાખે છે; યોગ્ય-ચાર્યના સિદ્ધાંતનો આસ્વાદ આપતાં તેઓ અસર્જના સિદ્ધાં-તનું, ઉત્સાહપૂર્વક અન્વેષણ કરે છે.

ત્યારે તેઓ અસત્ પર વિવાદ ચલાવે છે ત્યારે, તેઓ નાગાનું નવું કુશળતાથી અનુકરણ કરે છે; સત્ પર ચર્ચા કરતી વખતે તેઓ સંઘભદ્રના સિદ્ધાંતમાં પુરેપુરા ઉંડા ઉતરે છે. હું ઇર્ત્સંગ, આ આચાર્યો સાથે એટલા પરિચયથી વાત કરતો કે તેમની પાસેથી હું જાતે અમૂલ્ય ઉપદેશ મેળવી શક્યો હતો.

નેમથી કનેથી જાતે જ્ઞાન મેળવવાનો મ્હને અવસર પ્રાપ્ત થયો તેથી મ્હને હંમેશ ઘણો આનંદ થયો છે; એ જ્ઞાન બીજી રીતે હું કદી મેળવી શક્યો હોત નહિ. વળી તેથી મ્હારી જીની નોંધ સાથે નવી નોંધ સરખાવી મ્હારો આગલો અભ્યાસ હું તાજો કરી શકતો.

પરમ્પરાગત પ્રકાશ મેળવવાની જ મ્હારી ઇચ્છા છે અને હું ધર્મ શીખ્યો છું એથી મ્હને સંતોષ છે, તેમજ રેણુના જેમ ઉડતા મ્હારા મેંકડો સંશયો દૂર કરવા-એ મ્હારી

અંભિલાયા છે, અને (મહારી એ ઇચ્છા જો સ્વવારમાં પરિપૂર્ણ થાય તો) સાંજે મરણ પામવાથી હું દીલગીર થઈશ નહિ.

ગૃધ્ર-કૂટ પર બાકી રહેલા થોડા રત્નો હજુ લેગા કરતાં મેં તેમાંના કેટલાક અતિ મનોહર રત્નો વીર્યા; નાગ નદી (=અનિરવતી)માં મણિ જોળતાં મ્હને કેટલાક ઉત્તમ મણિઓ જડ્યા છે. રત્નત્રયની અદ્ભુત સહાયથી તથા રાજવી અનુચ્છના મોટા વગવસીલાથી આખરે મહારી સુસાક્ષીનો માર્ગ પૂર્વ તરફ વાળવા હું શક્તિમાન થયો; તામ્રસિંધિથી^૧ હું જળમાર્ગે ઉપડ્યો અને શ્રીભોજ આવ્યો.

એ સ્થળે હું ચાર વર્ષ કરતા વધારે વખત રહ્યો છું, અને મહારો સમય ભિન્ન ભિન્ન રસ્તે વ્યતીત કરું છું. સ્વદેશ પાછા ફરવા આ જગ્યા છોડવાનો હજુ મેં નિશ્ચય કર્યો નથી.

૧ દુગલી નદીના મુખ આગળ, પૂર્વ દિશાનું પુરાણ વેપારનું બંદર.

પ્રકરણ ૩૫ મુ

કેશ સંબંધી નિયમ

હિંદુસ્તાનના પાંચે ભાગોમાં લાંબા વાળ રાખનાર કેઈ પણ માણસ બધા અંતિમ મતો કરી શકતો નથી, તેમજ વિનયમાં આને માટે કંઈ દાખલો નથી કે પ્રાચીન કાળમાં આવો રિવાજ પણ હતો નહિ, કારણ કે સામાન્ય માણસની ટેવો જો ધર્મશુરુ રાખે તો તે દોષથી વિમુખ રહી શકે નહિ જો એ શાસનો પાળી શકાય એમ ન હોય તો તેનું આચરણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી નકામી છે.

તેથી જો ધર્મશુરુ થવાનો કેઈ માણસનો નિશ્ચય હોય તો તેણે વાળ કઢાવી નંખાવવાની માગણી કરવી જોઈએ, રંગીન ઝલ્લો ભેરવો જોઈએ, વિચારશુદ્ધિ કરવી જોઈએ અને મોક્ષ પોતાનું અંતિમ ધ્યેય રાખવું જોઈએ.

પહેલાં વગર ચૂકયે પાંચ અને પછી દશ શીલો તેણે પાળવાં જોઈએ. જેણે પૂર્ણ સારથપણે બધા નિયમોનું પલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તેણે વિનયગ્રંથ પ્રમાણે આચરવું જોઈએ.

યોગાચાર્ય-શાસ્ત્ર શીખ્યા પછી તેણે અસર્જના આદિ શાસ્ત્રોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

(ધર્મસાગર ટિપ્પણ) :

આઠ શાસ્ત્રો :

૧. વિદ્યામાત્ર-વિંશતિ (—ગાથા)—શાસ્ત્ર અથવા વિદ્યા-
માત્ર સિદ્ધિ : (વસુખન્ધુ).
૨. વિદ્યામાત્ર સિદ્ધિ—ત્રિદશ—શાસ્ત્ર—કારિકા : (વસુખન્ધુ).
૩. મહાયાન ત્રંપરિચ્છેદ—શાસ્ત્રમૂલ : (અમરજી).
૪. અભિધર્મ (—સર્જીતિ)—શાસ્ત્ર : (અમરજી)
૫. મધ્યાન્ત વિભાગ—શાસ્ત્ર : (વસુખન્ધુ).
૬. નિદાન—શાસ્ત્ર : (શુદ્ધમતિ).
૭. સૂત્રાલંકાર—ટીકા : (અમરજી)
૮. કર્મસિદ્ધ—શાસ્ત્ર : (વસુખન્ધુ).

જોકે ઉક્ત શાસ્ત્રોમાં વસુખન્ધુના કેટલાક ગ્રંથો છે, તે પૈકી (યોગ—શાસ્ત્રમાં) અમરજીને સફળતા અપાય છે (અને એથી વસુખન્ધુની કૃતિઓનો અમરજીની કૃતિઓ સાથે સમાવેશ કર્યો છે).

જો ધર્મશુદ્ધિની તર્કશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત થવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે જિનના આઠ શાસ્ત્રોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવો જોઈએ

(ધર્મસાગર ટિપ્પણ) :

આ રહ્યા તે (આઠ શાસ્ત્રો) :

૧. ત્રિલોક પર વિચાર કરતું શાસ્ત્ર (ઉપલબ્ધ નથી.)
૨. સર્વલક્ષણધ્યાનશાસ્ત્ર (કારિકા) : (જિન).

૩. વિષયધ્યાનશાસ્ત્ર (જિન)-ધણેલાગે આલમ્બન-પ્રત્યાધાન-શાસ્ત્ર.

૪. હેતુદાર-શાસ્ત્ર : (ઉપલબ્ધ નથી).

૫. સમહેતુદાર-શાસ્ત્ર : („).

૬. ન્યાયદાર-(તારક) શાસ્ત્ર : (નાંગાજીન).

૭. પ્રણાપતિ-હેતુ-સંગ્રહ (?)-શાસ્ત્ર : (જિન).

૮. વર્ગી કૃત-અનુમાન-શાસ્ત્ર (ઉપલબ્ધ નથી).

અભિધર્મનો^૧ અભ્યાસ કરતી વખતે તેણે યદ્-પાદ^૨ બ-રાબર વાંચવા જોઈએ અને આગમના^૩ અધ્યયન દરમ્યાન ચતુ-ર્નિકાયના સિદ્ધાંતો તેણે સંપૂર્ણ રીતે જોઈ કાઢવા જોઈએ. આ બધા પર પ્રભુત્વ આવ્યા પછી ધર્મગુરુ પાખંડીઓ અને પ્રતિપક્ષીઓ પર વાદવિવાદમાં જરૂર વિજય મેળવશે, અને ધર્મના સત્યો સ્પષ્ટ સમજાવી બધાને બચાવવા શક્તિમાન થશે.

૧ Metaphysics.

૨ યદ્-પાદ: એ અભિધર્મ પર ૭ જુદી જુદી પુસ્તિકાઓ છે અને તે સર્વાસ્તિવાદ નિકાયની છે.

૩ આગમો (ત્રિપિટકના વિભાગો):

(૧) દીર્ઘાગમ (૩૦ સૂત્રો; સરખાવો દીર્ઘાનિકાય, ૩૪ સુત્ત).

(૨) મધ્યમાગમ (૨૨૨ સૂત્રો; સરખાવો મગ્ગિમનિક, ૧૫૨ સુત્ત).

(૩) સંયુક્તાગમ (સંયુક્તનિકાય, ૭૭૬૦ સુત્તન્ત).

(૪) એકોત્તરાગમ (અકુત્તરનિકાય, ૯૫૫૭ સુત્તન્ત).

પાલિમાં પાંચ નિકાયો છે-પાંચમુ-જુદકનિકાય (૧૫ વિભાગો).

ખીનતને શીખવવામાં એ એટલો ઉત્સાહ દર્શાવે છે કે તેને પરિશ્રમનો ખ્યાલ સરખો ચે રહેતો નથી. દ્વિવિધ શૂન્યવાદ પર ચિંતન કરવામાં તે પોતાનું મન 'પરોવે છે. આઠ આર્ય માર્ગોદ્ધાર તે પોતાની લાગણીઓ શમાવે છે, ચતુર્ધ્યાનમાં પોતે નિમગ્ન રહે છે, અને સપ્ત-સ્કન્ધના^૧ નિયમો સખ્તા-ધર્મી પાળે છે.

જેઓ એ પ્રમાણે જીવન ગાળે છે તેઓ ઉંચી પંક્તિના છે. વળી કેટલાક જેઓ ઉપયુક્ત રોતનું વર્તન રાખી શકતા નથી, પરંતુ જેમને પોતાને ઘેરજ રહેવું પડે છે તેઓ ગૃહકાર્યોથી ઘણા ખંધાતા નથી. તેઓ પ્રામાણિક જીવન વ્યતીત કરે છે અને સંસારની ચિંતાથી મુક્ત રહેવા ઉત્સુક હોય છે. જો તેમને કંઈ આપવામાં આવે તો તેઓ તે ખીન લાયક માણસને આપી દે છે.

સ્વચ્છતાની ઇચ્છા રાખી, તેઓ ઘણા સાદા કપડા પહેરે છે. તેઓ આઠ નિયમોને દૃઢ વળગી રહે છે અને જીવનપર્યંત ઉદ્યમી રહે છે.

૧ સપ્તસ્કન્ધોમાં અમુક અપરાધો આવે છે:

- (૧) પારાજિક-અપરાધ.
- (૨) મદ્દાદિશેષ-અપરાધો-૧૩ છે.
- (૩) રથૂલાત્મ્ય-ગંભીર અપરાધ છે.
- (૪) પ્રાપચ્છિક-અપરાધો ૯, છે,
- (૫) નૈગર્જિક-અપરાધો ૩૦ છે.
- (૬) દુષ્કૃત.
- (૭) દુર્લોપિત.

(ઇર્સીંગનુ ટિપ્પણ) :

આઠ નિયમો.

(૧) અહિંસા, (૨) અસ્તેય, (૩) અસંયોગ, (૪) શુદ્ધ ન બોલવું, (૫) મધ્યપાનનો ત્યાગ, (૬) ગાનતાનમાં આનંદ મહાલવો નહિ—તેમજ કુલના હાર પહેરવા નહિ અને શરીર ચન્દનાદિથી અનુલિપ્ત ન કરવું, (૭) ઉંચો અને પહોળો પલંગ ન વાપરવો અને (૮) નિષિદ્ધ મમયે અન્ન ન લેવું.

ત્રિરત્નમાં તેમને શ્રદ્ધા હોય છે અને તેને માન આપે છે. નિર્વાણ પામવા સતત કૃત્યત્ન રહી તેઓ તેના પર જ તેમના વિચાર યોગ્ય કરે છે.

આ લોકો ખીજા દરજ્જાના છે

ખીજા કેટલાક સંસારી જંગલમાં રહીને પોતાની પત્નીનું ભરણ-પોષણ કરે છે અને છોકરાંને ઉછેરે છે. પોતાથી ઉંચી પંક્તિના માણસોને તેઓ ઘણા માનથી સન્નિધિ કરે છે અને પોતાથી ઉતરતા તરફ અનુકમ્પા દર્શાવે છે.

તેઓ પાંચ નિયમો લે છે અને તે પાળે છે, તેમજ ચાર ઉપવસ્થા-દિવસોનું પણ તેઓ પાલન કરે.

(ઇર્સીંગનુ ટિપ્પણ)

ચાર ઉપવસ્થા દિવસો :

૧. કૃષ્ણ પદાની અખૂટી અને ચતુર્દશી
(પોતપોતી) અથવા દશેરા અને અમાસ.

૨. શુદ્ધ પક્ષની આઠમ અને પુનેમ (પૂર્ણિમા).

(પાલિમાં પણ અક્રમી અને પચ્ચદશી).

એ બધા દિવસે આઠ નિયમો લેવા જોઈએ અને એ ક્રિયા ' પવિત્ર-આચરણ ' કહેવાય છે. પહેલા સાત વિના જો કોઈ આઠમો જ નિયમ ગ્રહણ કરે તો તેનું બહુ ઓછું પુણ્ય મળે છે. આઠમા નિયમનો ઉદ્દેશ પહેલા સાત નિયમોનું ઉલ્લંઘન અટકાવવાનો છે, નહિ કે નકામા ભૂખ્યા રહેવાનો.

તેઓ ખીજા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે અને પોતા પર ઘણા નિગ્રહ રાખે છે. તેઓ નિર્દોષ ધંધો કરે છે અને અધિકારીઓને ભેટ આપે છે. એવા લોકો પણ સત્તજનો ગણાય છે.

(મત્સ્યોગન્ય ટિપ્પણ):

નિર્દોષ ધંધો એટલે વેપાર, કેમકે તેનાથી પ્રાણીને ઇજા થતી નથી. હિંદુસ્તાનમાં હમણા કૃષિકારો કરતાં વેપારીઓને વધુ માન આપવાનો તિવાજ જણાય છે; આનું કારણ એ કે ખેતીથી ઘણા જંતુઓને ઇજા થાય છે. રેશમના કીડા ઉછેરવામાં કે જાનવરોનો વધ કરવામાં મહા દુઃખનું કારણ આવે છે.

અ ખા વર્ષ માં લાખો જીવોને ઇજા થાય છે. લાંબો કાળ આ દેવ પડી જાય, તો તેને અપરાધ ગણ્યા વિના પણ, ભાવિ જન્મમાં અનેક રીતે તેના બદલામાં દુઃખ ભોગવવું પડશે. જે આવા ધંધામાં પડતો નથી તે અનપરાધી કહેવાય છે.

પણ કેટલાક બીનઅનુગ્રહી માણસો છે જેઓ ગમે તેમ જીવન વ્યતીત કરે છે અને ત્રણ શરણો^૧ નાજીતા નથી, અને પોતાના આરા જીવનમાં એકે નિયમ પાળતા નથી. ‘નિર્વાણ મંપૂર્ણ’ સમતાની સ્થિતિ છે’ એમ જે લોકો સમજતા નથી તેઓ, ભાવિ જન્મો થકે મારૂં કર્યું જ કરશે એમ શી રીતે નાણી શકશે ?

આ ખોટા ખ્યાલને લીધે તેઓ એક પછી એક પાપ કરતા જ લાય છે. આ લોકો અધમમાં અધમ વર્ગના છે.

---

૧ ત્રણ શરણો (૧) જુદા, (૨) ધર્મ અને (૩) લિનુ.

પ્રકરણ ૩૬મું

મરણ પછીની બાબતોની વ્યવસ્થા

મૃત લિલ્હુની બાબતની વ્યવસ્થા સંબંધી વિનયમાં સંપૂર્ણ વર્ણન છે. અહિં હું અતિ મહત્વના મુદ્દાઓજ હુકામાં જણાવીશ. પ્રથમ તો તેનું કાંઈ દેવું છે કે નહિ, મરનાર પોતે કાંઈ મુખ્યત્વેનામું કરી ગયો છે કે કેમ, અને તેની બીમારી દરમ્યાન તેની સારવાર કરવા માં કોઈ હાતું કે નહિ એ પરત્વે તથાસ કરવી જોઈએ જો એવું કાંઈ હોય તો કાયદા પ્રમાણે તેની મીલકતની વહેંચણી કરવી જોઈએ

ઉદાહરણ (ત્રિપિટકના ભાગ) નાં એક શ્લોક છે: ‘ જમીન, ઘરો, હુકાનો, બીજાનાની ચીજો, તાંબુ, લોહ, ચામડું, અસ્ત્ર, ઘડા, કપડા, સળીયા, ઢોર, પાન (Dhamak), અન્ન, ઔષધ, પહાંગ, ત્રણ બાબતની કીમતી ચીજો—સોનું, રૂપું વગેરે—, બીજા અનેક ચીજો: એ બધી વસ્તુઓ, તેમના ગુણ પ્રમાણે, વહેંચવા લાયક છે કે નહિ તે પ્રમાણે તેના ભાગ પાડવા. વિશ્વવન્ધ બુદ્ધનો આપેલો આદેશ છે. ’

નીચે ચોક્કસ ભાગો બતાવ્યા છે:—

જમીન, ઘરો, હુકાન, બીજાનાનું સાધન, ઉનના અ સનો, તેમજ લોખંડના કે ત્રાંખાના ઓળારો વહેંચી શકાય એવા નથી. છતાં છેવટે ગણાવેલા પૈકી નાના કે મોટા લોખંડના

ખ્યાલા, ત્રાંખાના નાના ખ્યાલા, ચાવીઓ, સોયો, સારડી, અસા, છરી, લોખંડની કડછી, કુહાડી, ફરસી વગેરે-તેમની પેટીઓ સાથે; માટીના વાસણો, -ખ્યાલા, નાના ખ્યાલા, પાણી પીવાના અને સ્વચ્છ કરવાના કુણ્ડીક (ઘડા), તેલની ઘરણી, પાણીના છાછરા વાસણો:-એ જામી ચીજો વહેંચી શકાય છે: બીજી નહિ.

લાકડાના તથા વાંસના ઝોળરો, ચામડાની પથારી, હન્ટમત કરવાની વસ્તુઓ; દાસ, દાસીઓ; દારૂ, જોરાક અને અનાજ; જમીન અને ઘરો-ઘરેક દિશામાંથી આવી ભેગા થયલા ધર્મગુરુઓની એ મીલકત બનાવવાની નથી. આમાની જંગમ ચીજો ભંડારમાં રાખવાની હોય છે અને તે સઘે વાપ વાની છે. જમીન, ઘર, ગામના બગીચા, અને મકાનો જેવી મીલકત પણ સંઘની માલિકીની થાય છે. પછી જે કપડા કે બીજી પહેરવા જેવી ચીજો-ઝલ્લા, ન્હાવાના ખંભીશો, (રંગીન કે સાદા), જલાલેય કપડા, ઘટો, ચંપલ કે જોડા-ત્યાં એકત્ર થયલા ધર્મગુરુઓને ત્યાં ને ત્યાં જ વહેંચી આપવી જોઈએ. ખાંદ્યવાયું વસ્ત્ર વહેંચી શકાતું નથી, પરંતુ એવડ કરેલું સફેદ વસ્ત્ર મરણ પ્રમાણે વહેંચી શકાય છે.

બુદ્ધની જામ્બુનદવર્ણુ પ્રતિમા આગળ વાવટા માટે લાંબા દણ્ડો વાપરવાના હોય છે. ધાતુ-દણ્ડ તરીકે વાપરવા પાતળી લાકડીઓ લિપ્તુઓને આપવાની હોય છે

(ઇર્સીંગનુ ટિપ્પણ)

જામ્બુનદવર્ણુથી ઝોળખાતી પ્રતિમાના મૂળ (વપે વિન-યમાં ઉદ્ભવે છે. જ્યારે પરિવહમાં બુદ્ધ ન્હોતા ત્યારે સંઘના

માણુસો ઘણા વદનશીલ હતા નહિ; એ જોઈ ધનિક અનાથ પિણ્ડે બુદ્ધને પૂછ્યું: ‘ પરિવદની સામે ત્હમ્હારી જમ્મુનદવણું (સોનેરી) પ્રતિમા બનાવી મૂકાવવા મ્હારી ઇચ્છા છે. ’ તે મહાન ગુરુએ એમ કરવા તેને રજા આપી.

ધાતુના દણ્ડને ખખખર^૧ ઠહેવામાં આવે છે, કેમકે (ચાલતી વખતે) તેનો એવો અવાજ થાય છે. આગલા અનુવાદકોએ એનું ધાતુ-દણ્ડ તરીકે ભાષાંતર કર્યું હતું, કેમકે ધાતુથી (તેનો) અવાજ થાય છે; ત્હમે એને દણ્ડ-ધાતુ પણ કહી શકો. મ્હારી નજરે જોયા પ્રમાણે, પશ્ચિમમાં વપરાતા દણ્ડને મથાળે લોખંડની ગોળ જોળી જેટલી હોય છે; એ ગોળાકારનો વ્યાસ બે કે ત્રણ તમ્બુ હોય છે. તેના મધ્ય ભાગમાં ચાર પાંચ આંગળ લાંબો, નળી જેવો, ધાતુનો દણ્ડ ખોસેલો હોય છે. લાકડી તો ખરબચડા કે લીસા લાકડાની હોય છે, અને તે આંખની બ્રમર જેટલી ઢાંચી હોય છે. જોળીથી બે તમ્બુ નીચે એક લોખંડની સાંકળ તેને જડેલી હોય છે. તેની કડીઓ ગોળ કે લંબગોળ હોય છે. તારને વાળીને અને તેના છેડા ખીણ ઢીમાં ભેડી તે બનાવેલી હોય છે. આપણો અંગુઠો અંદર જઈ શકે એટલી લાંબી દરેક કડી હોય છે. આ સાંકળની છ કે આઠ કડીઓ તે જોળીમાં જડેલી હોય છે. તે સાંકળ ત્રાંબાની કે લોખંડની બનાવવામાં આવે છે. ગામડામાં લિક્ષા

૧ આ શબ્દ જો કે સંસ્કૃત શબ્દ નથી, પણ ખૌદો જે દણ્ડ લખે છે તે અર્થમાં એ (શબ્દ) વપરાયેલો લાગે છે.

સરખાવો: ‘ કતાર -દણ્ડ ’, મહાવગ્ગ, ૫, ૬, ૨.

માંગતી વખતે ગાય અને કુતરાને દૂર કરવા આવી લાકડીનો (ઉપયોગ કરવાનો) ઉદ્દેશ હોય છે. હાથને શ્રમિત કરવા જ તેને લઈ જવાની જરૂર નથી. વળી કેટલાક માણસો મૂખાંધથી આખી લાકડી લોખંડની જ બનાવડાવે છે, અને મથાળા પર લોખંડની ચાર ગોળ જોળી મૂકાવે છે. તે ઘણી ભારે હોય છે, અને આમાન્ય માણસ માટે તો તે લાકડી ઉંચકીને ફરવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ મૂળ નિયમો અનુસાર નથી.

આપગા માણીઓ-હાથી, ઘોડા, ટટુ અને સવારી લાયક ગધેડા-રાજ મહેલમાં આપવાના હોય છે. બળદ તથા ઘેટાની વહેંચણી કરવાની હોતી નથી, પણ તે આખા સંઘની મીલકત બને છે. ટોપ, કવચ જેવી વસ્તુઓ પણ રાજ્યને સુખત કરવાની હોય છે. ખીંત પરચુરણ ઓળરો-મોચ, સારડી, છરી અને લાકડીની જોળીઓ-બનાવડાવી ત્યાં એકત્ર થયલા લિહુઓને વહેંચી આપવામાં આવે છે. જે એ વસ્તુઓ તે બધાને ચાલે તેટલી ન હોય તો સ્થવિરો જ તે લે છે.

જાળીઓ (Nets) જેવી વસ્તુઓની, ખારી માટે જાળી જેવી ચીજો બનાવાય છે. સારી જાતના રંગો-જેવા કે, પીળો, ખુલતો રાતો, અને આસમાની, ભૂરો, લીલો-પ્રતિમાઓ તથા આસપાસની બીજી સુંદર વસ્તુઓ રંગવા માટે મંદિરમાં આપી દેવામાં આવે છે.

સફેદ તથા રાતી મટોડી તેમજ હલકા બૂટા પદાર્થો ત્યાં એકત્ર થયલા લિહુઓને વહેંચી આપવામાં આવે છે. લગભગ ખાટો થઈ ગયેલો દારૂ જમીનમાં દાટી દેવામાં આવે છે.

તેના સરકો થઈ ગયા પછી ધર્મગુરુઓ તે વાપરી શકે છે. પણ જો તે મધુર હોય તો તેને ફેંકી દેવો જોઈએ, પણ તેને વેચવો નહિ, કારણ કે ખુદ્ધે કહ્યું છે: ‘ જે લિધુઓ મ્હારા મંઘમાં દાખલ થયા છે તેમણે ખીજને દારૂ આપવો જોઈએ નહિ તેમજ જાતે પીવો પણ ન જોઈએ. દારૂનું એક ટીપું પણ તેમણે પીવું નહિ જોઈએ. ’ જો દારૂમિશ્રિત લોટ કોઈ ખાય કે દારૂના રંગડાનો સેરવો પીએ તો તે અપરાધી ગણાય છે. આ પ્રશ્ન પર કોઈએ શંકા ઉઠાવવી નહિ, કેમકે વિનયમાં એ સંબંધી નિવેદાત્મક નિયમ છે. મ્હને ખબર છે કે (ચીનમાં) ‘ પવિત્ર ખડક ’ ના વિહારમાં લોટમાં પાણી મિશ્ર કરવામાં આવે છે. આ મઠના આગલા રહેવાસીઓમા દારૂ ન વાપરવાનું ઠંડાપણું હતું, અને તેથી તેઓ કાંઈ અપરાધ વહોરતા ન હતા.

દવાની ઉપયોગી વસ્તુઓ પવિત્ર વખારમાં રાખવામાં આવે છે, અને જરૂર પડે ખીમાર માણસો માટે આપવામાં આવે છે. કીમતી હીરાઓ, રત્નો વગેરેના બે લાગ પાડવામાં આવે છે: એકનો ધાર્મિક કાર્યોમાં, અને ખીજનો સંઘના માણસો માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પહેલો લાગ ધર્મ-શાસ્ત્રોની નકલ (copy) કરાવવામાં અને સિંહાસન બંધાવવામાં કે શણગારવામાં વાપરવામાં આવે છે. ખીજો લાગ હાજર રહેલા ધર્મગુરુઓ વચ્ચે વહેંચી આપવામાં આવે છે, રત્નજડિત પુરશીઓ જેવી ચીજો વેચવામાં આવે છે, અને તેની આવક ત્યાં હાજર રહેલા લિધુઓને આપી દેવામાં આવે છે.

લાકડાની ખુરશીઓ સંઘની સામાન્ય મીલકત બને છે. પરંતુ ધર્મશાસ્ત્રો અને તેની ટીકાઓ કોઈને આપવામાં આવતી નથી. એ ઐશ્વર્ય સંઘના સભ્યો માટે વાંચવા પુસ્તકાલયમાં રાખવા. બૌદ્ધ મત સિવાયના બીજા ઐશ્વર્ય વેચી નાંખાય છે, અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પૈસા તે વખતે ત્યાં રહેતા લિહુઓને વહેંચી આપવામાં આવે છે. જો હસ્તાવેજ તથા કરારના પૈસા તુરત વસુલ આવે એમ હોય તો તે (પૈસા વસુલ કરી) તરત જ વહેંચી આપવા; જો નાણું તુરત વસુલ ન થાય એમ હોય તો, હસ્તાવેજો તિબ્બેટીમાં રાખવા અને બીજા રીતે તેની મુદત પાકે ત્યારે, પૈસા (મેળવી) સંઘના ઉપયોગમાં વાપરવા. સોનું, રૂપું, સારી કે બગડેલી વસ્તુઓ, કપડાંક તથા ચલણી સીકકાના ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવે છે: (૧) બુદ્ધ માટે, (૨) ધર્મ માટે અને (૩) સંઘ માટે. બુદ્ધવાળો ભાગ મંદિરમાં, અને પવિત્ર કેશ કે નખ હોય એવા સ્તૂપોમાં અને બીજા ખંડિયેરોમાં વાપરવામાં આવે છે.

ધર્મશાસ્ત્રોની નકલ કરાવવામાં તથા સિંહાસન બાંધવામાં કે તે અલંકૃત કરવામાં બીજા ભાગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અને બાકીનો ભાગ વિહારમાં રહેતા લિહુઓને વહેંચી આપવામાં આવે છે.

ધર્મગુરુની છ જરૂરી વસ્તુઓ^૧ બીમાર આયાને આપવામાં આવે છે. બાકી રહેલી ખંડિત વસ્તુઓ ચોખ્ખી રીતે વહેંચી આપવાની હોય છે. આ વિષયને લગતી સંપૂર્ણ વિગતો મહત્તર વિનયમાં મળે છે.

પ્રકરણ ૩૭ મુ

સંઘની સામાન્ય મીલકતનો ઉપયોગ

બધા હિંદી મઠોમાં લિટ્ટુના વસ્ત્રો, ત્યાં રહેતા લિટ્ટુઓની સામાન્ય પુંજમાંથી પૂરા પાડવામાં આવે છે. ખેતી અને બગીચાની પેદાશ, તેમજ ઝાડ અને ફળમાંથી આવતો નફો દર વર્ષે વસ્ત્રના ખર્ચમાં ફાળે પડતો વાપરવામાં આવે છે. અહિં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે: જો મરનારની માલીકીની ડાંગર કે બીજી કોઈ પણ જાતનું અનાજ મંદિરની મીલકત બની જાય છે તો તેમાંથી જુદા જુદા ધર્મગુરુને શ્રી રીતે ભાગ મળી શકે? એનો જવાબ આવે છે: મઠમાં રહેતા ધર્મગુરુઓના નિર્વાહ અર્થે દાતા ગામો કે ક્ષેત્રો ભેટ આપે છે. તો પછી તે દાન ગ્રહણ કરનારે વસ્ત્ર વગર રહેવું એમ દાતાએ ઇચ્છવું એ શું બ્યાજખી છે? વળી જો આપણે તેમના દૈનિક કારભારની વ્યવસ્થા તપાસીશું તો માલમ પડશે કે જે ગૃહસ્થની સેવા ઉઠાવે છે તેને તે ગૃહસ્થ વસ્ત્ર પૂરા પાડે છે. તો પછી સંઘના સત્તાધીશો એવી ભેટ લેવા શા માટે ના પાડવી જોઈએ? એટલે વસ્ત્ર તેમજ ખોરાક પૂરા પાડવા એ વિહિત છે.

હિંદુસ્તાનના ધર્મગુરુઓનો આવેલો સામાન્ય અભિપ્રાય છે, જો કે એ પ્રશ્ન પર વિનયના નિયમો કેટલીક વખત કાંઈ પ્રકાશ નાંખતા નથી અને કેટલીક વખત સ્પષ્ટ છે. હિંદી વિહારો પાસે જમીનના ખાસ ટુકડા હોય છે. તેની પેદાશમાંથી

સિદ્ધિના કપડા પૂરા પાડવાના હોય છે. દેટલાક ચીની દેવળોમાં પણ આવું જ જોવામાં આવે છે. દાતાની મૂળ ઇચ્છાને લીધે, મઠમાં વચનો ધર્મગુરુ કે જાંજો કોઈ આમાન્ય માણસ નેમાઘી જ દાન મેળવી શકે છે. પણ જો કોઈ તેમાંનું અન્ન ખાય નહિ તો તે અપગધી ડગતો નથી. જમીન (જિત્ત), ઘર પછી ગમે તેની નજીવી વસ્તુની મઠને આપવામાં આવેલી ભેટ ત્યાંના ધર્મગુરુના અન્નવસ્ત્ર માટે અપાયેલી સમજવામાં આવે છે. આ સ્વાલ વિષે કાંઈ મંદેહ રહેતો નથી. જો દાનવીરની મૂળ ઇચ્છા સ્પષ્ટ-રીતે પરોપકારની હોય તો પછી-જો કે બેટ ફક્ત મઠને મુખ્યત્વે કરવામાં આવી છે-તેના લાભો બધાને અપાયલા ગણવા જોઈએ.

એ પ્રમાણે મઠ-જ્યા મુધી તે દાતાનો મૂળ ઉદ્દેશ પાર પાડે છે ત્યાં મુધી-ગોતાની મરણ મુજબ તે દાનનો ઉપયોગ કરી શકે છે.

પરંતુ ચીનમાં, મંદિરની મીલકતમાંથી ત્યાં રહેનારને વસ્ત્ર મળતા નથી, અને તેથી પોતાના યોગ્ય કાર્યની ઉપેક્ષા કરી, એ જરૂરીયાત પૂરી પાડવાની તેને ફરજ પડે છે. એથી એમ નથી સમજવાનું કે, જેને (વિહારમાંથી) અન્નવસ્ત્ર મળે છે તેણે માનસિક કે કાવિક મહેનત કર્યા વિના રહેવું, પણ જો મઠમાં રહેનારને અન્નવસ્ત્ર મેળવવાની માઘાકુટમાં પડવાનું નહોય, અને જો તે ધ્યાન અને પૂજામાં જ લીન ગ્હે તો, તે વધારે સ્વતંત્ર રહે એ સારી વાત છે.

પાંતુમાંથી તૈયાર કરેલા ત્રણ વસ્ત્રો ગળી, ઘેર ઘેર ફરી

ભિક્ષા માંગી, અરણ્યમાં જાડ નીચે વાસો રાખી, બીજી કાંઈ પણ ઉપાધિ સિવાય તપસ્વીનું જીવન ગાળી શકાય.^૧ મોક્ષની સિદ્ધિ અર્થે જેટલા પ્રમાણમાં ધ્યેય એકાગ્ર કરવામાં આવે તેટલા પ્રમાણમાં અંતર્ધ્યાન તેમજ જ્ઞાન વધે છે. બાહ્ય સૃષ્ટિ પર પ્રેમ અને અનુકરણ દર્શાવવાથી મોક્ષકુંડ તરફ મન વળે છે. આ પ્રમાણે પરિણમતું જીવન પરમશ્રેષ્ઠ છે. વિહારવાસી ભિક્ષુઓની આમાન્ય મીલકતમાંથી ધર્મશુભના વસ્ત્ર પૂગ પાડવા જોઈએ અને પધારી વગેરે પણ મરખી રીતે વહેંચી આપવું જોઈએ—નહિ કે એકાદ વ્યક્તિને જ; આ પ્રમાણે મંત્રની મીલકત પોતાની વસ્તુ કરતાં પણ વધારે કાળજીથી સાચવવી જોઈએ. જો ઘણા દાનો આવે તો મોટી રકમો પરોપકારાર્થે આપી દઈ નાની રાખવી. જુદાના ઉમદા ઉપદેશ અનુસાર આ છે, કેમકે તે સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે: ‘જો ત્હમે વ્યાજબી રીતે વસ્તુ વાચરશો તો ત્હમારામાં કાંઈ દોષ દેખાશે નહિ. ત્હમારો પોતાનો ઉદરનિર્વાહ ત્હમે સારી રીતે ચલાવી શકશો અને સાથે સાથે આજીવિકા યોજવાની મહેનત અને ભાંજગડમાંથી ત્હમે મુક્ત રહેશો.’

વિહારમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય, મહત્તા અનાજથી ભરેલા કેાદારો, ઘણા દાસદાસીઓ, અને તિજેરીમાં સંઘરેલા પૈસા હોવા છતાં બીજા બધા સભ્યો ગરીબાઈથી દુઃખ પામતા હોય તેમની

^૧ ધર્મીંગના સમયમાં જુના બૌદ્ધોનું આ પ્રકારનું જીવન હજી ચાલુ હતું.

ધાસનું એક તણખડું સરખું ચે તેમણે નષ્ટ ન કરવું જોઈએ. એકાંત ક્ષેત્રમાં ભૂખે મરતા હોય છતાંય તેમણે અનાજના દાણાની ય ચોરી ન કરવી જોઈએ. સર્વસત્ત્વપ્રિયદર્શનના^૧ નામથી ઝોળખાતા સામાન્ય મનુષ્ય માટે પોતાનો જ હાથ બાળી અન્ન આપવું યોગ્ય છે. બોધિસત્ત્વે પોતાના બાળક-બાળિકાઓ અર્પ્યા હતા,^૨ પરંતુ ભિક્ષુને તેમ કરવાની જરૂર નથી. મહાસત્ત્વે પોતાના નેત્ર તથા શરીર અર્પણ કર્યા હતા,^૩ પણ ભિક્ષુએ તે પ્રમાણે વર્તવાની જરૂર નથી. હસીએનયુ (નન્દિત ઋષિ ?)^૪ એ પોતાનું જીવન અમર્યું, પણ વિનયના વિદ્યાર્થીએ અનુસરવાનો એ દાખલો નથી. મૈત્રબાહુ રાજાએ પોતાની જાતને સમર્પી હતી, પણ ભિક્ષુએ તેનું અનુકરણ કરવું જોઈએ નહિ. હમણા હમણા મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે યુવકો (ચીન કે હિંદુસ્તાનના, ઘણેભાગે ચીનના)

૧ પોતાનું શરીર બાળવાની વાત ' મહર્મયુષકરીક 'માં (૨૨) આવે છે.

૨ વિશ્વાનતરે (વેસ્મનતર, આધનીસમાં મુદ્ધન તરીકે ઝોળખાતો) પોતાના પુત્ર તથા પુત્રી અર્પ્યા હતા. જુઓ-કર્નની જાતકમાલા, ૯.

૩ ચક્ષુ, શરીર વગેરે અર્પણ કરવાની વાત સિખિ-જાતકમાં આવે છે.

૪ કાશ્યપના મત પ્રમાણે એ મૈત્રબાહુનું બીજું નામ હવુ, જેનું જાતક આકંબી જાતકમાલામાં મળી આવે છે.

બુદ્ધના શાસનનું આચરણ કરી દેહદહનને બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરવાનું એક સાધન માને છે, અને એક પછી એક યુવક પોતાની જીવંતગીનો ત્યાગ કરે છે.

આમ થવું જોઈએ નહિ. શામાટે ? જન્મમરણના લાંબા ચક્ર પછી મનુષ્ય-જીવન મેળવવું કઠિન છે. હજારો વખત મનુષ્ય તરીકે જન્મવા છતાં પણ દરેકને શાણપણ પ્રાપ્ત થતું નથી તેમજ સાત યોગિ-અંગોનું શ્રવણ પણ થતું નથી કે રતનત્રયને પણ મળાતું નથી. આ જીવનમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થળમાં આપણે રહીએ છીએ અને પ્રશંસનીય ઉપદેશ આપણને લાધ્યો છે. સૂત્રના બેચાર શ્લોકો લખ્યા પછી, આપણા મામુસી શરીરનો ત્યાગ કરવો એ વ્યર્થ છે. અનન્તતા પર ચિંતન કરવાની શરૂઆત કર્યા પછી તરત જ આવો નકામો ત્યાગ કરવાનું શી રીતે આપણે મનમાં લાવી શકીએ ? ચાર પ્રકારના લાલોનો^૧ પાછો બહલો વાળીને, આપણે કાનુનોનું^૨ કડક પાલન કરવું જોઈએ, અને ત્રિભવના^૩ રક્ષણાર્થે ધ્યાનસ્થ થવું જોઈએ. જેવી રીતે અગાધ સમુદ્ર તરનાર, હવાથી ભરેલી થેલી પૂર્ણ કાળજીથી પકડી રાખે તેવી રીતે નાની શી ભૂલમાં પણ કેટલો મોટો ભય રહેલો હોય છે તેનો આપણને ખ્યાલ હોવો જોઈએ. જેવી રીતે સરકણા બરફ પર દોડતા ઘોડાને એડી મારવામાં

૧ ચાર લાભો: (૧) બુદ્ધ, (૨) રાજા, (૩) માતૃપિતા અને (૪) હિનેન્દ્રુઓએ અર્પેલા લાભો.

૨ ત્રિભવ: (૧) કામલોક, (૨) રૂપલોક અને (૩) અરૂપલોક.

ધણા સાવચેત રહેવું જોઈએ તેવી જ રીતે પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત કરવા આચરણ કરતી વખતે પણ આપણે સાવધ રહેવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે સન્મિત્રોની સહાયથી જીવન પ્રસાર કરતાં, જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી આપણું ચિત્ત સમસ્થિત રહેશે. સાચા નિર્ણયો ઘડી આગામી બુદ્ધ મૈત્રેયને મળવાની આપણે આશા રાખવી જોઈએ. જો (હીનયાનતુ) અદ્ય ક્ષણ મેળવવાની આપણી ઇચ્છા હોય તો પવિત્ર ધવાના આઠ પગથિયાં^૧ મારફત તેને અનુસરવા આપણે આગળ ધપવું જોઈએ. પણ જો (મહાયાનના) મહત્તર ક્ષણની અપેક્ષા હોય તો આપણે ત્રણ અસંખ્ય કલ્પમાંથી આપણું કાર્ય પાર પાડવા યત્ન કરવો જોઈએ.

આપણા જીવનનો શા માટે વગરવિચાર્યે ત્યાગ કરવો જોઈએ તેનું કારણ મેં કદી સાંભળ્યું નથી. આત્મહત્યાનું પાપ પ્રથમ પંક્તિના^૨ નિવેધના ઉલ્લંઘનથી બીજું ગણાય છે. જો આપણે વિનયગ્રંથો કાળજીપૂર્વક તપાસીએ તો તેમાં આત્મહત્યાની છૂટ ક્યાંયે આપણી નજરે પડતી નથી.

બુદ્ધના પોતાના જ શબ્દોમાંથી આપણે ઇન્દ્રિયનિગ્રહની ઉપયોગી રીત જાણીએ છીએ. આપણા રાગોનો નાશ કરવા શરીર ભસ્મીભૂત કરવાનો શો ઉપયોગ છે ? બુદ્ધે તો દેહદમ-

૧ જુઓ—Childers, Ariyapuggalo.

૨ પારાજિક અપરાધો—જુઓ Childers, S. V.

નની રજા આપી નથી, પણ ઉલટું ‘તજાવમાં માછલી મૂકી આવવા’ પ્રોત્સાહન કરે છે. વજનદાર કાનુનનું ઉલ્લંઘન કરવા તથા આપણી પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તવા યુદ્ધ સાફ ના પાડે છે. શરીર ભરતીભૂત કરવા જેવા આચારોનું શરણ લેતાં આપણે તેનો ઉમદા ઉપદેશ અવગણીએ છીએ. પણ વિનય-નિયમો શ્રદ્ધા કર્યા વિના યોધિસત્ત્વના આચાર અનુસરવાની, અને ખીજના લલા માટે પોતાનો ત્યાગ કરવાની જેઓ ઇચ્છા રાખે છે તેમને અનુલક્ષી આપણે અહિં ચર્ચા કરતા નથી.

અકરણુ ૩૯ મુ

અનુસરણ કરનારા પણ દોષિત થાય છે

શરીર ભત્રીભૂત કરવા જેવા કર્મને સામાન્ય રીતે આંતરિક નિખાલસતા યતાવવાની વૃત્તિ ગણવામાં આવે છે. જો ત્રણ ખાસ મિત્રો એકઠા મળી યુવાન વિદ્યાર્થીઓને, તેમના જીવનનો નાશ કરવા, ઉશ્કેરવા એકમત થાય છે. આ પ્રમાણે જેઓ પ્રથમ પચ્ચત્વ પામે છે તેઓ સ્થૂલ^૧ પાપને પાત્ર હરે છે, અને પાછળથી જેઓ તેમને પગલે ચાલે છે તેઓ પારાજનિક પાપ કરે છે, કારણ કે (આત્મહત્યા નિષેધ કરનાર) નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી તેઓ સાફ કૃણ મેળવવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, અને તેમના અઘટિત નિશ્ચયોને ચીવટપણે વળગી રહી, આદેશનું અતિક્રમણ કરી તેઓ મૃત્યુને ભેટ છે. આવા માણસોએ જીવના સિદ્ધાંતનો કદી અભ્યાસ કર્યો હોતો નથી. જો સહાધ્યાયીઓ આવા આચારને ઉત્તેજન આપે તો તેઓ પાપ કરે છે (જેનું કદી પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ શકતું નથી). —એવનું નાકું તૂટી ગયા પછી તે ફરી સંધાતું નથી તેમ. ‘ અરે, ત્હમે ચિતામાં કેમ જળી મરતા નથી ’ એમ ખીજાને કહેનારા—જેવી રીતે લાગેલો પથ્થર પુનઃ સંધાતો નથી તેવી રીતે—પાપ કરે છે (જે ફરી શકતું નથી). આ વાત પર દરેકે ધ્યાન આપવું જોઈએ. એક કહેવત છે: ‘ પોતાની જાતનો નાશ

કરવા કરતાં બીજાના અનુગ્રહોનો બદલો વાળવો સારો, અને પોતાનું નામ કલંકિત કરવા કરતાં પોતાનું ચારિત્ર્ય ઘડવું સારું છે.’

હુધાતું વાઘને પોતાનું શરીર અર્પણ કરવું એ યોધિ-મત્ત્વ માટે મુકિતનું કાર્ય હતું.^૧ જીવતા કબુતરને બદલે પોતાનું શરીર કાપી માંસ આપવું એ શ્રમણ માટે ઠીક ન કહેવાય.^૨ યોધિસત્ત્વનું અનુકરણ કરવાની આપણામાં શક્તિ નથી. ત્રિપિટક પ્રમાણે ખડું શું અને ખોટું શું તેની રૂઢ મેં રૂપરેખા જુ દોરી છે. કયા ખરા આચારને અનુસરવું તે વિષે પ્રજો પૂરા જ્ઞાત હોવા જોઈએ.

ગંગા નદીમાં દરોરજ કેટલાય માણસો ડૂબી મરે છે. બુદ્ધગયાની ટેકરી પર પણ આત્મહત્યાના બનાવો ઓછા નથી જોવામાં આવતા. વળી કેટલાક તો અનશન વ્રત ધારણ કરી દેહ પાકે છે: બીજા ઝાડ પર ચઢી નીચે પડી (મૃત્યુ ખોળે છે).

તે જગદ્રન્ધ મહાત્માએ આ વિષયગામી માણસોને ધર્માંધો માન્યા હતા. કેટલાક બુદ્ધિપૂર્વક પોતાનું મનુષ્યત્વ હણી વ્યંઢળ બને છે.

આ કૃત્યોનો વિનય-શાસન જોડે બીલકુલ મેળ બેસતો

૧ જુઓ-વ્યાધીજાતક-કર્નની જાતકમલા, ૫-૨.

૨ જુઓ-શિગિ જાતક.

નથી. વળી જે જોમ જાણે છે કે આવા આચારો ખોટા છે તેમને આવા કર્મો અટકાવવાથી પાપ લાગવાની ભીતિ રહે છે. પણ આ પ્રમાણે જીવન નષ્ટ કરવાથી જીવનનો મહાન આશય નષ્ટ થાય છે.

જોજ કારણથી બુદ્ધે જોનો નિવેધ કર્યો હતો. ઉચ્ચ ધર્મગુરુઓ તથા મુક્ત આચાર્યો ઉપર્યુક્ત કોઈ પણ અનિષ્ટ રીતે વર્ત્યા નથી. હવે આવતા પ્રકરણમાં પ્રાચીન પુણ્યાત્માઓની પરમ્પરાગત પ્રણાલિકાઓનું હું વર્ણન કરીશ.

પ્રકરણ ૪૦ મુ

પ્રાચીન ધર્માત્માઓ આવા કર્મોનું આચરણ
કરતા નહોતા

પ્રથમ મહારા ગુરુઓ વિષે હું કહીશ. પૂજ્ય શાન-યુ
મહારા ઉપાધ્યાય (વાંચતી વખતના ગુરુ) હતા, અને ધ્યાના-
ચાર્ય હુધ-હૂસી મહારા કર્માચાર્ય (વિનય-ગુરુ) હતા. સાત
વર્ષની વય પછી તેમની મેવા ઉઠાવવાની મ્હને તક મળી.
ટાઇ-શાનની ચીન-યુ ખીણના તપસ્વી ધ્યાનગુરુ-(સેન-)
લાંગે ઇ. સ. ૩૯૬ માં બંધાવેલા ચેન-ટુંગ વિહારમાં તેઓ
રહેતા હતા; બન્ને ગુરુઓ મહદ્ગુણસંપન્ન હતા. શાન-યુ
ટેહ-ચાઉના વતની હતા અને હુધ-હૂસી પેઇ-ચાઉના હતા.
બન્નેએ વિચાર કર્યો કે જંગલનું એકાંત જીવન, જો કે
પોતાના પૂરતું સાફ હતું, પરંતુ તે બીજને લાલદાચી થઇ
શકતું નથી, તેથી તેઓ પીંગ-લીન આવ્યા-જ્યાં, નિયમ
પ્રમાણે ‘ ભૂમિ-કન્દર ’ ના મંદિરમાં તેમણે પોતાનો મુકામ
રાખ્યો. ત્યાંથી ‘ નમતા-વાઘ ’ નામનું નિર્મળ ઝરાણું દેખાય
છે. ચી-ચાઉ (શાન-ટુંગમાં)-તી પાટનગરીથી આશરે
ચાળીશ ચાઇનીઝ માઇલ પશ્ચિમે એ દેવળ આવેલું છે.

તેઓ હંમેશા પુષ્કળ ખોરાક તૈયાર કરતા જેથી તેઓ
લોકોને તેમાંથી ઘણું અન્ન આપી શકતા, અથવા ખુદોને
તેમાંથી બહુ અર્પતા જે કાંઈ બેટ તેમને મળતી તે તેઓ

વિના મ કેાચે અને ખુશીથી બીજને આપી દેતા. તેમને માટે એમ કહી શકાય કે આકાશ અને પૃથ્વી જેટલા અમર્યાદ હતા તેમના ચાર વ્રતો (પ્રણિધાન), અને મંગલ-વસ્તુના તત્ત્વ-ચતુષ્ટયથી લોકોને જે સુક્રિતનો તેઓ ઉપદેશ કરતા તે અતિ ઉદાર હતી, અને તેમણે સુક્રત કરેલા માણુમોની સંખ્યા અગણિત હતી. પોતાનો ધર્મ સમજી, રહેવા માટે તેમણે દેવળો ખંધાવ્યા, અને અનેક પુણ્ય કર્મો કર્યા. હવે હું મહારા ઉપાધ્યાય, શાન-યુના સાત મદ્દગુણોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરીશ.

૧. મહારા ગુરુની બહુશ્રુતતા.

ત્રિપિટકના ઉંડા અભ્યાસ ઉપરાંત બીજા લેખકોનો પણ તેણે ધણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. કૌન્દ્યુશીઅમ તથા બૌદ્ધ બન્ને ધર્મમાં તે નિષ્ણાત હતા; કૌન્દ્યુશીઅન સ પ્રધાયની છ એ કળામાં તે કુશળ હતા. ખગોળવિદ્યા, ભૂગોળ, ગણિતશાસ્ત્ર, ગૂઢવિદ્યા વગેરેનું તે સારું જ્ઞાન ધરાવતા, અને તેથી જો તેણે ગમે તે વસ્તુનું રહસ્ય જાણુવા દરકાર રાખી હોત, તો તેમાં તે કૃતેહમંદ થયા હોત. સતત ઉછળતા મોજ સહિત, તેને જ્ઞાનોદ્ધિકેટલો વિશાળ હતો? તેની સદાક્રુમિત સાહિત્ય-વાટિકા કેટલી ફેદીપ્યમાન હતી? તેની પોતાની કૃતિઓ-ત્રિપિટકનો ઉચ્ચાર-કોશ, અને કેટલાય શબ્દ-અંધો-લાલિ પ્રજાનો વારસો બની રહી છે. તે વારંવાર કહેતા: “ ચીની લાખનો એક પણ અક્ષર એવો ન હોય જે હું ન જાણુતો હોઉં. ”

૨. મહારા ગુરુની અગ્રાધ શક્તિ.

ચુઆન તથા ચાઉ^૨, તેમજ ચંગ તથા ચાંગ, બન્ને લિપિ લખવામાં મહારા ગુરુ નિષ્ણાત હતા.

ત્જૂ-ચીના જેમ-જે યુ-પો-ચાની વીણાના સુરનું અજબ જ્ઞાન ધરાવતો હતો-તેને તન્ત્રી અને વાયુના (સંગીત) વાદ્યો સાંભળવા ઠીક ગમતા હતા. (નાકના ટેરવા પર ચોટેલી સહેજે મટોડી, (માખીની) પાંખની જેમ પોતાની પરશુથી દૂર કરવામાં કારીગર શીલુમાં જે કળા હતી^૨, તેવીજ કળા તેનામાં પણ હતી. આ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે જ્ઞાની માણુ-સમાં ફક્ત એક તરફી જ્ઞાન હોતું નથી. ”

૧ ચુઆન, ‘ મુદ્રા-અક્ષર ’ જે શૈલીમાં-મહોદી અને નાની-વપરાતો હતો. મહત્તર મુદ્રાની શોધ, ચાઉ વંશના પ્રધાન, ચિહ્ન-ચાઉએ સુમારે ઇ. મ. પૂર્વે ૮૦૦ માં કરી કહેવાય છે. લઘુ અક્ષર શોધનાર, પહેલા ચીન વાંચાહ (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૧-૨૧૦) ને દુષ્ટ અમાત્ય લી-સુ ગણવામાં આવે છે.

આજ અક્ષરમાં પહેલ વહેલો ચીની શબ્દકોશ-શુઓ-વેન-લખાયો છે, અને તે ઇ. મ. ૧૦૦ માં પ્રકટ થયો હતો.

ચાઉ-મુદ્રા-અક્ષર-તેના શોધનારના નામથી ઓળખાય છે, અને તે ઉપરથી મહત્તર મુદ્રા-અક્ષરને મળતો જ છે.

૨ શીહે એક વખત નાકના ટેરવા પર ચોટેલા સહેજ કાદવ, (નાકને) ખીલકુલ ધમ્મ કર્યા વિના, પોતાની પરશુથી ડાઁ નાંખ્યો હતો.

૩. મહારા ગુરુની યુદ્ધિ.

જ્યારે મહારા ગુરુ મહાપરિનિર્વાણ-સૂત્રનો અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે તે અંથ એક જ દિવસમાં તે સમાપ્ત કરી શક્યા હતા. તેમાં 'સમાયલા ચૂઢ' સિદ્ધાંતની કાળજીપૂર્વક તપાસ કરતા અને તેનો ઉડો અર્થ જોણી કાઢતા, જ્યારે બીજી વખત તે સૂત્ર વાંચવાંતું તેણે શરૂ કર્યું, ત્યારે ચાર માસમાં તે આખા અંથનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ તે કરી શક્યા હતા. નાના છોકરાને ભણાવવામાં અર્ધાક્ષરથી શરૂઆત કરવાની તેને ટેવ હતી. વિદ્યાર્થી પર ક્રોધાયમાન થઈ તેને માટે સોટી ઉગામવાનો પ્રસંગ કદપયો અશંક્ય છે. પોતે જાણે એક ઘટ (પાણીથી) ભરતા હોય એવી રીતે તે મહા યુદ્ધિશાળી માણસને બોધ આપતા (શીખવતા), અને તે શીખનાર અમૂલ્ય રત્નથી અલંકૃત થવાને ભાગ્યશાળી બનતો. થોડા સમય પહેલાં મુઘલ વંશ (ઇ. સ. ૫૮૬—૬૧૭) ના અંતિમ ભાગમાં જ્યારે લોકો સિદ્ધાંતશૂન્ય બન્યા હતા, ત્યારે એ બળભાગાટને લીધે મહારા ગુરુ ધાંગ^૧ શહેરમાં ચાલ્યા ગયા હતા. ત્યાં જ્યારે તેને ઘણા ધર્મગુરુઓએ જોયા ત્યારે તે બધાએ માન્યું કે તે કેવળ મૂર્ખ હતા, કેમકે દેખાવે તે સાદા અને ગામડીયા લાગતા. મહાપરિનિર્વાણ-સૂત્ર વાંચવાની તે નવા-આવનારને તેમણે ફરજ પાડી, અને તે અક્ષરશઃ વાંચે છે કે નહિ તે પર દેખરેખ રાખવા બે ઉપ-શિક્ષકોને નીમવામાં આવ્યા હતા. વાંચતા વાંચતા તેનો

૧ ધાંગ-ચાઉ, કીઆંગ-સુ પ્રાંતમાં.

અવાજ જેમ જેમ ઉંચે ચઢતો ગયો તેમ તેમ તે ગંભીર દુઃખદ થતો હતો. સૂર્યોદયથી આયંકાળ સુધીમાં તે સૂત્રના ત્રણે ભાગો તેમણે વાંચી કાઢ્યા. બધાએ તેમની પ્રશંસા કરી અને તેને અભિનંદન આપ્યા પછી તેની અદ્ભુત શક્તિના શુભગાન ગાઈ તેને આરામ લેવા કહ્યું. લોકોને આ બનાવની સંપૂર્ણ માહિતી છે; એ કાંઈ મેં પોતે ઉપજાવી કાઢેલી પ્રશસ્તિ નથી.

૪. મહારા ગુરુની ઉદારતા.

આ રક્ષો એમના વિનિમયનો દાખલો. (વેચનાર) જે ભાવ માંગે તે તે આપતા. વસ્તુ મોંઘી હોય કે સોંઘી તેની તે દરકાર કરતા નહિ, અને કીંમતમાં કદી ઘટાડો કરતા નહિ. જો કોઈ પાસે તેનું માગણું બાકી હોય, અને દેવાદાર તે રકમ તેને આપવા આવતો તો તે બીલકુલ લેતા નહિ. એના સમયના લોકો તેની આ ઉદારતા અપ્રતિમ ગણતા.

૫. મહારા ગુરુની પ્રેમલ અનુકમ્પા.

સમ્યાઈને તે દોલત કરતાં ઉંચી ગણતા. યોધિસત્ત્વનું તે અનુસરણ કરતા; જો કોઈ તેની પાસે કાંઈ ચાચતું તો તે કદી ના પાડતા નહિ. દરરોજ ત્રણ નાના સીક્રા દાન કરવાની તેની હંમેશની ઇચ્છા હતી. એક વખત દૂર મજલ કરી આવેલો, બરફના સખત તોફાન સામે બાથ લીડીને શીયાળાના શીત માસમાં ટાઉ-આન નામનો એક ધર્મગુરુ ત્યાં આવી ચઢ્યો હતો. તેના પગ ઠંડીથી શમી ગયા હતા; તેના ધવાયલા પગ

સૂઝી ગયા હતાઃ ગામમાં થોડા દિવસ આરામ લેવાની તેને ફરજ પડી હતી. મહારા ગુરુ રહેતા તે વિહારમાં આમવાસીઓ તેને ગાડીમાં બેમાડી લઈ ગયા. હરવાજની બહાર આવતા વેંત તેની નજર પેલા અભાગી માણસના પગ પર પડી, અને પોતાની હરકાર રાખ્યા વિના 'પોતાના જ વસ્ત્રથી તેના ઘા પર પાટા બાંધ્યા. તે વસ્ત્ર નવું જ હતું, અને તે દિને પહેલી જ વખત તેણે પહેર્યું હતું. તેની પાને ઉભેલા માણસોએ તેને અટકાવતાં કહ્યું કે નવા વસ્ત્રને બગાડવા કરતાં જીવન વાપરો તો ઠીક. તેણે ઉત્તર દીધોઃ 'અસદ્ય દુઃખથી પીડાતા માણસને મદદ કરતી વખતે આપણી પાને જે હોય તે બિચાર બીજી વસ્તુ લાપવા જેટલો સમય ક્યાં હોય છે ?' જેમણે આ બનાવ પ્રત્યક્ષ જોયો હતો કે એ વિષે જેમણે માંલખ્યું હતું તેમણે તેની ઘણી પ્રશંસા દીધી. આવું કામ કરવું જો કે અતિ મુશ્કેલ નથી તો પણ એના જેવા કામો ઓછ જ કરવામાં આવે છે.

૬. મહારા ગુરુની કાર્યપરાયણતા.

મર્યાદારમિતા-મૂત્રના^૧ આઠે ભાગનું મહારા ગુરુએ મો વખત પારાયણ કર્યું હતું, અને પાછળથી ત્યાં બધા ત્રિપિટકનો તેણે અભ્યાસ કર્યો ત્યાં પણ ફરી ફરી તે (લાગો) તેણે વાંચ્યા હતા.

મુખાવતીમાં પ્રવેશ કરવા લાયક પુણ્ય કર્મો કરવા બાબત

જ્યાં ખુદની પ્રતિમાઓ રાખવામાં આવી હતી તે જગ્યા, તથા જ્યાં ધર્મગુરુઓનો વાસ હતો તે જગ્યા સાફ કરવામાં, રાત-દિવસ તે પરિશ્રમ ઉઠાવતા. તેમના આખા જીવનમાં તે લાગ્યે જ નવરા દેખાતા. જીવજંતુને રખેને ઇંજા થાય એ ભીતિથી તે સામાન્ય રીતે ખુલ્લે પગે જ ફરતા. સતત ચિંતન કરવામાં અને લાગણીને યોગ્ય દિશામાં વાળવા તે નિમગ્ન રહેતા, એટલે જવલ્લેજ તે નકામા કે આગસુ બેસી રહેતા માલમ પડતા. તેણે પોતેજ ધૂળ ખંખેરી સાફ કરેલી ધૂપદાનીની ઘોડીઓ, નવ જાતના રક્ષિત ભૂતો (Being) માટે ખીલેલા સુખાવતીના કમળ જેવી મુશોલિત રહેતી.

તેણે શણગારેલો સૂત્ર-ખંડ, પુષ્પચતુષ્ટય વર્ષાવતા ગૃધ્ર-શૈલ ઉપરના આકાશ જેવો કાંઈક શોભતો. તેના પવિત્ર ધામમાં તેનું કામ જોઈ તેના ધાર્મિક ગુણોના વખાણ કર્યા વિના કોઈથી રહી શકતું નહિ. પોતે યાકી ગયા છે એવું કદી તેને પોતાને લાગ્યું નહોતું. પોતાના કાર્યની સમાપ્તિને જ જીવન-ધ્યેય ગણવાની તે આશા રાખતા. નવરાસનો સમય ખુદ-અમિતાયુ (અમિતાલ) ની પૂજામાં તે ગાળતા. મહત્તાની ચાર નિશાનીની તેનામાં કદી બિપણ હતી નહિ. દિવસની એક પણ પળ તેણે આગસમાં નહોતી ગુમાવી. રેતીની નાની નાની રજકણો જ, એકઠી થઈ, ઘાવાપૃથિવી ભરી નાંખે. મુકિત આપનાર કાર્યો અનેક પ્રકારના છે.

૭. પોતાના મૃત્યુની આગાહી.

પોતાના મરણને આગલે વર્ષે, તેની પાસે હતા એ બધા

અંધોનો એક ગોટો દગ કરી, તે બધા પુસ્તકો ફાંડી નાંખી, તે વખતે તૈયાર થતા વજૂના બે બાવલામાં વાપરવા તેનો ભૂકો કરી નાંખ્યો હતો. તેના શિષ્યો, પાસે આવી, ઠપકો આપતા કહેવા લાગ્યા: ‘શુરુજી, જો એમાં કાગળ વાપરવાની જરૂર હોય તો એની જગ્યાએ આપણે કોરા કાગળ વાપરીએ.’ તેણે જવાબ આપ્યો: ‘આ બધા પુસ્તકો મેં લાંબા સમયથી વાંચી નાંખ્યા છે, જેથી હું ખોટો રસ્તો દોરવાયો છું. તે વંચાવી મ્હારે તમને પણ શું આડે માર્ગે જવા દેવા? જો હું એમ કરું તો ત્હમને હલાહલ (ઝેર) પીવડાવ્યા બરાબર કે બચાનક પાંચે દોર્યો બરાબર હુંદ્ર ગણાય. જો ધર્મશુરુ ઐહિક કામમાં મહાન વિજય મેળવે તો તે પોતાનું યોગ્ય કાર્ય જોતો નથી. એ બન્ને કરવા ઉચ્ચતર બુદ્ધિના માણુમોનેજ બુદ્ધે પરવાનગી આપી છે, પણ પોતાના યોગ્ય કાર્યક્ષેત્ર બહાર માથું મારવાથી મહાન ભૂલ થશે. માણુમ પોતે જેની અપેક્ષા રાખતો નથી, તે તેણે ખીલાને પણ આપવું જોઈએ નહિ.’ આ સાંભળી, ‘એ ઠીક છે’ એમં બોલી, શિષ્યો જતા રહ્યા. પણ શુઓ-વેન અને ખીલા શબ્દ-કોશ જેવા અગત્યના અંથો શિષ્યોને આપવામાં આવ્યા હતા. ત્યાર પછી તેણે તેમને ઉપદેશ આપ્યો: ચાઇનીસ કલાસીકસ તથા ઇતિહાસનો સાધારણ અભ્યાસ કર્યા પછી, અને સામાન્ય અક્ષરજ્ઞાન મેળવ્યા પછી, ત્હમારે ઉત્તમ બૌદ્ધ અંથોમાં ચિત્ત પરોવવું. એ બાળ ત્હમને અતિ મોહક ન લાગે તે લક્ષમાં રાખજો.’ પોતાના મરણ પહેલાં તેણે શિષ્યોને આમ કહ્યું હતું: ‘ત્રણ દિવસ પછી હું ચોક્કસ પરલોક પામીશ;

સાવરણી હાથમાં રાખી હું દેહ છોડીશ. મહારા અવશેષને ભેજવાળા જંગલમાં નાંખી આવજો ' ત્રીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તે નિર્મળ ઝરણા તરફ ગયા, અને અટુલા વીલો વૃક્ષ નીચે શાંત બેસી-જ્યાં લીલા બરૂના છોડે હાલતા હતા-હાથમાં સાવરણી ઝાલી તે પંચત્વ પામ્યા. હુઇ-લી નામનો તેનો એક શિષ્ય સ્થવારમાં ત્યાં ગયો. પણ તેણે શું જોયું ? ગુરુ શાંત હતા. શિષ્ય તેની પાસે ગયો, અને હાથ વડે તેના શરીરને સ્પર્શ કર્યો. તેના હાથ પગ જો કે શીત થઈ ગયા હતા છતાં હજી તેના મસ્તકમાંથી ગરમી નીકળતી લાગી. ત્યાર બાદ રુઠન કરતા તેણે ખીન્ન મિત્રોને બોલાવ્યા. જ્યારે બધા એકત્ર થયા ત્યારે ધર્મ-ગુરુઓને હુઃખ થયું અને તેમણે એટલો બધો વિલાપ કર્યો કે તે હુઃખદ ચિતારને શોષિતપ્રવાહ વહેવડાવતી સોનેરી સરિતા માથે સરખાવી શકાય. તેના અણુસમન્તુ અનુયાયીઓ પણ રોયા; પર્વત પર વેરાયલા ભગ્ન રત્નો સાથે તે વિદ્વંસ સમૂહની તુલના થઈ શકે. બોધિવૃક્ષ આટલું જલદી કરમાઈ જાય છે તે ખરેખર હુઃખદ છે; અને તે ધર્મ-નૌકા આમ એકાએક ડૂબી જાય એ પણ દયાપૂર્ણ છે. પોતાના વિહાર તરફની પશ્ચિમ વાટિકામાં તેને દાટવામાં આવ્યા હતા. એ વખતે તે ૬૩ વર્ષના હતા. મરણ પાછળ તે આટલીજ વસ્તુઓ મૂકી ગયા હતા: ત્રણ વસ્ત્રો, ચંપક અને જોડાની અકેક જોડી તેમજ પોતે વાપરતા તે બીજાનું.

મહારા ગુરુના મૃત્યુ વખતે મહાર્ વય બાર વર્ષનું હતું. તેના જવાંધી હું શરણરહિત જાઓ.

હવે ઐહિક સાહિત્યનો અભ્યાસ પડતો મૂકી મેં જોઈ શકે તેમાં મહાર્જીનું ધ્યાન પરોવ્યું. ચૌદ વર્ષની વયે મહને સંઘમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો અને અઢારમે વર્ષે હિંદુસ્તાનના પ્રવાસે જવાનો મહને વિચાર આવ્યો. પરંતુ બીજા ઓગણીસ વર્ષે મુધી એ વિચારને હું અમલમાં મૂકી શક્યો નહિ. ત્યાંથી નીકળતી વખતે, મહારા સદ્ગત ગુરુની કબરે પૂજા કરવા તથા તેની રજા લેવા હું ગયો. તે વખતે આસપાસ વૃક્ષો નવપડેલવિત થયા હતા, અને તેથી તે કબર અર્ધી ઢંઢાઈ ગઈ હતી, તેમજ કબરસ્તાન ઘાસથી આચ્છાદિત થઈ ગયું હતું. જો કે મૃતાત્માને આપણે જોઈ શકતા નથી છતાંય તે (ગુરુ) જાણે જીવતા જ હોય એમ માની મેં તેનો સર્વ પ્રકારનો સત્કાર કર્યો. મહારી પુંઠ ફેરવી અને દરેક દિશામાં નજર નાંખતા મેં મુસાફરી કરવાની મહારી ઇચ્છા ત્યાં દર્શાવી. તેની આધ્યાત્મિક સહાયની મેં યાચના કરી, અને તે કૃપાશીલ ગુરુ તરફથી મહને મળેલા મહાન લાભોનો બદલો વાળવાની મહારી ઇચ્છા મેં પ્રદર્શિત કરી.

મહારા બીજા ગુરુ, હુઈ-હ્સીએ દક્ષત વિનયના અભ્યાસમાં ચિત્ત પરોવ્યું. તેનું મન શાંત અને સ્પષ્ટ હતું. દિવસે અને રાતે છ વખત કરવાની ભક્તિ તે કદી ચૂકતા નહિ. ચાર પ્રકારના ભક્તોને સ્વંયારથી રાત મુધી શીખવતા તે કદી કંદાજતા નહિ, તેમે માટે એમ કહેવું જોઈએ કે ગુરુચરણભર્યા પ્રસંગે પણ તે તદ્દન ભયચુકત રહેતા, અરે, તે વખતે તે શાંત-

તર રહેતા. ધર્મગુરુએ કે બીજા કોઈ ગૃહસ્થે તેનામાં કદી પશુપાત જોયો નથી.

સદ્ધર્મપુણ્ડરીક એમનું ત્રિય પુસ્તક હતું: સાઠથી વધુ વર્ષ તે દરરોજ એક વખત વાંચી જતા. એ પ્રમાણે એ પુસ્તકનું ૨૦૦૦૦ વખત પાઠાયણ તેણે કર્યું હતું. જો કે મુ-ઈ વંશના (ઇ. સ. ૫૮૯-૬૧૭) છેલ્લા અરસાના તોફાની વખતમાં તેનું જીવન પ્રસાર થતું હતું, તેમજ કેવળ પ્રારબ્ધ અધીન રહી આમ તેમ તેને ભટકવું પડ્યું હતું, તો પણ પોતાનો (વાંચવાનો) નિશ્ચય તેણે કદી તોડ્યો નહોતો. છ જ્ઞાનેન્દ્રિય તેમજ નિરોગી શરીરના ચારે તત્ત્વો^૧ તેનામાં પૃથ્વિપણે વિલસતા હતા. સાઠ વર્ષના જીવનમાં તે કદી બીમાર પડ્યા નહોતા. જ્યારે જ્યારે તે ઝરણા આગળ સૂત્રો લલકારતા ત્યારે ત્યારે એક મંગલ પક્ષી ત્યાં આવતું અને ઓરડાના એક ખૂણામાં બેસતું. તે (સૂત્રો) ગાતા તે વખતે, જાણે તેના અવાજની તે (પંખી) પર કાંઈ અસર થતી હોય, અને તેને ધ્યાન પૂર્વક સાંભળતું હોય ને એમ તે પણ અવાજ કરતું. સ્વભાવે તે સદા ભલા હતા; સંગીતનું તેને ઠીક જ્ઞાન હતું. એક ઠલમે લખવાના અક્ષરોમાં તેમજ કારકુનની લિપિમાં પણ તે ખાસ નિપુણ હતા. બીજાને માર્ગદર્શક થવામાં તથા ઉપદેશ આપવાથી તે કદી કંટાળતા નહિ. જો કે દુન્યવી પુસ્તકોના અભ્યાસ માટે તે બહુ દરકાર કરતા નહિ, તો પણ તેમાંય તે બહુશ્રુત હતા અને તેમાં તેને કુદરતી બક્ષીસ હતી. ૫૩-પાર-

૧ ચાર તત્ત્વો: પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ.

મિતા પરની ગાથા અને પોતે રચેલા સ્તુતિ-વચનો ભૂમિ-કન્દ-
રના દેવળના દીપ-સ્તાંલ પર લખેલા હતા. પાછળથી જ્યારે તે
સદ્ધર્મપુણ્ડરીકની નકલ કરતા હતા ત્યારે (અસલના) મુખ-
સિદ્ધ અક્ષરોની લિપિની તુલના કરી તેમાંની ઉત્તમ લિપિ
તેણે પસંદ કરી. અશુદ્ધ હવા તે બહાર કાઢી નાંખતા, અને
મોઢામાં સૌરભ રાખતા. એ પ્રમાણે સાક્રમુદ્ર કરી અને સ્નાન
કરી પોતાને શુદ્ધ કરવાની તેને આદત હતી. એક વખત આ
સૂત્ર પર બુદ્ધના અવશેષ એકાએક અમત્કાર પમાડે એવી
રીતે આવિર્ભૂત થયા. જ્યારે એ સૂત્રની નકલ પૂરી થઈ ત્યારે
ઠરેક પાના પરતુ મધાળું, તે પિંડાના રૂપેરી આંકડાની બાજુ
પર મુશોભિત લાગતા સોનેરી અક્ષરમાં અંકિત થયું હતું.^૧
રત્નજડિત પેટીમાં તે તેણે મૂક્યું, અને પેટીના ચકચકાટે તે
પુસ્તકના પિંડાની દીપ્તમાં અભિવૃદ્ધિ કરી. તત્કાલીન બાદશાહ
ટાઇ-શાન ત્યાં આવ્યા હતા, અને આ વાત સાંભળી રાજ-મહે-
લમાં પૂજવા માટે તે નંકલની લેટ આપવા તેના માલીકને
વિનંતિ કરી હતી.

મહારા આ બે શુરુઓ, આંગલા સાધુ (સેંગ-) લાંગ
પાંછીના હતા.

ચીનના બે^૨ વંશના સમયમાં લાંગ ધ્યાનગુરુ જનમ્યા

૧ આઈનીસ . સદ્ધર્મપુણ્ડરીકની દસ્તાવિજિત પ્રતનો લખ્ય
નમૂનો, આંકસદ્ધર્મ ઇડીઅન ઇન્સ્ટીટ્યુટના પુસ્તકાલયમાં નજરે પડે છે

૨ પ્રથમ - ચીન વંશ-ઇ. સ. ૩૫૦-૩૬૪; બીજો ઇ. સ.
૩૮૪-૪૧૭.

હતા. તેની ખ્યાતિ પાંચ લાગની બહાર પણ ફેલાઈ હતી. બધી દિશામાંથી તેને સિક્ષા મળી હતી; તે જાતેજ દરેક સિક્ષા આપનારને આંગણે પહોંચ્યા હતા. સંજોગ અને શક્તિ અનુસાર તેણે લોકોને ઉપદેશ આપ્યો. તેના કાર્યો ભક્તોની જરૂરિયાતને અનુકૂળ હતા. એમ છતાં તેની વૈયક્તિક અસર દુન્યવો કર્મોની બહાર ઘણે પહોંચતી. શેન-ટુંગ દેવળનુ^૧ નામ તેના નામ પરથી પાડવામાં આવ્યું હતું. તેનું ધાર્મિક ચારિત્ર્ય બુદ્ધિથી પર હતું. તેના વિષે સંપૂર્ણ માહિતી તેના જુદા જીવન-ચરિત્રમાં આપવામાં આવી છે.

તે સમયના રાજાઓ જૈદ્ધ ધર્મને માન આપતા અને લોકો સેવાભાવી હતા (-ઈ. સ. ૩૫૦-૪૧૭ ના સુમારે).

જ્યારે તે આ દેવળ બાંધવાનો વિચાર કરતા હતા, ત્યારે એક જંગલમાં ઠાબેલ થતાં, ટાઈ-શાનના ઉત્તરના બરણા નજીક સિંહની ગર્જના સાંભળવામાં આવી. ત્યાંથી બહાર આવતાં તેમણે ફરી પર્વતની ઢલિણ તરફની ખીણમાં ઘોડાનો હણહણાટ^૨ સાંભળ્યો. દિવ્ય કૂપનું પાણી સતત બહાર ખેંચવામાં આવ્યા છતાં તે કદી ઓછું થયું નહોતું; તેમજ સ્વર્ગીય ધાન્યાગારનું અનાજ અવિરત બહાર કાઢવા છતાં બીલકુલ ઘટયું નહોતું. એ પોતે તો લાંબા કાળથી ગતગ્રાણ થયા છે, પરંતુ તેની

૧ ઇ. સ. ૩૬૬ માં આ દેવળ બંધાયું હતું. . . .

૨ જુદાચરિતના કર્તા અશ્વધોષ સંબંધની વાત-તેણે એક રાત્ર આગા અશ્વોને જુદી જુદી રીતે હણહણાવ્યા હતા-તે-કદાચ ધત્તસીંગના મનમાં હોય એમ લાગે છે.

અસર હવુ જોવામાં આવે છે. મહારા જે ગુરુઓ તથા ત્યાં રહેતા મીંગ-ટેહ નામના બીજા ધર્મગુરુ, વંદ્ય ધ્યાન-આચાર્ય, વિનયના સિદ્ધાંતમાં બહુશ્રુત હતા તેમજ સૂત્રના તાત્પર્યથી પૂર્ણ પરિચિત હતા. શિષ્યોના ઉપદેશકો તરીકે તેમણે આંગળા ખાળી નાંખવા, કે અગ્નિમાં શરીર ખડકાવવાના આચારોનો-જેનો બુદ્ધે કદી ઉપદેશ કર્યો નથી-સખત નિવેધ કર્યો હતો. તેમની પાસે હું જાતેજ શીખ્યો હતો અને મહારા ખાતમીઓ કાંઈને કાંઈથી માંલજેલી નથી. પ્રાચીન સાધુઓના ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા યુદ્ધાઓ તહમારે પણ બારીકાઈથી તપાસવા જોઈએ અને પૂર્વજોના ઉપદેશ તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

સદેહ^૧ અશ્વની લગ્નામ છોડવામાં આવી ત્યારથી તે કાળા હાથી પર સામાન મૂકવામાં આવ્યો ત્યાં યુધી, કાશ્યપમાતર્જી અને ધર્મરક્ષ, પોતાના (જ્ઞાન-) કિરણોથી જગતને દીપાવતા દિવ્ય ભૂમિ (ચીન) ના જાણે સૂર્ય અને ચંદ્ર બની રહ્યા હતા, તેમજ કાંગ-સેંગ-હુઈ અને ક્ષા-હીએન^૨ પોતાના જ

૧ કાશ્યપ માતકંગ અને ધર્મરક્ષ ઇ. સ. ૬૭માં ચીન આવ્યા હતા તે બંને બૌદ્ધ ગ્રંથોના-જે ગ્રંથો મદેહ અશ્વ પર તેઓ લાવ્યા હતા-પ્રથમ અનુવાદકો હતા. કાશ્યપે એક ગ્રંથનું ભાષાંતર કર્યું છે અને ધર્મરક્ષે પાંચનું કર્યું છે. (ધવલ-અશ્વ-વિહાર લો-પાંગમા ખાંધવામાં આવ્યો હતો).

૨ કાંગ-સેંગ-હુઈ ચીનમાં ઇ. મ. ૨૪૧માં આવ્યો હતો, અને તેણે જે ગ્રંથોનું ભાષાંતર કર્યું હતું. ક્ષા હીએન દિંદેનો પ્રવાસ કરનાર જાણીતા ચીનો છે- (ઇ. સ. ૩૯૬-૪૧૪). તેણે ચાર પુસ્તકોનો અનુવાદ કર્યો હતો અને પોતાના પ્રવાસનો તેણે હેરાલ લખ્યો હતો.

દાખલાને બળે સ્વર્ગીય નિધિ-ધામ (હિંદુસ્તાન) ના નાશું તેમજ પૂલ બન્યા હતા. ટાઉ-આન^૧ તથા હુઇયેન^૨, યાંગ-ત્સે તથા હાન નદીની દક્ષિણે વાઘના જેમ તલપી રહ્યા હતા. હુસીયુ અને લી^૨ હુવાંગ તથા ચી નદીની ઉત્તરે બાજ પક્ષીની માફક ઉંચે ઉડી રહ્યા હતા.

એ પ્રમાણે જ્ઞાન-સરિત અવિરત અને અકલંકિત વહે જતી હતી. ભક્તિવત્સલ ગૃહસ્થો ધર્મની અખંડ મુરલિના ગુણગાન ગાતા. એ ગુરુઓ પૈકી કોઈએ પણ આંગળા બાળવાના આચારની પરવાનગી આપી હોય એમ આપણા સાંભળવામાં કદી આવ્યું નથી. તેમજ શરીર બાળવાની રજા પણ તેમણે આપી હોય એમ આપણા જાણવામાં નથી. ધર્મનો આદર્શ (Mirror) આપણી સમક્ષ છે અને મુજોએ તેમાંથી ઉપદેશ મેળવવો જોઈએ.

ધ્યાન-આચાર્ય હુઇ-સી સાયંકાળની શાંતિમાં, મહારા

૧ ટાઉ આન ઇ. સ. ૩૮૯માં મરણ પામ્યો હતો. સામાન્ય અટક શીહ=શાક્ય વાપરતા તેણે પહેલવહેલું સૂચન ક્યું હતું, અને દરેક સ્થળે તેનું અનુકરણ થતું હતું. હુઇ-યેન ધવસાગ્રુજ સમાગ્રનો રચાપનાર હતો. શુદ્ધ-ધામ-સંપ્રદાયનો ઉપદેશ કરનાર તે પહેલો જ હતો. તેણે પોતાના શિષ્યોને સંસ્કૃત ગ્રંથો મેળવતા ઉચ્ચત મોકલ્યા હતા (ઇ. સ. ૪૦૯).

૨ જ-ને સુધ વંશના (ઇ. સ. ૫૮૯-૬૧૮) હતા. હુસીયુ મહાયાન સંપરિગ્રહ સંપ્રદાયનો આચાર્ય હતો. કા-લી માટે આગળ જુઓ.

શૈશવમાં મ્હારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવતા અને ગ્રેમણીના વચ્ચનોથી મ્હને આશ્વાસન આપતા. મ્હારી માતાને મળવાની મ્હારી તીવ્ર આકાંક્ષા તરફથી મ્હારું ચિત્ત ખીણ દિશામાં વળે એ આશયથી દેટલીક વખત તે પાકા થયલા (પીળા) પાંદડા (ની અસ્થિરતા) પર પ્રવચન કરતા.

દેટલીક વખત તે મ્હને વાછરડીની ટેવ^૧ વિષે વાત કરતા અને તે ઉપરથી જે મહાન ગ્રેમથી મ્હને ઉછેરવામાં આવતો હતો તેનો ખદલો વાળવા તે મ્હને પ્રેરતા હતા. વળી કોઈકોઈ વખત તે મ્હને કહેતા: ‘ ત્રિરત્નની આબાદી વધારવા ત્હારે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું કે જેથી તેનું અસ્તિત્વ અટકે નહિ; તેમજ ત્હારી જીંદગી નકામી બની જાય એટલી હદ મુધી ઐહિક સાહિત્યના અધ્યયનમાં ત્હારે મગ્યા રહેવું નહિ. ’ જ્યારે હું ફક્ત દશ વર્ષનો હતો ત્યારે હું તેનો ઉપદેશ સાંભળી જ રહેતો; તેના કહેવાનો ઉઠો અર્થ હું ત્યારે સમજી શકતો ન્હોતો. દર રૂબારે મ્હારે શું કામ કરવું તે પૂછવા હું તેના ખંડમાં જતો. જેમ માયાળુ માતા પોતાના બાળકને રમાડે છે તેટલા જ ગ્રેમથી મ્હારા ગુરુ દર વખતે મ્હને તેના હાથથી યાળડી તેનો ગ્રેમ દર્શાવતા. જ્યારે જ્યારે તેની પાસે કોઈ મુંદર ખોરાક આવતો ત્યારે ત્યારે તે મ્હને તેમાંથી આપતા જ. તેની પાસે હું કોઈ પણ માંગતો તો હું

૧ ચીનમાં એમ માનવામાં આવે છે કે જેટલો ખોરાક ગાયને (તે વાછરડી હોય ત્યારે) -ખવડવચમાં આવે છે તેટલો તે પાછળથી પાછો વાળી આપે છે.

કદી નિરાશ થતો નહોતો. મહારા ઉપાધ્યાય-શાન-યુ-મહારા કઠક પિતા હતા, ધ્યાન-ગુરુ-હુમ-શી-મહારી પ્રેમાળ માતા હતા. એ પ્રમાણે હમે જાણે નજીકના સગા હોઈએ એમ હમારો સંબંધ તદ્દન ગાઢ હતો.

જ્યારે મહારી ઉંમર દીક્ષા લાયક થઈ ત્યારે હુમ-શી મહારા ઉપાધ્યાય બન્યા. એક વખતે મેં ત્રતોની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી-પછી જ્યારે એક રમણીય રાત્રીએ તે હવા ખાતા હતા અને તે ઘૂપ કરતા હતા તે દરમ્યાન એકાએક આવેગાભિભૂત બની મહારા ગુરુએ મહને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો હતો: 'તે મહાન સંતે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યાને લાંબો કાળ વહી ગયો છે, અને હમણા તેનો ઉપદેશ ખોટી રીતે સમજાવવામાં આવે છે. એવા ઘણા માણસો છે જેઓ તેના આદેશ આગળ શિર ઝુકાવવા ઇચ્છે છે, પરંતુ તેનું પાલન કરનારા બહુ થોડા છે. જે જે અગત્યની વસ્તુનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તેનાથી ત્હારે ફઠ નિશ્ચયથી દૂર રહેવું અને પારાજિક અપરાધોનું ત્હારે કદી ઉલ્લંઘન કરવું નહિ. જો બીજા કોઈ નિયમોનું તું અતિક્રમણ કરશે તો ત્હારે લીધે મહારે નરકમાં દુઃખ વેઠવું પડશે.' વગી ત્હારી આંગળી બાળી નાંખવી કે ત્હારા શરીરનો નાશ કરવો-એવું કાંઈ ત્હારે કરવું નહિ. 'તે પવિત્ર કાનૂનો મહને મહેરથી કહેવામાં આવ્યા હતા; તે જ દિવસે ઉપર પ્રમાણે મહને ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હતો અને તેની કૃપા મહારા પર સદ્ભાગ્યે વર્ષતી હતી.

ત્યારથી એટલો ઉદમશીલ રહ્યો છું કે જ્યારે જ્યારે હું કાંઈ કરવાનું ચૂકતો લાગુ ત્યારે ત્યારે મહને ઘણો લય રહેતો

૧ મંદુકમાં કથ્યું છે કે શિવ્યગપ ગુરુ વ્રજેત । ભાષાંતરકર્તા.

અગ્નિની જ્વાલામાં હોમવા તૈયાર થાય છે, અને જ્યારે ગરીબ બાળકને મદદ કરવા દાનેશ્વર વિચાર કરે છે ત્યારે ઘરની અંદર જ્વાનો નાનામાં નાનો પ્રવેશ-માર્ગ તે શોધી કાઢે છે. આ કાંઈ ખોટું નથી. મેં તેની પાસેથી બધો ઉપદેશ જાતે જ સાંભળ્યો છે અને મેં કાંઈ ઉડતી વાત સાંભળી નથી. એક દિવસે તેણે મહને કૃપાભાવથી કહ્યું હતું: 'હમણા મહને સેવકોની કાંઈ ખોટ નથી તેથી ત્હારે મહારી સેવામાં રહેવું નહિ કેમકે તે ત્હારા અભ્યાસમાં અંતરાય બને છે.' પછી હું ત્યાંથી હાથમાં ધાતુ-દણ્ડ લઈને પૂર્વ વેઈ ગયો, જ્યાં અભિધર્મ (-સૂગીતિ) તથા સંપરિચ્છેદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ મેં શરૂ કર્યો. ત્યાંથી પીઠ પર નાની કોથળી લઈ હું પશ્ચિમ પાટનગરી (સી-આન-કુ) ગયો, અને ત્યાં ખંતથી કોષ તથા વિદ્યામાત્રસિદ્ધિનું અધ્યયન કર્યું. હિંદુસ્તાન જવા ઉપડતી વખતે ત્યાંથી હું મહારે ગામ^૧ પાછો ફર્યો. મહારા તે મહાન શુર, હુઈ-શીની સલાહ પૂછતાં મેં તેને કહ્યું: 'શુરુજી, લાંબી મુસાફરી કરવા મહારા વિચાર છે, કેમકે અત્યાશુધી જેનાથો હું પરિચિત થયો નથી તે જાતે જઈને જોઉં તો તેથી મહને મહાન લાલ થશે. આપ હવે વયોવૃદ્ધ થયા છો તેથી આપની સલાહ વિના હું મહારા વિચાર પાર પાડી શકું નહિ.' તેણે જવાબ આપ્યો: 'આ એક મોટી તક છે જે ફરી ફરી પાછી મળતી નથી ત્હારો વિચાર જાણી મહને ખરેખર ઘણો આનંદ થયો છે. હવે વધુ વખત

૧ તેનું વતન કાંગ-યાંગ (હવે ચાવ-ચાઉ) માં, ચી-લીમાં હતું.

મ્હારે શા માટે પોતાના જ સ્નેહમાં મ્હાલ્યા કરવું નોંધ્યો ?

‘ (ત્હને પાછો ફરેલો જોવા) જીવવાનું મ્હારું સદ્ગુણગ્ર્ય હશે તો ત્હને પ્રકાશ ફેલાવતો જોઈ હું રાચીશ. વિનાં સંકોચે તું જ; અહિંની ચિંતા રાખીશ નહિ. પવિત્ર ધામોની યાત્રા કરવાના ત્હારા અભિલાષને હું સહર્ષ વધાવું છું. તે ઉપરાંત ધર્મની આબાદી અર્થે પ્રયાસ કરવો એ અતિ અગત્યની ફરજ છે. તું તદ્દન સંશયરહિત રહે જે. ’

આ પ્રમાણે મ્હારા વિચારને તેનું અનુમોદન મળ્યું એટલું જ નહિ પણ તેનો આદેશ પણ મ્હને હવે મળ્યો. આદેશ કોઈ પણ સંજોગમાં હું ઉઠાપી શકું એમ નહોતો.

આખરે હુસીન-હેંગ અરસાના (ઈ. સ. ૬૭૧) ખ્રીસ્ત વર્ષના અગીયારમા માસમાં હું કવાંગ-ચાઉ (કેન્ટન) ના કિનારેથી વહાણમાં બેઠો અને હમારું વહાણ ઈસિણ સમુદ્ર તરફ હંકારાયું. એવી રીતે એક દેશથી બીજો દેશ મુસાફરી કરતો હું છેવટે યાત્રા માટે હિંદ જઈ શક્યો. ઉપર્યુક્ત સમયના અતુર્થ વર્ષના ખ્રીસ્ત માસના આઠમે દિવસે (ઈ. સ. ૬૭૩) પૂર્વ હિંદના કિનારાને જાંઢરે, તામ્રલિપ્તિ હું આવી પહોંચ્યો. અહિં તહિં સાથીઓ મળતા, પાંચમે મહિને મેં પશ્ચિમ તરફ મ્હારો પ્રવાસ ચાલુ કર્યો. યહી હું નાલન્દ-વિહાર તથા વન્સન ગયો, અને એ પ્રમાણે છેવટે બધા પવિત્ર સ્થળોની મેં મુલાકાત લીધી. ત્યાર બાદ હું પાછો ફર્યો અને શ્રીજોગ આવ્યો. ’

તેને માટે જોટલુ કહેવું જોઈએ કે તે એક મહાન, ભલા અને મુક્ત આચાર્ય હતા તેણે પૂર્ણ પ્રદાયર્થ પાળ્યું હતું તેમજ પુરુષદમ્યસારથિ (= બુદ્ધ) નો સાથે ઉપદેશ તે સ પૂર્ણરીતે સમજ્યા હતા અને એમ કહેવામા વસ્તુત મહારી કાઈ ભૂલ પણ થતી નથી જગતની જરૂરીયાતો સતોષતા તેમજ માનવજનતાનું જીવન દોરતા તે સમયના તે એક લાક્ષણિક પુરુષ હતા.

હું યૌવનદશામા આચ્યો ત્યા મુધી તેણે જાતે જ મહને ઉછેર્યો હતો તથા ઉપદેશ આપ્યો હતો. ભવસાગરમા આ તરાપા મળ્યા બાદ એક દિવસની સફર આગળ ચલાવી સત્કૃત્યો તથા સખાવત-ભલે તે ગમે તેટલા નજીવા હોય-ની પ્રશ સા સામાન્યરીતે લોકો કાંચ અને સ ગીતદ્વારા કરે છે, તો પછી મહારા શુરુ જેવાના જ્ઞાન તથા ઉપકારની કાંચમા કે લેખમા કેટલી વધુ પ્રશસ્તિ ગાવી જોઈએ !

‘ મહારા પ્રેમાળ પિતા તથા માતા ! આપે પૂર્વ કાળમા મહને રક્ષણ આપ્યું, આ નિપુણ આચાર્યની દેખરેખ નીચે આપ મહને મહાર શૈશવમા લાંબા અને મોખ્યો જ્યાદે હું હજી એક અનાથ બાળક હતો ત્યારે આપે મહને મદદ કરી ઉપદેશ વખતે હું જે જે શીખ્યો હતો તે હું વખતો વખત આંદરણમા મૂકતો હિંતકર ચેતવણી તથા નિયમોના ક્ષેત્રમા મહારા આગ્રિચના મૂળ ન ખાયા હતા તેમના મદ્દગુણો યીન તથા આગ (ભાવરૂપ તથા નાસ્તિકરૂપ તત્ત્વો) માથે મરખાવી શકાય તેમણે મહારી જ્ઞાન-અગ્નિ તીન જનારી, તેઓ જ

ધર્મના પોષક હતા. અંગત ઉપદેશ આ રીતે તેઓ કંઠી કંટાળ્યાં નહોતા. કેટલીય વખત સૂતા વિના આખી રાત તેઓ મૂંઝવે ભણાવતા; અને કેટલીક વખત કાંઈ પણ ખોરાક લીધા વિના વિના આખો દિવસ તેમ કરતા. અતિ બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય ઘણાખરે એવો દેખાય છે કે જાણે તેનામાં કાંઈ વિશિષ્ટ મેધા-સામર્થ્ય નથી, અને છતાં એવા માણસનું જ્ઞાન એટલું અગાધ હોય છે કે તે માપી શકાતું નથી.

‘દાઈગિરિ પરથી પ્રકાશ અદ્દશ્ય થયો. ચી નદીના પ્રદેશ તરફ સદૃશ્ય ગુપ્ત રીતે રહેતા હતા. તેમનો જ્ઞાનોદ્ધિ વિશાળ હતો અને અતિ દ્વરતમ પથરાયેલો હતો. (તેમની) ધ્યાન-કુંજ પ્રકુલ હતી; તેમની લેખનશૈલી અતિ રસિક હતી; તેમના માનસિક ચિંતનની શક્તિ અદ્ભુત હતી. “ઘંટીમાં પીસવા છતાં, ત્હમે અનાજ ચૂર્ણ કરી શકતા નથી. રંગવા છતાં, ત્હમે તે કાળું કરી શકતાં નથી.” મરણની ઘડીએ મહારા ગુરુ જ્ઞાન-યુએ વૈચિત્ર્ય પ્રકટ કર્યું હતું. માણસના વાંચનનું એક પદ્ધતિ શ્રવણ કરતું હતું—એ વિચિત્ર ઢાખલો (ગનાવ) જોવામાં આવતો. ત્યારે હું હજી સુવાન હતો ત્યારે જ્ઞાન-યુએ હેહ છોકરો, અને બીજાને (હુઈ-શી) પાછળ મૂકતા ગયા. મેં જે જે પુણ્ય કર્મો કર્યા હશે તે બધા તે મૃતાત્માને હું સમર્પણ કરું છું. એકે તેના સારા જીવનમાં મહારા પર કરેલા ઉપકારોનો જાહેરો તેમના મરણ પછી હું વાળીશ.

૧ બન્ને ગુરુઓ ચી આવી ત્યાં વસ્યા હતા; એક ચીમાં મરણ પામ્યો હતો.

ખીજાની મહારા પ્રત્યેની અનુકમ્પાનો જદ્વે તેની હયાતીમાં વાળીશ-લલે હું તેમનાથી દૂર વસતો હોઉં. હમે એકખીજાને કોઈ દિવસ મળીએ એમ હું ઇચ્છું છું કે જેથી હમારૂં આનંદમય જીવન હમે લાંબાવી શકીએ.

‘ મોક્ષ મેળવવા ભાવિ જન્મમાં પણ તેમની પાસેથી હું ઉપદેશ ગ્રહણ કરું એવી મહારી અભિલાષા છે. સદાચારથી મહારા પરોપકારી કર્મો પર્વતની ઉંચાઈએ પહોંચે એવી આશા રાખું છું. ’

‘ મહારૂં શાત અને શુદ્ધ મનન સરોવરના ગાંભીર્ય જેટલું ગંભીર બનો. નાગદુમ^૧ નીચે હમારા પ્રથમ મેળાપ માટે હું અભિલાષ ધરાવું છું. જ્યારે હું જોઈ મેત્રેયનો ગંભીર સૂર સાંભળી શકું. ચાર પ્રકારના જન્મમાંથી^૨ પ્રસાર થઈ મહારૂં મન પરિપૂર્ણ કરવા હું ઇચ્છીશ અને એવી રીતે જુદાત્વ માટે જરૂરના ત્રણ લાંબા કલ્પો પાર પાડીશ. ’

૧. મહારા શુરની સાહિત્યિક શક્તિ વિષે મેં કરેલો ઉલ્લેખ મહારા વાંચકો ખીનપાયેદાર ગણે એ લયથી તેની શૈલીનો

૧ નાગ-દુમ એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે બાનિજ્ય મંત્રેય કેલુમતિમાં જન્મ લેશે અને નાગદુમ નીચે-જન્મ શામ્યમુનિ ગોધિગ્ધ નીચે ‘ જુદ ’ થયા હતા તેમ-એ પણ ‘ જુદ ’ થશે.

૨ ચાર પ્રકારના જન્મ- (૧) જરાયુજ, (૨) અણ્ણ, (૩) હિલ્લજ અને (૪) ઔપપાદક- (પાલિ-ઓપપાતિકા). સ્વેદજ પણ એક પ્રકાર ગણવામાં આવે છે.

એક નમૂનો હું અહિં આપીશ. એક વખત દ્વિતીય માસના પંદરમે દિવસે (આ દિવસ નિર્વાણ-દિન^૧ તરીકે રાખવામાં આવ્યો હતો) ધર્મગુરુઓ અને બીજા માણસો દક્ષિણગિરિ, જ્યાં (સેંગ-) લાંગ, ધ્યાનગુરુ રહેતા હતા (ટાઇ-શાન), એકત્ર થયા હતા. તેમણે દિવ્ય-રૂપ તથા સ્વર્ગીય-ધાન્યાગારના વિચિત્ર પદાર્થો જોયા અને પવિત્ર ગોખલાની તથા તે પવિત્ર મંદિરની પૂજા કરીધી; ત્યાં તેમણે પૂજા અને ભિક્ષાની ભવ્ય ક્રિયા કરી. લગભગ એજ અરસામાં ચીના રાજાના દેશના બધા વિદ્વાનો ત્યાં ભેગા મળ્યા હતા-દરેકને ‘ સાહિત્યના પર્વતો ’ અને ‘ લેખના સાગરો ’ વશ હતા. માન માટે તે બધા એક બીજાની સ્પર્ધા કરી રહ્યા હતા, અને પોતાના ઉત્તમ આશિષ્યની બહાઈ મારતા હતા.

સદ્ગત લાંગનું બાવલું તથા તેના મંદિરનું સ્તવન કરતું એક કાવ્ય રચવાની સૂચના કરવામાં આવી, અને તે માટે મહારા ગુરુ હુઇ-શીનું નામ બધાએ એકમતે આગળ મૂક્યું; આનાકાની કર્યા વિના તેમણે એ કાર્ય સ્વીકાર્યું.

તે દીવાલ પર લખતા હતા તે વખતે જાણે વહેતા ઝરણાએ તેના તરંગો ઉછાળ્યા હોય અને તેને મદદ કરી જાણે હાસ્ય કરતું હોય એમ લાગ્યું. એક પણ પલ્લ અટક્યા વિના એકધારી કલમે તે લખ્યે જ ગયા. સુધારા વધારા કરવાની જરૂર વિનાનું તે કાવ્ય તેમણે વગર વિલંબે પૂર્ણ કર્યું.

આ રહી તેની કૃતિ:^૧

‘તે ગ્રામીણ તપસ્વી મહાન તેજ્યો પ્રકાશતા હતા. સાગરના જેમ તેમનો ઉન્નત ઉપદેશ ચોમેર ફેલાયો હતો. નિઃશંક ખીણમાં તેમનો વાસ હતો. લક્ષ્મીની તેમના પર મહેર રહેતી હતી પણ તેની તેમને પરવા નહોતી. પર્વતો અને નદીઓ વિશાળ અને યેરાન અનંતકાલથી રહેતા આવ્યા છે.

મનુષ્યો અને ભાવિ પ્રજાઓ કાળના પ્રવાહમાં તણાઈ પાડાય છે.

કેવળ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન જ અસત્નો કોયડો ઉકેલી શકે છે.

તે જીવના તપસ્વીના ચિત્ર સિવાય આપણે ખીણું શું જોઈએ છીએ ?

મહારા ગુરુની આ કૃતિ જોઈ, ત્યાં એકઠા થયલા બધા વિદ્વાનોએ તેની પ્રશંસા કરીધી. કેટલાકે પાઠન વૃક્ષની શાખા પર તેમની કલમ મૂકી દીધી, ખીણને એક પથર તરફ તેમના ખડીયા ફેંકી દીધા. તેમણે કહ્યું: ‘ત્યાં સી-શીક^૧ આવી ઉભી રહે ત્યાં મુ-મો^૨ શી રીતે આવી શકે ?’ ત્યાં ખીણ ઘણા હુશીયાર માણસો હતા, પરંતુ તેના પ્રાસની હરિશ્ચંદ્રમાં ઉતરવાની કોઈનામાં શક્તિ નહોતી. મહારા ગુરુના - ખીણ ત્રણ પૃથક એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે.

૧ સી-શીક એક સ્ત્રી, જેનું સૌંદર્ય આદર્શ લેખાતું હતું.

૨ મુ-મો એક જોડાળ સ્ત્રીનું નામ.

હું, ઇર્ષ્યાંગ, મહાન ચાઉના^૧ બધા વંદનીય મિત્રો-જે-મની સાથે હું વાહ્ય-વાત (Linghat Uparat-શાબ્દ) કરતો, અથવા ધર્મની વાતો પર ચર્ચા કરતો-ને અભિનંદન મોકલું છું. તેમાંના કેટલાકનો મહને બાળપણમાં પરિચય થયો હતો, જ્યારે બીજા કેટલાક મહારી યુવાવસ્થામાં મહારાં દીલોબ્ધન મિત્રો થયા હતા; તેમાંના અતિ કુશાગ્રબુદ્ધિવાળા આધ્યાત્મિક ગુરુઓ થયા, પણ તેમાંના ઘણા નજીવા માણસો હતા. પ્રસ્તુત પુસ્તકના ચાળીશ (૪૦) પ્રકરણોમાં મેં ફક્ત અગત્યની વાતો આપી છે, અને જે જે મેં લખ્યું છે તે હમણા હિંદના આચાર્યો અને શિષ્યોમાં પ્રચલિત છે. મેં લખેલી હકીકત બુદ્ધના વચનો પર સ્પષ્ટ આધાર રાખે છે, અને તે મેં મહારા બેજમાંથી કાંઈ ઉપજાવી કાઢી નથી. આપણી જીંદગી દોડતી સરિતાની માફક ઉતાવળથી વહી જાય છે. સાંજે શું થશે તેની આગાહી આપણે સ્વંયે કરી શકતા નથી. એટલે ત્હમને મળવાને અને આ વાતો ત્હમને જાતે કહેવાને કદાચ હું અશક્તિમાન બનું એ ભીતિથી મહારી આ ‘નોંધ’ મોકલું છું, અને મહારા આગમન પહેલાં ત્હમને તે લેટ ધરું છું. જ્યારે જ્યારે ત્હમને નવરાસ મળે ત્યારે ત્યારે આ ગ્રંથમાં આપેલી વાતો અભ્યાસપૂર્વક વાંચવા ત્હમને મહારી વિનંતિ છે. એવી રીતે ત્હમે મહારું હૃદય પીછાનશે. હું જે જે વર્ણવું છું તે બધું આર્યસર્વાસ્તિવાદનિકાય અનુસાર જ છે.

૧ હોનાન-જ્યાં ઇર્ષ્યાંગના ઘણા મિત્રો રહેતા હતા ના મુંગ પર્વતના શિખરનું નામ

‘ આપણા ગુરુનો સારો સિદ્ધાંત મેં સાદર આલેખ્યો છે. અહો ! તે મહાન અને કૃપાશીલ ઉપદેશ !

બુદ્ધના ઉમદા ઉપદેશ પર સર્વ અવલંબે છે. મહારી મંદ બુદ્ધિએ તે ખોળી કાઢ્યો છે એમ હું કહી શકતો નથી.

તહમારી સાથે મહારો મેળાપ થવાનો પ્રસંગ કદાચ ન પાલુ આવે; તેથીજ આગળથી મહારી આ ‘ નોંધ ’ તહમને મોકલી આપું છું.

એ પુસ્તક રાખવા લાયક તહમને લાગશે તો હું આનંદ પામીશ.

જ્યાં જ્યાં હમે જાવ ત્યાં પણ તહમારી સાથે એ પુસ્તક રાખજો.

‘ મહારા જેવા નમ્ર પુરુષના શબ્દો તહમે સ્વીકારજો. ભૂત-પૂર્વ શત પ્રજાના સંતોને પગલે ચાલી લાવિ હજારો વર્ષો માટે હું મુંદર ખીજ વાવું છું. ‘ નાના ખંડો ’ માં ગૃધ્ર-કૂટ^૧ જનાવવાની તથા ચીનની દિવ્ય ભૂમિમાં ખીજી રાજગૃહ નગરી બાંધવાની, મહારી અંતરનો ઇચ્છા અને આશા છે. ’

ઇર્સાંગના ગ્રંથોમાં જેનો ઉલ્લેખ છે પણ ઇંડીયા ઑફીસ કલેક્શન (India Office Collection) માં જે ઉપલબ્ધ નથી તે પુસ્તકોના નામ:—

૧. The Record of the West i. e. India.

‘ પશ્ચિમની નોંધ.’

૨. The Lives of ten virtuous Men of the West.

‘ પશ્ચિમના દશ ધર્માત્માઓના જીવનવૃત્તાંત ’.

૩. The Record of the Madhyadesa.

‘ મધ્યદેશની નોંધ.’

જુઓ: ઇર્સાંગકૃત, ‘ ટાંગ વંશ દરમ્યાન જેમણે હિંદની મુલાકાત લીધેલી એવા પ્રખ્યાત ધર્મગુરુઓના જીવન-ચરિત્રો,’
પૃ. ૮૮

(Memoirs of Eminent Priests who visited India during the Tang Dynasty).

આ બધા ઇર્સાંગના પોતાના પુસ્તકો લાગે છે. ચીન, દેરીઆ અથવા જાપાનના કેટલાક ખૌદ્ય પુસ્તકાલયોમાં એ ગ્રંથો કદાચ મળી આવે.

શ્રી સયાજી સાહિત્યભાગ્યામાં પ્રકટ થયેલાં રાજનીતિ તથા ઇતિહાસ સંબંધી

પુસ્તકો.

રાજનીતિ

૧. (૧૯) બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ. પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ, એમ. એ. Buckland કૃત "Our National Institutions" નો ગુજરાતી અનુવાદ (૧૯૧૯) ૦-૧૩-૦
૨. (૨૧) શિવજી કર્જલ નાનાસાહેબ જી. શિંદે અને મેજર કે. એન. મારવંત મરાઠી (૧૯૧૮) ૧-૦-૦
૩. (૩૧) પાર્લામેન્ટ. રા. રા. હરિરાય લગવંતરાય શુચ. Ilbert કૃત "Parliament" નો ગુજરાતી અનુવાદ. (૧૯૧૯) ૧-૪-૦
૪. (૪૬) રાજનીતિનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ કેશવપ્રસાદ જોરાલાલ દેસાઈ, બી. એ. એલએલ. બી. જેક્સ કૃત "History of Politics" નો ગુજરાતી અનુવાદ (૧૯૨૦) ૧-૪-૦
૫. (૧૧) પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય. ચંપકલાલ લાલભાઈ મહેતા, બી. એ., એલએલ. બી. Dr. Mukerjee. કૃત "Local Self-Government in Ancient India" નો ગુજરાતી અનુવાદ. (૧૯૨૪) ૧-૧-૦
૬. (૭૩) જવાહરદાસ રાજ્યવદ્ધતિ. સ્વર્ગરથ પ્રો. મહાદેવ રામચંદ્ર બીડે, એમ. એ. મરાઠી (૧૯૨૧) ૦-૧૩-૬
૭. (૮૩) પાર્લેમેન્ટ. ઇજી નાગેશ આપટે, બી. એ., એલએલ. બી. Sir Courtney P. Ilbert કૃત "Parliament" નો મરાઠી અનુવાદ. ૧-૮-૦
૮. (૧૦૮) સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ. રામચંદ્રરાવ રાવજી પવાર બી. એ. એલએલ. બી. એમ. એ. એ. એમ. (૧૯૨૬-૧૯૨૭) ૦-૮-૦

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાલામાં પ્રકટ થયેલાં રાજનીતિ તથા ઇતિહાસ સંબંધી

પુસ્તકો.

રાજનીતિ

૧. (૧૯) બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ. પ્રો. હરિશોભ ભાધવજી ભટ્ટ, એમ. એ. Buckland કૃત 'Our National Institutions' નો ગુજરાતી અનુવાદ. (૧૯૧૯) ૦-૧૩-૦
૨. (૨૧) શિસ્ત કર્નલ નાનાસાહેબ જી. શિંદે અને મેજર કે. એન. સાવંત મરાઠી (૧૯૧૮) ૧-૦-૦
૩. (૩૧) પાર્લામેંટ. રા. રા. હરિરાય ભગવંતરાય જુથ, Ilbert કૃત "Parliament" નો ગુજરાતી અનુવાદ. (૧૯૧૯) ૧-૪-૦
૪. (૪૬) રાજનીતિનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેમાઈ, બી. એ. એલએલ. બી. જે'ક્સ કૃત "History of Politics" નો ગુજરાતી અનુવાદ (૧૯૨૦) ૧-૪-૦
૫. (૬૧) પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય. ચંપકલાલ લાલભાઈ મહેતા, બી. એ., એલએલ. બી. Dr. Mukerjee. કૃત "Local Self-Government in Ancient India" નો ગુજરાતી અનુવાદ. (૧૯૨૪) ૧-૧-૦
૬. (૭૩) જ્ઞાપદાર રાજ્યપદ્ધતિ. સ્વર્ગસ્થ પ્રો. મહાદેવ રામચંદ્ર બીડે, એમ. એ. મરાઠી (૧૯૨૧) ૦-૧૩-૬
૭. (૮૩) પાર્લેમેંટ. ઘણ નાગેશ આપટે, બી. એ., એલએલ. બી. Sir Courtney P. Ilbert કૃત "Parliament" નો મરાઠી અનુવાદ. ૧-૮-૦
૮. (૧૦૮) સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ. રામચંદ્રરાવ રાવજી પવાર બી. એ. એલએલ. બી, એમ. એ, એ. એમ. (૧૯૨૬-૧૯૨૭) ૦-૬-૦

८. (१३०) आपल्या प्राचीन राज्यतंत्र. (अथवा राजप्रणना धर्मो)
मूणसंकर माणिक्यास याज्ञिक, पी. जे., लक्ष्मीनाथ गदरी-
नाथ शास्त्री, पी. जे. अने श्रीधर लक्ष्मण पटेशास्त्री.
(१९२८) १-४-०
  १०. (१७१) राजनीतिशास्त्रांची मूळनस्ये लारकर त्र्यंबक काणे. पी.
जे. जे. आर. घ. जे. मराठी (१९२९) २-१-०
  ११. (१८७) इंग्रिडीय अर्थशास्त्र. जयसुभराय पु. जेशीपुरा जे. म.
जे. (१९३०) ३-८-०
  १२. (१९८) जगतनी राजनीति अने हिंदू विद्वत्स कांठ भूता
तारकनाथ दासना " India in World Politics " ने
अनुवाद. (१९३२) ०-१-०
  - १३ (२२०) केनेडातुं जवाभदार राजतंत्र. प्रो. विमलनाथ भगतदास
डॉक्टर जे. म. जे.; जे. जे. पी. (१९३३) १-८-०
- धतिहास.**
- १४ (३६) हिंदुस्थानचा लक्ष्मी इतिहास व दोस्तराष्ट्राच्या
फौजा कर्नाल नानासाहेब शिंदे. स्वतंत्र मराठी लेख. (१९२१) २-८-०
  १५. (१५) हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास: मराठी रिसायल
(मध्यविभाग) (१७०७-१७४०) गोविंद सप्पाशम भट-
देसाय पी. जे. मराठी (१९२०) २-१२-०
  १६. (१६) मध्य (मध्यविभाग भाग १) (१७४०-१७६१) गोविंद
सप्पाशम भटदेसाय पी. जे. मराठी (१९२१) ३-०-०
  १७. (१८) हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास—मराठी रिसायल
(मध्यविभाग) (१७६१) पानिपत घकरण गोविंद
सप्पाशम भटदेसाय, पी. जे., मराठी (१९२२) २-४-०
  १८. (८२) रोमना धतिहास. लारकर लानुसुभराय भट्टेता, जे. टी.
सी. घ. Mendel Creighton इत " History of Rome "
ने गुजराती अनुवाद. (१९२३) १-०-०

- ૧૯ (૯૦) મરાઠઝાંઝા પ્રસિદ્ધ લઢાયા. કર્નલ નાનાસાહેબ ગણપતરાવ શિંદે. મરાઠો (૧૯૨૨) ૩-૨-૦
૨૦. (૯૮) અપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસિક ચરિત્ર. વિનાયક સદાશિવ વાકસકર મરાઠો (૧૯૨૫) ૧-૦-૦
૨૧. (૧૦૧) અશોકના શિલાલેખો ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા. એ. ટી. સી. ઇ. (૧૯૨૬) ૧-૬-૦
૨૨. (૧૦૬) વડોદરા રાજ્યનો ઇતિહાસ. (ઇતિહાસ-ગુચ) અનુવાદક રા. રા. ચુનીલાલ મગનલાલ દેસાઈ. બી. એ. રા. બ. ગોવિંદભાઈ અને સ્વ. એ. બી. કલાઈ એમણે ગ્રંથેલા "Baroda Gazetteer" નો ઇતિહાસ સંબંધી પ્રકરણનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. (૧૯૨૭)
૨૩. (૧૧૫) ઇંગ્લેંડ અને હિંદુસ્તાન સ્વ. મત્યેન્દ્રરાવ બીમરાવ દીવેટિયા બી. એ. R. C. Dutt કૃત "England and India" નો ગુજરાતી અનુવાદ (૧૯૨૭) ૦-૧૫-૦
૨૪. (૧૨૩) હિંદુસ્તાનકયા ઇતિહાસાંતિક ગોષ્ઠો મહાદેવ મુકુંદ જોશી. બી. એ. એલએલ. બી. P. T Shrinivas Iyengar કૃત " Tales from the Story of India " મરાઠો અનુવાદ (૧૯૨૮) ૦-૧૩-૦
૨૫. (૧૨૬) મરાઠી રિયાસત : મધ્ય વિભાગ ભાગ પહેલો (ઇ. સ. ૧૭૦૭-૧૭૪૦) ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા, એ. ટી. સી. ઇ. મરદેસાઈ કૃત મરાઠી ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ (૧૯૨૮) ૨-૧-૦
૨૬. (૧૩૭) જર્મન સામ્રાજ્યાનો પુનઃ સ્થાપના. વિનાયક ગણેશ આપટે, બી. એ. Col. Malleon કૃત "Refounding of the German Empire" નો મરાઠો અનુવાદ. (૧૯૨૮) ૨-૧૪-૦

૨૭. (૧૫૨) હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસની વાતો. ભરતરામ ભાનુમુખરામ મહેતા એ. ટી. સી. શ્રીનિવાસ આયંગરકૃત " Tales from the Story of India " નો અનુસંદ. (૧૯૨૮) ૦-૧૨-૦
૨૮. (૧૮૪) મંગોપાર્કની મુસાફરીઓ. સુમન્ત નાથજી ભટ્ટ બી. એ. એલએલ. બી. ' Travels of Mango Park ' ઉપગ્રંથી, (૧૯૩૦) ૧-૧૪-૦
૨૯. (૧૮૫) પ્રાચીન બાબિલોનિયા. મનમુખલાલ મોહનલાલ પોતા. બી. એ. (૧૯૩૦) ૧-૧-૦
૩૦. (૧૯૭) આલમગોર કે. પત્ર. પંડિત શાન્તિપ્રિય દિંદો (૧૯૩૨) ૦-૧૦-૦
૩૧. (૨૦૮) અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો. પ્રો. ચીમનલાલ મગનલાલ ડોહટર એમ. એ., એલએલ. બી. લાલા લજપતરાયના " United States of America " તથા બીજાં પુસ્તકોને આધારે ૧-૮-૦
૩૨. (૨૨૩) તંજાવરના મરાઠે રાજે. વિનાયક મદ્દશિવ વાકસકર (મરાઠી) (૧૯૩૩) મરાઠી ૧-૬-૦
૩૩. (૨૨૪) રાજા છત્રીલારામ બહાદુર. માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતા (૧૯૩૩) ૧-૧૪-૦
૩૪. (૨૨૮) પ્રાચીન યુદ્ધવિદ્યા કે. રા. બા. કૃષ્ણજી વિનાયક વઝે એલ. સી. ઇ. (૧૯૩૪) મરાઠી ૧-૦-૦
૩૫. (૨૨૯) મેઘાસ્થિનીસના સમયનું હિંદુ યુનીલાલ એચરલાલ ભટ્ટ બી. એ. બી. ટી. (૧૯૩૪) ૦-૮-૦
૩૬. (૨૩૦) ઇટાલીમાં નવચેતન નરેન્દ્ર સીકંદરગાય દેસાઈ, બી. એ (૧૯૩૪) ૧-૦-૦
૩૭. (૨૩૧) ઇતિહાસના સમયનું હિંદુ બાલચંદ મંછારામ દેસાઈ (૧૯૩૪) ૧-૧૨-૦